

*Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва
сув хўжалиги вазирлиги*

Самарқанд қишлоқ хўжалик институти

Ф. ЖЎРАЕВ

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш

Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртларида илмий-ўслубий бирлашмалар фаолиятларини мувофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан қишлоқ хўжалиги олий ўқув юртлари бакалаврлари учун дарслик сифатида тавсия этилган

Тошкент «Истиқлол» 2004

Дарслик Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги иқтисодиёт, менежмент, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, агроном, зоомуҳандис ва ҳайвонот дунёси ҳақимларини тайёрловчи олийгоҳлар талабалари ва фермерлар фойдаланиши учун тавсия этилади. Шунингдек у магистрлар, аспирантлар, қишлоқ хўжалик корхоналари раҳбарлари ва мутахассислари учун мўлжалланган.

Мазкур дарсликда қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш муносабатларини бозор тизими асосида шакллантиришнинг долзарб масалалари, турли хил мулк шаклидаги корхоналарни ташиқлий-хўжалик асослари, хусусан фермер хўжаликларини янги концепция асосида шакллантириш ва ривожлантириш, ишлаб чиқаришни ташиқил этишида ижара муносабатлари ва оила (жамоа) нудратининг ўрни, меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги тизими, хўжалик юритиш механизмларини такомиллаштириш, хўжалик юритиш тизими ва ички хўжалик ҳисобини жорий этиш, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларини ташиқилий-иқтисодий асослари, бизнес режаслаштиришни такомиллаштириш ва шунга ўхшаш долзарб муаммоларни ўрганишининг назарий ва амалий асослари акс эттирилган.

Тақризчилар:

Х.Мусаев - Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти профессори, иқтисод фанлари доктори.

Н.Тошбоев - Тошкент ИҚХМШИ Макроиқтисодиёт кафедрасининг мудири, иқтисод фанлари номзоди, доцент.

Б.Бозоров - Самарқанд Давлат университетининг доценти, иқтисод фанлари номзоди.

2601

Кириш

Ўзбекистон иқтисодиётини барқарор ривожлантиришнинг энг асосий шартларидан бири қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тараққиёти устиворлигини таъминлаб, қишлоқда мулкдорлар синфини яратиш ва ички хўжалик юритиш механизмларини бозор иқтисодиёти талаблари асосида қайта қуришдир.

Республикамиз Президенти И. Каримов Вазирлар Маҳкамасида сўзлаган нутқида: - «Бугун жамиятимиз шуни англаб олдики, ҳаётимизни яхшилаш, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, иқтисодиётимизни самарадорлигини ошириш, халқимизни боқиш, истиқболимизни режалаш – хуллас, қандай муаммо, қандай масалани кўрмайлик, уларнинг аксарияти биринчи навбатда қишлоқ хўжалигига бориб тақалади. Ҳаммамизни боқадиган, озиқа берадиган соҳа – қишлоқ хўжалиги тармоқларидир» деган эди. Шунинг учун ҳам республикамизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ислоҳ қилишга энг долзарб масалалардан бири сифатида қаралмоқда. Бу ўта долзарб вазифаларни бажариш учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига фан-техника ютуқларини, илгор ва тежамкор технологияларни, ўрта ва кичик тадбиркорликни жорий этиш ва энг асосийси ишбилармон, ўқимишли иқтисодчи – ташкилотчи мутахассисларни тайёрлаш талаб этилади. Ўз навбатида қишлоқ хўжалигида ишловчи иқтисодчи: қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тараққиётининг барча иқтисодий ва биологик қонуниятларини, ўрта, кичик бизнес ва тадбиркорлик асосларини; бозор иқтисодиёти қонунларини; ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликларининг ташкилий – иқтисодий асосларини; хўжалик юритиш тизими ва ички хўжалик ҳисоби механизмларини; корхоналарнинг мавжуд ресурс потенциалларидан самарали фойдаланиш ва уларни қайта кенгайтирилган ҳолда тиклаш дастакларини; меҳнатни ташкил этишнинг илгор усуллари ва унга ҳақ тўлашнинг бозор иқтисодига мос келадиган даражасини таъминлаш йўлларини; ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сақлаш ва реализация қилиш жараёнларини, шунингдек ўсимликчиликда: дон, пахта, картошка, очиқ ва ёпиқ сабзавотчилик, боғдорчилик ва узумчилик агротехникаси, ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш, меъёрлаш, режалаштириш, технологик хариталарни тузиш, чорвачиликда: қорамолчилик, қўйчилик, паррандачилик, чўчқачилик, пилла етиштириш ва асаларичилик тармоқларида кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришни ташкил

этиш, жадаллаштириш, уларга илгор-тежамкор технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш, меъёрлаш, истиқболни белгилаш, маҳсулотлар таннарихи ва ишлаб чиқариш рентабеллиги тўғрисида жуда чуқур билимга эга бўлишлари лозим.

Шунингдек, иқтисодчи-ташкilotчи мутахассислар бозор иқтисодиётининг энг долзарб масалалари: бозор инфратузилмасини шакллантириш, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатишда сервис ва лизингни ўрни, тайёрлов ва таъминот ташкilotлари билан шартномалар асосида иш олиб бориш, солиқ, суғурта ва бошқа ташкилий механизмлардан фойдалана билиш малакасига, кўникмасига эга бўлишлари шарт.

Таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш даврида асосий эътибор бозор иқтисодиёти тамойиллари, йўл-йўриқлари ва кўрсатмалари ҳамда механизмлари талаблари асосида, кўпроқ, арзон, юқори сифатли ва рақобатбардош товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш, сотиш, уларни корхона ва тадбиркор учун самарадорлигини таъминлашга қаратилиши лозим. Шунинг учун асосий эътибор энг муҳим иқтисодий дастаклар: харажатларни тежаш, меҳнат унумдорлигини ўстириш, даромадлиликни мақсадга мувофиқ даражасини таъминлаш имкониятларини қидириб топиш ва улардан оқилона фойдаланиш мутахассислар учун жуда зарурдир. Бу вазифаларни илмий асосда ечимини топиш ҳар бир талаба, магистр, аспирант, илмий ходим ва маҳсулот ишлаб чиқарувчи фермерлар учун ўта долзарб ҳисобланади.

Дарслик бакалаврлар, магистрлар, аспирантлар, илмий ва раҳбар ходимлар, мутахассислар учун мўлжалланган бўлиб, буни тайёрлашда республикамиз аграр иқтисодиёти соҳаси олимларининг фикр мулоҳазалари, илмий тавсиялари ва кўрсатмалари ҳамда маъруза матнларидан фойдаланилди. Бунинг учун муаллиф уларга ўз миннатдорчилигини билдиради. Мазкур дарслик камчиликлардан холи эмас деб ҳисоблаймиз. Дарсликнинг хато ва камчиликлари тўғрисида фикр ва мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиламиз.

Бизнинг манзил: Самарқанд шаҳри, Мирзо Улугбек кўчаси-77.

1-БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

1-боб. Фаннинг мазмуни, мавзуси, услуби ва вазифалари

1.1. Фаннинг мазмуни

Бозор иқтисодиёти шароитида аграр саноат мажмуасининг энг салоҳиятли тармоғи бўлган қишлоқ хўжалиги қорхоналарида бозор муносабатларини жорий этиш, ўзига хос хусусиятларга эга ва у иқтисодиётда алоҳида ўринни эгаллайди.

Қишлоқ хўжалик қорхоналарида ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда деҳқон меҳнати билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар, аграр муносабатларнинг асосини ташкил этади ва бу муносабатлар бозор тизимида янгича маъно-мазмунга эга. Аграр муносабатларнинг марказида қишлоқ хўжалик қорхоналари ва уларнинг ички бирламчи бўғинлари – оила (жамоа) пудрати шаклида иш юритувчи меҳнаткашлар гуруҳи фаолият кўрсатади.

Бозор тизимида, қишлоқ хўжалик қорхоналари энг асосий ҳал қилувчи фаолият доираси бўлибгина қолмай, балки ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланиш воситаси ҳамдир.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришини ташкил этиш уч омининг ўзаро мақсадга мувофиқ мужассамлашишини улар ўртасида иқтисодий муносабатларни оқилona уюштирилишини тақозо этади.

Улар қуйидагилардан иборат:

- меҳнат - бу кишиларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнидаги мақсадга мувофиқ фаолияти бўлиб, улар ҳар қандай қорхона фаолиятининг асосини ташкил этади;

- меҳнат ашёлари – товар маҳсулоти ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) учун инсон фаолияти йўналтирилган воситалар (объектлар) тушунилади;

- меҳнат воситалари – машиналар, маҳсулдор моллар, ускуна ва қурилмалар, иш қуроллари ва бошқа технологик ишланма турлари, иш жойининг ташкилий таъминоти ва бошқалар.

Меҳнат ашёлари ва меҳнат воситалари ўзаро биргаликда ишлаб чиқариш воситаларини ташкил этади, улар ишлаб чиқаришнинг моддий – техникавий асосидир.

Аммо бу моддий омилларга иш кучи (одам меҳнати) таъсир этмас экан, улар «жонсиз» нарсалар бўлиб қолаверади, ишлаб

чиқариш содир бўлмайди яъни моддий неъмат яратилмайди.

Ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучи ўзаро боғлиқликда ишлаб чиқарувчи кучларни ташкил этади, улар ҳар қандай жамиятда та- раққиётнинг кучли омили ҳисобланади. Уларни мақсадга мувофиқ жойлаштириш ҳамда улардан унумли фойдалана билиш бозор тизи- мида фаолият кўрсатаётган ҳар қандай корхонанинг равнақи ва иқтисодий юксалиши учун асосий шарт-шароитлардан бири бўлиб, «ташқиллаштириш» фаннинг моҳиятини - аҳамиятини ташкил этади.

Кенг маънода *ишлаб чиқаришни ташкил этиш* деб, корхона- ларни тузиш ва самарали юритиш қонуниятларини ўрганиб, уларда ишлаб чиқариш кучларини ривожланиш даражасига мос равишда ишлаб чиқариш муносабатларини ўрнатиб, энг кўп миқдорда арзон маҳсулот етиштириб бозорни тўлдириш ва максимал фойда олишда корхоналар ички имкониятларидан унумли фойдаланиш тадбириёй чораларини белгиловчи фанга айтилади.

Қишлоқ хўжалигида ер, иш кучлари ва ишлаб чиқариш восита- ларининг бирикиши, улар ўртасидаги мутаносибликнинг тўғри бел- гиланиши хўжаликларда ишлаб чиқаришни ташкил этиш шаклини белгилайди.

Жамиятда моддий бойлик яратиш ҳар бир корхонанинг ишлаб чиқариш шароити ва йўналишига қараб, таркиб топган меҳнат ашё- лари, меҳнат воситалари ва иш кучининг мақсадга мувофиқ равишда мутаносиблик билан олиб борилиши натижасида амалга оширилади.

Ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонасининг ташкил топиш ша- роити, унинг тузилиши, хусусияти ва иш жараёнларининг ташкил этилиши, унинг ишлаб чиқарувчи кучлари, ишлаб чиқариш муноса- батлари характери билан аниқланади ва таркиб топади.

Қишлоқ хўжалиги жуда кўп хил маҳсулотлар – дон, пахта, гўшт, сут, жун, тери, тухум, зигир, лавлаги, асал, мой берувчи дори- вор ўсимликлар ва бошқаларни етиштириб беради, шунинг учун унинг ўзига хос хусусиятларини билиш зарур.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятла- рини асосий белгилари шундаки, мазкур жараёнда моддий бойлик яратишнинг бошқа тармоқлардан фарқидадир. Бу ерда, киши меҳнати билан табиат кучлари (иқлим, тупроқ ва ҳоказо) ва чорва моллари ёрдамида ҳамда экинларнинг ҳаётий функцияси (ўсиш энергияси, ривожланиш ва ҳоказо) орқали юқори даражада мўл маҳсулот етиштириш мумкин бўлади. Агарда саноат ишлаб чиқаришининг технологик жараёнлари ва меҳнат жараёнларида ме- ханик, химик, термик ва бошқа йўллар билан таъсир этиш орқали

иш кўрилса, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига ўсимлик ва чорва моллари ҳаётидаги биологик жараёнларга таъсир этилиб, кишилар меҳнати билан кўзланган мақсадга эришилади.

Шунингдек, саноат ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун умумий бўлган машина, асбоб ускуналар, иморатлар каби меҳнат воситалар билан бир қаторда қишлоқ хўжалигида ер – энг асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Бошқа ишлаб чиқариш воситалари вақт ўтиши билан ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши натижасида эскириб, ўзининг қийматини йўқотади ва алмаштирилиши мумкин, ер эса ўзгармас восита бўлиб қолади, унга тўғри илмий тарзда ишлов бериш натижасида унумдорлиги ошиб, яна ҳам яхшиланиши мумкин.

Ана шундай фарқловчи белгилардан яна бири қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий восита сифатида тирик организмлар (чорва моллари, ўсимликлар) дан фойдаланишдир. Шунинг учун ҳам доимий амалга ошириладиган такрор ишлаб чиқариш жараёни, деҳқончилик ва чорвачиликда табиий равишда қайталаниб турадиган, ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғланиб кетадиган ўсиш ва ривожланишда намоён бўлади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини тўғри ривожлантириш учун биргина техника тараққиётининг яхши билиш кифоя қилмайди, балки ишлаб чиқариш технологиясини, ўсимлик ва чорва молларининг ўсиши ва ривожланишининг биологик қонуниятларини, чорвачилик ва деҳқончилик тизимлари ҳамда меҳнатни ташкил этиш, ишлаб чиқаришни бошқариш каби масалаларни ҳам тўла билиш зарур.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг давомийлиги, экинлар ва чорва молларининг ўсиши ва ривожланиши асосан табиий шароитларга боғлиқлиги билан белгиланиши маълум. Лекин кишилар уларга агротехник ва зоотехник тадбирлар билан таъсир кўрсатадилар, яъни юқори маҳсулдорликка эга бўлган чорва молларини етиштиришни, экинларни танлаш, селекция йўли билан кўпайтириш, уларга қулай шароитлар яратиш воситасида экинлар ва чорва молларининг табиий ўсиш ва ривожланиш қонун-қоидаларига таъсир этадилар. Натижада қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг давомийлик жараёнини тезлаштиришга эришилади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш даври ёки вақти - бу бошлангич хом ашёнинг пировард маҳсулотга айланишигача кетган муддатидир. Маҳсулот ишлаб чиқариш даврининг асосий қисми иш даври бўлиб, бу бошлангич хом-ашёнинг меҳнат жараёни таъсирида бўлган вақтидир. Қишлоқ хўжалик ишлаб

чиқаришида маҳсулот етиштириш учун сарф қилинган ишлаб чиқариш даври, иш давридан анчагина фарқ қилади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг барча ўсиш ва ривожланиш даврининг давом этиши турлича эканлиги, иш жараёнларининг давом этиши бир-бирига тўғри келмаслиги қишлоқ хўжалигини ташкил этишда ўзига хосликни назарда тутати.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида маҳсулот ишлаб чиқариш даври иш даврига тўғри келмаслиги, айниқса, деҳқончиликда ва айрим ҳолларда чорвачиликда ҳам иш кучидан, техникадан, ердан фойдаланишда, ой ва йилнинг айрим даврларида мавсумийликни юзага чиқаради.

Демак, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши кишилар ҳаётидагина эмас, балки халқ хўжалигининг ҳозирги ривожланиш ҳолатига ҳам таъсир этувчи жуда катта ва кўп қиррали шароитлар ҳамда омилларга эга бўлган мураккаб тармоқ ҳамдир.

Фаннинг ўрганиш объекти қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат), фермер, деҳқон, хўжаликлари, ҳиссадорлар жамиятлари ва уларнинг ички бўлинмаларидир.

1.2. Фаннинг мавзуси - предмети ва бошқа фанлар ўртасидаги ўрни

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш – бу хўжаликда ишлаб чиқаришнинг барча ички имкониятлари ва қувватидан мақсадга мувофиқ фойдаланишга қаратилган тадбирлар тизимидир. Бу тизим куйидаги элементларни ўз ичига олади:

- ишлаб чиқаришни моддий-техникавий жиҳатдан таъминлаш;
- меҳнатни ташкил этиш, меъёрлаш, ҳақ тўлаш ва унга таъсир этувчи омилларга шароит яратиш;
- ишлаб чиқаришни режалаштириш, истиқболини лойиҳалаштириш, унинг ҳисоб-китоб ишларини ва уларни мониторингини амалга ошириш;
- иш жойларига сервис хизматини ташкил этиш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулот ва бажарилган иш (хизмат) ларни миқдор ҳамда сифат жиҳатдан ҳисобга олиш;
- ишлаб чиқаришни бошқаришни ташкил этиш.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш фанининг мавзуси-предмети куйидагилардан иборат:

- мақсадга мувофиқ мулк шаклини танлаш ва уларни жорий этиш;

- қишлоқ хўжалик корхоналари ва уларнинг бўлимларини ихтисослаштириш ва ҳажмларини мақсадга мувофиқ томонларини белгиловчи тамойиллар ва шароитларни ишлаб чиқиш;

экин турлари ҳамда тармоқларнинг ва чорва моллари тури ва гуруҳларини мақсадга мувофиқ нисбатларини белгилаш;

- ҳар хил даражада ихтисослаштиришда қишлоқ хўжалик ерлари, моддий техника воситалари ва меҳнат ресурслари ўртасида мақсадга мувофиқ мутаносиблик ва боғланишни илмий жиҳатдан асослаб бериш;

- бино ва иншоотлар, қишлоқ хўжалик машиналари, автотранспорт, маҳсулдор моллар ва ишчи ҳайвонлар, асбоб-ускуналар ва бошқа асосий воситалардан самарали фойдаланиш йўлларини аниқлаш;

кооперация ва меҳнат тақсимоти шакллари, уларнинг ташкил этиш тамойиллари, меъёрлаш, моддий ва маънавий рағбатлантириш қоидалари ва усулларини асослаш;

- деҳқончилик ва чорвачиликни, уларнинг ёрдамчи хизматларини, ишлаб чиқаришга таъсир этувчи барча омилларни ҳисобга олган ҳолда ташкил этиш;

- қишлоқ хўжалик корхоналарининг ўз ери, жамоаси ва бошқа ташкилот ҳамда муассасалар билан шартномали муносабатларини яратиш, умумхўжалик ва ички хўжалик ҳисобини юритиш тамойилларини жорий этиш;

- ялпи маҳсулот тақсимоти, товар маҳсулоти хариди, жамғариш ва истеъмол фондларининг таркиб топиши ва ундан фойдаланиш йўлларини кўрсатиш;

- ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаш ва улардан самарали фойдаланиш йўлларини белгилаш учун хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятини таҳлил қилиш йўллари ва кўрсаткичларини ишлаб чиқиш.

Ишлаб чиқаришни ташкил этиш фанининг асоси - меҳнат бўлиб, у ишлаб чиқариш воситалари билан биргаликда ўрганилади.

Юқорида санаб ўтилган барча масалаларни ташкил этишдан мақсад, ҳар бир гектар ер майдонидан, ҳар бир шартли бош молдан ва бошқа ички ресурслардан минимал ҳаражат ёрдамида максимал фойда олишдир.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш фани, дастлабки давлат хўжаликлари ва жамоа-кооперативи хўжаликлари ташкил этилган даврдан бошлаб вужудга келган ҳамда

назариядан амалиётга йўл очувчи асосий иқтисодий фанлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Бу фан тадқиқот ишларини олиб боришда объектив иқтисодий қонунларга таянган ҳолда иш кўради. Бу қонунлар иқтисодий назария фанида ўрганилади ва улар халқ хўжалигининг барча бўгинларида, шу жумладан, қишлоқ хўжалик корхоналарида ҳам амал қилади.

Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш фани иқтисодий фанлар туркумига кириб, ишлаб чиқариш жараёнларини ўрганишда назарий жиҳатдан иқтисодий назария ва қишлоқ хўжалик иқтисодиёти фанларига таянади.

Шулар билан бир қаторда қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришини ташкил этиш фани техникавий ва технологик, умумий деҳқончилик-ўсимликшунослик, зоотехника-чорвачилик, ветеринария ва бошқа фанларга таянган ҳолда иш кўради.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, хўжаликда ишлаб чиқаришни ташкил этувчи ташкилотчи биргина иқтисодий фанларни ўзлаштирибгина қолмай, маҳсулот етиштириш техникаси ва технологиясини чорвачилик ва деҳқончилик тизимларини барча унсурлари билан боғлиқ бўлган ҳамма фанларни ҳам ўзлаштирган бўлиши ва билиши зарур.

1.3. Фаннинг изланиш услублари

Фаннинг методи - бу ўрганилаётган (тадқиқ қилинаётган) воқеа ва ҳодисаларни билиш йўллари дидир. Ҳар бир фанни ўрганишда назарий билимлар воқеликни амалга ошириш учун амалиётга йўл очиб, уни ёритиб туради ва шу билан ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаб беради. Амалиётда назарий жиҳатдан тадқиқ этилган фикрлар йўналишлари, белгиланган нуқтаи назарларнинг тўғрилиги ёки асоссиз эканлигини тасдиқлаб беради.

Диалектик метод ҳозирги ҳаётдаги барча воқелик ва омилларни тўғри таҳлил қилиб, умумлаштиради ва шу асосда бундан кейинги ривожланиш учун шароит яратади. Тўғри хулоса чиқариш учун илмий изланишнинг қуйидаги усуллари дан фойдаланилади: статистик гуруҳлаш, монографик, ҳисоблаш - мантиқ, таҳлил қилиш методи, тажриба қўйиш ва математик моделлаштириш.

Статистик гуруҳлаш усули - барча ишлаб чиқариш тармоқлари

бўйича жуда катта маълумотлар тўплашга, қишлоқ хўжалигида чорвачилик маҳсулотларининг ўсиши, экинлар ҳосилдорлиги, иш кучи, ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш даражалари, меҳнат сарфлари ва унумдорлиги, маҳсулот таннархи ва даромадлар, механизациядан фойдаланиш даражалари каби маълумотларни тўплашга қаратилган усулдир. Амалда бу маълумотлар гуруҳланиб корхоналарнинг ихтисосланиши, хўжаликнинг мақсадга мувофиқ ҳажмини асосий иқтисодий кўрсаткичларга таъсир этувчи айрим омилларни аниқлашда ишлатилади.

Монографик усул – айрим илғор хўжаликлар ва уларнинг ички бўлинмалари ишлаб чиқариш – молия фаолиятини синчиклаб ўрганишда ҳамда айрим иш методларини чуқур таҳлил қилишда фойдаланиладиган усулдир. Тадқиқот ишларининг бу усулини қўлланиши кўпгина ташкилий масалаларни тўғри ҳал қилиш имконини беради. Бу усулдан фойдаланишда тўпланган маълумотлар, ҳодисалар ва жараёнлар орасидаги боғланишларни аниқлашда, қонуниятларнинг маъносини очишда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг истиқболларини белгилашда ва барча янгиликлар ҳамда илғор иш усулларини қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига тадбиқ этишда асосий йўлларни белгилашга ёрдам беради.

Ҳисоб-конструктив усул қишлоқ хўжалик корхоналари, уларнинг тармоқлари ва бўлинмаларининг ривожланиш истиқболларини аниқлаш учун қулай шароит яратиб беради. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, у бирон-бир ташкилий-иқтисодий тадбирни амалга оширишда бир неча хил вариантларни: ем-хашак рациони, алмашлаб экиш, пода таркиби ва бошқа жараёнларнинг хилма-хил вариантларини тавсия эта олади. Бунинг натижасида юқори меҳнат умумдорлигига ёки энг паст маҳсулот таннархига эришиш мумкин.

Таҳлил қилиш услуги - бунда ўрганилаётган воқеа - ҳодисанинг ўзини ва унинг ҳар бир қисмини алоҳида чуқур ўрганиш мумкин. Улар орасидаги боғланишни ўрганиш мақсадида, уларнинг ҳар бир қисмини алоҳида тадқиқот қилиш мумкин.

Таҳлил қилиш усули - тадқиқот қилиб ўрганишнинг энг кенг тарқалган тури ҳисобланади.

Таҳлил қилиш усулининг асосини бир хил иқтисодий шароитга эга бўлган, бир нечта хўжалик ёки бўлинмалар йиллик кўрсаткичларининг ўзгариш динамикасини бир-бирига таққослаб ўрганиш, режа топшириқларининг кўрсаткичлари билан ҳақиқий эришилган натижаларни бир-бирига солиштиришдан иборатдир.

Тажриба усулидан - чорвачилик ва деҳқончилик юритиш тизимларининг иқтисодий самарадорлигини, прогрессив иш меъёрлари, вақт меъёрлари ва бошқа меъёрларни аниқлашда, меҳнатни ташкил этишдаги янги усулларни ўрганишдан фойдаланилади. Бунда эришилган натижалар миқдор ва сифат жиҳатдан тўла ҳисобга олинади. Тажриба усулида ўрганишдан кейин уни муваффақиятли амалга оширишнинг асосий шарти илмий жиҳатдан асосланган янги бир тадбирни, меъёрни яратишдир.

Математик моделлаштириш – усулидан энг мураккаб иқтисодий масалаларни ҳал этишда фойдаланилади. Айрим иқтисодий тармоқлар ишини амалга оширишда тез ишлайдиган электрон ҳисоблаш машиналарининг роли каттадир. Улар ишлаб чиқаришдаги бир нечта таъсир этувчи омилларнинг туган ўрнини ҳисобга олган ҳолда қўйилган вазифани бажаришга имкон бериб, унинг мақсадга мувофиқ вариантыни аниқлашга шароит яратади.

Иқтисодий-математик усулдан - истиқболли муаммоларни ҳал этишда ва кундалик ҳаётда зарур бўлган иқтисодий муаммоларни ечишда самарали фойданилмоқда. Буларга хўжаликдаги ишлаб чиқариш тармоқларининг мақсадга мувофиқ ҳолатини белгилаш, хўжалик ичидаги бўлинмалар ишлаб чиқариш шароитларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг мақсадли ҳажмини, ишлаб чиқаришни режалаштириш, чорва моллари учун мақсадли рационларни, машина-трактор паркиннинг самарали тузилишининг таркибини белгилаш, экин майдонининг таркибини, пода таркибини, транспорт воситаларидан фойдаланишни ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш масалаларини истиқболлини белгилаш жараёнлари киради.

1.4.Фаннинг вазифалари

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш фанининг асосий вазифаси бозор иқтисодиёти талаблари асосида ҳукумат томонидан қишлоқ хўжалигининг ривожлантириш соҳасида ўртага қўйилган вазифаларни ҳал этишга фаол кўмаклашишдир.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг барқарор ўсишига эришиш, мамлакатни озиқ-овқат маҳсулотлари ва қишлоқ хўжалик хом ашёси билан тўлиқ таъминлаш ва самарали пировард натижаларга эришиш учун агросаноат мажмуаси барча тармоқларининг кучла-

рини бир бутун ҳолда уюштириш фаннинг асосий вазифасидан бири ҳисобланади.

Умуман олганда давлат дастуридан келиб чиққан ҳолда фан олдига қуйидаги вазифалар қуйилади:

- қишлоқ хўжалик корхоналарининг ривожланиш жараёнлари ва уларни такомиллаштириш йўлларини ўрганиш асосида самарали мулк шаклини белгилаб бериш;

қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг асосий омиллари: ер, моддий – техника воситалари ва меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланишнинг йўналишларини асослаш;

қишлоқ хўжалик корхоналарининг табиий-иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда, уларда ишлаб чиқаришни ташкил этишда хўжалик юритиш тизимини аниқлаш;

- қишлоқ хўжалик корхоналарининг йўналишлари ва ҳажм кўрсаткичларини илмий жиҳатдан асослаб бериш;

қишлоқ хўжалик корхоналарини истиқболлини режалаштиришни такомиллаштириш ва бизнес режани тузиш йўлларини кўрсатиш;

- қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатни ташкил этишнинг илғор усулларини жорий этиш, меъёрлаш, унга ҳақ тўлашни такомиллаштириш тадбирларини белгилаб бериш;

- деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларини барқарор ривожлантириш ва уларга хизмат қилувчи ҳамда ёрдамчи саноат корхоналарини ривожлантириш бўйича илмий тавсиялар ишлаб чиқиш;

- қишлоқ хўжалик корхоналарида ички хўжалик ҳисобини ташкил этишнинг шакллари ва услубларини такомиллаштириш бўйича илмий жиҳатдан асосланган тавсиялар бериш;

- қишлоқ хўжалик корхоналари билан пудратчилар ўртасидаги ички шартномаларни ва тайёрлов - таъминот (сервис хизмати кўрсатувчи) ташкилотлар ўртасидаги ташқи шартномаларни такомиллаштириш бўйича йўл-йўриқ кўрсатиш.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлайдиган ҳар бир мутахассис (иқтисодчи, агроном, зоотехник, ветеринария врачлари ва ҳ.к.) иқтисодий билимларга эга бўлиши, режа тузиш усулини ўзлаштириб олиши, фермер учун бизнес режа ва топшириқлар тузишни, деҳқончилик ва чорвачиликни юритиш тизимлари бўйича тадбирлар белгилашни, самарадорликни аниқлаш, пода ҳаракати ва таркибини, экинларни алмашлаб экишни тўғри белгилашни, чорвачилик тармоғи, чорва молларини зоти, зоотехния ва ветеринария чораларининг ҳамда агротехник тадбирларини

иқтисодий самарадорлигини аниқлашни, механизацияни қўллаш муддатларини, режа ва ҳисобот калькуляцияларини тузишни, хўжалик ҳисоби, рентабеллик, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари ва умуман хўжаликнинг ишлаб чиқариш фаолиятини таҳлил қилишни билиши керак. Ҳар бир мутахассис янгиликларни кўра билиши, ўрганиши ва ишлаб чиқаришга татбиқ эта олиш зарур.

Тест – рейтинг саволлари:

1. Ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги омилларни сананг.
2. Фаннинг таърифи ва тизимини тушунтиринг.
3. Фаннинг бошқа иқтисодий ва қишлоқ хўжалик фанлари ўртасидаги ўрни нимадан иборат?
4. Фанни ўрганишда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари нимадан иборат ва улар қандай ҳисобга олинади?
5. Фаннинг предметини тушунтиринг.
6. Фаннинг объектларини таърифланг.
7. Фаннинг изланиш усулларини айтинг.
8. Статистик гуруҳлаш усулининг мазмунини тушунтиринг.
9. Монографик усул нимадан иборат?
10. Ҳисоблаш-аналитик усулни тушунтиринг.
11. Математик-моделлаштириш қандай усул?
12. Фаннинг мақсади нимадан иборат.
13. Фаннинг асосий вазифаларини айтинг.
14. Ишлаб чиқаришни ташкил этишда қанақа тадбирий чораларга эътибор қаратилиши керак?
15. Фаннинг мазмуни нимадан иборат?

2.1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида турли хил мулкчилик, уларни ташкил этиш тамойиллари ва шакллари

Қишлоқ хўжалиги корхоналари аграр саноат мажмуасининг бирламчи бўғини бўлиб, унинг иқтисодий асосини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик корхонаси деб, давлатга қарашли бўлган ерни узоқ муддатга ижарага олиб, ўз жамоаси меҳнати ва ишлаб чиқариш воситалари ёрдамида, бизнес режа ва ички хўжалик ҳисоби тизимига таянган ҳолда, юридик ҳуқуққа эга бўлган товар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи хўжалик юритувчи субъектлар тушунилади.

Мамлакатимиз тараққиётининг иқтисодий асосини катта қисмини аграр сектор иқтисодиёти ташкил этади. Аграр сектор ҳудудида меҳнатга яроқли аҳолининг 60 фоизи яшайди ва уларнинг 40 фоизи аграр соҳада хизмат қилади. Энг муҳими шундаки, аграр соҳа корхоналарида мамлакат миллий бойлигининг тенг ярми шаклланади.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни жадал амалга оширилиши, кўп укладли аграр иқтисодиётни шакллантириш ва шу асосда бозор муносабатларини мустақамлаш соҳада соғлом иқтисодий рақобат муҳитини яратиш орқали мавжуд ер-сув, меҳнат ресурслари ва моддий – техника базасидан фойдаланиш самарадорлигини кўтариш йўналишида олиб борилмоқда.

Ислохотларнинг бошланғич босқичидан бошлаб асосий эътибор ер майдонларини ердан фойдаланувчи турли мулк субъектлари ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш йўли билан амалга оширилмоқда. Қишлоқда мулкдорлар синфини яратиш учун ерлар энг аввало шахсий ёрдамчи хўжаликлар эгаларига ажратиб берилди.

Ҳозирги вақтда бозор муносабатлари талабларидан келиб чиқиб, қишлоқда кўп бўғинли иқтисодиётни вужудга келтириш учун зарур ташкилий – ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди. Ислохотлар жараёнида барча мавжуд бўлган қишлоқ хўжалик корхоналарининг мулк шакллари ўзгарди, қишлоқда хўжалик юритишнинг кооператив (ширкат) хўжаликлари, ижарачилар уюшмалари, очиқ ва ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари, фермер хўжаликлари, халқ корпорациялари, агрофирмалар, хусусий чорвачилик фермер хўжаликлари, шахсий ёр-

дамчи-деҳқон хўжаликлари каби ўндан ортиқ ташкилий шакллари қарор топди.

Таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалик корхоналари кўп жиҳатдан ҳам шаклан, ҳам мазмунан бозор муносабатлари талаблари доирасида ўз фаолиятларини такомиллаштириб бормоқдалар, уларда ислоҳотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Президент И. А. Каримов: - «Биз бозор иқтисодиётига катта сакрашлар, тубдан вайрон қилиш йўли билан эмас, балки бир босқичдан иккинчи босқичга кетма-кет ўтиш, яъни эволюцион тарзда илгарилаб боришни ўзимиз учун қатъиян танлаб олдик. Ҳар бир босқич амалга оширилатган ислоҳотлар стратегиясининг бир ҳалқасидир» деган эди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини тузишдан кўзда тутилган асосий мақсад – корхоналар ички имкониятларидан максимал даражада самарали фойдаланиб, аҳоли ва бозорни арзон, юқори сифатли, рақобатга чидамли товар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан доимий равишда таъминлаб, мақсадга мувофиқ равишда фойда олишидир.

Президентимиз И. А. Каримов қишлоқ хўжалиги олдидаги мақсадга тўхталиб: «Мақсад – қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин ошириш, қишлоқда яшаётган халқимизни ҳаёт даражасини кўтариш, улар учун муносиб шарт-шароитларни яратишдан иборат бўлмоғи керак» деган эди.

Юқорида қайд этилган мақсадларга эришиш учун қишлоқ хўжалик корхоналари куйидаги вазифаларни бажаришлари лозим:

- қишлоқда мулкчилик муносабатларини, энг аввало хусусий мулкчиликни ривожлантириш ва мустақамлаш, қишлоқ хўжалигида аграр ва иқтисодий муносабатларни ислоҳ қилишнинг асосий йўналиши сифатида ҳақиқий мулкдорлар синфини шакллантириш;

- деҳқонларда ерга ва мулкга эгаллик ҳиссини уйғотиш, деҳқонларни ўз меҳнати натижаларидан фойдаланиш ҳуқуқига тўла эга бўлишни таъминлаш, қишлоқда мулккий пайларни жорий этиш асосида мулккий муносабатларни такомиллаштириш;

- ҳар хил турдаги товар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари - қишлоқ хўжалик ширкати, фермер ва деҳқон хўжаликларни ташкил этиш. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ҳуқуқи ва иқтисодий мустақиллигини кенгайтириш;

- деҳқонларнинг ўз меҳнатидан ва бутун қишлоқ хўжалик корхо-

наси фаолиятининг пировард натижаларидан манфаатдорлигини ошириш. Бунга ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этишнинг оилавий (жамоа) пудратига асосланган ички хўжалик юритиш тизими жорий этиш йўли билан, етиштирилган маҳсулотларга ҳисобкитобларни ўз вақтида амалга ошириш ва мулкый пайлар бўйича дивиденд тўлаш билан эришиш;

- тупроқ эрозиясига қарши кураш ва мелиоратив тадбирларни ўтказиш ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг саноатга асосланган энг замонавий технологиясини жорий этиш ҳисобига деҳқончилик маданиятини ва тупроқ унумдорлигини ошириш;

- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини самарали юритишнинг асосий мезони сифатида қишлоқ хўжалик экинларини ҳосилдорлигини, чорва моллар маҳсулдорлигини оширишни таъминловчи замонавий агрозоотехника қоидалари ва талабларига риоя этиш;

- мамлакатимизда пахтачилик, дон, картошка, сабзавот ва бошқа қишлоқ хўжалик экинлари селекцияси ва уруғчилиги тизимини ривожлантириш, маҳаллий тупроқ ва иқлим шароитига мос туманлаштирилган навларни тўғри танлаш ва жойлаштириш, чорвачиликда наслчиликни яхшилаш.

Қайд этилган вазифаларни муваффақиятли ҳал этишда қишлоқ хўжалик корхоналари қуйидаги тамойилларга амал қилинган ҳолда қайта тузилиши керак:

- ташкил этилиши ва хўжалик юритилишида бозор тизими учун мос ва хос бўлган маълум бир мулк шаклини танлашда эркинлик ҳамда хусусий мулкчиликни ривожлантириш;

- давлатга қарашли бўлган ердан фойдаланиш ҳуқуқидан Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси талаблари бўйича қатъий белгиланган мақсадларда амалга ошириш, бунда ер – хусусийлаштириш, олди-сотди, гаровга қўйиш, ҳадя қилиш, айирбошлаш объекти бўлиши, шунингдек иккиламчи ижарага берилиши мумкин эмаслигини назарда тутиш;

- доимий шартнома асосида ишлайдиган эркин меҳнат жамоаларини шакллантириш ва меҳнат қилиш шаклини танлаш ва ташкил этишда эркинликни яратиш;

- ҳар бир товар ишлаб чиқарувчининг меҳнат фаолиятини, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан боғлиқлигини таъминлаш;

- жамоа ва шахснинг маҳсулот етиштириш билан боғлиқ бўлган фаолиятини бизнес режа асосида ташкил этиш;

- кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни таъминлаш учун, даромадни харажатлар билан қиёслаб фойда олишга эришиш, корхонани ишлаб чиқариш молия фаолиятини тўла хўжалик ҳисоби шартлари асосида ташкил этиш.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида хўжалик юритишнинг юқорида қайд қилиб ўтилган тамойиллари асосида Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида қайта тузилган кооператив ва хусусий мулкчиликка асосланган куйидаги тузилмалар фаолият кўрсатмоқда:

- қишлоқ хўжалик кооператив (ширкат) хўжаликлари;
- ижара уюшмалари;
- акциядорлар жамияти;
- фермерлар уюшмаси;
- шахсий мулк эгалари;
- хусусий чорвачилик фермалари;
- халқ корпорациялари;
- агрофирмалар;
- деҳқон хўжаликлари;
- қўшма корхоналар.

Бу мустақил тузилмаларнинг асосий мақсади ўзларига ижарага берилган ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ёрдамида ички имкониятлардан самарали фойдаланиб кўпроқ, сифатли ва арзон товар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб бериб, мақсадга мувофиқ равишда фойда олишдир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин, аграр секторда бошланган ислоҳотлар маълум даражада қишлоқ хўжалиги ходимларининг тадбиркорлик фаолиятларини кучайтирди. «Ер кодекси», «Меҳнат кодекси», «Кооперация тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида» (янги таҳрирда), «Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат) хўжалиги тўғрисида», «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» каби асосий қонунчилик ҳужжатларининг қабул қилиниши, иқтисодиётнинг аграр секторида ислоҳотларни ўтказиш имконини берди. Ўтган давр ичида янги хўжалик юритиш шакллари яратилишининг ҳуқуқий ва ташкилий асослари белгилаб берилди.

Айни пайтда ислоҳотлар тажрибаси, ўтиш даврининг ўзига хос мураккаблигини ва ҳал бўлмаган муаммоларини кўрсатди.

Бу мураккабликлар ва муаммолар аграр секторда эскича хўжалик юритиш ва бошқарув усулларининг мавжудлиги, уларни бозор иқтисодиёти қонунлари асосида қайта қуриш муаммосини ҳал

эта олмаслиги, хўжалик юритишнинг янги ташкилий – иқтисодий усуллари эса ҳали етарлича ривожланмаганлиги билан характерланади;

- ҳозирча иқтисодиётнинг бу секторида шахсий - хўжалик юритишнинг жамоа усулига асосланган шакллари етакчилик қилмоқда. Қишлоқ меҳнаткашларининг, ерга эгалик қилиш ҳиссининг пастлиги, уларни меҳнатнинг пировард натижаларидан манфаатдор бўлишларига тўсиқ бўлиб келмоқда;

- сарф-харажат механизмнинг мавжудлиги, қишлоқ хўжалигида илгор техника ва технологиядан самарали фойдаланишга, ортиқча иш кучини озод қилишга имкон бермаяпти;

- товар-пул муносабатларининг етарлича ривожланмаганлиги, агробизнесда рақобат муҳитининг шаклланмаганлиги ва пул муносабатларидаги қийинчиликлар сабабли, қишлоқ хўжалиги меҳнаткашларини ихтисослашган ишлаб чиқаришдан узоқлашиб, натурал хўжаликка интилишларига сабабчи бўлмоқда;

- жойларда ҳануз турли юқори ташкилотлар ва давлат органларининг қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятига аралашув ҳолатлари учраб турибди.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий мақсади, кучли давлат ҳимоясига таянган ҳолда, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ўз-ўзини бошқаришни таъминлаш тизимини яратишдан иборатдир.

Қўйилган мақсадга эришишининг асосий йўллари куйидагилардан иборат:

- ерга хусусий мулкчилик муносабатларини мустаҳкамлаш ёки уларни узоқ муддатли ижарага бериб, хўжалик юритувчи субъектларнинг ундан манфаатдорлигини кучайтириш;

- ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқларини мустаҳкамлаш ва қишлоқ меҳнаткашларининг ҳаётий фаоллигини, кичик ва ўрта бизнесга қизиқишини ошириш;

- корхоналарни, фермер ва деҳқон хўжалиklarини моддий техник ресурслар билан таъминлаш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишда рақобат муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш;

- қишлоқ хўжалигини давлат тамонидан қўллаб-қувватлашнинг мақсадли тизимини шакллантириш ва ҳоказолар.

2.2. Кооператив (ширкат) хўжалиklarининг ташкилий-иқтисодий асослари

Бозор иқтисодиёти мулкчилик тизимида кооператив (ширкат) хўжалиги мулкчилигини мулккий пай асосида шаклланишини илгари сурди. Чунки қишлоқда мулкдорлар синфини яратиш, мулк эгаларининг янги авлодини ўстириш, ўтиш даврининг устувор йўналишларидан бирига айланиб қолди. Бозор муносабатлари, сармояси бор кишиларни ўзига тортиш билан характерланади, барчани товар-пул муносабатларига жалб этиш билан аҳамиятли ҳисобланади. Мулккий пайга асосланган кооператив (ширкат) хўжаликлари ҳам худди ана шу мақсадни рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотлар мулк шаклини такомиллаштиришдан бошланди. Мулк ўз эгасини топгандагина ҳақиқий мулкка айланиб, иқтисодий-ижтимоий самара беради. Қишлоқ хўжалик корхоналари эса беқиёс катта мулкка эга бўлиб, жумҳуриятимиз ялпи ички маҳсулотининг деярли учдан бир қисмини, аҳоли учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотларининг 90 фоизини етиштирмоқда.

Таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалик корхоналарида мавжуд бўлган катта имкониятлар, соҳада иқтисодий самарадорлик ва барқарорликни таъминлай олмаётир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш Дастури»ни қабул қилди. Дастурда қишлоқда аграр ва иқтисодий муносабатларни ислоҳ қилишнинг ташкилий, иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий асослар тизимини яратиш ва янада такомиллаштириш асосида кўп укладли иқтисодиётни шакллантириб, кооператив (ширкат) хўжаликлари, фермер ва деҳқон корхоналари ривожланишига шароит яратиб бериш кўзда тутилган.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида жамоа хўжаликлари ўрнига кооператив (ширкат) хўжалиklarини қайта ташкил этиш ва уларни жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 18 июлда қабул қилган «Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга мувофиқ қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат) хўжалиklarини тузиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 299-сонли қарорига биноан барча турдаги

жамоа хўжаликларини ширкатларга айлантирилиши кераклиги ва бу тадбирларнинг амалга оширилиш муддатлари белгиланди.

Ширкат хўжаликларининг бошқа хўжалик юритувчи субъектлардан айрим фарқлари қуйидагилардан иборат:

– ширкат хўжаликларини ташкил этиш, хусусийлаштириш жараёнининг давоми бўлиб, унинг мулкани бир қисми, корхона аъзоларига иш стажи ва иш ҳақи миқдори ва малакасига қараб, тақсимланиб, меҳнаткашлар мулк эгасига айланади;

– якуний даромад (фойда) ширкат хўжалиги аъзолари ўртасида уларнинг мулкый пай-улушларига мувофиқ равишда қайта тақсимланади;

– юридик шахсларга ҳам (бадал тўлаш асосида) ширкат хўжалигига аъзо бўлиш имконияти тугилади;

– бошқарувнинг демократик тамойиллар асосида олиб борилиши натижасида қарор қабул қилинишида «ширкатнинг бир аъзоси – бир овозга эга» қондасига амал қилинади.

Республикаимиз Президенти И.Каримов Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига багишланган Вазирлар Маҳкамасидаги мажлисда қилган маърузасида: - «Мулкка, мулкдорларнинг шаклланишига уларнинг манфаатдорлигини ҳимоя қилишга бўлган муносабат ниҳоятда секин ўзгармоқда. Ҳолбуки, ана шу муносабат ислохотлар самарадорлигининг асосий мезони бўлиб хизмат қилиши лозим» - деб таъкидлаб ўтди.

Қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилаётган ўрта ва қуйи бўгин бошқарувдаги ходимлар ишида ижобий ўзгариш сезилмаслиги натижасида Президентимизнинг сермазмун фикр-мулоҳазалари мулкчилик тизими, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига ниҳоятда секинлик билан жорий этилмоқда. Мулкчилик тизимини жойларда жорий этувчиларда қатъият ва талабчанликдан ташқари тафаккур ва жавобгарлик ҳам камлик қилмоқда.

Шуни айтиш лозимки, пайчилик тизими республикаимиз қишлоқ хўжалигида янгича хўжалик юритиш шакли сифатида қарор топаётганлиги учун унинг фаолият жараёни ва ривожланишининг асосий мақсадини ифодаловчи маълум бир тамойиллари бўлиши мақсадга мувофиқдир. Пай тизимидаги ширкат хўжаликлари қуйидаги тамойилларга асосланса, самарали хўжалик юритиш шаклига эришиши мумкин:

– хўжалик фаолиятини ташкил этишда ва ишлаб чиқариш муносабатларини жорий қилишда ҳар томонлама тўла мустақиллик;

– ишлаб чиқариш таркибини белгилашда, корхона табиий-иқтисодий шароитига мос келадиган янги, жадал, деҳқончилик ва чорвачилик тизимларини жорий этишда эркинлик;

– ишлаб чиқариш муносабатларини шартнома ва фьючерс битимлари асосида ташкил этишда моддий манфаатдорлик ва жавобгарлик;

– мулккий пай ва дивидендлар тақсимотида адолатлилиқ;

– корхоналарнинг нима ишлаб чиқариш, кимга ва қаерга сотиш, талаб ва таклиф муносабатидан келиб чиқиб нарх белгилаш, кўпроқ фойда олиш ва даромадни тақсимлашда тўла иқтисодий мустақиллик;

– ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишда моддий жавобгарлик ва харажатлар қопланишини ўз даромади ҳисобидан таъминлаш;

– меҳнатни ташкил этишда оила (жамоа) пудрати ва ҳақ тўлашда аъзоларнинг моддий манфаатдорлигини таъминлаш учун даромадни ҳар кимнинг ишлаб чиқаришга қўшган ҳиссасига яраша одилона тақсимлаш;

– кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришда ҳамда ижтимоий масалаларни ҳал қилишда устуворлилиқ;

– хўжаликнинг ишлаб чиқариш – молия фаолияти устидан чек тизими ёрдамида сўм билан назорат қилиш.

Юқоридаги тамойилларга амал қилинсагина қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни ўтказишдан кўзда тутилган мақсадга эришиш мумкин. Тезкорлик билан қишлоқда мулкка эгалик қилиш ҳиссини ва мулкдорлар синфини яратиб, ишлаб чиқаришнинг ички имкониятларидан унумли фойдаланишни ташкил этиш ва пировард натижани ҳар томонлама самарали қилиш, харажатларни тежаб-тергаб, ҳисоб-китоб ишларини йўлга қўйиш асосида талаб даражасидаги, арзон, сифатли ва рақобатга чидайдиган, бозор андозаларига мос келадиган товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш имкониятлари туғилади.

Қишлоқда мулкдорлар қатламини қарор топтириш ва корхоналарда мулккий пай тизимини жорий этиш шу куннинг долзарб масалаларидан энг асосийси бўлганлиги сабабли, фақатгина адолатли ўрнатилган пай тизимигина қишлоқда янги ишлаб чиқариш муноса-

батларини жорий этишга ва уларни такомиллаштиришга янги туртки бўла олади. Мулкий пай тизимигина меҳнаткашлар тафаккурини ижобий томонга ўзгартириб, уларни тadbиркор, интилувчи, янги ғоя эгаси сифатида тарбиялай олади, ҳақиқий мулк эгасига айлантиради.

Мулкий пай эгасининг онгида аста-секин боқимандаликдан қутилиш ҳиссини туғдириб, мулкдор ўзининг қарамоғидаги моддий бойликни талон-тарож бўлишига, фойдаланмасдан қолинишига, тез ишдан чиқиб қолишига бефарқ қарай олмайди, унда моддий бойликдан аниқ мақсадда фойдаланиб, пировард натижада манфаатдорликни ўстиришга интилиш ҳисси кундан-кунга ўсиб боради.

Мулкий пай тизими мулкдордан ишлаб чиқаришни жадаллаштиришни талаб этади. Натижада мулкдор қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган ортиқча меҳнат ресурсларини бошқа тармоқларга жалб этиш йўлларини қидиради, янги ишчи ўринларини яратади, қишлоққа маҳсулотларни қайта ишлайдиган кичик-кичик саноат корхоналарини жалб этади. Уларга хизмат қилувчи машина-трактор парклари ва агросервис тизими юзага келади. Буларнинг ҳаммаси қишлоқ хўжалигида сарфланаётган меҳнатни тежаб, унинг унумдорлигини ўсишига, меҳнаткашлар даромадини кўпайтиришга ва натижада қишлоқ хўжалигининг иқтисодий самарадорлигини оширишга олиб келади.

Мулкий пай тизими, ишлаб чиқариш шаклинигина эмас, балки мазмунини ҳам янгилайди. Мулкий ҳуқуққа асосланган янги демократик ижтимоий бошқариш тизими юзага келади.

Юқорида қайд этилган ва бошқа қутиладиган афзалликлар фақатгина мулкий пай тизимини жорий этиш натижасида юзага келмайди. Мулкий пай тизимига яраша янги ишлаб чиқариш муносабатлари меҳнатни ташкил этишда - оилавий (жамоа) пудратини жорий этиш ва меҳнатга ҳақ тўлашда пировард натижага қараш, деҳқончилик ва чорвачилик тизимларини, янги техника ва технология асосида қайта ташкил этишда, даромадларни тақсимлашда ва моддий манфаатдорликни такомиллаштиришда ҳамда бозор тадқиқотларини ўтказишда ўзининг самарасини тўлиқ юзага чиқара олади.

Қашқадарё вилояти Касби туманидаги Х.Хўжакулов номли қишлоқ хўжалик пайчилик жамияти 1997 йилда жамоа хўжалиги ўрнида қайта ташкил этилган бўлиб, Устав жамгармаси 56,2 млн. сўмни ташкил этиб, унинг 30 фоизи ёки 16,9 млн. сўми бўлинмас жамгармани ва 70 фоизи ёки 39,3 млн. сўми пай жамгармасидан

иборат бўлган. Шунингдек, корхонада мулкый пайнинг 5 фоизи ёки 1,9 млн. сўми нафақахўрларга ажратилган ва 3 фоизи ёки 1,2 млн. сўми захирага сақланган.

Корхона аъзоларига тақсимланадиган мулкый пайнинг қиймати 36,3 млн. сўми ташкил этади. Корхонада 1879 киши ишлайди ва уларнинг жами йил-сўми 272,5 млн. сўмдан иборат бўлиб, ҳар бир йил-сўмга тўғри келадиган мулкый пай қиймати 0,133 сўм миқдорида белгиланади. Жамият бўйича ҳар бир мулкый пайнинг ўртача қиймати 19284 сўми ташкил этади. Ҳар бир аъзонинг мулкдаги улуши эса $(19284 \times 0,133) = 2564,77$ сўмга тенгдир.

Пай тизими жорий этилган йилнинг ўзидаёқ сезиларли натижаларга олиб келди. Биринчи навбатда қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги пахта бўйича режага нисбатан 21,0 фоизга; ғаллачиликда – 33,0; сабзавотчиликда - 11,0; полиз экинлари бўйича - 12 фоизга кўтарилди. Шунингдек, пул даромадининг тушуми бўйича ҳам ижобий натижалар олинди. Пахтачиликдан режага нисбатан 21,9 млн. сўм, ғалладан - 15,5; сабзавотчиликдан - 0,8 млн. сўм, полиз экинларидан эса 71,0 минг сўмдан кўпроқ даромад олинди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, пай тизими, меҳнатни оила пудрати асосида ташкил этгандагина ўзининг иқтисодий самарадорлигини сезиларли намояндалар этар экан.

Хўжаликда айрим олинган оила пудрати асосида ишловчилар ва ижарачилар ўртасида ҳам ишлаб чиқариш натижалари турличалиги кузатилади. Оила пудратида ишловчи Ш.Бўриев бригадасида пахта ҳосилдорлиги 49,3 ц. ни ташкил этган бўлса, Рўзибоев ижарачилар жамоасида бу кўрсаткич 23,3 ц. ни, ҳар 1 гектар ердан олинган ўртача даромад мутаносиб равишда 109,12 ва 35,7 минг сўми, ўртача ҳар бир ишловчининг иш ҳақи 11650 ва 2965 сўми ташкил этган. Кўриниб турибдики, оилавий пудрат мазмун жиҳатдан пайчининг ер ҳосилдорлигини оширишга, ишлаб чиқарган маҳсулотини рақобатбардош ва харидоргир бўлишини, сарф-харажатларни камайтиришдан манфаатдорлигини оширадиган кучли иқтисодий механизмлардан бирига айланган.

Оилавий пудрат асосида ишлагандагина ишлаб чиқаришнинг пировард натижасини ва хусусан иш ҳақини сунъий тенглаштиришга барҳам бериш имконияти тугилади. Энг асосийси ҳар бир пудратчининг ўзига топиширилган ишга муносабати ўзгариб, жавобгарлиги, масъулияти ошади. Бошқача айтганда, пудрат ёрдамида

оилавий ҳаётни ташкил этиш билан ишлаб чиқаришни ташкил этиш мақсад ва мазмун жиҳатдан бирлаштирилади. Натижада пудратчилар ҳаётида, кунлик турмушида янгиликларни, моддий манфаатдорлик, янада яхшироқ яшашга қизиқиш ортади ва кўп ҳолларда айрим ижтимоий муаммолар ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетади. Оилавий пудрат асосида меҳнатни ташкил этишнинг жамият учун устуворлик томони шундаки, қишлоқда энг катта муаммо бўлиб турган мулкчилар синфи вужудга келади, жамоа мулки билан хусусий мулк ўртасида оилавий пудрат боғловчи звено хизматини ўтайди. Энг муҳими одамларда иқтисодий мустақиллик ва ҳақиқий ташаббускорлик туйғулари уйғонади.

Таъкидлаш керакки пайчилик хўжаликларида ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил этиш, мулкка бўлган муносабат, пировард натижадан манфаатдорлик ҳали бозор муносабатлари даражасигача етказилган эмас. Шунга қарамасдан, пайчилик тизими ўз афзалликлари билан янги ишлаб чиқариш муносабатларини жорий этилишига кенг йўл очиб беради ва қишлоқда мулкчилар синфини шаклланишига ёрдам беради.

Ширкат хўжалиги фаолиятининг асосий тури қишлоқ хўжалик маҳсулотли етиштиришдир.

Ширкат хўжалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотли етиштириш билан бир қаторда ширкат хўжалигининг ўз ҳудудида ҳам, шунингдек ундан ташқарида ҳам қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлаш, озиқ-овқат маҳсулотлари, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш, техник аҳамиятга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш, савдо-сотик, таъмирлаш ва қурилиш ишлари, юридик ва жисмоний шахсларга хизмат кўрсатиш, шунингдек қонунларда тақиқланмаган бошқа фаолият турлари билан шуғулланишга ҳақли.

Ширкат хўжалиги аъзоларининг сони ширкат фаолияти соҳасига, унинг уставига кўра белгиланади.

Ширкат хўжалиги қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда туман ҳокимлигида давлат рўйхатига олинган кундан бошлаб ташкил этилган деб ҳисобланади ва юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлади.

Ширкат хўжалиги мустақил балансга, банк муассасида ҳисоб-китоб ва бошқа ҳисоб варақларга, номи ёзилган муҳрга эга бўлади.

Устав ширкат хўжалиги фаолиятини тартибга солувчи асосий ҳуқуқий ҳужжатдир. Уставда қуйидагилар белгиланади:

– ширкат хўжалигининг номи ва жойлашган ери;

- фаолият соҳаси ва мақсади;
  - ширкат хўжалигига кириш ва ундан чиқиш тартиби;
  - ширкат хўжалиги муассасаларининг таркиби ва аъзоларининг сони;
  - ширкат хўжалиги аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
  - бошқарув органлари, уларни шакллантириш тартиби ва уларнинг ваколатлари;
  - ширкат хўжалигининг пай, бўлинмас ва бошқа жамғармаларининг миқдори ва уларни шакллантириш тартиби;
  - ширкат хўжалиги аъзоларининг меҳнатда иштирок этиши ва улар меҳнатига ҳақ тўлашнинг кўпроқ оила (жамоа) пудратига асосланган шакллари;
  - ширкат хўжалиги даромадларини (фойдасини) тақсимлаш, шу жумладан мулкӣ пайлар бўйича дивидендлар тўлаш учун тақсимлаш тартиби;
  - ширкат хўжалигини қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби.
- Уставга ширкат хўжалиги фаолияти билан боғлиқ бўлган, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа қоидалар ҳам киритилиши мумкин.

Ширкат хўжалигининг устави, мутахассислар томонидан таъсис йиғилишида қабул қилинади, унга ширкат аъзоларининг умумий мажлисида ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилади.

16 ёшга тўлган, ширкат уставини тан олувчи ва унинг талабларига риоя этувчи, ширкат фаолиятида ва унинг жамғармаларини шакллантиришда иштирок этувчи жисмоний шахслар ширкат хўжалиги аъзоси бўлишлари мумкин.

Ширкат хўжалигига аъзо бўлиб кириш берилган ариза асосида амалга оширилади.

Ширкат хўжалигини бошқариш, ўз-ўзини бошқариш, ширкат фаолияти масалаларини ҳал этишда ошкоралик асосида амалга оширилади. Ширкат хўжалигининг юқори бошқарув органи умумий мажлис бўлиб, у раисни, бошқарувни, тафтиш комиссиясини (тафтишчини) сайлайди, ширкатни жорий бошқариш бўйича ўз ваколатларини уларга бериб қўяди.

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар ширкат хўжаликларига белгиланган мақсадда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун доимий эгалик қилишга берилади.

Ширкат хўжалигига бериб қўйилган ер участкалари хусусий-

лаштирилиши ва олди-сотди, гаров, ҳада қилиш, айирбошлаш объектлари бўлиши мумкин эмас. Бу ер участкалари белгиланган тартибда мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга, вақтинча фойдаланишга ёки ижарага берилиши мумкин.

Ширкат хўжалиги ходимларига, деҳқон хўжалиги юритиш учун мерос қилиб қолдириладиган, ер участкаларини ажратиш қонун ҳужжатларида назарда тутилган ўлчамлар ва тартибда амалга оширилади.

Ширкат хўжалигида ер участкалари қонда тариқасида, оилаларга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш учун вақтинча фойдаланишга, оила (жамоа) пудрати шартномаси шартлари асосида берилади.

Ширкат хўжалигининг мустақил балансида акс эттириладиган асосий жамғармалар, айланма маблағлар ҳамда бошқа бойликлар ширкатнинг мулкидир.

Ширкат хўжалигининг мол-мулки асосий жамғармалар қиймати, етиштирган маҳсулот, уни сотишдан тушган даромадлар (фойда), аъзоларнинг пул ва моддий бадаллари, банк кредитлари, қимматли қозғалар ҳисобидан ҳамда ширкатнинг уставда назарда тутилган бошқа фаолият натижасида ва қонунларда тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан ҳосил бўлади. Ширкатнинг мол-мулкани шакллантиришда юридик ва жисмоний шахслар шартнома асосида пул ва моддий бадаллар киритиш йўли билан иштирок этишлари мумкин.

Ширкат хўжалиги томонидан ташкил этиладиган корхоналар ва ташкилотларнинг мол-мулки, шунингдек, хўжаликлараро корхоналар ва ташкилотларнинг мол-мулки, уларнинг улушли иштирокига мувофиқ шу ширкатнинг мулкидир.

Ширкат хўжалигида, умумий мажлис қарори билан қуйидагилардан таркиб топадиган устав жамғармаси (капитали) шакллантирилади:

- пай жамғармаси;

- техника сотиб олиш, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктурасини ривожлантириш, бошқа умумий, ижтимоий ва хўжалик вазифаларини ҳал этиш учун мулжалланган бўлинмас жамғарма.

Ширкат хўжалигининг пай жамғармаси ер участкаларининг қиймати-баҳосини ва асосий жамғармаларнинг қийматини ҳамда ширкатнинг мажбуриятларидан холи, бошқа активлари қийматини

ўз ичига олади. Пай жамгармасига қўшиладиган ер участкалари қийматини баҳолаш, Давлат ер кадастри ва қонун ҳужжатларида белгиланадиган табақалаштирилган қийматни баҳолаш коэффициентлари асосида амалга оширилади.

Пай ва бўлинмас жамгармаларнинг миқдорлари ширкат хўжалигининг уставида белгилаб қўйилади.

Пай жамгармаси ширкат хўжалиги аъзоларига умумий улушли мулк асосида, *бўлинмас жамгарма* эса – умумий биргаликдаги мулк асосида қарашли бўлади.

Пай жамгармаси ширкат хўжалиги аъзолари ўртасида мулк пайларга тақсимланиши лозим.

Мулк пай ширкат хўжалигини ҳар бир аъзосининг ширкат пай жамгармаси қийматидаги улушини белгилайди ва ширкат аъзосига ширкатнинг якуний даромадидан (фойдасидан) дивидендлар тариқасида тегишли улушни олиш ҳуқуқини беради.

Мулк пай миқдорини аниқлаш, пайлар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби, шартлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Ширкат хўжалигининг ҳар бир аъзоси мулк пайнинг аниқ миқдори, ширкатнинг аъзосига мол-мулкни муайян улушига ҳамда хўжалик оладиган умумий даромад(фойда)нинг тегишли қисмига бўлган унинг ҳуқуқини мустақамлаб қўювчи, номи ёзилган гувоҳнома берилган ҳолда, ширкатнинг юқори бошқарув органи қарори билан белгиланади.

Ширкат хўжалиги даромади (фойдаси)нинг пайлар бўйича дивидендлар тўлаш учун мўлжалланган қисми, йил якунларига кўра тақсимланади ва мулк пайнинг миқдорига мутаносиб равишда тўланади.

Ширкат хўжалиги ўз фаолияти йўналишларини, ишлаб чиқаришнинг таркиби ва ҳажмларини мустақил равишда белгилайди.

Ширкат хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулот сифатига тегишли амалдаги нормативлар ва стандартларга, экология, санитарияга оид қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа талабларга риоя этиши шарт.

Давлат ва бошқа муассасалар ҳамда ташкилотларнинг, шунингдек уларни мансабдор шахсларининг ширкат хўжалик фаолиятига аралашувига йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Оила пудрати ширкат хўжалигида ички хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишнинг устун шаклидир.

Оила пудрати шартномаси ҳар йили ширкат хўжалиги бошқаруви орқали мазкур ширкат ва оила бошлиги (жамоанинг ваколлати берилган вакили) ўртасида тузилади.

Оила пудрати шартномаси бўйича оила аъзолари пудратчи сифатида муайян қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва уни буюртмачига - ширкат хўжалигига келишилган муддатларда топшириш мажбуриятини олади. Буюртмачи эса мазкур маҳсулотни қабул қилиш ва унинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятини олади.

Оила пудрати шартномасида қуйидагилар назарда тутилади:

- ер участкасининг ўлчами, жойлашган манзили ва ҳолати;
- ер участкасидан фойдаланиш шартлари, тарафларнинг алмашиб экиш схемасига мувофиқ қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини ва ер сифатини ошириш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш бўйича мажбуриятлари;
- етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг миқдори ва турлари, унинг сифати;
- етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг баҳоси, унга ҳақ тўлаш ва уни реализация қилиш шартлари;
- пудратчини сугориш учун сув ва моддий-техника ресурслари билан таъминлаш;
- тарафларнинг шартнома мажбуриятларини бажармаганлик учун жавобгарлиги ва уларнинг хоҳишига кўра бошқа шартлар.

Ширкат хўжалиги уставида белгиланган вазифаларни бажариш учун ширкат аъзоси бўлмаган шахсларни меҳнат шартномаси бўйича ишга жалб этиш мумкин.

Ширкат хўжалиги аъзоларига мулкый пайлар бўйича тўланган дивидендлар меҳнат ҳақи таркибига киритилмайди.

Ширкат хўжалиги етиштирилаётган маҳсулотни реализация қилиш учун, шу жумладан давлат харидлари тартибида сотиш учун юридик ва жисмоний шахслар билан ихтиёрийлик асосида хўжалик шартномалари тузиш ҳуқуқига эга.

Ширкат хўжалиги қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқлар, йигимлар ва бюджетга бошқа тўловларни тўлайди.

Ширкат хўжалиги ўзига зарур бўлган мол-мулк ва ишлаб чиқариш воситаларини фирмалардан, ярмаркалардан, бозорлардан юридик ва жисмоний шахслардан, аҳолидан сотиб олишга ҳақли.

Ширкат хўжалигини қайта ташкил этиш қонун ҳужжатларида ва ширкат уставида белгиланган тартибда: қўшиб юбориш, бирлаштириш, бўлиш, ажратиш ва қайта тузиш шаклида амалга оширилади. Ширкат хўжалиги, умумий мажлис қарорига биноан қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, суднинг ҳал қилувчи қарорига биноан тугатилади.

Ширкат хўжалигини тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ширкат хўжалигини кредиторлар даъволарини қаноатлантирилганидан кейин қолган мол-мулкнинг қиймати унинг аъзолари ўртасида тақсимланади.

2.3. Фермер хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий асослари

Қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликларини шакллантирмасдан туриб бозор иқтисодиётига ўтиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда фермерчилик ҳаракати кенг қулоч ёзиб кетди. Фермерчилик ҳаракатининг архитектори бўлмиш Президентимиз И.Каримовнинг таъбири билан айтганда – фермерлар «қишлоқдаги иқтисодий ислоҳотларнинг биринчи қалдирғочларидир» лар.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қишлоқ хўжалигини чуқур иқтисодий ислоҳ қилиш, ўзининг ҳақиқий мазмун-маъносига, фермер хўжаликларини ташкил этиш билан эриша бошлади. Чунки фермер хўжаликларида янгича мулк шакли ўз эгасини топиб, меҳнат билан бирлашиб, унинг пировард мақсади қишлоқда мулкдорга хизмат қилишдир. Фермер хўжаликларида моддий жавобгарлик ва иқтисодий манфаатдорлик ўзининг амалий натижасини бера бошлади, меҳнат унумдорлиги кескин кўтарилиб, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ортди.

Фермер хўжаликларини ташкил этиш ва ривожлантириш масаласига мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ катта эътибор берилди. Фермер хўжаликларининг ташкилий-ҳуқуқий асослари асосан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 1991 йил 29 ноябрдаги «Республика деҳқон (фермер) хўжаликларини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш ҳамда давлат йўли билан ишбилармонлик фаолиятини кўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармони, Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон (фермер) хўжаликлари тўғрисида»ги ва 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунлари билан мустаҳкамланиб

борилди. Қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар мамлакатимизда фермерчилик ҳаракатини ривожлантиришда ўзининг ижобий натижаларини берди. Фермерчилик ҳаракатининг бошланғич - биринчи даврида, яъни 1991-1997 йилларда республика бўйича фермер хўжаликлари сони 7,9 мингтадан (1991 йил) 21,4 мингтага (1997 йил) етган ёки 2,7 мартага ошган.

Фермер хўжалиklarини ривожлантиришнинг иккинчи – мустақамланиш даврида, яъни 1998-2003 йилларда уларнинг сони 23,0 мингтадан 87,5 мингтага етди. Уларга бириктирилган ер майдонининг салмоғи 8,9 фоиздан (1998 йил) 36,9 фоизгача (2003 йил) кўпайди. Қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнаткашларнинг 1998 йилда 5 фоизи фермерчилик билан шуғулланган бўлган бўлса, 2003 йилда бу кўрсаткич 19 фоизни ташкил қилди.

Фермерчилик ҳаракатининг учинчи – барқарор мустақил ривожланиш даври 2004 йилдан бошланди. Фермерчилик ҳаракатини истиқболда янада ривожлантириш учун, унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда республика Президенти И.Каримовнинг 2003 йил 27 октябрда қабул қилинган «2004-2006 йилларда фермер хўжалиklarини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги фармони айна муддао бўлиб, фермер хўжалиklarини устувор ривожлантиришга асос яратилди. Фермер хўжалиklarида ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларини бозор тамойиллари асосида ривожлантириш мақсадида 2004 йил 26 августда янги таҳрирдаги «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни тасдиқланди.

2004 йилнинг 1 ноябр ҳолатига Ўзбекистонда 104,1 мингта фермер хўжаликлари мавжуд бўлиб, улар янги таҳрирдаги қонун асосида ўз фаолиятларини бошлаб юбордилар.

Фермер хўжалиklarини ташкил этиш ва ривожлантириш, аввало, ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштиришни, бошқаришнинг маъмурий усулларида иқтисодий усулларга ўтишни тақозо этади.

Ташикий асослар. Бозор иқтисодиётига ўтаётган республикамиз қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликлари икки кўринишда, яъни турли хўжалик шакллари таркибида ички ижара бўлинмалари сифатида ҳамда ўз муҳрига ва банк муассасаларида шахсий ҳисобкитоб рақамларига эга бўлган мустақил хўжалиklar сифатида ташкил этилган. Улар ўртасидаги асосий фарқ ерга ва ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатлардагина акс этади. Агар

ижара асосида ташкил этилган фермер хўжаликларида ер ва асосий ишлаб чиқариш воситалари маълум бир вақтга фойдаланишга бериладиган бўлса, мустақил фермер хўжаликларида узоқ муддатларда фойдаланиб, мерос қолдириш ҳуқуқи билан биркитилиб қўйилади. Бозор муносабатларига ўтилаётган ҳозирги даврда иқтисодий ислоҳотларни босқичма-босқич амалга ошириш ҳамда бу борада камчиликларга йўл қўймаслик учун фермер хўжаликларини ижара муносабатлари заминиде ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бундай хўжалик юритиш шаклида оила ёки қариндошлик заминиде фермер хўжаликлари тузилади. Уларга ер ва асосий ишлаб чиқариш воситалари узоқ муддатга шартнома асосида фойдаланишга бериледи. Ўз навбатида фермер хўжаликлари ширкатларга ёки уюшмаларга, ширкатлар эса ассоциацияларга биркитилиши мумкин. Шу билан бирга, ассоциация таркибиде фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи бир қанча ширкатлар ҳам фаолият кўрсатади. Ассоциация фермер хўжаликлари ҳамда ширкатлар фаолиятини иқтисодий муносабатларга таянган ҳолда ташкил этиш орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирадиган ва тадбиркорлик билан шугулланидиган хўжаликка айланади. Ассоциациядаги барча ширкатлар хўжалик аъзоларининг умумий йигилишида маъқулланган тартибларда бир-бирлари билан иқтисодий муносабатларда бўлади. Шу билан бирга, ҳар бир фермер хўжалигининг ассоциациядаги марказлашган молия-иқтисод бўлимида ҳисоб-китоби бўлади. Келгусида ушбу бўлимнинг қошида хўжалик аъзоларига ҳамда барча ширкатларга хизмат кўрсатувчи ассоциация банкини очиш масаласи ҳам назарда тутилади. Бу эса фермер хўжаликлари ва ширкатларнинг ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти билан шугулланишларига имконият тугдиради. Бундай фермер хўжаликлари фақатгина қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш билан чегараланиб қолмай, уни нес-нобуд қилмай сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш орқали юқори даражада даромад олишга ҳаракат қилади. Лозим бўлган тақдирда чет мамлакатларнинг фирмалари билан тайёр қишлоқ хўжалик маҳсулотларини зарур товарларга алмаштириш ва уни минтақаларга сотиш билан ҳам шугулланиши мумкин. Фермер хўжаликлар ширкатлари, шаҳар бозорларида ўзларининг савдо тармоқларини очеди. Бу эса уларга тижорат ишларини юритиш учун кенг имкониятлар беради. Яъни, фермер хўжаликлари маҳсулот етиштириш ва

уни сотишда тўла мустақил бўлади. Уюшманинг вазифаси эса уларнинг бутун фаолиятини тўғри ташкил этишни таъминлашдан иборат бўлади.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бошқаришнинг бозор тамойилларига мос келадиган ташкилий тузилмасини тадбиқ этиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларнинг мустақиллигини кенгайтириш ҳамда уларнинг ишончли ҳуқуқий муҳофазасини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 23 мартдаги «Қишлоқ хўжалигида ислохотларнинг чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги ПФ-3326 сонли фармони эълон қилинди.

Ушбу фармонга асосан қишлоқ хўжалигида мулкчилик шакллари ўзгартириш ва ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш энг муҳим вазифалардан бири этиб белгиланди. Қишлоқда асосий ишлаб чиқаришнинг бўғини ҳисобланган қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатларини пухта таъминлашга қаратилган иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлари яратилиб, тайёрлов, қайта ишлаш корхоналари, моддий техника ресурслари етказиб берувчилар, молия, банк муассасалари ҳамда бошқа хизмат кўрсатиш ташкилотлари фаолиятлари ушбу мақсад учун бўйсундирилди.

Шунингдек, истиқболда қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчиси бўлиб қоладиган асосий субъект – фермер хўжаликларини устувор ривожлантириш асосида қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш мақсадида қабул қилинган Ўзбекистон Президентининг «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси» тўғрисидаги фармонида қуйидагилар белгиланган:

– фермер хўжаликларининг тўлиқ иқтисодий ва молиявий мустақиллигини таъминлайдиган ва фермер хўжаликларига узоқ муддатли ижарага берилган қишлоқ хўжалиги ер ресурсларидан мақсадли, оқилona ва самарали фойдаланишни рағбатлантирадиган ҳуқуқий шарт-шароит ва қафолатларни яратиш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришда молиялашнинг бозор тамойилларига жавоб берадиган ҳамда молиялашнинг услуб ва шакллари танлашда, молиявий маблағлардан фойдаланишда фермер хўжаликларининг мустақиллигини, барча харажат-

ларни қишлоқ хўжалиги маҳсулотини сотишдан тушадиган ўз даромадлари ҳисобига қоплашни таъминлайдиган ишончли тизимни шакллантириш;

– фермер хўжаликларини тижорат банклари орқали тўғридан-тўғри кредитлаш йўли билан, мавжуд кредиторлик қарзлари тўлангандан сўнг маблағларни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқини берган ҳолда уларни молиялашга 2004-2005 йиллар мобайнида босқичма-босқич ўтишни кўзда тутувчи механизмни ишлаб чиқиш;

– қишлоқда фермер хўжаликларининг эҳтиёжларига қараб барча зарур хизматларни кўрсата оладиган замонавий ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш;

– танлов асосида фермер хўжаликларини ташкил этиш ва уларга ерни узоқ муддатли ижарага беришда қишлоқ хўжалиги экинлари, биринчи навбатда, пахта ва ғаллани етиштиришга етадиган барча харажатлар фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотини сотишдан тушадиган ўз даромадлари ҳисобига қопланиши тамойилига қатъий риоя қилиниши зарур. Бунда электр – энергия, ёқилги – мойлаш материаллари, минерал ўғитлар етказиб берадиган ва фермер хўжаликларига бошқа хизматларни кўрсатадиган ташкилотлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиниши шарт;

– камида 3 йил давомида мунтазам равишда бу тамойилга амал қилмаган фермер хўжаликлари билан ерни ижарага бериш шартномаси бекор қилиниб, ўзи тарқатиб юборилади.

Фармонда фермер хўжалигида ижарага берилган қишлоқ хўжалик майдонларидан бошқа мақсадда фойдаланиш, шу жумладан шартномада кўрсатилган экинлар ўрнига бошқа экин экиш – ижара шартномасини кўпол бузиш деб ҳисобланадиган ҳамда амалдаги қонунчиликда кўзда тутилган чоралар қўлланиладиган тартиб жорий этилиши кўзда тутилган.

Шунингдек, белгилаб қўйилганки, фермер хўжалиги фаолиятини юритиш учун ижарага ер майдонлари бериш ҳақидаги туман ҳокимининг қарори вилоят ҳокими бошчилигидаги ер майдонларини ажратиш (сотиш) масалаларини кўриб чиқиш бўйича вилоят комиссияси томонидан тасдиқлангандан сўнг кучга киради;

– фермер хўжаликларига айлантириладиган қишлоқ хўжалик ширкатлари рўйхати Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари тақдимномасига кўра ҳар йили

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланади;

– фермер хўжаликлари давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот сойтиш бўйича шартнома мажбуриятларини бажармаган ёки ер тўғрисидаги қонунчиликни бузиш ҳоллари аниқланган ҳолларда, шунингдек ягона ер солиғи белгиланган тартибда ўз вақтида тўланмаган тақдирда фермер хўжаликлари фаолиятини фақат уларга ижарага берилган ерлардан ижара шартномасида мувофиқ мақсадли ва унумли фойдаланиш масалалари бўйича текширишга йўл қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига фермер хўжаликларининг қонуний манфаатлари самарали ҳуқуқий ҳимоя қилинишини таъминлаш, фермер хўжаликлари уларнинг хўжалик фаолиятига бошқарув органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳар қандай ноқонуний аралашшига уриниш ҳолларига қатъий чек қўйиш чораларини кўриш топширилган.

Бундан ташқари фармонда қуйидагилар:

– вилоят ҳокимликлари таклифларига мувофиқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар ва тайёрлов ташкилотлари ўртасида пахта ва ғалла учун тузиладиган контрактация шартномалари умумлаштирилган ҳолда прогноз кўрсаткичлари республика ва минтақавий даражада белгиланиши;

– қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари хўжаликларининг ихтисослашувини ҳисобга олган ҳолда ва тузиладиган контрактация шартномаларига асосан қишлоқ хўжалиги экинларини мустақил жойлаштириш;

– хўжаликлар ўз меҳнати натижаларини, шу жумладан етиштирилган маҳсулотни, ўзларига тегишли мол-мулк, молиявий ва моддий ресурсларни ўз хоҳишига кўра тасарруф этиши;

– 2004 йилдан бошлаб барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар экин майдонларидан фойдаланишнинг ижара шаклига ўтиши белгилаб берилди.

Фармон ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 5 ноябрдаги «Қишлоқ хўжалигида ижара муносабатларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 486-сонли қарори қабул қилинди.

Ушбу қарордан келиб чиққан ҳолда туман ҳокимликлари 1-10 гектаргача бўлган фермер хўжаликларини *бирлаштириш, йирик-*

лаштириш ва экин майдонларини кенгайтириш, уларни иқтисодий бақувват фермер хўжаликларига айлантиришни ўз олдларига вазифа қилиб белгилаб қўйишлари лозим.

Мазкур қарорга асосан Республика Молия вазирлиги ва Марказий банки бошқаруви томонидан 2004 йил 6 январда Республика Адлия вазирлигида 1295-сон билан рўйхатдан ўтказилган «Фермер хўжаликларининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта ва ғалла етиштириш харажатларини тижорат банклари томонидан кредитлаш тартиби тўғрисида»ги низоми ишлаб чиқилиб, 2004 йилнинг 16 январидан кучга киритилди.

Низомга асосан фермер хўжаликларига кредитлар тижорат банклари томонидан муддатлилик, тўловга қобилиятлилик ҳамда мақсадли фойдаланиш шартларида давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган ғалла ва пахта хом-ашёси етиштириш харажатларини молиялаштириш мақсадларида имтиёзли фоиз ставкаларида берилади.

Фермер хўжаликларига пахта ва дон ҳосилини етиштириш харажатлари учун имтиёзли кредитлар қуйидаги мақсадлар учун берилди:

- иш ҳақи ва унга тегишли ажратмаларни тўлаш учун;
- минерал ўғит ва ўсимликларни кимёвий ва биологик ҳимоя қилиш воситаларини харид қилиш учун;
- ёнилғи-мойлаш маҳсулотларини харид қилиш учун;
- МТПлар, муқобил МТПлар, СФУ (судан фойдаланувчилар уюшмаси)лар ва бошқа хизматларга тўловлар учун;
- хўжалик ихтиёридаги техникаларга эҳтиёт қисмларини сотиб олиш учун;
- молиявий лизингга берилган техника воситаларининг лизинг тўловлари учун;
- электроэнергия тўловлари учун;
- плёнка остига экиладиган пахтага полиэтилен плёнкасини харид қилиш учун;
- коллектор-дренаж тармоқларини тозалаш хизматларига тўловлар учун;
- ягона ер солигини тўлаш учун.

Пахта ва дон етиштириш харажатларини молиялаштириш учун фермер хўжаликларига ажратиладиган имтиёзли кредит маблағларини расмийлаштиришда тижорат банкларига қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- хизмат кўрсатаётган банк бўлимига ариза;

- тайёрлов ташкилотлари билан тузилган контрактация шартномалари нусхалари;
- бизнес режа;
- сўнги ҳисобот даври учун Давлат солиқ хизматининг маҳаллий органи томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси ва қўшимча ҳисоботлар;
- таъминот турлари (мол-мулк гарови, бўлғуси ҳосилни гаровга қўйиш, кредитни қайтмаслик хавфини сугурталанганлиги ҳақида сугурта полиси ва қонунда белгиланган бошқа таъминот) ҳужжатлари.

Пахта ва дон етиштириш учун фермер хўжалиklarини кредитлаш банк маржасини ҳисобга олган ҳолда имтиёзли фоиз ставкаси билан амалга оширилади. Бу кредитлар бўйича фоиз ставкаси йиллик 5 фоиз миқдорда белгиланиб, унинг 2,5 фоизи банк маржасини ташкил этади.

Тижорат банки фермер хўжалигининг кредит олиш тўғрисидаги аризасини, фермер хўжалиги томонидан барча зарур ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг 5 кун муддат ичида кўриб чиқиши ва у билан кредит шартномасини тузиши лозим.

Банк кредит кўмитаси томонидан кредит беришни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилинган ҳолларда, у раддияни ёзма шаклда асослаб бериши шарт.

Фермер хўжалиklари пахта ва дон ҳосилини етиштириш харажатларини қоплаш учун тайёрлов корхоналари билан давлатга пахта ва галла топшириш бўйича тузилган контрактация шартномаларида белгиланган миқдор (тонна) қиймати (сумма)нинг 50 фоизидан ошмаган ҳолда, тайёрлов корхоналари томонидан етказиб берилган уруғлик чигит ва уруғлик дон қиймати чегирилган миқдорда 18 ойдан кўп бўлмаган муддатга имтиёзли кредит олиши мумкин.

Фермерчилик ҳаракатининг ҳуқуқий таъминотини мустаҳкамлашга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, ҳукумат қарори ҳамда тегишли вазирликлар томонидан ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар фермер хўжалиги тўғрисидаги қонунчиликка ҳам тегишли ўзгартиришлар киритишни, баъзи масалаларни қайта кўриб чиқишни тақозо этди. Натижада Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси томонидан 2004 йил 26 августда янги таҳрирдаги «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди.

Янги таҳрирдаги қонун бўйича: «*Фермер хўжалиги* – ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги товари ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи мустақил хўжалик юритувчи субъект».

Фермер хўжалигининг бошлиги, шу хўжаликнинг муассиси – фермердир. 18 ёшга тўлган, қишлоқ хўжалигига тегишли малака ёки иш тажрибасига эга бўлган шахс фермер бўлиши мумкин.

Бундан кўриниб турибдики, фермер хўжалиги тадбиркорлик фаолиятининг бир кўриниши бўлиб, улар иқтисодий манфаатдорлик тамойиллари, тадбиркорлик ва ишбилармонлик асосида товар маҳсулоти ишлаб чиқаришни ривожлантириши, уни сифатини яхшилаш ва меҳнат ҳамда маблағни кам сарфлаб, чекланмаган миқдорда наф кўриш мақсадида ташкил этилган хўжалик юритиш шаклларида бири.

Фермер хўжаликларини ташкил этишда энг катта эътибор уларни тузиш, фаолият кўрсатиш ва ривожланишининг асоси бўлган хўжалик юритиш тамойилларига қаратилган бўлиши керак. Унинг бу *тамойиллари* қуйидагилардан иборат:

- ташкил этилиши ва хўжалик юритишда барча шаклдаги корхоналар ичида манзил-маконга эга бўлиши ва корхоналар билан мустақил алоқа қилиши;

- танлов асосида ажратилган ер майдонларидан эллик йилгача, лекин ўттиз йилдан кам бўлмаган муддатга, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва бошқа ҳужжатларда белгиланган тартибда фойдаланиш;

- ишлаб чиқариш воситалари (уй жойлар, хўжалик иморатлари, қишлоқ хўжалик экинзорлари ва кўчатзорлари, дов-дарахтлар, маҳсулдор чорва моллари, паррандалар, қишлоқ хўжалиги техникаси, инвентар, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари ва ҳ.к.)га эгаллик қилиш;

- ишлаб чиқариш йўналиши ва таркибини аниқлаш, шунингдек, маҳсулотни сотиш, олинadиган даромаддан фойдаланишда тўлиқ мустақиллик;

- хўжалик фаолияти учун иқтисодий жавобгарлик;

- давлатнинг молиявий-иқтисодий гамхўрлигига таяниш;

- хўжалик аъзоларига давлатнинг ижтимоий-таъминот, қариллик ва ногиронлик нафақасидан фойдаланиш.

Қонунда фермер хўжалигининг мақсади, вазифалари ва фаолият доираси янгича, бозор иқтисодига мос равишда таърифлаб ўтилган ва қуйидагича ифодаланган:

– қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиш ва хизмат кўрсатиш асосида даромад (фойда) олиш, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш ҳамда ўз аъзоларининг ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжларини қондириш фермер хўжалигининг **мақсади** ҳисобланади.

Вазифалари:

– ажратилган ердан агротехника қоидалари асосида оқилона ва самарали фойдаланган ҳолда юқори даражада ҳосил олишни таъминлаш;

– қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, уларни қайта ишлаш ва реализация қилиш;

– чорва молларини зооветеринария қоидалари асосида тарбиялаш ва уларнинг маҳсулдорлигини ошириш.

Фермер хўжаликларининг фаолияти қуйидагиларни ўз ичига олади:

– қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиш;

– қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш ҳамда бозорларда сотиш, шу жумладан, ўз савдо шахобчалари орқали реализация қилиш;

– тижорат фаолиятини ва маркетинг тадқиқотларини ташкил қилиш;

– аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш;

– ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш;

– фаолиятнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турларини амалга ошириш.

Фермер хўжалиги ва унинг аъзоларининг **ҳуқуқ ва мажбуриятлари** (16, 17-моддалар) бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда белгилаб берилган: ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишда ихтисослашув ва ижарага олиш шартларига амал қилиш, барча соҳаларида мустақил иш юритиш, шартномалар тузиш орқали иқтисодий муносабатлар ўрнатиш, товар маҳсулотларига, бажарилган иш ва хизматларга мустақил нарх ўрнатиш, ўз хоҳиши бўйича истеъмолчига сотиш, фьючерс битимларини тузиш, чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш, кредит олиш,

барча имтиёзлардан фойдаланиш, ер майдонини ижарага бериш ҳуқуқини кредит олиш учун гаровга қўйиш, ходимларни ишга ёллаш, ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, кооператив, уюшма ва бирлашмаларга аъзо бўлиш ва бошқа қонуний ҳуқуқлардан фойдаланиш.

Мажбуриятлари: ер майдонидан шартномада кўрсатилган мақсадда ва шартларда, самарали ва оқилона фойдаланишини таъминлаш, экологик талабларга ва атроф-муҳитни ҳимоя қилиш қоидаларига риоя этиш, ер майдонларини асраш, унинг унумдорлигини ошириш юзасидан сарф-харажатлар қилиш, ижарага олинган ерларни бир йилда ўзлаштириш, агротехника қоидаларига ва сервитутларга риоя қилиш, давлат эҳтиёжлари учун шартномада кўзда тутилган ҳажмда маҳсулот етказиб беришни таъминлаш, ғўза ва дон экинларини навлар бўйича жойлаштириш, сув лимити бўйича ундан фойдаланиш, ўсимлик зараркунадалари ва касалликларига қарши курашиш, агротехник талабларга риоя этиш, қарзларга тўлиқ жавоб бериш, солиқ, ижтимоий таъминот ва пенсия жамғармасига мажбурий бадаллар тўлаш, ходимларининг меҳнат фаолиятининг ҳисобини юритиш ва улар учун хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлаш.

Фермер хўжалиги аъзолари фойдадан ўз улушини олиш, ижтимоий сугурта ва ижтимоий таъминланиш, ижтимоий меҳнатда шахсий улуши билан қатнашиш ҳуқуқига эга, шунингдек улар меҳнат тартибига бўйсунушга мажбурдирлар.

Таъкидлаш жоизки, янги таҳрирдаги қонунда энг катта эътибор унинг умумий-ташкилий томонларига қаратилган. Фермер хўжаликларини рўйхатдан ўтказиш учун туман ҳокимлигига қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- туман ҳокимлигига ариза;
- фермер хўжалигининг низоми ва бизнес режаси;
- фермер хўжалигига тегишли ерни ижарага бериш далолатномаси;
- ажратилган ернинг ҳолати (картограммаси), кадастр балли;
- фермер хўжалигини ташкил этиш ва ер тўғрисида ширкат хўжаликлари аъзоларининг умумий йиғилиш баённомасидан кўчирма.

Фермер хўжалиги ўз фаолиятини *Устав асосида* шакллантиради. Уставда фермер хўжалигининг номи, бошлигининг исми-ша-

рифи, яшаш манзили, жойлашган ери, почта манзили, ихтисослашуви, асосий фаолият турлари, устав фондининг миқдори кўрсатилади.

Фермер хўжаликлари *қайси ерларда ташкил этилиши* ҳам янги ишлаб чиқариш муносабатларини жорий этишда ўта долзарб масалалардан бири сифатида қаралади. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги (янги таҳрирда) қонунининг 10-моддасига биноан фермер хўжаликларини захира ерларда, республиканинг махсус ер фондларида, меҳнат ресурслари етарли бўлмаган хўжаликларда ва янги сугориладиган манзиллардаги ерларда ва зарар кўриб ишлаётган ёки паст рентабелли қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ерларида ташкил этиш кўзда тутилган.

Ер участкасини ижарага олиш шартномаси фермер хўжалигининг бошлиғи ва туман ҳокими томонидан имзоланади.

Чорвачилик маҳсулоти етиштиришга ихтисослашган фермер хўжалиги камида 30 шартли бош чорва моли бўлган тақдирда ташкил этилади. Фермер хўжалигига ижарага бериладиган ер майдонларининг энг кам ўлчами бир шартли бош чорва молга ҳисоблаганда Андижон, Наманган, Фаргона, Тошкент, Самарқанд ва Хоразм вилоятлардаги сугориладиган ерларда камида 0,3 гектар, Қорақалпоғистон Республикаси ва бошқа вилоятлардаги сугориладиган ерларда камида 0,45 гектар, суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда эса камида 2 гектарни ташкил этади.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган фермер хўжаликларига ижарага бериладиган ер майдонларининг энг кам ўлчами пахтачилик ва ғаллачилик учун камида 10 гектар, боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва бошқа экинлар етиштириш учун камида 1 гектарни ташкил этади.

Ер майдонлари берилганда фермер хўжалиги ўз зиммасига қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини (уч йил учун ўртача йиллик ҳосил ҳисобида), ернинг кадастр баҳосидан кам бўлмаслигини таъминлаш, мажбуриятини олади ва ижара шартномасида қайд қилинади.

Фермер хўжалигига берилган ер майдонидан фойдаланганлиги учун ижара ҳақи, ер майдонининг сифатига, жойлашган манзилига ва сув билан таъминланганлик даражасига қараб, унинг кадастр баҳосини ҳисобга олган ҳолда белгиладиган ягона ер солиғи меъёри миқдорида ундирилади (14-модда).

Давлат рўйхатиغا олинган пайтдан эътиборан дастлабки икки йил давомида фермер хўжалиги ер майдонидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлашдан озод этилади.

Фермер хўжалиги ерни ўз ҳисобидан ўзлаштираётган даврда ва ўзлаштириб бўлгандан кейин беш йил давомида ернинг мазкур ўзлаштирилган қисми учун ягона ер солиги тўлашдан озод қилинади.

Бозор иқтисодига ўтишда фермерлар учун ўта долзарб муаммо, бу - мулкка бўлган муносабатдир. Янги таҳрирдаги қонуннинг 18-моддасида *мулкий муносабатлар* ўз ечимини топган.

Фермер хўжалигининг *Устав фонди* – хўжалик бошлиғи томонидан белгиланиб, унга пул, қимматли қоғозлар, бинолар, иншоотлар, бошқа мол-мулк ёки пул билан баҳоланадиган мулкий ҳуқуқлар киритилади. Фермер хўжалигининг Устав фондига ҳисса бўлиб, фермер оиласи аъзолари учун умумий ҳисобланадиган мол-мулк қўшилаётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик хати олинishi талаб этилади.

Фермер хўжалигининг мулк ҳуқуқи давлат томонидан ҳимояланади ва қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос қилиб қолдирилади.

Фермер хўжалигининг мол-мулки ва уларнинг манбаларига – фермерга қарашли уй-жойлар, хўжалик иморатлари, экинзорлар ва кўчатзорлар, дов-дарахтлар, маҳсулдор чорва моллари, ишчи ҳайвонлар, паррандалар, техника воситалари, инвентар, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, пул ва моддий маблағлар, интеллектуал мулк объектлари, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, олинган даромад (фойда) ва бошқа мол-мулк ҳисобланиб, уларнинг юзага келиш манбаларига фермерларнинг пул ва моддий маблағлари, товар сотишдан, иш бажаришдан, хизмат кўрсатишдан ва бошқа турли манбалардан олинадиган даромадлар, қимматбаҳо қоғозларни сотишдан олинадиган даромадлар, кредитлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг хайрия ва эҳсонлари, турли хил бадаллар, қонуний ҳужжатларда тақиқланмаган бошқа манбалар киритилади.

Иқтисодий ислоҳотларнинг бугунги босқичида, энг муҳим ва долзарб вазифа меҳнатга бўлган муносабатларни тубдан ўзгартиришдир. Шу мақсадда қонунда - «меҳнатни ташкил қилиш хўжалик аъзоларининг шахсий меҳнатиغا асосланиши, бошқа шахс-

лар эса меҳнат шартномаси асосида ишга жалб этилиши мумкин» - деб алоҳида уқтириб ўтилган. Фермер хўжалигида меҳнат шартномаси асосида ишлаётган шахсларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш, энг кам ойлик иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда, томонларнинг келишувига биноан ҳам пул тарзида, ҳам натура шаклида тўланади. Шунингдек шартнома асосида ишловчилар хўжалик бошлиғининг розилигига асосан фермерлар мол-мулкига пул ёки бошқа хил улуш қўшиб, мутаносиб равишда уларнинг даромади (фойдаси) тақсимоотида қатнашишга ҳақлидир. Фермерлар ҳам, шартнома асосида ишловчи шахслар ҳам, давлат ижтимоий сугуртасидан ўтказилиши ва уларнинг ишлаган вақти сугурта бадалларини тўлаган тақдирда меҳнат стажига қўшилиши мумкин. Натижада уларга давлат нафақалари ва пенсиялари тўланиши қонуний асосда амалга оширилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида барча шаклдаги корхоналар қатори, фермер хўжалиги ҳам фойда кўриб ишлаши керак. Акс ҳолда улар тугатилади ёки қайта ташкил этилади. Фермер хўжаликлари уставида инқирозга учраган фермер хўжалиklarини қайта ташкил этиш ва тугатиш шартлари қуйидагича ифодаланган: фермер хўжалигини юритувчи аъзоси ва меросхўри қолмаганда, ерни ижара ҳуқуқидан ихтиёрий равишда воз кечганда, ижара муддати тугаб, ердан фойдаланиш ҳуқуқини тиклаш имконияти бўлмаганда, ердан белгиланган мақсадда ва оқилона фойдаланмаслик, олинган ҳосилдорлик, меъёрий кадастр баҳосидан доимий равишда (уч йил мобайнида) паст бўлиши, ернинг экологик ҳолати ёмонлашганда, ер майдони қонуний равишда олиб қўйилганда, фермер банкротга учраганда, ижара ҳақини ўз вақтида тўламаганда, ер майдонини ижарага олиб бир йил давомида ишлатмаганида, «Фермерлар тўғрисида»ги қонун қўпол равишда бузилганда, шартнома шартлари бузилганда ва бошқа ҳолатларда хўжалик аъзолари ва суднинг қарорига биноан тугатилади. Фермер хўжалиги тугатилганда унинг аъзолари ўз мол-мулкларига ва томорқа ер майдонига бўлган ҳуқуқни сақлаб қоладилар.

Фермер хўжалигини қайта ташкил этиш (қўшиб юбориш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

2.4. Деҳқон хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий асослари

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг пировард натижаларидан бири – турлитуман мулк шакллари ва вужудга келиши, хусусан илгари ёрдамчи хўжаликлар ҳисобланиб келинган деҳқон хўжаликларини хўжалик юритишнинг истиқболли шакли сифатида тан олинишини таъкидлашимиз лозим.

Ҳозирги вақтда ҳукуватимиз томонидан деҳқон хўжаликларини ривожлантириш учун барча ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарорига биноан шахсий ёрдамчи хўжаликлар деҳқон хўжаликларига айлантирила бошланди.

Ҳозир Ўзбекистонда 3,7 млн. дан ортиқ хусусий томорқа хўжаликлари мавжуд бўлиб, уларга 554 минг гектарга яқин ер майдони бириктирилиб берилган. Ушбу хусусий хўжаликларнинг 2 млн. дан ортиги деҳқон хўжалиги сифатида қайта рўйхатдан ўтказилган ҳамда 22,9 мингтаси ҳуқуқий шахс мақомини олиб, фаолият кўрсатмоқда.

2003 йилда мамлакатимиз бўйича жами экин майдонининг 11,3 фоизиди, шу жумладан картошка экинлари майдонининг - 87,0, сабзаёт экинлари майдонининг - 71,0, полиз экинлари майдонининг - 42,0 фоизиди деҳқончилик қилган хусусий томорқа эгалари, жами деҳқончилик маҳсулотларининг – 43,5 фоизини, шу жумладан доннинг – 13,2, картошканинг – 93,5, узумнинг – 55,0, сабзаёт экинларининг – 91,5 ва полиз экинларининг 40-50 фоизини етиштириб бердилар.

Шунингдек республикада чорвачилик маҳсулотлари етказиб беришда ҳам деҳқон хўжаликлари алоҳида ўрин эгаллайдилар. Мамлакатимизда мавжуд бўлган чорва молларининг 85-90 фоизи аҳоли хусусий хўжаликларига тўғри келиб, уларда жами чорвачилик маҳсулотларининг – 90,0 фоизидан ортиқроғи, шу жумладан сутнинг – 95,5 фоизи, гўштнинг – 93,4 фоизи ва тухумнинг – 57,0 фоизи етиштирилади.

Бозор ислохотлари илмий-тадқиқот институти ходимларининг ҳисоб-китобларига асосан деҳқон хўжаликларига ажратиладиган ер майдонларини 2005 йилда 700 минг гектарга, 2005-2010 йилларга бориб 900 минг гектарга ёки уларга бириктирилган ер майдонини

республикадаги умумий экин майдонларининг 21,0 фоизига етказиш мўлжалланмоқда. 2005 йилда деҳқон хўжаликлари томонидан 2739 минг тонна сабзавот, 514,8 минг тонна мева, 257,9 минг тонна узум, 4464,6 минг тонна сут, 1016 минг тонна гўшт маҳсулотлари етиштирилиши кутилмоқда. Бу республика аҳолиси эҳтиёжи учун талаб этиладиган озиқ-овқатларнинг 88,0 фоизини ташкил этади ва истиқболда хусусий ва деҳқон хўжалиklarини янада ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш зарурлигидан дарак беради.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда олиб борилаётган изчил иқтисодий ислохотлар натижасида ва деҳқон хўжалиklarини ривожлантириш масаласи Давлат томонидан қўллаб-қувватланиши сайин уларнинг фаоллиги ошиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси кескин ошмоқда. Натижада эса уларнинг аграр иқтисодда тутган ўрни янада мустақамланиб бормоқда.

Деҳқон хўжалиги – оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида, мерос қилиб қолдириладиган, умрбод эгалик қилиш учун оила бошлиғига берилган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиради ва реализация қилади.

Деҳқон хўжалигидаги фаолият тадбиркорлик фаолияти жумласига киради ҳамда деҳқон хўжалиги аъзоларининг истагига кўра юридик шахс мақомига ва юридик шахс мақомига эга бўлмаган ҳолда ишлаб чиқаришни амалга ошириши мумкин.

Деҳқон хўжалиги ўз фаолиятида ёлланма меҳнатдан доимий равишда фойдаланиши мумкин эмас.

Деҳқон хўжалиklarини ташкил этиш, уларнинг фаолияти ва тугатилиши билан боглик муносабатлар деҳқон хўжалиги тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Деҳқон хўжалиги аъзолари жумласига биргаликда яшаётган ва деҳқон хўжалигини биргаликда юритаётган оила бошлиги, унинг хотини (эри), болалари, шу жумладан фарзандликка олинган болалари, тарбияга олинган болалари, ота-оналари, меҳнатга қобилиятли ёшга етган бошқа қариндошлари киради.

Юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро муносабатларда деҳқон хўжалиги номидан шу хўжалик бошлиги иш кўради.

Деҳқон хўжалиги бошлиги – қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ер участкаси мерос қилиб қолдириладиган, умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи берилган оила бошлиги ёки оиланинг муомалага лаёқатли аъзолардан биридир.

Деҳқон хўжалигининг бошлиғи вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотган тақдирда ёки узоқ вақт бўлмаганида у ўз мажбуриятларини бажариш ваколатини, шу хўжалик аъзоларидан бирига, деҳқон хўжалигининг аъзоси бир кишидан иборат бўлганда эса, шартнома асосида талабларга жавоб берадиган ҳар қандай шахсга беришга ҳақлидир.

Деҳқон хўжалиги ихтиёрийлик асосида, хўжалик бошлигининг қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат) хўжалиги бошқарувиغا ёхуд бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг иш берувчисига (маъмуриятига) ҳамда туман ҳокимига ёзма мурожатига асосан ташкил этилади. Аризада сўралаётган ер участкасининг жойлашган манзили, майдони, деҳқон хўжалигининг таркиби ҳамда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун ер участкасидан белгиланган мақсадда фойдаланишнинг йўналишлари кўрсатилади.

Қишлоқ хўжалик кооператив (ширкат) хўжалиги бошқаруви деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги масалани умумий мажлис муҳокамасига киритади, мажлис шу хусусда тегишли қарор қабул қилади. Бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларида деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги қарор шу корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг юқори бошқарув органи, иш берувчиси (маъмурияти) томонидан қабул қилинади.

Қишлоқ хўжалик кооператив (ширкат) хўжалиги умумий мажлисининг ёки бошқа қишлоқ хўжалик корхонаси, муассасаси ва ташкилоти юқори бошқарув органининг, иш берувчининг (маъмуриятининг) қарори асосида, ер участкалари бериш масалаларини кўриш бўйича туман комиссиясининг хулосасини инobatга олган ҳолда туман ҳокими деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Туман ҳокимининг деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги қарори туманнинг молиявий, банк, солиқ ва бошқа тузилмалари учун мажбурий ҳужжатдир.

Деҳқон хўжалиги белгиланган тартибда давлат рўйхатига олинган пайтидан эътиборан ташкил этилган деб ҳисобланади.

Деҳқон хўжалигининг бошлиғини давлат рўйхатига олиш, деҳқон хўжалиги бошлигининг доимий яшаш жойидаги туман ҳокимлиги томонидан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган зарур ҳужжатлар билан биргаликда ариза берилгандан эътиборан 3 кун

ичида амалга оширилади. Деҳқон хўжалиги бошлиғига ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати ҳамда давлат рўйхатидан ўтказилганлик тўғрисидаги белгиланган намунадаги гувоҳнома берилади.

Посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ҳар бир деҳқон хўжалигини хўжалик китобига киритиб, унда деҳқон хўжалигининг таркиби, хўжалик бошлиғи ёхуд унинг вазифасини бажарувчи шахс, шунингдек хўжаликнинг ташкилий – ҳуқуқий шакли (юримдик шахс ташкил этган ҳолда ёки юримдик шахс ташкил этмасдан) тўғрисидаги маълумотларни қайд этиб қўяди.

Томорқа ер участкаси – қишлоқ хўжалик маҳсулотини эркин савдо ҳамда оила эҳтиёжлари учун етиштириш, шунингдек яқка тартибдаги уй-жой қурилиши ҳамда уй-жойни ободонлаштириш мақсадида оила аъзоларидан бирига мерос қилиб қолдирилладиган умрбод эгалик қилишга қонун ҳужжатларини белгиланган тартибда ва ўлчамларда ажратиб берилладиган ер участкасидир.

Қишлоқ хўжалик кооператив (ширкат) хўжалиги аъзоларининг, бошқа қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг оилаларига, шунингдек қишлоқ жойларда яшовчи ўқитувчилар, шифокорлар ва бошқа мутахассисларнинг оилаларига деҳқон хўжалиги юритиш учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мерос қилиб қолдирилладиган, умрбод эгалик қилишга томорқа ер участкаси, иморат ва ҳовли эгаллаган майдонни ҳам қўшганда сугорилладиган ерларда 0,35 гектаргача ва сугорилмайдиган (лалмикор) ерларда 0,5 гектаргача ўлчамда, чўл ва саҳро минтақасида эса сугорилмайдиган (лалмикор) ерларда 1 гектаргача ўлчамда берилади.

Фуқароларга деҳқон хўжалиги юритиш учун 0,06 гектар доирасида томорқа ер участкаларини мерос қилиб қолдирилладиган ва умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи ким ошди савдоси асосида реализация қилиниши мумкин.

Деҳқон хўжалигига томорқа ер участкаси бериш тўғрисидаги қарор деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги қарор билан бир вақтда қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат) хўжалиги умумий мажлисининг, бошқа қишлоқ хўжалик корхонаси, муассасаси ва ташкилоти юқори бошқарув органининг, иш берувчисининг (маъмуриятининг) қарори асосида туман ҳокими томонидан қабул қилинади.

Янги ташкил этилаётган деҳқон хўжалиги учун томорқа ер участкаси олиш ҳуқуқидан, мазкур жойда камида 3 йил мобайнида доимий яшаб келаётган шахслар фойдаланадилар (янги ўзлаштирилаётган ер майдонлари бундан мустасно).

Деҳқон хўжалигига ажратилган ернинг чегаралари натурада (жойнинг ўзидан) ер тузиш хизмати органлари томонидан, маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан расмийлаштирилади.

Томорқа ер участкасидан оқилона ва самарали фойдаланилаётган деҳқон хўжалигига қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш ва реализация қилиш, ем-хашак ишлаб чиқаришни ташкил этиш, шунингдек яйлов яратиш учун қисқа муддатли ижарага қўшимча равишда ер участкалари берилиши мумкин.

Фуқароларга деҳқон хўжалиги юритиш учун ер бериш ёки ерни реализация қилиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси», «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Деҳқон хўжалигига мерос қилиб қолдириладиган, умрбод эгалик қилишга берилган томорқа ер участкалари хусусийлаштирилиши ва олди – сотди, гаров, ҳадя, айрибошлаш объекти бўлиши мумкин эмас, аммо кредит олиш учун гаровга қўйилиши мумкин.

Деҳқон хўжалигига берилган томорқа ер участкаси бўлиниши мумкин эмас. Томорқа ер участкасининг ўлчами ва чегаралари фақат деҳқон хўжалиги бошлиғининг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.

Деҳқон хўжалигига мерос қилиб қолдириладиган, умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи асосида берилган томорқа ер участкасидан фойдаланганлиги учун ҳақ ер солиғи тариқасида ундирилади.

Деҳқон хўжаликлари учун сувдан фойдаланиш лимитлари ваколатли органлар томонидан белгиланади.

Деҳқон хўжалигига берилладиган сувнинг сарфини ҳисобга олиш ҳамда сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ тўлаш тартиби, шунингдек мазкур солиқ бўйича имтиёзлар қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Деҳқон хўжалиги тадбиркорлик фаолиятининг субъекти тариқасида қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- ўзига берилган томорқа ер участкасида деҳқон хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолиятини мустақил ташкил этиш;
- етиштирилаётган ва реализация қилинаётган маҳсулотга мустақил равишда баҳо белгилаш;

– ўзи етиштирган маҳсулотни, шу жумладан бу маҳсулотни истеъмолчиларга ўз хоҳиши бўйича реализация қилиш ҳуқуқини тасарруф этиш;

– харид этиладиган маҳсулотга, олдиндан ҳақ тўланадиган фьючерс битимларини тузиш;

– тадбиркорликдан чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштирувчиларга сотиш учун ва эркин савдога мўлжалланган акцияларни сотиб олиш;

– ўз мол-мулкни, шунингдек томорқа ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини, шу жумладан ким ошди савдоси асосида сотиб олинган ҳуқуқни гаровга кўйиш.

Деҳқон хўжалиги қуйидагиларни бажариши шарт:

– томорқа ер участкасидан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланиш;

– табиий объект бўлмиш ерга зарар етказмаслик;

– томорқа ер участкасини асраш, унинг унумдорлигини сақлаш ва ошириш юзасидан сарф харажатлар қилиш;

– янги берилган томорқа ер участкасини бир йил ичида фойдаланишга киритиш;

– агротехника талабларига, белгиланган режа, сақлаш вазифаси ва сервитутларга риоя этиш;

– деҳқон хўжалигининг мажбуриятлари ва арзлари бўйича тўла жавобгар бўлиш;

– хўжалик аъзолари учун хавфсиз меҳнат шароитини таъминлаш.

Деҳқон хўжалиги бошлиги қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– деҳқон хўжалиги номидан ишончномасиз иш кўриш;

– юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузиш;

– ишончномалар бериш;

– банкда ҳисоб варақлар очиш.

Деҳқон хўжалиги бошлиги деҳқон хўжалигининг ҳамда унинг аъзоларининг манфаатлари ҳимоя қилиниши ва ҳуқуқлари амалга оширилишини таъминлаши лозим.

Деҳқон хўжалиги бошлиги қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Деҳқон хўжалиги аъзолари:

– хўжалик аъзолари ўртасидаги шартнома шартларига кўра биргаликда ёки яқка тартибда фойдаланиладиган даромаддан ўз улишини олиш;

– давлат ижтимоий суғуртасидан ўтказилиш ва ижтимоий таъминлаш, шунингдек товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириши учун деҳқон хўжалигида сарфлаган иш вақти Ўзбекистон Республикаси Пенсия жамғармасига бадаллар тўлаб борилган тақдирда, меҳнат стажига киритилиши ҳуқуқига эга.

Деҳқон хўжалиги аъзолари деҳқон хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолиятида шахсий меҳнати билан иштирок этиши шарт.

Деҳқон хўжалиги: ўзига қарашли уй-жойлар, хўжалик иморатлари, қишлоқ хўжалик экинзорлари ва кўчатзорлар, дов-дарахтлар, маҳсулдор чорва моллари, паррандалар, қишлоқ хўжалик техникаси, асбоб-ускуна ва ашё-анжомлар, транспорт воситалари, пул маблағлари, интеллектуал мулк объектларига, шунингдек бошқа мол-мулкларга, ишлаб чиқариш фаолияти натижасида етиштирилган маҳсулотга, олинган даромадга (фойдага), қонунда тақиқланмаган асосларда эга бўлган бошқа мол-мулкка мулкдордир.

Деҳқон хўжалигининг ўзига қарашли мол-мулкка бўлган мулквий ҳуқуқи, давлат ҳимоясида бўлади.

Деҳқон хўжалигининг мол-мулкка эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва тасарруф этиши хўжалик аъзоларининг ўзаро келишуви асосида амалга оширилади.

Деҳқон хўжалиги мол-мулкни ҳосил қилиш, кўпайтириш, уни ижарага ёки вақтинча фойдаланишга олиш ҳуқуқига эга.

Деҳқон хўжалиги пул муомаласини юритиш ҳамда пул маблағларини сақлаб туриш ва бу маблағларни эркин тасарруф этиш учун банк муассасасида ҳисоб варақлари очиш ҳуқуқига эга. Деҳқон хўжалигининг ҳисоб-китоб варагидан маблағларнинг фақат унинг розилиги ёки суднинг қарори билан ҳисобдан чиқариш мумкин.

Деҳқон хўжалигининг мол-мулки фуқаролик қонун ҳужжатлари нормаларига мувофиқ мерос қилиб қолдирилади. Хўжаликда фаолиятини давом эттираётган меросхўрлар, мерос ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома берилгандагина давлатга бож тўлашдан озод этиладилар.

Деҳқон хўжалиги ўз фаолияти йўналишларини, ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажмларини мустақил равишда белгилайди. Деҳқон хўжалиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг қонунларда тақиқланмаган ҳар қандай тури, шунингдек қишлоқ хўжалиги

маҳсулотини қайта ишлаш ва реализация қилиш билан шуғулланишга ҳақли.

Деҳқон хўжалиги ўзи етиштираётган ва реализация қилаётган маҳсулот сифатига оид амалдаги норматив ва стандартларга, экология, санитарияга оид ҳамда қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бошқа талаб ва қоидаларга риоя этиши лозим.

Деҳқон хўжаликларининг ишлаб чиқариш-молия фаолиятларига давлат органлари ва ташкилотларининг ҳамда бошқа органлар ва ташкилотларининг ҳамда мансабдор шахсларининг аралашувиغا йўл қўйилмайди.

Юридик шахс тариқасида рўйхатга олинган деҳқон хўжалиги ташқи иқтисодий фаолиятини бошқа шаклларда хўжалик юритувчи корхоналар билан тенг шартларда амалга оширади.

Деҳқон хўжалигининг фаолияти, хўжалик аъзоларининг шахсий меҳнатиغا асосланади. Деҳқон хўжалигидаги муайян ишни бажаришга, бошқа шахслар меҳнат шартномаси асосида вақтинча жалб этилиши мумкин.

Деҳқон хўжалигининг аъзолари деҳқон хўжалиги томонидан пенсия жамғармасига ихтиёрий равишда бадаллар тўлаган тақдирда, давлат ижтимоий суғуртасидан ўтказилиши лозим.

Деҳқон хўжалигида ишлаган вақт, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича бадаллар тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар асосида, пенсия жамғармасининг туман бўлимида меҳнат дафтарчасида белгиланган тартибда расмийлаштирилган ҳолда, меҳнат стажига қўшилади.

Деҳқон хўжалиги аъзоларига ижтимоий суғурта бўйича давлат нафақалари ва пенсиялар тайинлаш ҳамда тўлаш, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда амалга оширилади.

Деҳқон хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотини реализация қилиш учун юридик ва жисмоний шахслар билан ихтиёрийлик асосида хўжалик шартномалари тузиш ҳуқуқига эга. Тарафлар шартнома мажбуриятлари бузилган тақдирда, қонун ҳужжатларида ёки шартномада белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Деҳқон хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотга бозордаги талаб ва таклиф нисбатидан келиб чиқиб, мустақил равишда баҳо белгилайди.

Деҳқон хўжаликлари ихтиёрийлик асосида, шу жумладан улушли (пай) асосида маҳсулот етиштириш, харид қилиш, уни қайта

ишлаш ва сотиш, моддий-техника таъминоти, қурилиш, техникавий, сув хўжалиги, ветеринария, агрокимё, маслаҳат бериш йўсинидаги ва бошқа хил хизмат кўрсатиш бўйича кооперативларга (ширкатларга), жамиятларга, иттифоқларга, уюшмаларга ва бошқа бирлашмаларга бирлашиш, кириш ҳуқуқига эга.

Юридик шахс мақомига эга ҳамда юридик шахс мақомига эга бўлмаган деҳқон хўжалиги ер солиғи, сув рурсурларидан фойдаланганлиги учун солиқ ва мол - мулк солиғини тўлайди.

Деҳқон хўжалигидан ер солиғи томорқа ер участкасининг сифатига, жойлашган манзилига ва сув билан таъминланиш даражасига қараб, унинг кадастр баҳосини ҳисобга олган ҳолда белгиланган миқдорда ундирилади.

Биринчи марта томорқа ер участкаси олган деҳқон хўжалиги, давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан икки йил муддатга ер солиғи тўлашдан озод қилинади.

Юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликлари фаолиятларини амалга ошириш учун кредит олишлари, бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ва пул маблағларини ихтиёрийлик асосида ва шартнома шартларида, шу жумладан деҳқон хўжаликларини кредитини узишнинг зарур гарови, сугурта ҳамда бошқа кафолатларни таъминлаган ҳолда имтиёзли кредитлашга жалб этилишлари, шунингдек хусусий, кичик тадбиркорлик учун белгиланган имтиёзларнинг барча турларидан фойданишлари мумкин.

Деҳқон хўжалигида ишлаб чиқариш аҳамиятига молик объектлар қурилиши, асосий ишлаб чиқариш воситаларини харид этиш учун узоқ муддатли кредитлар ва жорий ишлаб чиқариш фаолияти учун қисқа муддатли кредитлашни, кредит шартномаси асосида амалга оширадилар.

Деҳқон хўжалиги ўзига қарашли ва ижарага олинган ишлаб чиқариш воситаларнинг, қишлоқ хўжалиги экинзорларнинг (кўчатзорларнинг) кўп йиллик дов-дарахтларнинг, етиштирилган маҳсулотнинг, хом-ашёнинг, материалларнинг йўқотилиши (нобуд бўлиши), кам чиқиши ёки шикастланиш хавфини, тадбиркорлик хавфини шунингдек шартномаларни бузганлик учун ўзининг жавобгарлик хавфини ихтиёрийлик асосида сугурта қилдиради ҳамда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда сугурта тавонини олади.

Давлат қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш ва уни реализация қилиш билан шугулланувчи деҳқон хўжаликларининг ҳуқуқларига роя этилишини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Давлат органлари деҳқон хўжалигини ривожлантириш ва мустаҳкамлашга кўмаклашадилар.

Деҳқон хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштириб бориш ҳамда уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси ҳамда Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси ҳамда уларнинг жойлардаги ҳудудий органлари тамонидан амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалик кооператив (ширкат) хўжаликлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари деҳқон хўжалигига берилган ерлардан фойдаланиш устидан назоратни амалга оширадилар ҳамда ердан самарали ва оқилона фойдаланишни таъминлаш юзасидан зарур чоралар кўрадилар.

2.5. Ижара хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий асослари

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалик корхоналарида ички имкониятлардан унумли фойдаланиб, ишлаб чиқариш самардорлигини ошириш учун янгича хўжалик юритиш механизмларини жорий этиш талаб этилади. Ана шундай корхоналар ички потенциалини ишга солувчи ва ишлаб чиқаришни жадаллаштирувчи механизмлардан бири бу - ишлаб чиқаришга кенг жорий этилиши лозим бўлган ижара муносабатларидир.

Шунинг учун ҳам ҳукуматимиз қишлоқда мавжуд бўлган 60 фоиздан ортиқ аҳолининг, 40 фоиз меҳнатга яроқли бўлган ишчи кучларидан тўғри ва мақсадга мувофиқ фойдаланишга катта имкон очиб берадиган ижара муносабатларини мумкин қадар кенг ривожлантиришга, ҳамда иқтисодий муносабатларни қайта қуришга катта эътибор билан қарамоқда.

Таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда қишлоқ хўжалик корхоналари тамонидан етиштирилаётган маҳсулотлар, уларнинг миқдори, сифати ва таннархи ва бу маҳсулотларни сотишдан тушадиган пул даромадлари хўжаликлар ишлаб чиқаришини кенгайтириш ҳамда рентабеллигини оширишда, шу билан бирга аҳолининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришга тўлалигича жавоб бераётир. Натижада қишлоқ хўжалик ходимларининг ишлаб чиқаришга бўлган муносабатлари ва уларнинг моддий манфаатдор-

ликлари йилдан-йилга пасайиб кетмоқда, кўпчилик корхоналар эса иқтисодий жиҳатдан зарар кўриб инкирозга юз тутмоқдалар.

Ана шундай мураккаб бир шароитда қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун ташкилий иш усулларини такомиллаштириш, меҳнатни хўжалик юритишнинг янги иқтисодий механизмларга мос келадиган ҳолида уюштириш давр талаби бўлиб қолмоқда.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини бозор иқтисоди талаблари асосида ривожлантириш учун хўжалик юритишнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш, тўлиқ хўжалик ҳисоби муносабатларини янада кенг ривожлантириш, корхоналарнинг иқтисодий мустақиллигини кенгайтириш, бошқарувнинг демократик шаклларини, яъни ижарачи ўз жамоасини ўзи бошқаришини кенг жорий этиш, ташкилий механизмларни, шу жумладан меҳнатни ташкил этиш ва рағбатлантиришнинг ижара ва оила муносабатларини турли усулларини ишлаб чиқаришга жорий этишни тубдан янгилаш лозим.

Ижара муносабатлари деб, ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини маълум муддатга ва тўлов асосида фойдаланиб туриш билан боглиқ бўлган шартнома асосида тузиладиган иқтисодий муносабатларга айтилади.

Ижара пудратида ҳар бир ижарачи ўз хоҳиши билан ижарага олган мол-мулкдан ва хусусан ердан унумли фойдаланиш мақсадида, унинг ҳосилдорлигини кўтаришга, чорва маҳсулдорлигини оширишга барча назарий ва амалий тадбирлардан кенг фойдаланишга интилади. Таъкидлаш жоизки, барча ижарачилар ўзларининг бажараётган ишлари ва хизматлари эвазига пировардида қандай моддий манфаатдор бўлиши мумкинлигини олдиндан била оладилар. Шунинг учун маҳсулот миқдорини кўпайтириш, сифатини яхшилаш ва арзонлаштириш учун кўлларида келадиган барча ишларни, билимлари, омилкорликларини ва ташаббусларини ишга соладилар. Бу эса ўз навбатида ижарачилар жамоаларида меҳнат унумдорлигини ошишига, иш ҳақини кўпайишига ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ўсишига олиб келади.

Ижара муносабатларини жорий этишда қуйидаги ташкилий таъминотларга амал қилиш талаб этилади:

– ҳар бир ижарачи ўз ихтиёри билан гуруҳ ёки жамоа муносабатларига қўшилиб шартнома асосида иш юритиш;

– бизнес режа тузиш ва ишлаб чиқариш-молия муносабатларини юритишда иқтисодий мустақиллик;

– шартномага асосланган ҳолда ҳар бир ходимининг йил давомида иш билан банд бўлишини ва ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланишига эришишни таъминлаш;

– ер ва бошқа ишлаб чиқариш ресурсларини асраш ва фойдаланишда моддий жавобгарлик ҳамда манфаатдорликни амалга ошириш;

– ишлаб чиқаришга инвестицияларни кенг жалб этиш асосида янги технологияларни жорий этиб, экспортбоп товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш;

– пировард натижага кўра ҳар бир ижарачини ўз иши якунига яраша моддий рағбатлантириш.

Амалиётда ижара муносабатлари «тик» ва «ётиқ» йўналишларда «эркин» ва «чегараланган» шаклларда ривожлантирилмоқда. «Тик» йўналиш қуйи корхоналарни юқори корхоналарга бўйсунушига асосланади. Масалан алоҳида олинган ижарачиларни гуруҳга, гуруҳни ижарачилар жамоасига, жамоани эса ишлаб чиқариш муносабатлари олиб боришда корхонага бўйсунуши ва ҳ.к. «ётиқ» йўналишда эса ижара муносабатларига қатнашган барча корхоналар ва ижарачилар тенг ҳуқуқли иш юритиши, бир-бири билан ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатларни «олди-сотди» шартлари асосида амалга оширилиши кўзда тутилади. «Эркин» ишлаб чиқариш муносабатида ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш ва даромад олиш чекланмаган бўлади. «Чегараланган» ижарада ижарачининг фаолияти маълум мақсадга қаратилади, ҳолос.

Ташкилий муносабатларнинг шаклланишига қараб ижара муносабатлари, тўловлари ва маҳсулотлар реализацияси бўйича қуйидагича табақаланади:

1. Ташкилий омилларга асосан ижарачилар уч табақага бўлинади:

- а) якка ижарачилар;
- б) оилавий ижарачилар;
- в) гуруҳ ёки жамоа кўринишидаги ижарачилар.

2. Ижара ҳақи тўлаш бўйича ижарачилар тўрт табақага бўлинади:

- а) олдиндан белгилаб қўйилган ижара тўловлари;
- б) ҳисоб баҳоси билан сотиш баҳоси ўртасидаги фарқдан ташкил топадиган ижара тўловлари;
- в) товар маҳсулотини реализация қилишдан тушадиган пулдан олинадиган ижара тўловлари;
- г) натура ҳолида тўланадиган (маҳсулот билан) ижара ҳақлари.

3. Маҳсулотларни реализация қилиш бўйича ижарачилар уч табақага бўлинадилар:

а) корхонанинг буюртмаси бўйича тайёрланган маҳсулотларни ички ҳисоб баҳоси билан, ортиқча маҳсулотларни эса эркин нархда сотувчи;

б) корхонанинг буюртмаси бўйича тайёрланган маҳсулотларни харид қилиш баҳоси билан, ортиқча маҳсулотни эркин нархда сотувчи;

в) барча етиштирилган маҳсулотларни эркин баҳода сотувчи ижарачиларга бўлинади.

Корхона билан ижарачи ўртасидаги иқтисодий муносабатларга кўра ижара уч шаклга бўлинади:

1. Ички хўжалик ижараси – ижарачининг ишлаб чиқариш дас-тури корхона томонидан тузилади ва унинг бажарилиши назорат этилади. Шунинг учун ижарачи корхонага доимий қарам бўлади. Бунга жамоа ва оилавий ижарачилар ўтказилиши мақсадга муво-фиқдир.

2. Умум хўжалик асосидаги ижара – ижарачига корхона фақатгина ерни эмас, балки бошқа турдаги ишлаб чиқариш восита-ларини ҳам беради. Бу усулда ижарачининг иқтисодий ва ишлаб чиқариш муносабатлари анча кенгайди, у фақатгина ерга ишлов бе-риш /чорвага қараш/ билан чегараланмай, балки ишлаб чиқариш таркибини, деҳқончилик ва чорвачиликни юритиш тизимларини, моддий техника таъминоти ва агрозооветсервис хизматлари, олган даромадини тармоқларга тақсимлаш каби фаолиятлар билан ҳам шуғулланади.

3. Ташкилий хўжалик ижараси – шаклида асосан мустақил фермер хўжаликлари фаолият кўрсатадилар. Бунда фермерлар қишлоқ хўжалик корхоналари таркибидан ажралиб чиқиб кетиб, ўзича мустақил хўжалик сифатида иш юритадилар. Бундай усулда ижарага чорва моллари, узумзорлар, боғлар, сабзавот ва полиз маҳсулотлари етиштириш ва ҳар хил новдаги ва турдаги уругликлар етказиб беришга ихтисослашган фермер хўжаликлари ҳамда ис-сиқхоналар киритилиши мумкин.

Ижара муносабатларини қонуний жиҳатдан ўзида акс эттирувчи ҳужжат шартнома ҳисоблананди. Шартнома корхона ва ижарачилар ўртасидаги икки томонлама ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзида ифода-ловчи ҳужжатдир. Шартнома ҳар иккала томондан тасдиқлангандан кейингина кучга киради. Ижара қисқа ва узоқ муддатли бўлиши мумкин. Қисқа муддатлиси 1 йилдан 5 йилгача, узоқ муддатлиси 5

йилдан ортиқ вақтни ўз ичига олади. Шартномада ижарачининг барча хўжалик ва иқтисодий фаолияти илмий ва қонуний асосда ўз ифодасини топади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада ривожлантириш мақсадида давлат корхоналарини ижара корхоналарига айлантириш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Бу қарорга асосан хоҳлаган корхонани ижара корхонасига айлантириш мумкин. Бунинг учун корхонада аввалдан ишлаб келаётган меҳнатқашлар жамоаси уни ижарага олиб, ишлаш истагини билдириб, туман ҳокимлиги билан шартнома тузади ва у имзолангандан кейин қонуний кучга киради. Шартномага асосан давлат корхонасида мавжуд бўлган барча ишлаб чиқариш воситалари ижарага берилади. Уларнинг қайси турларини ва миқдорини ижарага олиш-олмасликни ижарачилар ҳал қиладилар.

Ижарага олинган корхоналар, бозор иқтисодиёти қонунқоидалари бўйича ривожлантирилиб, ўз-ўзини бошқариш, демократия, ошқоралик, барча масалаларни биргаликда ҳал қилиш асосида бошқарилади. Ижара корхонаси ўзи ижарага олган ишлаб чиқариш ресурсларини сотиш, айирбошлаш, бошқа ижарачиларга фойдаланишга бериш, уларни янгилаш, кенгайтириш ҳуқуқига эга. Ижарага олувчи шартномада кўзда тутилган маҳсулотларни ўз вақтида сифатли қилиб етказиб бериши шарт.

Ижара корхоналарининг мулки уларда ишлаб чиқарилган барча турдаги маҳсулотлар, даромадлар, ишлаб чиқариш ресурслари, фойда ҳисобига олинган воситалардан ташкил топади.

Ижара корхонаси маблағларидан моддий харажатлар, иш ҳақи сарфи, солиқлар, ижара ҳақи, суғурта тўловлари, меҳнат ва табиий ресурслар учун сарфланган харажатлар (нафақалар, атроф-муҳитни соғломлаштириш), кредит учун тўланадиган фоизлар ва бошқа сарфлар чиқариб ташланади. Қолган қисми ижара корхонасининг фойдаси ҳисобланади.

Ижара корхонаси қўшимча маблағ топиш мақсадида қимматбаҳо қоғозлар, бирор мақсадни ўзида акс эттирувчи заёмлар чиқариши ҳамда ўзида вақтинча бўш ётган маблағларни бошқа корхоналарга қарзга бериши мумкин. Ижара корхонаси мустақил равишда ўзига керак бўлган ишчи кучини ёллаш ва ишдан бўшатиш, меҳнатга ҳақ тўлашнинг ўзига мақбул бўлган усулларини қўллаш, иш куни тартибини ўрнатиш, дам олиш ва таътиллер бериш тартибларини белгилаш ҳуқуқларига эга. Ижара корхонаси ўз даромадидан ижтимоий суғурта фондига белгиланган миқдорда пул ажратиши зарур.

Тест – рейтинг саволлари:

1. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг аграр саноат мажмуидаги ўрни ва моҳияти.
2. Қишлоқ хўжалик корхонаси деб нимага айтилади?
3. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг турлари.
4. Қишлоқ хўжалик корхоналарини тузиш тамойиллари.
5. Ширкат хўжалиги деб нимага айтилади?
6. Ширкат хўжаликларини тузишдан кўзда тутилган мақсад?
7. Ширкат хўжаликларининг вазифалари.
8. Ширкат хўжаликларининг фаолият доираси нималардан иборат?
9. Ширкат хўжаликларини тузиш тамойиллари.
10. Ширкат хўжаликларидида мулкый пай миқдорини аниқлаш усули.
11. Ширкат хўжалигининг мол-мулкани ҳажми қандай аниқланади?
12. Ширкат хўжаликларидида устав жамгармаси қандай тузилади ва улардан фойдаланиш қоидалари?
13. Ширкат хўжалиги аъзоларига мулкый пай ва дивидент қандай тақсимланади?
14. Мулкый пайни сотиш, сотиб олиш ва уни мерос қилиб қолдириш тартиби.
15. Ширкат хўжалиги қандай бошқарилади?
16. Ширкат хўжалигига аъзо бўлиш ва ундан чиқиш тартиби.
17. Ширкат хўжалиги давлат рўйхатидан қандай ўтказилади?
18. Ширкат хўжаликлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг қайси фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қайси қарорлари ва бошқа қанақа меъерий ҳужжатлар асосида ташкил этилган.?
19. Фермер хўжаликлари деб қандай хўжаликларга айтилади?
20. Фермер хўжаликларини ташкил этиш тамойиллари.
21. Фермер хўжаликлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг қайси фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қайси қарорлари ва бошқа қанақа меъерий ҳужжатлар асосида ташкил этилган?
22. Фермер хўжаликларининг низомининг қисқача мазмунини тушунтиринг.
23. Фермер хўжаликларини тузишдан мақсад нима?
24. Фермер хўжаликларининг вазифалари.
25. Фермер хўжаликларининг фаолият доирасига нималар киради?
26. Фермер хўжаликлари қандай тузилади?
27. Фермер хўжаликлари аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари нималардан иборат?
28. Фермер хўжалигини бошқариш.

29. Фермер хўжаликларини ташкил этиш шартлари.
30. Фермер хўжаликларининг мол-мулкка бўлган ҳуқуқи.
31. Фермер хўжаликларининг маблағлари ва ҳисоб-китоблари.
32. Фермер хўжаликларида ердан фойдаланиш.
33. Фермер хўжаликларига бериладиган имтиёзлар нимадан иборат?
34. Фермер хўжаликлари қандай ерларда тузилади?
35. Фермер хўжаликларида меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлаш қандай амалга оширилади?
36. Фермер хўжалигини тугатиш шартлари.
37. Фермер хўжалигини тугатиш тартиби.
38. Деҳқон хўжаликларини таърифланг.
39. Деҳқон хўжалигини тузишдан мақсад ва унинг вазифалари.
40. Деҳқон хўжаликларини рўйхатга олиш.
41. Деҳқон хўжалиги аъзолари.
42. Деҳқон хўжалиги қандай бошқарилади?
43. Деҳқон хўжалигини ташкил этиш тартиби.
44. Деҳқон хўжаликлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг қайси фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қайси қарорлари ва бошқа қанақа меъёрий ҳужжатлар асосида ташкил этилган?
45. Деҳқон хўжаликларига ер бериш ва ундан фойдаланиш тартиби.
46. Деҳқон хўжаликларида ер участкасидан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ.
47. Деҳқон хўжалигининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
48. Деҳқон хўжалиги бошлигининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
49. Деҳқон хўжалиги аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
50. Деҳқон хўжалигининг мол-мулки.
51. Деҳқон хўжалигининг маблағлари ва ҳисоб-китоблари.
52. Деҳқон хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолияти .
53. Деҳқон хўжалигида меҳнат ва унга ҳақ тўлаш.
54. Деҳқон хўжаликларида маҳсулотни реализация қилиш тартиби.
55. Деҳқон хўжалигига солиқ солиш.
56. Деҳқон хўжалигини кредитлаш ва суғурталаш.
57. Деҳқон хўжалигига давлат ёрдами ва бошқа тарзда уларни қўллаб-қувватлаш.

3.1. Хўжалик юретиш тизимининг тушунчаси ва мазмуни

Бозор иқтисодиёти қонун-қоидалари ўзига хос ва мос қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизимини яратади. Бу тизим бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш муносабатлари характери ўзида ифода этади.

Қишлоқ хўжалигини юретиш тизими қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш муносабатларидан ташкил топган бўлиб, бу муносабатлар ерга ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчилик шаклини, шахс, жамоалар ва давлат ўртасидаги иқтисодий муносабатларни, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни тақсимлаш, айирбошлаш ва уларни ўзлаштириш характери ҳамда ишлаб чиқариш корхоналарининг ташкилий хўжалик шакллари ифода қилади.

Қишлоқ хўжалигини юретиш тизими бозор тизимининг иқтисодий қонунларини чуқур билиш, уларнинг қишлоқ хўжалигида амал қилиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш заминида ривожлана боради.

Янги хўжалик юретиш тизимини жорий этишда унинг қўйидаги устунлик томонларига эътиборни қаратиш лозим:

- ишлаб чиқариш воситаларининг хусусий мулк шаклига айланишига;
- мулкчиликнинг кўп укладли шаклига (хусусий, жамоалар ва давлат мулки);
- ишлаб чиқаришнинг мукамал техника ва юксак технологияга асосланишига;
- малакали меҳнатни чекланган ресурсга айланишига ва меҳнат турлари танланишига;
- халқ истеъмолини қондирувчи соҳа, қишлоқ хўжалик тармоқларининг устувор ривожланишига;
- майда бизнес ва тадбиркорликнинг гуркираб, тез суръатлар билан ривожланишига;
- даромадлар ишлаб чиқаришнинг ўзида тақсимланиб, юқори даражада иш ҳақи берилишини ўзига хос хусусиятларига;
- ишлаб чиқариш ва самарадорлик кўрсаткичларини янада юқори поғонага кўтарилишига ҳамда оммавий фаровонлик юксалишига;

– миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулки ҳиссасининг ортиб боришига;

Янги қишлоқ хўжалик юритиш тизимининг бу хусусиятлари ва афзалликлари унинг бошқа социалистик, капиталистик сингари қишлоқ хўжалик юритиш тизимларидан тубдан фарқ қилишини кўрсатади.

Аҳолининг моддий фаровонлигини кўтариш ва бозорни қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан тўлдиришни кескин яхшилаш учун қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларини илмий жиҳатдан асосланган хўжалик юритиш тизимига ўтказиш шу куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Хўжалик юритиш тизими деб, жамиятни талаб даражасидаги арзон, сифатли ва рақобатбардош қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида, аниқ йўналтирилган ва ишлаб чиқаришни олиб боришда қўлланиладиган бир-бири билан боғлиқ ва бир-бирини тўлдирадиган ташкилий, иқтисодий, ижтимоий, технологик ва техникавий тадбирий чоралар мажмуига айтилади.

Тизим – деганда бир неча қисмдан иборат бўлган ва бир жойга тўпланган тузилма ёки тадбирлар йиғиндиси тушунилади.

Хўжалик юритиш тизими қаерда, қайси даражада қўлланилишига қараб қуйидагича туркумланади:

– минтақавий тизим - мамлакат, ҳудуд, вилоят, туман ва корхона даражасида;

– тармоқлар даражасида - деҳқончилик, чорвачилик, хизмат кўрсатиш ва ёрдамчи тармоқлар бўйича;

– технологик омиллар даражасида - машиналар тизими, ўғит тизими, иш ҳақи тизими, ем-хашак тизими ва ҳ.к.

– корхонани ташкил этувчи таркибий тамойиллар бўйича - ишлаб чиқариш, ташкилий-таркибий, ижтимоий ва ҳ.к.

Хўжалик юритиш тизими қайси даражада бўлмасин, корхонадан минтақагача бир хил, бир-бирига ўхшовчи мақсад ва вазифаларга асосланади.

Янги тизимни жорий этишдан мақсад ишлаб чиқаришни барқарор ривожлантириб, самарадорлигини юксалтириш асосида бозорни қишлоқ хўжалик маҳсулотларига тўлдириб, чекланмаган миқдорда фойда олишдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, хўжалик юритишнинг барча ҳолатларида уни олиб боришнинг мақсадга мувофиқлиги, яъни иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлиши таъминланиши керак. Ти-

зимни самарали юритиш учун қуйидаги асосий вазифаларни бажариш мақсадга мувофиқдир:

- шартнома ва буюртма кўрсаткичларини сўзсиз бажариш;
- ихтисослаштиришни чуқурлаштириш ва мақсадга мувофиқ ҳажм кўрсаткичларга асосланиш;
- саноат асосларини, илгор ва тежамкор технология ва техникани жорий этиш, қишлоққа саноатни олиб кириш;
- тизимни барқарор юритиш;
- тармоқлар ва бўлинмалар ўртасида мустаҳкам ва мақсадга мувофиқ ташкилий-иқтисодий муносабатлар ва алоқаларни ўрнатиш;
- ишлаб чиқаришнинг барча имкониятларидан (ер, ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат ресурслари, яъни ресурс потенциалидан) тўлиқ ва самарали фойдаланишни таъминлаш;
- йил давомида меҳнат ресурсларини бир текис ва тўлиқ банд қилиш, меҳнат мавсумийлигини бартараф этиш;
- кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун етарли даражада жамғармага эга бўлиш;
- сарфланган маблағларнинг айланиш тезлигини ошириш ва йил давомида деярли бир хил пул тушумини таъминлаш;

Аниқ корхона бўйича хўжалик юритиш тизимини илмий жиҳатдан асослашда унинг ташкилий ва ишлаб чиқариш таркибини самарали шакллари белгилаб олиш шарт:

– Корхонада шаклланган тармоқларни сақлаб қолган ҳолда, уларнинг сифат кўрсаткичларини ўзгартириш (яъни ишлаб чиқаришга янги, илгор техника ва технологияни, маҳсулдор мол зотларини ва экинларининг янги навини жорий этиш натижасида маҳсулотлар сифатини яхшилашга эришиш);

– Тармоқларнинг миқдорий ва таркибий унсурларини ўзгартириб, уларнинг сифатини бир маромда сақлаб қолиш, яъни корхонада ишлаб чиқариш йўналишини ўзгартириш асосида, асосий ва айланма воситалар мутаносиблигини, иш кучи таркибини, экин майдонлари миқдорини ва ҳ.к. ўзгартириш йўли билан;

– Корхонада тармоқлар миқдори ва сифатини нисбий ўзгартириш йўли билан, яъни корхонада ишлаб чиқариш йўналишининг характери ва даражасини ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш таркибини сезиларли даражада ўзгартириш йўли билан самарали ташкилий ва ишлаб чиқариш таркибига эга бўлиш мумкин.

Амалиётда ҳар бир корхона учун хўжалик юритиш тизими алоҳида ишлаб чиқилади. Бунинг учун илмий тадқиқот институтлари тавсиялари, маълумотлари ва илғор хўжаликлар тажрибасидан кенг равишда фойдаланилади. Миқдорий кўрсаткичларни ҳисоблаш учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини режалаштириш меъёрлари ва мезон кўрсаткичлари кенг ишлатилади.

Хўжалик юритишнинг умумий услубий чизилмаси ва кетма-кет бажарилиши қуйидагича амалга оширилади:

- бозор ишлаб чиқариш шароитида корхона фаолиятининг таҳлили ва истиқболда уни ривожлантириш концепцияси аниқланади;

- корхонанинг ишлаб чиқариш йўналишини белгилаш; ички хўжалик ихтисослашиши, концентрацияси ва ишлаб чиқариш интеграцияси режалаштирилади;

- деҳқончилик, чорвачилик ва ем-хашак ишлаб чиқариш тизимлари аниқланади;

- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялаш, электрлаштириш ва автоматлаштириш тизими ишлаб чиқилади;

- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини хўжаликнинг ўз саноат корхоналарида қайта ишлаш, сақлаш, хизмат қилиш тизими ва ёрдамчи саноат ишлаб чиқариши белгилаб олинади;

- меҳнат мувозанатини ташкил этиш ва унга ҳақ тўлаш ҳамда меҳнат муҳофазаси режалаштирилади;

- ташкилий ишлаб чиқариш таркиблари ва ишлаб чиқаришни бошқариш аниқланади;

- ижтимоий тараққиёт режалаштирилади;

- аҳолининг шахсий томорқа хўжалигини ривожлантириш;

- ташқи муҳитни муҳофазаси;

- капитал курилишларга бўлган талаб;

- хўжалик юритиш тизимининг иқтисодий самарадорлиги ва ҳ.к. лар белгилаб олинади.

Юқорида қайд қилинган масалаларнинг мураккаблигини ҳисобга олиб ва уларнинг ечими узоқ муддат талаб қилиши сабабли, бу муаммоларни ҳал этишда иқтисодий-математик усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хўжалик юритиш тизими бўйича уни ишлаб чиқиш тажрибаси шуни кўрсатадики, лойиҳалаштиришнинг биринчи даврида, туманда хўжаликлараро ташкилий-технологик алоқаларни ўрнатиш учун ти-

зимнинг мақсадга мувофиқ лойиҳаси тузилиши лозим, сўнгра ҳар бир фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш таркиби мувофиқлаштирилади. Бундай ҳаракат корхона ва фермер хўжаликларнинг истиқболдаги ижтимоий таркибларини ва улар учун керакли капитал қўйилмалар ҳажмини аниқ белгилаш имконини беради.

Ташкилий таркиби мураккаб бўлган, қишлоқ хўжалик корхоналарида, хўжалик юритиш тизимини асослашни бирламчи ишлаб чиқариш бўлинмалари - оила (жамоа) пудрати, фермерлар ва ижарачилар жамоаларидан бошлаш керак.

Шу сабабли иқтисодий ахборот тўплашда кўп миқдорда мустақил ҳисоб-китоблар пайдо бўлади ва улар иқтисодий-математик топшириқлар тизимини ташкил этади. Буларнинг ечимини топишда кетма-кет ечиш усулидан фойдаланиш хўжалик юритиш тизимини тараққиёт режаларини аниқ тузишга ёрдамлашади.

Лойиҳалаштирилладиган хўжалик юритиш тизими илғор фан-техника тараққиётига асосланган бўлиб, ўзида илмий-тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлари олимлари ишлаб чиққан энг янги тавсиялар ва илғорлар тажрибасини акс эттириши лозим.

Хўжалик юритиш тизимини режалаштирувчи ҳайъат тузилиб, уни корхона раҳбари бошқаради. Тузилган лойиҳа корхона жамоаси йиғилишида муҳокама этилиб, тасдиқланади. Қишлоқ хўжалигида янги тизимни жорий этишда катта эътиборни деҳқончилик ва чорвачиликни юритиш тизимларига қаратиш талаб этилади.

3.2. Деҳқончиликда хўжалик юритиш тизими

Деҳқончилик тармоги олдидаги вазифаларни бажариш учун уни барқарор ривожлантириш ва самарадорлигини ўстириш, маҳсулот сифатини доимо яхшилаб, рақобатбардош қилиб бориш мақсадида, хўжалик юритишнинг такомиллашган, илмий жиҳатдан асосланган тизимини жорий қилишни тақозо этади.

Деҳқончилик тизими деб, ҳар бир гектар ернинг тупроқ унумдорлигини ошириб, кўпроқ сифатли, арзон ва рақобатга чидайдиган товар маҳсулотлари ишлаб чиқаришга қаратилган, ўзаро боглиқ ва бир-бирини тўлдирадиган ташкилий-иқтисодий, техникавий ва агротехник тадбирлар йиғиндисига айтилади.

Деҳқончилик тизимининг асосини деҳқончилик технологияси, яъни агротехникаси ташкил этади. Бу тизим тупроқ унумдорлигини сақлаш ва яхшилаш соҳасидаги агротехник тадбирларнинг йиғиндисидан иборат бўлиб, парвариш қилинаётган экинлар хусу-

сиятига мувофиқ келиши, уларнинг ўсиши ва ривожланишига кўмаклашиши ва пировард натижада юқори сифатли ва арзон маҳсулотлар етиштиришни таъминлаши керак. Ҳар бир табиий, иқтисодий ва хўжалик шароитларига мувофиқ келадиган деҳқончилик тизими ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишига, яъни янги техника, химиявий воситалар, экинларга ишлов беришнинг янги технологияси ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг такомиллашувига қараб доим ўзгариб ва тараққий этиб бораверади.

Деҳқончилик тизими таркибига қуйидаги тадбирлар киради:

- барча ер майдонларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш;
- ер майдонларини мақсадга мувофиқ ташкил қилиш, алмашлаб экишнинг тўғри тизимини жорий этиш ва ўзлаштириш;
- суғориш ва ўрмончилик тизимлари тадбирларини жорий этиш;
- тупроққа ишлов бериш ва янги ишлаб чиқариш технологияси тизимларини ўзлаштириш;
- уруғчиликни ва ўғитлаш тизимларини йўлга қўйиш;
- жорий қилинган технологияга тўғри келадиган машиналар тизимини ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш;
- ўсимликларни зараркунандалар ва касалликлардан ҳимоя қилиш;
- ташкилий-иқтисодий тадбирлар тизими (меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлаш, маҳсулотларни сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш, режалаштириш, ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва ҳ.к.).

Юқорида қайд қилиб ўтилган барча тадбирлар бир-бири билан узвий боғланса ва корхонанинг табиий-иқлим шароитига мос келсагина тупроқ ҳосилдорлигини ошириш тўла таъминланади.

Республикамызда пахта якка ҳокимлигига тамоман барҳам берилиб, унинг илмий асосланган ва амалда исбот этилган кўп ҳосилли тизими қарор топди.

Шу ўринда ғўза ҳосилидан сўнг, кузги бошоқли дон экинлари ва улардан сўнг эса такрорий оралиқ ва ангиз экинлари экилиши одат бўлмоқда. Шу тариқа икки ва баъзи ҳолларда уч ҳосилли тизим илмий муассасалар томонидан ўрганилиб, амалий жиҳатдан қўлланилиши учун муайян шароитлар юзага келмоқда.

Деҳқончилик тизимининг истиқболини белгиловчи агротехник чора-тадбирлар мажмуасида республикамыз илмий салоҳиятидан, уларнинг ишланма ва тавсияларидан, деҳқонлар маслаҳатидан кенг равишда фойдаланиш назарда тутилади. Бу нафақат ҳосилдорликнинг

1,5-2 ҳисса ўсишига, шунингдек тупроқ унумдорлигининг ортишига ҳам асос бўлади.

Деҳқончилик тизимини ривожлантириш истиқболлини белгиловчи агротехник чора-тадбирлар мажмуаси қуйидагиларни ўз ичига олади.

Ердан оқилона фойдаланишни ва тупроқ унумдорлигини таъминлаш борасидаги тадбирлар мажмуаси:

а) Тупроқ унумдорлигини ошириш бўйича тадбирлар:

– барча ҳайдаладиган ерларнинг тупроқ сифатини баҳолаш (бонитетлаш);

– қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғитлар ишлаб чиқариш ҳажмини ва уларни сотишни кўпайтириш;

– сугориладиган ерларда экинларни навбатлаб экишни жорий қилиш;

– пахтачилик мажмуасида – пахта-бошоқли дон экинлари-беда; шолічилик мажмуасида – шолі-беда-бошоқли дон экинлари ва мелиоратив майдонлар қолдириш; сабзавотчилик мажмуасида – сабзавот-полиэ экинлари-картошқа-беда-бошоқли дон экинлари:

– дон экинларининг бир далада икки йилдан ортиқ жойлаштирилишига йўл қўйилмайди. Лалмикор ерларда тоза шудгорга ажратилган ер майдонининг - 25-30 фоизи ва бедапоёни - 10 фоиз бўлган 5-6 далали ғалла ва қатор ораларига ишлов бериладиган экинларни алмашлаб экишни жорий қилиш назарда тутилади;

– барча ер эгаларини ва ердан фойдаланувчиларни янгиланган тупроқ хариталари ҳамда агрохимёвий хаританомалари билан таъминлаш.

б) Ердан фойдаланиш ва ернинг сифатини аниқлаш ҳамда баҳолашни тартибга солиш чора-тадбирлари:

– ер муносабатлари ва ер тузишни тартибга солиш;

– ердан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи зарурий юридик ҳужжатлар билан таъминлаш;

– ер эрозиясига қарши кураш ишлари ва ерларни рекультивация қилиш;

– янги ихота ўрмонзорларини ташкил этиш;

– яйловлар ҳолатини яхшилаш.

в) Экин майдонлари таркибини муқобиллаштириш ва қишлоқ хўжалик экинлари етиштиришнинг ихтисослаштириш тадбири чоралари:

– янги ерларни ўзлаштириш, ноқишлоқ хўжалик эҳтиёжларига ажратиладиган ерлар ўрнини қопланишини таъминлайдиган миқдорда амалга ошириш;

– пахта майдонларини - 1,5 млн. гектар, кузги бошоқли дон экинлари майдонини - 1 млн. гектар, шולי майдонини - 137 минг гектар миқдорда сақлаб қолиш;

– силос учун маккажўхорини, асосан кузги бошоқли дон экинларидан кейин такрорий экин сифатида жойлаштириш;

– минтақавий ихтисослаштиришни ҳисобга олган ҳолда туманлар ва хўжаликлар бўйича экинлар таркибини ўзгартиришга йўл қўйиш.

г) Ноанъанавий қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш тадбирлари:

– шўрга чидамли ер ёнғоқ, нўхат, амарант, кунгабоқар етиштириладиган майдонларни кенгайтириш;

– сув билан кам таъминланган ва лалми ерларда ёгли экинлар (махсар ва зигир) ва папая (қовун дарахти) майдонларини кўпайтириш;

– пахта мажмуасида такрор экиладиган ерларга соя, кунгабоқар, кунжут, дон ва силос учун макажўхори, тарик етиштириш;

– оралик экин майдонларини кенгайтириш;

– ноанъанавий экинлар уругини етиштириш билан шуғулланадиган махсус хўжаликларни ташкил этиш.

д) Селекция ва уругчилик бўйича тадбирлар мажмуаси:

– маҳаллий селекция ва уругчиликни ривожлантириш;

– экинлар уругчилигининг бошқарув тизимини такомиллаштириш ва қонунчилик асосларини мустаҳкамлаш.

Ҳар хил табиий-иқтисодий ва хўжалик юритиш шароитларига мувофиқ келадиган деҳқончилик тизимлари, ишлаб чиқариш кучлари ривожланишига мос келиши, яъни техника ва химиявий воситалар, экинларга ишлов бериш технологияси, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг такомиллашувига қараб доимо ўзгариб, такомиллашиб ва тараққий этиб бораверади.

3.3. Чорвачиликда хўжалик юритиш тизими

Чорвачилик тизими дейилганда чорва моллари сонини ўстириш ва маҳсулдорлигини мунтазам ошириб бориш ҳамда маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатларни камайтириш, уму-

ман чорва ва чорвачилик воситаларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш орқали, уни энг самарали тармоққа айлантиришни таъминлайдиган ташкилий-иқтисодий, технологик ва техникавий тадбирлар йиғиндиси тушунилади.

Чорвачиликнинг у ёки бу тармогини мамлакатнинг айрим туманлари ва минтақаларида жойлаштириш тасодифий бўлмай, балки маҳаллий шарт-шароитлар, аҳоли эҳтиёжларини қондириш ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш билан белгиланади. Мамлакатнинг турли туманлари ва минтақаларидаги табиий-иқтисодий хусусиятлар, ем-хашак етиштириш ва ундан фойдаланиш шароитлари ҳисобга олингани ҳолда, чорвачилик юртишнинг турли минтақа ва маҳаллий тизимлари мавжуд бўлади. Чорвачиликни юртиш тизимлари ва ёз пайтларида асраш ва боқиш усуллари, ем-хашак етиштириш манбалари, тармоқнинг жадаллашганлиги, 1 бош чорва моли ва 1 гектар ем-хашак майдонига қилинадиган меҳнат ва маблағ харажатлари даражаси ҳамда 100 гектар ер майдони ҳисобига етиштириладиган чорва маҳсулот миқдори билан фарқланади.

Чорва молларини асраш ва боқиш, ем-хашак етиштириш ва ундан самарали фойдаланиш хусусиятларига кўра чорвачиликни юртиш тизими яйлов, яйлов-ўтлоқ, яйлов-огилхона, огилхона-яйлов, огилхона ва огилхона-лагер турларига бўлинади.

Чорвани соф асраш хусусиятларига кўра чорвачиликни юртиш тизими боғлаб боқиш ва боғламай боқиш тизимларига, чорва моллари бош сонига қилинадиган харажатлар ва улардан олинadиган маҳсулот миқдори даражасига кўра экстенсив ва интенсив тизимларига бўлинади. Бинобарин, объектив жиҳатдан турли табиий-иқтисодий шароитда бўлган хўжаликлар учун шунингдек, айрим чорвачилик тармоқлари учун ягона тизим бўлиши мумкин эмас.

Яйлов тизими - энг қадимий чорвачилик тизимидир. Бу тизимнинг асосини табиий яйловлар ташкил қилиб, улардан йилнинг турли фаслларида фойдаланилади. Бу тизимда одам чорвачиликдаги ишлаб чиқариш жараёнлари (молларни боқиш, ем-хашак ишлаб чиқариш, чорва бош сонини такрор ишлаб чиқариш) га кам аралашади.

Яйлов-ўтлоқ тизимида чорва моллари йил фаслларида кўра мавсумий яйловларда сақланади. Ноқулай об-ҳаво ва бошқа табиий шароитлар ҳисобга олиниб, кишилар уй-жой бинолари, чорва моллари учун эҳтиёт озика захиралари, усти ёпиқ кўтонлар тайёрлаш, яйловларга сув чиқариш, қудуқлар қазилиб, улардан сув чиқариш,

механизациялаштириш ишларини амалга оширилиб, ветеринария назорати йўлга қўйилади ва бошқалар.

Бу тизимнинг анча такомиллашган шакли маданий яйлов тизими бўлиб, у ишлаб чиқариш жараёнига одамнинг фаол аралашувини тақозо этади. Бунда яйловларга изень, саксовул ва буталар уруги экилади, ёмгир сувларини тўплаш, қудуқлардан сув олиш йўли билан сугорилган экинзорлар ташкил қилинади ва у ерларда ем-хашак етиштирилади, чўл ва ўтлоқларда кичик корхоналар ташкил қилинади. Чорва моллари қўшимча озиклантирилиб, уларнинг яхши ўсиш ва ривожланиши таъминланади.

Ўзбекистонда яйлов-ўтлоқ тизими қоракўлчиликда, гўшт ва дагал жунли қўйчиликда, йилқичиликда ва қисман гўшт қорамолчилигида қўлланилади.

Огилхона-яйлов (ўтлоқ) ёки яйлов-огилхона тизими, яйлов-ўтлоқ тизимининг анча такомиллашган, жадаллашган кўринишидир. Огилхона тизими чорва молларини яйловда ўтлатиш даври, яйловларда ўтлар ўсиш муддати билан белгиланади. Бу тизим яйлов майдони унчалик катта бўлмаган, далачиликдан ем-хашак олиш имкони бўлган туманларда кенг қўлланилади, чорва моллари миқдори, яйловларда ўтлар ўсиш муддати билан белгиланади. Чорва моллари яйловларда ўтлар ўсиб чиқишидан, кузгача ўтлатилади, қишда эса уларни асраш мол эгалари зиммасига тушади.

Чорва моллари қишда жиҳозланган огилхоналарда парвариш қилинади, ем-хашак тайёрлаш, огилхоналарга ташиш, тарқатиш, сугориш, гўнгини тозалаш ишлари механизацияланади, капитал характердаги озика омборлари, ишлаб чиқариш иншоотлари бунёд этилади. Кўп хўжаликларда яйлов ва ўтлоқлар ҳосилдорлигини ошириш билан боғлиқ тадбирлар амалга оширилиб, маданий ўтлоқлар вужудга келтириладики, бу нарса ер бирлигига тўғри келадиган чорва моллари сонининг анча юқори бўлишини таъминлаши керак. Бунда ем-хашак майдони, чорва мол боши бирлигига меҳнат ва маблағ сарфлари кўп бўлсада, лекин харажатлар молларнинг анча юқори маҳсулдорлиги билан қопланиб кетади, маҳсулотнинг йил давомида бир меъёردа етиштирилиши таъминланади.

Огилхона-яйлов (ўтлоқ) тизими - ҳозирги даврда мамлакатимизнинг турли минтақаларида ва туманларида қорамолчиликнинг гўшт, сут-гўшт ва сут йўналишида, майин жунли ва ярим майин жунли қўйчиликда, гўшт-мой қўйчилигида кенг қўлланилмоқда.

Огилхонада боқиш - тизими чорвачиликнинг энг жадал тизими бўлиб, қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг жуда юқори даражада

ҳайдалишига эришилган туманларда кенг қўлланилади, ем-хашак асосан далачиликдан олинади. Агар яйлов, огилхона тизимларида озиқа топиб ейиш тўла ёки қисман моллар зиммасига тушса, огилхона тизимида озиқа етиштириш ва уни чорва молларига бериш бутунлай одамлар зиммасига тушади. Шунга кўра моллар қатъий меъёр асосида боқилиб, урчитиш ва болалатиш муддатлари тартибга солинади. Йил давомида бир меъёрда ва юқори даражада маҳсулот етиштирилади. Бу тизимда моллар йил давомида бино ичида бўлади, сайр учунгина ташқарига чиқарилади.

Кўп хўжаликларда огилхона-лагерь тизими ҳам қўлланилади. Бу тизимда моллар қишда огилхонада боқилиб, ёз ойларида лагерларга олиб чиқилади. Одатда лагерлар фермадан узоқ бўлмаган маданий ўтлоқларда ташкил қилинади.

Чорвачиликни бу тарзда ташкил қилиш чорва моллари соглигини сақлаш, уларнинг маҳсулдорлигини ошириш ва маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажатларни қисқартириш имконини беради. Маданий яйловлар бўлмаган хўжаликларда ферма - сайр майдончалари ташкил қилинади. Ҳамда моллар ҳосили олинган майдонларда ўтлатилади, сайр қилдирилади. Йил бўйи огилхонада боқиш тизими асосан молларни семиртиришда, репродуктор чўчқачилигида, огилхона-лагерь тизими эса интенсив сут қорамолчилигида кенг қўлланилади.

Чорвачиликнинг у ёки бу тизимига иқтисодий баҳо беришда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади;

– ҳар 100 гектар ем-хашак майдонига тўғри келадиган чорва моллари сони ва маҳсулдорлиги;

– чорва молларининг маҳсулдорлиги;

– 1 бош молга тўғри келадиган харажатлар;

– ем-хашак бирлигига етиштирилган маҳсулот миқдори;

– меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот таннархи: капитал қўйилма самарадорлиги;

– Чорвачилик маҳсулотлари етиштиришнинг қўпайтириш моллар бош сонини ҳамда уларнинг маҳсулдорлигини ошириб, маҳсулот сифатини яхшилаб, ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлаш мақсадида қуйидаги тадбирийдораларни амалга ошириш режалаштирилган ва «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ихлоқотларни чуқурлаштириш дастури»га киритилган:

– чорвачилик фермаларини хусусийлаштириш;

– ихтисослашмаган хўжаликлардаги чорвачилик фермалари, улардаги моллар бош сонидан қатъий назар ҳамда 250 бошдан кам қорамоли бўлган фермалар шахсий мулк сифатида сотилиши;

– мол бош сони 250 бошдан кўп бўлган қорамолчилик фермаларининг фермер хўжаликларига айлантирилиши;

– давлат наслчилик заводлари, наслчилик хўжаликлари ва фермалари балиқ етиштириш учун мўлжалланган ҳовузлар ва табиий сув ҳавзаларининг хусусийлаштирилмаслиги;

– ихтисослаштирилган наслчилик хўжаликларини ташкил этиш;

– зооветеринария пунктлари очилиши, уларни барча керакли лаборатория ускуналари ва асбоб-анжомлар билан тўлиқ таъминлаш;

– хусусийлаштирилган чорвачилик фермалари ва фермер хўжаликларига сугориладиган ер майдонларини бириктириш;

– ҳар йили оралиқ озикабоп экинлар майдонини - 140 минг гектар, такрорий экин майдонларини - 200 минг гектар ҳажмида белгилаш;

– "Ўзгўштсутсаноат" давлат ҳиссадорлик уюшмасида қорамоллар ва чўчқаларни бўрдоқилаш;

– қоракўлчиликда - соҳани мустақил фермер хўжаликлари таркибига ўтказиш;

– пиллачилик соҳасини бошқариш тизимини такомиллаштириш, грэн заводлари, пилла етиштирувчилар ва ипак йигирувчи корхоналарни бирлаштириш, товар маҳсулотини калава сифатида тўқимачилик фабрикаларига сотиш ва экспорт қилиш;

– балиқ етиштирувчи фермер хўжаликларини ташкил этиш;

– чорвачилик маҳсулотларини жойларда харид қилиб олиш;

Чорвачиликни юритиш тизимининг истиқболга мўлжалланган тадбирий чораларини амалга ошириш тармоқда мулк шаклини бозор иқтисодиёти талабларига мослаштиришга ва тармоқ олдига кўйилган вазифаларни тўлиқ ҳал этишга ёрдам беради.

Тест – рейтинг саволлари:

1. Хўжалик юритиш тизими тушунчаси.
2. Хўжалик юритиш тизимининг мақсади ва асосий вазифалари.
3. Хўжалик юритиш тизими қандай туркумланади?
4. Хўжалик юритиш тизимини ўрнатиш усуллари.
5. Деҳқончиликда хўжалик юритиш тизимига таъриф беринг.

6. Чорвачилик тизими деб нимага айтилади?
7. Деҳқончилик тизимида технологик тадбирий - чораларга нималар киради?
8. Чорвачиликдаги технологик тадбирий - чораларни таъриф-ланг.
9. Хўжалик юритиш тизимида иқтисодий тадбирий - чораларга нималар киради?
10. Хўжалик юритиш тизимида ташкилий тадбирий - чораларга нималар киради?
11. Хўжалик юритиш тизимида социал тадбирий - чораларга нималар киради?
12. Деҳқончилик тизимини ривожлантириш истиқболлари.
13. Чорвачилик тизимини такомиллаштириш тадбирлари.
14. Деҳқончилик тизимини иқтисодий баҳолаш.
15. Чорвачилик тизимини иқтисодий баҳолаш.

4.1. Хўжалик ҳисобининг мазмуни ва тамойиллари

Қишлоқ хўжалик корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш доимий равишда меҳнат ва моддий харажатлар бўлишини талаб этади. Меҳнат эгалари ўзига яраша иш ҳақи билан таъминланиши ва ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун моддий харажатлар қилиниши лозим. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ишлаб чиқаришни шакллантириш учун молиявий ресурслар керак. Молиявий ресурсларнинг асосий манбаси фойда. Маҳсулот ишлаб чиқариш даври: харажат – маҳсулот ишлаб чиқариш – пул тушуми – ялпи даромад – фойда шаклида ифодаланади. Бу занжирнинг бош звеноси ўлчанадиган кўрсаткичлар харажат ва фойдадан иборатдир. Ана шундай кетмакетлик доимий равишда жорий ва якуний сарф харажатларни, корхона фаолиятининг натижалари билан солиштириб борилиши хўжалик ҳисобининг асосини ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхонада ишлаб чиқаришнинг ҳар бир бўғинини амал қилиши, уларнинг бир бутунлиги, ишлаб чиқаришини ривожлантириш манфаатларига бўйсундирилиши лозим. Қишлоқ хўжалик корхонаси шартнома асосида мустақил ривожланаётган, ягона аграр ишлаб чиқариш муносабатларининг таркибий қисмидир. Шу билан бирга корхоналар хўжалик ва иқтисодий мустақилликка эришиб, бу мустақиллик уларнинг ўзаро ва ташкилотлар ҳамда жамият билан бўладиган алоқаларида ифодаланади.

Бозор муносабатлари шароитида қишлоқ хўжалик корхоналари олдида турган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилинишини хўжалик ҳисобисиз тасаввур қилиб бўлмайди. *Хўжалик ҳисоби* – бу хўжаликни ташкил қилиш ва юритишнинг шундай бир самарали усулидирки, бу усул корхоналарда иқтисодий қонунлар талабини ҳисобга олган ҳолда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни бир меъёردа олиб бориш ва энг юқори иқтисодий натижага эришишга имконият яратиб беради. Корхонанинг барча сарф-харажатларини пулда ўлчаб, шу сарф-харажатларни корхона ҳисобидан қоплаб, мақсадга мувофиқ рентабелликни таъминланишни *хўжалик ҳисоби* деб айтилади.

Бу тушунчадан кўриниб турибдики, хўжалик ҳисобининг асосини корхона фаолиятини шу корхонага юклатилган вазифа доирасида юритиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш, ҳамда корхонани бир меъёрда ривожлантириш учун етарли маблағга эга бўлиш талаб этилади. Хўжалик ҳисобининг корхоналарни юритишда мустақил усул сифатидаги ўзига хос хусусияти яна шундан иборатки, унда сарф-харажатлар ва даромадлар пул ифодасида ҳисобга олинади. Корхоналарга мустақиллик бериш, улар фаолиятини хўжалик ҳисоби асосида ташкил қилиш орқали корхона жамоасини ўз фаолияти натижаларидан моддий манфаатдорлиги ва жавобгарлиги таъминланади. Хўжалик ҳисоби ташкилий-технологик тадбир эмас, балки иқтисодий қонунлар тизими талабларини амалга оширишга қаратилган воситадир.

Хўжалик ҳисобининг таркибий қисмини қишлоқ хўжалик корхонасининг хизмат кўрсатиш, тайёрлов, банк ва бошқа корхоналар билан ўзаро бир-бири билан, шунингдек бошқа хорижий давлатлар ташкилот ва корхоналари билан ҳамда корхона ичида бўладиган (корхона ишлаб чиқариш бўлимлари билан) иқтисодий муносабатлар тизими ташкил этади. Қишлоқ хўжалик корхоналари билан тайёрлов, банк, сервис хизмати ва давлат ўртасидаги иқтисодий муносабатлар корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятига шартномалар ва буюртмачилар таъсири орқали белгиланади. Бундай ишлаб чиқариш муносабатлари куйидагича ифодаланади:

– ҳар бир ширкат, фермер ва қишлоқ хўжалигидаги бошқа корхоналарга стратегик аҳамиятга эга бўлган айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларини давлат буюртмаси асосида сотиш ҳажми ва тури бўйича режа топшириқлар етказилади;

– давлат буюртмада кўрсатилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг харид ва устама баҳоларини, ишлаб чиқариш воситаларини улгуржи ва чакана баҳоларини, қишлоқ хўжалик корхоналарига кўрсатиладиган моддий-техник ва бошқа хизматлар, тарифлар (кўрсатилган хизмат бирлигига белгиланган ҳақи) ни белгилайди ва тартибга солади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, янги шаклланган қишлоқ хўжалик корхоналари ўз иқтисодий табиатига кўра, тўла маънодаги хўжалик ҳисобидаги корхоналардир. Корхоналар турли мулк шаклига асосланганлиги учун ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш ва юритиш масалаларида кенг иқтисодий мустақилликка эгадирлар. Уларда етиштирилган маҳсулот бўйича давлат мажбурия-

тини (давлатга маҳсулот сотиш буюртма топширигини) бажаргандан кейинги қолган маҳсулотни корхона аъзолари хоҳишига кўра тақсимлайдилар ёки сотишни уюштирадилар, ўз маблағлари ҳисобига маҳсулот етиштириш билан боғлиқ ҳамма харажатларни қоплайдилар, истеъмол ва жамгарма фондларини тузадилар. Янги ташкил қилинган қишлоқ хўжалик корхоналарини умумий йиғилиши қарорига кўра даромадлар ва маҳсулотларни тақсимлаш ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш тартиби ва даражалари, шунингдек бошқа корхонага хос тадбирлар белгиланади.

Шуни таъкидлаш керакки, барча шаклдаги қишлоқ хўжалик корхоналари ўзига хос тадбирларни Олий Мажлис томонидан таъсис этилган қонун-қоидалар доирасида, уларга мувофиқ равишда белгилайдилар.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига янги тежамкор технологияни тобора кўпроқ кириб келиши, қишлоқ хўжалик корхоналари ўртасида ва ичида меҳнат тақсимотининг жорий қилиниши, корхонанинг белгиланган тайёр маҳсулот турига, унинг бирон қисми ёки босқичига ихтисослашиши ва юқори пировард натижага эришиши шу жараёнда қатнашаётган турли мустақил корхоналар ўртасида иқтисодий муносабатларни янада такомиллаштиришни тақозо этади. Корхоналар билан корхоналар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар асосан улар ўртасида тузиладиган шартномалар, ўзаро келишилган ҳолда ишлаб чиқилган ва тасдиқланган ҳисоб баҳолари ва хизмат кўрсатиш тарифлари, биргаликда эришилган натижани (фойдани) тақсимлаш тартибини белгилаш ва шунга ўхшаш шаклларда олиб борилади.

Корхона ичидаги иқтисодий муносабатлар, яъни корхона маъмурияти билан айрим ишлаб чиқариш бўлинмалари ўртасидаги муносабатлар иқтисодий қонунлар талабига риоя қилинган ҳолда қанчалик тўғри ташкил қилинса, корхонанинг хўжалик ҳисоби фаолияти шунчалик юқори бўлади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини хўжалик ҳисоби асосида ташкил қилиш унинг моҳиятидан келиб чиқадиган талаблар ва тамойилларга қуйидагилар киради: корхонанинг иқтисодий-ижтимоий мустақиллиги; ўз харажатларини ўзи қоплаши, ўз даромадларини ҳамда ўз фаолиятини ривожлантириш учун етарли маблағларга эга бўлиш; ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларидан моддий манфаатдор бўлиш; ишлаб чиқариш натижаси учун моддий жавобгар бўлиш; ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятни пул билан назорат қилиш.

Корхонанинг иқтисодий-ижтимоий мустақиллиги. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятига иқтисодий раҳбарликни шу корхоналар хўжалик ташаббуси ва мустақиллигини доимий ўстириб боришни тақозо этувчи демократик мустақиллик тамойиллари асосида олиб борилади. Ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси маҳсулот сотиш шартномаси, топширигига асосан ўз ишлаб чиқаришини ташкил қилади ва унинг энг самарали таркибини белгилайди, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларини юритиш тадбирларини ишлаб чиқади, моддий ва пул ресурсларидан оқилона фойдаланишда, ички имкониятларни қидириб топади, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг янги, илгор усулларини жорий қилади.

Корхоналарга доимий фойдаланиш учун ер ажратилади, асосий ва айланма фондларининг мустақил мувозанатига ва банклардаги ҳисоб рақамларига эга бўладилар; юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланадилар; бошқа корхоналар, ташкилотлар ва идоралар билан алоқа олиб бориш ҳуқуқига эга бўладилар; шартномалар тузадилар ва молиявий жараёнларни амалга оширадилар.

Хўжалик ҳисобининг ўз-ўзини қоплаш тамойили корхонада маҳсулот етиштириш билан боғлиқ барча харажатларни, шу маҳсулотлар реализациясидан тушган даромадлар билан тўла қоплаш ҳамда ишлаб чиқаришни бир метъерда кенгайтирилган ҳолда ривожлантиришни таъминлайдиган ўз маблағларига эга бўлишни тақозо этади. Бу ўз навбатида моддий пул воситаларидан тежаб-тергаб фойдаланишни, тежамкорликка қатъий риоя қилишни, ички резерв ва имкониятларни қидириб топишни, ишлаб чиқаришни ҳамма бўлинмаларида иш сифатини яхшилашни, меҳнат ва иш жараёнларини ташкил этишнинг илгор усулларини жорий этишни талаб қилади.

Ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларидан моддий манфаатдорлик тамойили ҳар бир ходимнинг ўз меҳнати ва корхона фаолияти натижаларидан биргаликда (жамоа) ёхуд шахсан (алоҳида) моддий манфаатдорлигида ифодаланadi. Хўжалик ҳисобининг моддий манфаатдорлик тамойили ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш ва бошқа турдаги моддий рағбатлантириш тизими орқали амалга оширилади. Хўжалик фаолияти якунига кўра корхоналарда олинган соф даромад ҳисобидан турли иқтисодий рағбатлантириш фондлари ташкил қилиниб, ходимларнинг жамоа ва шахсий истеъмолларини қондиришга қўшимча тариқасида сарф қилинади.

Ишлаб чиқариш даражаси қанча жадал ва юқори бўлса, қанча кўп соф даромад ва фойда олинса, иқтисодий рағбатлантириш фонд-

ларига шунча кўп маблаг ажратилади ва корхона ходимларининг жамоа ва шахсий эҳтиёжлари шунча юқори даражада қондирилади.

Иш фаолияти якуллари учун корхонанинг моддий жавобгарлиги шундан иборатки, деҳқон, фермер, ширкат хўжаликлари ва фермерлар уюшмаси ҳамда бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари маҳсулот етиштириш, давлатга буюртма асосида маҳсулот сотиш, бошқа корхоналарга маҳсулот етказиб бериш шартномалари ва тўлов мажбуриятларини бажариш бўйича масъулиятга эга бўладилар.

Корхона ва унинг ишлаб чиқариш бўлинмалари хўжалик-молиявий фаолиятини пул билан назорат қилиш. Корхонага молиявий ёрдам кўрсатиш учун банклар, инвестиция киритган ташкилотлар, солиқ ҳамда бошқа маъмурий ташкилотлар томонидан назорат ишлари олиб борилади. Юқори назорат ташкилотлари давлат буюртмалари, хўжалик шартномаларининг бажарилишини, маблаг ва воситалардан фойдаланишни, банк эса берилган узоқ ва қисқа муддатли кредитлардан белгиланган мақсадларда фойдаланишни, пул муомаласи шароитларини назорат қиладилар. Пул билан назорат қилиш корхона фаолиятигагина эмас, балки корхонанинг ички бўлинмаларига ҳам тааллуқлидир. Кўриниб турибдики, хўжалик ҳисобининг юқорида кўрсатилган тамойилларига тўла риоя қилиш қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини такомиллаштириш, уларга ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини янада ошириш имконини беради.

Хўжалик ҳисобининг объекти - бу қишлоқ хўжалик корхоналари, бирлашмалар ва уларнинг ички бўлинмалари (фермер ва пудратчилар уюшмалари)дир.

Қўлланиладиган объектлар хусусиятига кўра хўжалик ҳисоби, умумхўжалик ҳисоби ва ички хўжалик ҳисоби шаклларида мавжуд бўлади.

4.2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида умумхўжалик ҳисобини ташкил этиш

Умумхўжалик ҳисоби, хўжалик ҳисоби тамойилларининг бутун корхона фаолиятида амал қилишдир. У ишлаб чиқариш билан бирга муомала, хизмат кўрсатиш ва реализация жараёнларини, маданий-маиший, уй-жой қурилиши ва ободонлаштириш ишларини ҳам ўз ичига олади. Шунинг учун умумхўжалик ҳисоби маҳсулот бирлигига кам меҳнат ва маблаг сарф қилган ҳолда кўп ва сифатли

маҳсулот етиштириш, корхонанинг юқори рентабеллигини таъминлайдиган ташкилий-иқтисодий тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни тақозо этади. Шунга кўра корхона хўжалик ҳисоби фаолиятининг асосий кўрсаткичларидан бири, ҳар бир гектар ердан, ҳар бир шартли бош молдан максимал фойда олиш ва рентабелликни таъминлашдир. Маълумки, корхонанинг рентабеллик даражаси унинг ўзигагина эмас, балки кўпроқ у билан иқтисодий муносабатлар қиладиган корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий ривожланиш даражасига ҳамда корхонанинг ўзига хос табиий-иқтисодий шароитларига ҳам боғлиқдир. Бундан ташқари, юқори рентабелликни таъминлаш корхоналар хўжалик ҳисобида мақсадли иш олиб боришнинг бир томони холос. Такрор ишлаб чиқариш жараёнида молиявий ва моддий ишлаб чиқариш муносабатларини мустақамлашда томонларнинг бирдамлиги ўта зарурдир. Корхона етарлича даромадга ва юқори рентабелликка эга бўлса-ю, лекин бу молиявий маблағлар етарлича моддий воситалар, техника, қурилиш материаллари, ем-хашак, уруғлик, маҳсулдор моллар, кўчатлар ва бошқа моддий-техника воситалари билан таъминланган бўлмаса, хўжалик ҳисобининг таъсирчанлиги ва моҳияти кескин пасайиб кетади, шунинг учун ҳам давлат қишлоқ хўжалигида хўжалик ҳисобини мустақамлашга қаратилган иқтисодий рағбатлантириш тизимларини жорий қилиш билан бирга, уларнинг моддий-техника базасини кўп даражада мустақамлашга ёрдам берадиган тадбирларни кўришга алоҳида эътибор бермоғи керак.

Қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини хўжалик ҳисоби асосида ташкил қилишда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинishi керак. Аввало, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши турли табиий ҳудудларда, хилма-хил иқлим, тупроқ, сув таъминоти шароитларида олиб борилади. Корхоналарда кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни хўжалик ҳисоби ёрдамида амалга ошириш, шу ҳудудда жойлашган корхоналарда ҳам об-ҳаво шароитлари турли ерларда бир хил бўлмаслиги натижасида олинандиган даромадларда катта фарқлар содир бўлади ва ишлаб чиқаришни бир меъёردа кенгайтирилган ҳолда олиб боришни таъминлаш учун эҳтиёт ва резерв фондлари ташкил қилиш заруряти туғилади.

Республикамизнинг мустақилликка эришиши қишлоқ хўжалигида вужудга келган аҳволнинг туб сабабларини очиб берди. Ҳозирги кунда ҳукуматимиз, қишлоқ хўжалигини кескин ривожлантиришга қаратилган ташкилий-иқтисодий ва ижтимоий тадбирлар-

нинг кенг тизимини амалга оширди ва янги аграр сиёсатга асос солди.

Қишлоқ хўжалигини ривожланишига қаратилган тадбирлар тизими корхоналарда хўжалик ҳисобини мустақкамлаш, уларнинг хўжалик фаолияти якунига самарали таъсир ўтказиш имкониятини очиб беради. Бу тадбирлар мажмуасига қуйидагилар киради:

- қишлоқ хўжалигида режалаштиришни тубдан ўзгартириш, ички ва ташқи шартнома муносабатларини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалик корхоналарига фаолият юритишда, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишда, меҳнатга ҳақ тўлаш, моддий ва молиявий ресурсларни тасарруф қилишда кенг ҳуқуқлар ва мустақиллик бериш;

- тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари харид қилишнинг янги, юқори ва табақалашган баҳоларини белгилаш;

- қишлоқ хўжалик корхоналарига кредит бериш тизимини, даромад солиги олиш ва хўжалик ҳисобини бошқа иқтисодий воситаларини такомиллаштириш, шу жумладан уларга мавсумий етишмаган айланма маблағлари учун бевосита имтиёзли кредит бериш тартибини жорий қилиш;

- корхоналарда меҳнатга кафолатланган ҳақ тўлаш тизимини жорий этиш;

- соғлом иқтисодий асосда қурилган хўжалик ҳисоби фондларини ташкил қилиш;

- иш ҳақини ялли даромаддан қатъий ва олдиндан белгиланган ҳажмда ажратиш, буни ходимларга маълум қилиш; корхонада меҳнатга ҳақ тўлаш даражасини ошириш, унинг шаклларини такомиллаштириш;

- хўжалик ҳисоби воситалари таъсирчанлигини кескин кўтариш;

- корхоналар моддий-техника базасини мустақкамлаш, уларга кўплаб техника ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари етказиб беришда лизинг асосида ёрдамлашиш;

- ерлар ҳолатини яхшилаш; ирригация ва мелиорация ишларини кенг кўламда амалга ошириш;

- хўжалик ҳисобининг моддий асосларини таъминлаш.

Қишлоқ хўжалигини барқарор, мутаносиб ва мувозанатлаштирилган тарзда ривожлантириш учун зарур, моддий ва молиявий резервларни вужудга келтириш кўзда тутилади. Корхоналарни

тўла хўжалик ҳисобига ўтказиш муносабати билан уларнинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий фаолияти билан жуда кўп масалалардаги ҳуқуқлари кенгайтирилади. Хўжаликлар маҳсулот сотиш, савдо ва бошқа ташкилотлар билан тузилган шартномаларга асосан маҳсулот етиштириш ҳажмини, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннарни, ходимларнинг умумий сони бўйича режаларни ишлаб чиқади. Маҳсулот етиштириш технологиясини, корхонани мақсадга мувофиқ бошқариш таркибини белгилайди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарига ўзларидаги ортиқча фойдаланишга эҳтиёж бўлмаган тракторлар, хўжалик машиналари, маҳсулдор ва ишчи ҳайвонлар, уруғлик, ем-хашак, транспорт воситалари, ускуналар ва кам қийматга эга бўлган бошқа воситаларни юқори ташкилот белгиланган тартиб ва муддатларда ўз ҳоҳишлари бўйича сотишга рухсат этилади.

Фойда массасини ва меъёрининг юқори бўлиши ҳали корхонанинг хўжалик ҳисоби фаолиятини рағбатлантириш учун етарли эмас, гап унинг қандай қисми корхонанинг ўзида истеъмол қилиниши учун қолишига боғлиқ. Амалда корхоналарда фойда уч кўринишда: мувозанат фойда, соф фойда ва тақсимланадиган фойда кўринишида намоён бўлади.

Мувозанат фойда – бу хўжаликнинг ҳамма соҳалари бўйича бир йиллик фаолиятдан олинган фойда суммасидир. Корхоналарда ноқулай табиий шароит, ёхуд сифатсиз меҳнат натижасида содир бўлган салбий натижанинг келгуси йил фаолиятига таъсирини камайтириш учун корхонанинг ўзида етиштирилган ва келгуси йилда фойдаланиш учун ажратиб қўйилган уруғлик, ем-хашак захиралари ҳамда асосий подага ўтказиладиган ёш моллар келгуси йил харажатларига ҳақиқий таннархида, лекин харид баҳоларидан ошмаган баҳоларда ўтказилади. Уруғлик, ем-хашак ва ёш молларнинг ҳақиқий таннархи бозор харид баҳоларидан юқори бўлган тақдирда улар ўртасидаги фарқ суммаси мувозанат фойда ҳисобидан қопланади. Мувозанат фойдадан уруғлик, ем-хашак ва ёш моллар қийматини чегирилгандан кейин қолган фойда соф ҳисобланади.

Моддий рағбатлантириш, маҳсулот етиштириш ва фойда олишнинг кўпайишига қараб, соф фойда барқарор нормативларга биноан тузилади.

Фойдани кўпайтириш ва мустаҳкамлаш учун маблағлар бизнесрежада кўзда тутилган ортиқча капитал қўйилмаларни ва корхонани ривожлантириш билан боғлиқ, қўшимча тадбирларни пул билан таъминлашга, яъни чорвачилик бинолари, устахоналар, омборхона-

лар ва бошқа ишлаб чиқариш объектларини қуриш ва капитал таъмирлашга, ёрдамчи ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш цех ва заводларини қуриш ҳамда жиҳозлаш, янги техника ва технологиялар, механизация ҳамда ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилиш билан боғлиқ харажатларни қоплашга сарфланади.

Эҳтиёт фонди йил охирида беркитилмай балки келаси йилда фойдаланиш учун ўтказилади. Корхонанинг даромадлар ва харажатлар мувозанатида эҳтиёт фонди маблағлари жорий харажатларни қоплаш манбаи сифатида ҳисобга олинмайди.

Тақсимланадиган фойданинг иқтисодий рағбатлантириш ва эҳтиёт фондларини ташкил қилишга ажратгандан кейинги қолган қисми қўйидаги мақсадлар учун сарфланади:

– асосий подани тўлдириш харажатлари бўйича ўз айланма маблағларининг ўсган қисмини пул билан таъминлашга;

– янги техника ва технологияни жорий қилиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш ва интенсивлаш, кенг истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришни ташкил қилиш учун олинган банк қарзларини тўлаш ҳамда ундан олинган узоқ муддатли кредитлар фойзини тўлашга;

– режада кўзда тутилган капитал қўйилмаларини пул билан таъминлашга ҳамда амалдаги қонун-қоидаларга кўра амалга ошириладиган тадбирларга сарфлашга.

4.3. Ички хўжалик ҳисобини ташкил этиш

Ички хўжалик ҳисоби, умумхўжалик ҳисобининг мантиқий давоми, корхонанинг ишлаб чиқариш бўлинмалари (пудратчилар, фермерлар, ремонт устахонаси, трактор ва автомобиль парки, ёрдамчи ва қайта ишлаш корхоналари) фаолиятини хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида ташкил қилиш ва юргизишдир. Ички хўжалик ҳисоби тамойиллари оддий ва содда бўлиб, мазкур корхонанинг ишлаб чиқариш бўлинмалари олдига қўйилган вазифалардан келиб чиқади.

Ишлаб чиқариш бўлинмаларининг асосий вазифаси маҳсулот етиштиришни кўпайтириш, унинг сифатини яхшилаш, маҳсулот етиштириш билан боғлиқ харажатларни камайитиришни таъминлашдир. Ички хўжалик ҳисоби турли табиий ва иқтисодий шароитларда жойлашган ишлаб чиқариш бўлинмалари ходимларининг улар олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли бажаришдан моддий манфаатдорлигини ва жавобгарлигини таъминлашга қаратилади.

Хўжалик ҳисоби корхона фаолияти билан бирга ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятини ҳам қамраб олса, ички хўжалик ҳисоби ижобий иқтисодий натижаларга эришиши мумкин бўлади.

Қишлоқ хўжалигида ички хўжалик ҳисобини жорий қилиш бошқа соҳаларга нисбатан мураккаброқ ва муҳимроқдир. Маълумки, сарф қилинган меҳнатнинг сифати етиштирилган маҳсулот миқдори, сифати ва унинг таннархида тўла ифодаланади. Қишлоқ хўжалигида меҳнат мавсумий характерга эга ёки фақат кўпчилик тармоқларда ва айниқса далачиликда йил давомида кўпчилик ходимлар томонидан бажарилади. Бундай ҳолда айрим олинган ходим меҳнатининг сифати пировард натижада, у ишлаётган бўлим ходимлари жамоаси меҳнатининг сифати тарзида намоён бўлади. Қишлоқ хўжалигида ҳар бир алоҳида олинган ходим меҳнати натижасини, ҳар бир меҳнат жараёни якунига қарабгина эмас, балки ишлаб чиқаришнинг йил охиридаги пировард натижасига, оқибатига қараб ҳам тўла аниқлаш имконияти, етарли даражада бўлмаганлиги учун меҳнат жамоасига ҳақ тўлаш, жамоани рағбатлантиришни кенг жорий қилиш объектив зарурият ҳисобланади. Бундай тадбирни фақат ички хўжалик ҳисобини жорий қилиш орқали амалга ошириш мумкин.

Ишлаб чиқариш бўлинмалари – ижарачилар ва оила пудрати жамоалари - фаолиятини ички хўжалик ҳисоби асосида ташкил қилиш иқтисодий аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, балки жуда катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга ҳам моликдир.

Корхоналарда ички хўжалик ҳисобини ташкил қилиш жуда мураккаб жараён бўлиб, бир қанча тадбирларни амалга оширишни талаб қилади. Аввало, корхона бўлимлари, фермерлар, пудратчиларнинг ички ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий фаолияти чуқур таҳлил қилинади, уларнинг ер ресурслари, ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучлари билан таъминланиш даражаси, ички хўжалик ва тармоқлар ичидаги ихтисослаштирилиши аниқланади. Зарурият бўлганда ишлаб чиқаришнинг ташкилий таркибига ва иш ҳақи тўлаш тизимига маълум ўзгартиришлар киритилади. Шундан сўнг ички хўжалик ҳисобини ташкил қилишнинг асоси бўлган ички хўжалик ҳисоби тўғрисидаги Низом ишлаб чиқилади.

Ички хўжалик ҳисоби тўғрисидаги Низом ҳар бир корхона томонидан амалдаги қонун-қоидалар ва хўжаликнинг аниқ ишлаб чиқариш шароитларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқишиб, доимий ишлаб чиқариш кенгашларида муҳокама қилинади ва кейин кучга киради. Низом қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

– хўжалик ҳисобидаги бўлимларнинг таркиби;

– хўжалик ҳисобидаги бўлинмаларнинг корхона маъмурияти ва бир-бири билан алоқалари;

– хўжалик ҳисобидаги бўлимлар фаолиятини баҳолашда қўланиладиган меъёрлар, тарифлар, баҳолар, расценкалар ва бошқа ўлчовлар;

– маҳсулот етиштириш (иш ҳажмини бажариш) ҳамда харажатлар лимити бўйича режа топшириқлари;

– хўжалик ҳисоби бўлимлари фаолиятини ҳисоб-китоби ва уларни назорат қилиш;

– хўжалик ҳисоби бўлимлари фаолиятига иқтисодий баҳо беришда фойдаланаладиган кўрсаткичлар;

– бўлим ходимларининг хўжалик ҳисоби фаолияти натижаларига кўра, моддий ва маънавий рағбатлантириш тизими.

Бундан ташқари, ижарачи ва пудратчиларга маҳсулот етиштириш режасини орттириб бажарганлиги ва бевосита харажатларни тежаб қолганлиги учун режадан ортиқча етиштирилган ҳамда тежаб қолинган маблагнинг маълум миқдори, қўшимча иш ҳақи ёки мукофот тариқасида берилиши маълум қилинади.

Ички хўжалик ҳисобининг муваффақиятини таъмин этувчи яна бир омил, ҳисоб-китоб ишлари назоратини чек тизими орқали тўғри ташкил қилишдир. Ҳар бир ишлаб чиқариш бўлими фаолияти ва натижалари алоҳида ҳисобга олиб борилиши ва бу масалада чалкашликларга йўл қўйилмаслиги керак. Тўғри ташкил қилинган ички хўжалик ҳисоби, ички резервларни қидириб топиш ва ишга солишга, ходимлар меҳнат фаоллигини янада оширишга, уларнинг диққат эътиборини ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларини кўпайтиришга қаратишга хизмат қилади.

Тест рейтинг саволлари:

1. Хўжалик ҳисобига таъриф беринг.
2. Хўжалик ҳисобининг бозор иқтисодиётидаги ўрни.
3. Хўжалик ҳисобининг асосий тамойиллари.
4. Хўжалик ҳисобида иқтисодий муносабатлар нима асосида ва қандай ечилади?
5. Корхонанинг иқтисодий мустақиллигини таърифланг.
6. Корхона ўз-ўзини(харажатларда) қоплаш тамойилини тушунтиринг.
7. Корхоналарда моддий жавобгарлик тамойили.
8. Корхоналарда моддий манфаатдорлик тамойили.

9. Хўжалик ҳисобида ишлаб чиқариш молия фаолиятини пул билан назорат қилиш.

10. Умумхўжалик ҳисобини таърифланг.

11. Ички хўжалик ҳисобини айтинг.

12. Ички хўжалик ҳисоби низомини тушунтиринг.

13. Мувозанат фойда ва унинг вазифаларини таърифланг.

14. Соф фойда қандай ҳосил бўлади ва қайси мақсадлар учун сарфланади?

15. Тақсимланадиган фойдани тушунтиринг.

16. Ички хўжалик ҳисобининг иқтисодий механизми нимадан иборат?

5.1. Режалаштиришнинг тизими, тамойиллари ва тузиш услуби

Республикамызда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган корхоналарнинг ички иқтисодий муносабатларини ўзида аниқ акс эттира оладиган механизм бу - режалаштиришдир.

Бозор иқтисодиётининг талаб ва тақлиф қонуниятларига таянган ҳолда яратилган режалаштириш тизими, қишлоқ хўжалик корхоналарида мавжуд бўлган тармоқлар ўртасида, уларнинг ички ресурсларидан фойдаланишда мутаносибликни ўрнатиб, ишлаб чиқаришнинг узлуксиз ва тез суръатлар билан ривожланиб боришига имкониятлар яратади.

Режалаштиришнинг асосий мақсади бозорни сифатли, арзон ва рақобатбардош товар маҳсулотлари билан тўлдиришда, қишлоқ хўжалик корхоналарининг соҳа ва тармоқлари ўртасида ички ресурслар билан таъминланиш мутаносиблигини ўрнатиш ва улардан фойдаланиш самарадорлигига эришишдир.

Режалаштириш натижасида қишлоқ хўжалик корхоналари ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан, меҳнат ва молия ресурсларидан, табиий бойликлар, фан ва техника ютуқлари ҳамда илгорлар тажрибасидан оқилона ва самарали фойдаланишга, тежамкорлик қоидаларига риоя қилишга ва нобудгарчиликларга йўл қўймасликка эришишни назарда тутлади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида режалаштириш орқали қуйидаги вазифалар ҳал этилади:

– қишлоқ хўжалик корхоналари ичида аграр ва иқтисодий муносабатларни чуқур ислох қилиш асосида хусусий мулкчиликни шакллантириш ва мустаҳкамлаш;

– деҳқоннинг ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат, молия ва илмий-техника ресурсларидан оқилона фойдаланишида шахсий жавобгарлиги ва манфаатдорлигини оширишни таъминлаш;

– ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонасида экинлар ҳосилдорлигини, чорва ва парранда маҳсулдорлигини оширишнинг аниқ йўллари ҳисоблаб чиқиб, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида меҳнат унумдорлигини ўстириш, сарф-харажатларни тежаш ва ишлаб чиқариш рентабаллигини кўтариш;

– корхонанинг табиий-иқтисодий шароитини ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва тармоқларни бир-

бири билан самарали мувофиқлаштириш;

– маҳсулот сотиш бўйича корхона тузган шартномаларнинг бажарилишини таъминлаш;

– корхонада ишлаб чиқариш муносабатларини, техника ва технологиясини такомиллаштириш, фан, техника ва илгорлар тажрибасини, тадбиркорликни хорижий давлатлар ва ички инвестицияларни ишлаб чиқаришга кенг жорий этиб, экспортбоп товар маҳсулотлари етиштиришни таъминлаш.

Шунинг билан биргаликда, қишлоқ хўжалик корхоналарида иқтисодий ва аграр ўзгаришларни ўзида акс эттира оладиган, мулк эгаси ҳуқуқини таъминловчи бозор механизми ва моддий рағбатлантирувчи омилларни жонлантириш ва режалаштириш улар зиммасига юкланган вазифалар қаторига киради.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида таркибий ўзгаришларни амалга оширишда режалаштириш қуйидаги тамойилларга таянади:

– режалаштиришнинг демократик мустақилликка асосланиши, яъни корхонанинг ишлаб чиқариш молия фаолиятини ташкил этишда, хўжалик ичида иқтисодий ва аграр муносабатларни жорий этишда ҳар томонлама мустақиллик ва бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган бошқариш тизимини ўрнатишда демократик қонун-қоидаларга амал қилиш;

– режалаштиришнинг устувор йўналишларини белгилаш, яъни корхона учун ҳар бир гектар ердан ва ҳар бир бош чорвадан энг кўп фойда олинadиган ишлаб чиқариш йўналишини бизнес режа орқали асослаб олиш ва шу етакчи бўғинга корхонанинг барча ресурсларини жалб этиб, улардан оқилона фойдаланиш, режани ўз вақтида бажариш ҳамда ишлаб чиқариладиган товар маҳсулотлар миқдорини кўпайтириш, ассортиментларини яхшилаш, меҳнат сарфини камайтириш учун энг қулай шароитлар яратиш;

– истиқбол ва йиллик режаларнинг бир бири билан уйғунлашганлиги ва илмий жиҳатдан асосланганлигини таъминлаш, яъни корхонада етакчи тармоқдан энг кўп фойда олиш атрофида, режанинг барча қисмларини бир бири билан уйғунлаштириб, улар ўртасида мутаносибликни ўрнатиш имконияти яратилади. Кўзда тутилган мақсадга эришиш учун эса режа кўрсаткичлари илмий жиҳатдан асосланган меъёрларга таянган бўлиши керак. Фан-техника ютуқлари, замонавий илгор технологиялардан фойдаланиш ишлаб чиқаришни ташкил этишда режалаштириш механизмидан кенг фойдаланишни талаб этади;

– корхона иқтисодиётини барқарорлаштириш, яъни корхонада

юзага келаётган тангликларни бартараф этиш учун қўриладиган барқарорлаштириш чора-тадбирлари мажмуаси, корхона тўла инқирозга учрашига чап бериш мақсадида ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар таркибини ўзгартириш тадбир-чораларини аввалдан режалаштириб, ишлаб чиқариш харажатларини тежашга, маҳсулот сифатини яхшилашга, уларнинг рақобатбардорлигини оширишга ҳаракат қилиш.

Таъкидлаш лозимки, корхонада тузилган барча турдаги режаларнинг бажарилишини мунтазам равишда назорат қилиниши ва уларнинг ўз муддатида бажарилиши учун шарт-шароитлар яратилиши меҳнаткашларнинг иш натижалари учун жавобгарлигини кучайтиради.

Режаларнинг илмий асосланган ва аниқ бўлиши, кўп жиҳатдан уларнинг тузиш усулларига боғлиқ. Бунга қишлоқ хўжалигини режалаштиришининг мувозанат, мезон, иқтисодий-математик усуллари ва автоматик бошқариш тизимини киритиш мумкин.

Мувозанат усули – бу бугун аграр саноат корхоналари ва шу жумладан қишлоқ хўжалик корхоналари тараққиётини режалаштиришда қўлланилаётган асосий усуллардандир. Бу усулнинг иқтисодий моҳияти шундаки, қишлоқ хўжалигининг турли соҳа ва тармоқлари ўртасидаги мутаносибликнинг моддий, меҳнат ва молия ресурсларига талаби ва уни қондириш манбаларини акс эттиради.

Режа мувозанатлари уч турда тузилади: меҳнат, моддий ресурслар ва қиймат мувозанатлари.

Моддий мувозанатлар қишлоқ хўжалик корхонасининг барча тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар тури бўйича тузилади. Масалан дон, пахта, гўшт, тухум ва ҳ.к.

Меҳнат ресурслари мувозанати ишлаб чиқариш учун талаб этиладиган ходимлар ва мутахассис кадрлар миқдори билан аниқланади.

Қиймат мувозанати пул кўринишда тузилиб, ялли маҳсулотнинг солиштирма ва жорий баҳолардаги ифодасидир.

Мезон (норматив) мувозанат усули маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишда режа – топшириқларини иқтисодий жиҳатдан асослаб беради. Бу усулда ишлаб чиқариш учун талаб қилинадиган ресурслар меъёрий кўрсаткичлар асосида аниқланади. Масалан: ёқилги, уруғликлар, ўғит, ем-хашак ва ҳоказо. Меъёрий кўрсаткичлар вақти-вақти билан ишлаб чиқариш технологияси ва техникасининг янгиланиш ва меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражасига қараб ўзгартириб турилади. Акс ҳолда, улар ишлаб чиқаришни ривожлантиришга салбий таъсир этади.

Иқтисодий-математик усул мураккаб техникани, ЭҲМларни янги компьютерлар тизимини талаб этади. Қишлоқ хўжалигини режалаштиришда бу усулнинг чизиқли-дастурлаш, режалаштириш, коррелляция сингари турларидан фойдаланилади. Бу усулдан чорва моллар рационни, пода таркиби, экинлар ҳосилини дастурлаш, МТП паркидан фойдаланишнинг оқилона таркибини аниқлашда кенг фойдаланилади.

5.2. Бизнес режанинг мақсади, вазифалари ва талаблари

Бизнес режа ўрта ва кичик тадбиркорлар ёки деҳқон ва фермерларнинг аниқ гоёга асосланган ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқариш ва тижорат билан шугулланиш истиқболлари (моделлаштириш дастури) ёки ҳисоб-китоблар мажмуаси акс этган ҳужжатдир.

Дастурда (2-5 йил учун), биринчи йил кўрсаткичлари ойма-ой, иккинчи йил кўрсаткичлари чоракма-чорак ва қолган йилларники эса йил келишида ёритилиши мақсадга мувофиқдир.

Бизнес режани тузишдан мақсад:

– биринчидан, сармоядор, ҳомий, ҳиссадор ва банкирларнинг пул маблағларини ишлаб чиқаришга жалб этиш;

– иккинчидан ўз ходимларини мақсад, вазифа ва истиқболга ишонтириш ва қизиқтириш;

– учинчидан, ўз гоёларининг фойда келтиришга ишониб, режали ва самарали бошқаришни ташкил этиш.

Бизнес режанинг бозор иқтисодиёти даврида долзарблиги қуйидаги омиллар таъсирида шаклланади:

– биринчидан, қишлоқ хўжалик корхоналари иқтисодиётига янги мулк шакллари, ишлаб чиқариш муносабатлари кириб келиши билан ўрта ва кичик тадбиркорлик ҳамда фермер, ижарачи-пудратчиларнинг янги авлодлари шаклланмоқда. Улар учун бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришни бошқариш, ташкил этиш ва иқтисодиёт билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этиш бизнес-режасиз мумкин эмас;

– иккинчидан фермерлар, ўрта ва кичик тадбиркорлик учун ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришда тамоман янгича муносабат – таваккалчилик, рақобат, рақобатга чидаш ва унда енгиб чиқиш сир-синоати ҳам бизнес режа орқали ҳал этилади;

– учинчидан, хорижий мамлакатлар инвестицияларини жалб этмасдан ишлаб чиқаришни кенгайтириш, янгилаш ва самарадорлигини кўтариш жуда катта муаммога айланмоқда. Шундай бир даврда

хорижий мамлакатлар инвесторларига буюртмаларни долзарб ва самарадорлигини исботлаб бериш ва уларга сарфланадиган маблағларнинг юксак даражада фойда беришини ҳар жиҳатдан кўрсата билиш учун ҳам бизнес-режа зарурдир.

Юқорида қайд этилган муоммоларни турли шаклдаги қишлоқ хўжалик корхоналарида ечимини топишда, бизнес-режанинг ўзи кифоя қилмайди. Бизнес-режа деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида ишлаб чиқаришни режалаштириш учун зарур бўлган технологик хариталар, меъёрий ҳужжатлар ва бирламчи агрономия, зооветеренария ҳам бухгалтерия ҳисоб-китоблари билан тўлдирилиши шарт.

Бизнес-режа қуйидаги вазифаларни ечишга қаратилиши лозим:

- деҳқон ва фермерлар, ижарачи ва пудратчи жамоалари ўз ишларини қандай бошлаш;
- қандай қилиб ишлаб чиқаришни самарали юргизиш ва товарни бозорга олиб чиқиш;
- янги ишлаб чиқаришни кимлар билан ташкил этиш ва қачон дастлабки даромадларни олиш;
- таваккалчилик хавф-хатарини қандай камайтириш;
- оёққа туриб олиш ҳамда рақобат курашида ютиб чиқиш.

Бизнес-режа тузиш ёрдамида ижарачи ва оила пудрати жамоалари деҳқон ва фермерлар ўзлари учун қуйидагиларни билиб оладилар:

- бизнес-режани тузиш жараёнида ўз ишлаб чиқариш молия фаолиятини ҳар тамонлама ташкилий-иқтисодий ва социал жиҳатдан таҳлил қилиш, ўзи бошлаётган ишни пухта билишга, келажакда ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва ҳолисона баҳолашга олиб келинишини;
- бизнес-режа бу – тадбиркор бажарадиган фаолиятнинг тайёр режаси эканлигини. Уни ишбилармонларнинг ўз корхоналарини самарали бошқаришга ҳамда ўйлаган ишларини муваффақиятли ўтишига ёрдамлашадиган ишчи дастур сифатида хизмат қилишини;
- бизнес-режа тадбиркорнинг ўз гоёсини бошқа ҳамфирмаларига, сармоядорларга ва банкирларга етказадиган энг яхши синалган усул ва шунингдек, молиявий фаолиятни аниқ режалаштириш эканлигини.

Бизнес-режа тузишга қўйиладиган асосий талаблар:

Бизнес-режа тузишда ижарачи ва оила пудрати жамоалари, деҳқон ва фермерларнинг, биринчи навбатда, раҳбарлари, мутахассислар ва илмий маслаҳатчилар ёрдамидан фойдаланиб тузишлари

талаб этилади. Чунки, раҳбар ходим ўз келажак фаолиятини лойиҳалаштириши, хомчўт қилиши, ўз ғоясининг тўғрилиги ҳамда уни амалга ошириш учун барча зарур шароитлар мавжудлигига яна бир марта ишонч ҳосил қилиш имкониятига эга бўлади.

Бизнес режа унинг хулоса қисмини ёритишдан бошланади. Шунга айтиш керак-ки, бизнес-режанинг хулоса қисми унинг бошқа қисмлари ишлаб чиқилгандан кейингина тўла шаклланади. Шунга қарамасдан, ижарачи ва оила пудрати жамоалари деҳқон ва фермерлар ўз ҳамфикрлари, ходимлари ва четдан таклиф қилинган илмий маслаҳатчилар билан биргаликда, энг аввало, ўз фаолиятлари дастурини амалга ошириш йўлларини тўла ва равшан тасвирлашга ҳаракат қилмоқлари лозим. Хулоса қисмида ёзиладиган фикр ва мулоҳазалар, таклиф ва ғоялар тушунарли, кўзланган мақсадга эришиш йўлларини бир ўқишда тушунишга имкон берадиган ҳолда ёритилиши лозим. Баён қилинадиган ғоя ва фикрларда тадбирнинг мақсади нима? Одамлар, тадбирни амалга оширишдан кўзланган қанақа маҳсулотни олишлари керак? Бу маҳсулотнинг ўзига ўхшаш бўлган маҳсулотлардан фарқи нимада? каби саволларга жавоб бериш лозим.

Хулосанинг охириги қисми тадбирни амалга оширишдан кўзланган молиявий натижаларга багишланган бўлиб, унда яқин давр ичида сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлар ҳажми, сотишдан тушадиган нақд пул даромади, ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатлар, даромад, фойдалилик даражаси ва ниҳоят сармоядорлардан олган қарзни узиш муддатлари ҳақида ахборот бериш талаб этилади.

Бизнес-режа тузишда ижара ва оила пудрати жамоалари ва деҳқон-фермер хўжаликлари раҳбарларининг ўрни:

- бизнес-режанинг асосий қисми харидорларга таклиф қилинадиган маҳсулот, умуман амалга оширилмоқчи бўлган тадбирнинг моҳияти баён қилинган бўлимдан иборат бўлади. Бу бўлимни ёритганда раҳбар ходим таклиф қилган маҳсулот рақобатчиларникидан маълум хусусиятлари билан ажралиб турмоғи лозим;

- раҳбар тадбиркор таклиф этган ёки амалга ошираётган тадбири натижасида ишлаб чиқараётган маҳсулоти фақатгина унинг саъй ҳаракати маҳсули бўлмасдан, балки молиявий таъминотига ҳам боғлиқдир.

Шулар сабабли раҳбар ходим таклиф қилган тадбир асосида ишлаб чиқаришни хом-ашё билан ва бошқа зарур моддий ресурслар билан таъминлаш, янги техника, илгор ва тежамкор технологияларни жалб этиш, уларга етарли шарт-шароитларни яратиб бериш

раҳбарларга маълум бўлиши ва бошлангич фаолияти негизини ташкил қилмоғи лозим.

Тадбир раҳбари қуйидаги саволларга аниқ ва тушунарли жавоб бериши шарт:

– таклиф қилинган маҳсулотларга (хизматга) бозорда талаб борми ёки йўқми? Талаб даражаси қандай? (юқори, ўрта, паст).

– таклиф этилаётган маҳсулотлари (хизмат) истеъмолчига нимаси билан ёқади?

– ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар рақобатчилар маҳсулотидан нимаси билан фарқланади?

– маҳсулот бозорирми ва у неча йил давомида бозорни эгаллаб туради?

– маҳсулот патентланганми, муаллифлик гувоҳномаси борми, улар қаерларда ва ким томонидан рўйхатга олинган, банкда ҳисоб рақамига эгами?

Бизнес-режанинг бу бўлимида таклиф қилинадиган маҳсулотнинг сотилиш нархи, ҳажми ва уни ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлар қиймати, олинган наф-фойда миқдорига баҳо берилиши шарт.

Бизнес-режада бозорни ўрганиш:

– бизнес-режанинг бу қисмида тадбиркор, ўз ҳамфикрлари ва сармоядорлари билан маркетинг режасининг асосини ташкил қилувчи масалаларни баён қилиши керак. Бу қисм ниҳоятда муҳим бўлиб, унинг тафсилоти тадбиркорлар, деҳқон ва фермерлар учун истиқбол режа ва бажарадиган ишларда дастур вазифасини ўтайди. Уларга қуйидагилар киради:

– товар маҳсулотини истеъмолчига етказиш усули ва йўллари;

– нарх-наво тизими;

– товар маҳсулотини ташвиқот (реклама) қилиш йўллари;

– товар маҳсулоти сотилишини рағбатлантириш йўллари;

– товар маҳсулотини олганларга хизмат кўрсатиш;

– корхона ва товар маҳсулотининг обрў-эътибори (имидж) ҳақида истемолчилар ва кенг омма ўртасида ижобий фикр уйғотиш.

Юқорида қайд қилинган ҳар бир масала бўйича ижара ва оила пудрати жамоалари, деҳқон ва фермерлар қуйидагиларни билишлари лозим. Биринчидан, маҳсулотлар қайси усулда сотилади, ўз дўконларида-ми? ёки бошқалар орқали-ми? Иккинчидан, маҳсулот нархи нимага асосланиб белгиланади, кетган харажатларни қоплаш учун қайси даражада фойда кўриш етарли? Учинчидан, маҳсулотларни ташвиқот қилишни қандай ташкил қилиш мумкин ва бунга

қанча маблаг ажратилади? Тўртинчидан, маҳсулот сотиш қандай йўллар билан кенгайтирилади: сотувчилар сонини кўпайтириб-ми? ёки янги бозорлар топиш ҳисобигами? Бешинчидан, маҳсулот ва корхона ҳақида истеъмолчилар ўртасида обрў-эътибор, яхши фикр пайдо қилиш учун қандай ишлар амалга оширилмоқчи?

Бу тўғрида хорижий давлатлар тадбиркорлари, деҳқон ва фермерлари тажрибасини ўрганиш зарур.

5.3. Бизнес режанинг таркибий қисмлари

Таклиф этилаётган лойиҳа турига қараб (қандай маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат турларига қараб), бизнес-режанинг бўлимлари ҳам турлича бўлиши мумкин. Лекин, бундай хужжатнинг мазмуни озми-кўпми намунавий бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Резюме (хулоса). Бу бизнес-режанинг бошланувчи ва энг қисқа бўлими бўлиб, у ўзидан кейин келадиган барча бўлимларнинг хулосасини ўзида жамлайди. Кўпгина сармоя ажратувчи инвесторлар, банкирлар (чунки уларнинг аксарияти, энг аввало тадбиркорлардир) бир ёки икки варақли бизнес-режанинг ушбу қисқа мазмунли бўлимини ўқишни яхши кўрадилар. Чунки улар бу орқали лойиҳанинг энг керакли хусусиятларини ва афзал томонларини пайқай оладилар. Шунинг учун бу бўлимни тайёрлаш жуда мушкул иш ва у бизнес-режани тайёрловчи ходимлардан катта маҳорат ҳамда билимларни талаб қилади.

Бу ишни фақатгина бизнес-режанинг барча бўлимлари ишлаб чиқилгандан сўнггина юқори савияда бажариш мумкин. Шунини ёдда тутиш лозимки, резюме (хулоса) - бу биринчи материал бўлиб, сармоя ажратувчи инвестор, банкир, унинг мазмунидан лойиҳа ҳақида ҳукм чиқаради.

Резюмеда (хулосада) жуда қисқа тарзда қуйидагилар ёритилади:

- лойиҳанинг мазмуни: унинг мақсади ва имконият даражасидаги самарадорлиги;
- маълум бир аниқ бозор шароитида лойиҳани амалга ошириш мумкинлиги;
- лойиҳани ким ва қандай амалга оширади;
- лойиҳани молиялаштириш манбалари;
- лойиҳани инвестициялашдан келадиган, кутилган фойдалар: сотув ҳажми, ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари, фойда нормаси, инвестиция маблагларини қайтариш ҳамда харажатларни қоплаш вақти.

2. Корхона (фирма) ҳақида маълумотлар келтирилади. Унда қуйидагилар ёритилади:

- корхонанинг (фирманинг) ташкил этилган вақти;
- рўйхатдан ўтганлиги;
- корхона сармоясининг таркиби;
- корхонага хизмат кўрсатаётган банк;
- корхона раҳбарияти ҳақида маълумот;
- корхонанинг ташкилий-бошқарув тузилиши;
- корхонанинг имиджи (яъни - харидорларнинг корхона ҳақидаги фикри, корхонанинг бошқа худди шундай шаклдаги фирмалардан афзаллик томонлари, кимлар унинг товаридан ёки хизматидан фойдаланади, корхонанинг савдо белгиси қаерларда маълум ва асосий харидорлари кимлардан иборатлиги кўрсатилади).
- корхона ҳаракат қилаётган ички ва ташқи бозор таҳлил қилинади.

3. Товар маҳсулот (хизмат турлари) тавсифи:

- ишлаб чиқаришга таклиф этилаётган маҳсулот ёки хизмат қандай эҳтиёжларни қондиради;
- бозордаги ҳозирги кунда мавжуд бўлган худди шу турдаги маҳсулот ёки хизматдан сизнинг маҳсулотингиз ёки хизматингиз қайси афзал томонлари бўйича ажралиб туради;
- таклиф этилаётган маҳсулот ёки хизмат қандай муаллифлик ҳужжатлари билан ҳимоя қилинган;
- таклиф этилаётган маҳсулот ва хизматнинг нархлари қандай бўлиши мумкин ҳамда қанчалик рақобатга бардош беради;
- маҳсулот ёки хизматни сотиш натижасида қанчалик фойда нормасига эришиш мумкин.

4. Сотув бозори:

- маҳсулот ёки хизматнинг асосий харидорлари кимлар бўлади;
- ҳозирги вақтда ҳамда келажакда сотув ҳажми қандай бўлиши мумкин;
- асосий - рақобатчилар кимлар, уларнинг сотув ҳажми қанча, маркетинг стратегияси ва даромадлари қандай;
- рақобатчиларнинг маҳсулоти қандай: асосий тавсифномаси ҳамда сифат даражаси қандай;
- рақобатчилар маҳсулотлари ёки хизматларини қайси нархларда сотмоқдалар, уларнинг нарх сиёсатлари қандай.

5. Маркетинг стратегияси:

- ички ва ташқи бозорларда маҳсулот ёки хизматни тақлиф этаётган тақсимот ҳамда сотув тизими;
- сотув нархи ва нархни ташкил этиш тизими;
- реклама бўйича керакли чора-тадбирлар, тақлиф этилаётган реклама воситалари ҳамда уларга кетадиган харажатлар таркиби;
- сотишга кўмаклашадиган чора-тадбирлар (паблик релейшнз), харидорлар учун кўшимча имтиёзлар, сотувдан сўнги хизмат кўрсатиш ва ҳоказолар.

6. Ишлаб чиқариш дастури:

- маҳсулот ишлаб чиқариш қаерда ташкил этилади;
- янги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш лозимми;
- ёки ҳаракатдаги корхона қувватларидан (қайта куруллантинг-риб) фойдаланиш мумкинми;
- режалаштирилаётган корхонада ишлаб чиқаришни мақсадга мувофиқ ҳажми қандай бўлиши керак;
- меъёрадаги қувватларга эришиш учун қандай инвестициялар зарур;
- корхона хом-ашё маҳсулотлари ҳамда бошқа ишлаб чиқариш омиллари билан қандай таъминланади;
- қандай технология ва воситалардан фойдаланилади;
- корхона бошқа корхона билан иш жараёнини такомиллаштириш устида ишлайдими.

7. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш:

- режалаштирилаётган корхонанинг ташкилий тузилмаси қандай бўлади;
- корхона кадрлар билан қанчалик таъминланган, мавжуд мутахассисларнинг рўйхати, уларнинг малакаси ҳамда иш тажрибаси;
- турли хил категориядаги ишловчиларни, социал имтиёزلарни кўшган ҳолда, иш ҳақи шакллари ҳамда даражаси қандай бўлади;
- корхонанинг технологик тузилмаси қандай бўлади.

8. Корхонанинг ташкилий шакли:

- режалаштирилаётган корхонанинг мулк шакли ҳамда ҳуқуқий статуси қандай (хусусий корхона, ҳиссадорлик жамияти, фермер хўжалиги, ижара корхонаси, кўшма корхона ва ҳоказолар);
- корхонага ёрдамлашувчи инвестор қандай ҳуқуқларга эга бўлади (бошқаришда қатнашиши, акциялар пакегидаги ҳиссаси ва ҳоказолар);

– режалаштирилаётган корхонанинг ҳомийлари ёки инвесторлари кимлар (давлат ташкилотлари, банк, фермер хўжалиги, хусусий корхона ва бошқалар);

– мавжуд ҳомийлар ёки инвесторлар учун қандай ҳуқуқлар берилган (бошқариш, молиявий назорат);

– ушбу мулк шаклидаги корхона қандай юридик ҳуқуқларга эга (корхонанинг ҳуқуқий статусини тартибга соладиган қонун нормаларини қисқача ёритинг), потенциал инвестор, унга бериладиган ҳуқуқларга эга бўлиши учун, қандай юридик ҳолатларни амалга ошириш керак (биргаликда эгалик қилиш, ҳомий, ҳиссадор) ва бу эса маҳаллий ҳамда жойдаги қонунлар бўйича қандай ҳуқуқий жавобгарликка олиб келади.

9. Молиявий режа:

– корхонани ташкил этиш учун қанча миқдордаги умумий инвестиция ҳажми керак;

– молиялаштириш манбалари қандай (акциялар сотиш, қимматбаҳо қоғозлар чиқариш, банк кредитини олиш, корхонани ташкил этаётганларнинг ўз маблағи);

– молиялаштириш манбалари ва валюта турлари бўйича таркиби қандай бўлиши керак (агарда хорижий валюталарда инвестициялар режалаштирилаётган бўлса, у ҳолда қайси айрибошлаш курсларида уларни жалб этишмоқчи);

– узоқ муддатли инвестицияларга ва айланма воситаларга бўлган эҳтиёжларни қондириш учун қандай шартлар асосида молия маблағлари жалб этилади.

10. Лойиҳанинг рентабеллиги (фойдалилиги):

– корхонани ташкил этиш бўйича инвестиция харажатларининг умумий ҳажми ҳамда маҳсулот бирлигига тўғри келиши қандай (асосий ва айланма воситаларга, инфраструктурага ва ҳоказолар учун инвестициялар);

– режалаштирилаётган корхонани ишлатиш, маҳсулотини сотиш ёки хизматни ташкил этиш қанчага тушади;

– маҳсулотни сотишдан ёки хизматдан келадиган умумий даромадлар ҳажми қанча бўлиши мумкин;

– режалаштирилаётган корхона қандай турдаги солиқларни тўлаши керак;

– ижарага олинган маблағларни қайси муддатларда ва қандай ҳажмларда қайтариш режалаштирилаяпти;

– режалаштирилаётган корхонанинг умумий фойда ҳажми ва нормаси қанча бўлиши мумкин.

Юқорида келтирилган бизнес-режанинг бўлимларидан ташқари, яна қўшимча равишда қуйидаги ахборотларни келтириш мумкин, яъни молиявий маблаглар ҳамда мажбуриятлар, фойда ва зарарлар ҳисоботи, моддалари бўйича харажатлар ва ҳоказолар.

Хулоса қилиб айтганда, муваффақиятли тузилган бизнес-режа корхонанинг ҳолатини чуқур таҳлил қилади ҳамда унинг келажақдаги ривожланишига ҳолисона ва объектив баҳо беради.

Бизнес-режа муҳим ҳужжат ҳисобланади. Шунинг учун ҳам уни бегона одамларга ҳамда корхона бошқарувига алоқадор бўлмаган шахсларга бериш тақиқланади.

5.4. Бизнес режани тайёрлаш

Тадбиркорлик билан шугулланувчи хўжалик, юридик шахс мақомига эга бўлганидан сўнг самарали фаолият юритиш мақсадида ўз бизнес режасини тузиши зарур. Бизнес режа аввалдан фаолият кўрсатаётган ҳамда янгидан ташкил этилаётган хўжаликларнинг ҳаммасида тузилади. У хўжаликнинг бир йиллик фаолияти бўйича ёки айрим йўналишлари бўйича алоҳида тузилиши мумкин.

Бизнес режани хўжаликнинг раҳбар ва мутахассислари, махсус фирмалар ёки маблаг билан таъминловчи ташкилотлар тузиб беришлари мумкин. Амалиётда бизнес режани "Бизнес-фонд", "Мадад" ва бошқа ташкилотларнинг ходимлари тузиб бермоқдалар. Лекин, бизнес режалар хўжаликларнинг мутахассислари томонидан тузилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки, улар ҳар бир хўжалиқдаги имкониятни ва муаммоларни мукамал биладилар.

Бизнес режанинг асосий мақсади хўжалиқдаги барча воситалардан оқилона фойдаланиш натижасида унинг ривожланишини ҳамда самарадорлигини таъминлашдир.

Мақсадни ҳал этиш учун режада ички ва ташқи талабларни эътиборга олган ҳолда қандай маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда хизматларни бажариш кераклигини аниқлаб олиш тадбирлари тузилади:

- қанча меҳнат, маблаг ва бошқа воситалар талаб этилишини режалаштириш, уларни олиш манбалари ва йўллари;
- мавжуд бўлган барча воситалардан тўла ва самарали фойдаланиш тадбирлари;
- ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни қаерда, кимларга, қачон ва қандай тартибда сотиш ва тақсимлаш тадбирлари;
- амалга ошириладиган барча харажатлар (йўналишлари бўйича), маҳсулот сотишдан, хизмат кўрсатишдан олинадиган пул

даромадларини, фойдаларни, уларнинг тақсимланишини аниқ, ифодаловчи ҳисоб - китоблар бўлиши керак.

Бизнес режа олдига қўйилган талабдан келиб чиққан ҳолда, унинг таркиби юқорида қайд этилган 9 қисмдан ташкил топган бўлиши мақсадга мувофиқдир:

Бизнес режанинг мазмуни, тузилиш тартиби.

Бизнес режанинг титул varaгида хўжаликнинг номи, маскани, таъсисчиларнинг исми-шарифи, маскани, телефони, факси бир бетда жойлаштирилиши зарур.

Кириш қисмида режалаштирилаётган хўжалик фаолиятининг ҳолати, ҳудуддаги ўрни, аҳамияти ва самарадорлиги аниқ маълумотлар ёрдамида кўрсатилиши лозим. Шунингдек унда маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси, маҳсулотлар ассортименти, уларнинг миқдори, сотилиши, умумий мулки ва маблаги, ишчи-хизматчиларнинг умумий сони ҳамда рақобатчилар тўғрисидаги маълумотлар ўз аксини топиши керак. Бу қисмнинг мазмуни ишончли бўлиши керак. Чунки у сармоячилар эътиборини ўзига жалб эта билиши лозим.

Тармоқ маҳсулотлари бозорини таҳлил этувчи қисмида, ҳудудда, хўжаликда сотилган, келажакда сотилиши мумкин бўлган маҳсулот турлари, миқдори, сифати, баҳоси тўғрисидаги маълумотлар батафсил кўрсатилиши лозим. Шу ўринда хўжаликнинг бозордаги ўрни кўрсатилса, янада яхши бўлади. У хўжаликда сотилган маҳсулот миқдорини шу ҳудудда ёки туманда сотилган шундай маҳсулот миқдорига тақсимлаб, 100 га кўпайтириш йўли билан аниқланади. Агарда бу кўрсаткич ортиб борса унда, хўжаликнинг бозордаги ўрни ривожланаётганлигидан далолат беради. Ундан хўжаликнинг бозордаги мавқеи қандай ўзгараётганлигини кўриш мумкин. Бу эркин бозор шароитидаги энг муҳим шартлардан биридир. Чунки бозорда ўрни юксалаётган хўжалик рақобатбардош ҳисобланади ва у келажакда самарали ривожланади. Шу қисмда рақобатчилар тўғрисида батафсил маълумотлар, хўжаликнинг ташқи бозорга чиқиш имкониятлари, масалан, пахта толасини, қорақўл терисини, сабзавот ҳамда боғдорчилик маҳсулотларини сотиш бўйича имкониятлар ҳам асосланган ҳолда кўрсатилса фойдадан холи бўлмайди. Лекин юқоридаги масалаларга оид маълумотлар қишлоқ хўжалик корхоналарида эълон қилинмайди. Маълумотлар тақчиллиги мавжуд. Уни ҳал этиш учун эса Республика радиоси, рўзномалари ўз ҳиссаларини қўшишлари лозим. Тадбиркорлар маълумотларни биржалардан, рўзнома ва ойномалардан, радио, телевидение хабарларидан олишлари мумкин.

Режанинг мазмуни қисмида хўжалик ишлаб чиқариши мумкин бўлган маҳсулотларнинг ички ва ташқи рақобатчилар маҳсулотларидан фарқлари, афзалликлари (сифати, баҳоси, харажати ва бошқа), товарларининг белгилари, уларни сотиш бўйича мавжуд бўлган лицензиялари ҳамда маҳсулотларни экспорт қилиш имкониятлари бўйича маълумотлар тўлиқ келтирилиши лозим. Масалан, хўжалик пахтанинг маълум бир навини етиштириш билан шуғулланса, уни юқоридаги кўрсаткичлар бўйича бошқа навлар билан бир жадвалда таққослаб бериш керак. Шунда уларнинг фарқлари, афзалликлари яққол кўринади. Шу қисмда ишлаб чиқаришнинг қандай жойлашганлиги, маҳсулотларни сотишга чиқариш имкониятлари тўғрисидаги маълумотлар келтирилиши керак. Масалан, пахта қаерда етиштирилади ва у қаерда қайта ишланади, яъни толага айлантирилади. У жойнинг темир йўл, тош йўл, ҳаво ҳамда сув йўлига яқин-узоқлиги, қулайлиги кўрсатилиши зарур. Шунингдек, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг чакана ва улгуржи савдо масканларига яқинлиги ҳам кўрсатилиши керак. Режанинг шу қисмида хўжаликни келажакда ривожлантириш учун талаб этиладиган капитал қўйилмалар ва шулар эвазига барпо этиладиган барча турдаги объектлар, уларнинг афзаллиги ва самарадорлигини ифодаловчи маълумотлар ҳам келтирилиши лозим. Ниҳоят, бу қисмда режанинг бажарилишини таъминловчи асосий омиллар, йўллар кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш режаси қисмида маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган, турли хилдаги тадбирлар режалаштирилган бўлиши керак. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг технологик жараёнлари бўйича сарфланиши мумкин бўлган меҳнат, материал ҳамда маблағ харажатлари (миқдори, суммаси) кўрсатилиши лозим. Ҳисоб-китоблар натижасида хўжалик қанча маҳсулот ишлаб чиқариши ва унга қанча меҳнат, материал ва маблағ сарфланиши аниқланади. Бу қисмда ишлаб чиқаришни такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган масалалар ҳам режалаштирилади. Масалан янги техника, технология ёки кичик корхоналарни ишлатиш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар ҳисоб-китоблар асосида кўрсатилиши лозим. Тадбиқорлар шу қисмни тузишда технологик жараёнларини бажариш учун белгиланган нормативларни, чунончи, экинларни экишда уруг, ёқилгиларни, ўғитларни сарфлаш, меҳнат сарфи меъёрларини, шунингдек барча материалларнинг баҳоларини ва бошқаларни билишлари лозим.

Маркетинг режаси қисмида бизнес режани тармоқ маҳсулотлари бозори қисмидаги маълумотларга асосланган ҳолда маҳсулотларни истеъмолчиларга сотишнинг асосланганлиги, бу жараён ҳеч қандай қийинчиликларни вужудга келтирмаслигини кўрсатувчи тадбирлар белгиланади. Шу қисмда корхона маҳсулотларини истеъмол этувчилар тўғрисида, улар томонидан қўйиладиган талабларнинг барқарорлигини аниқ рақамлар билан исботлаш лозим. Хўжалик маҳсулотига бўлган талаб даражасига таъсир этувчи омиллар кўрсатилади. Масалан, хўжалик маҳсулоти сифатининг яхшилиги, экологик жиҳатидан тозаллиги, баҳосининг нисбатан арзонлиги, транспорт йўлларига яқинлиги ва бошқалар. Хўжаликнинг бошқа рақобатчилар билан рақобатлашишида ютиб чиқиш стратегияси имкони борича рақамлар ёрдамида асосланиши зарур. Ниҳоят, сотиладиган маҳсулотларнинг баҳолари белгиланади, маҳсулотларни қандай тартибда сотиш тафсилотлари батафсил ёритилади ҳамда реклама харажатлари келтирилади. Хўжаликнинг бозор соҳасидаги айрим талаб этиладиган ҳолатлари ҳам режалаштирилади.

Ташиқий режа қисмида хўжалик юритиш фаолиятининг ҳуқуқий асослари, қайси қонунлар, фармонлар ҳамда қарорлар асосида фаолият кўрсатиши, мулк шакли, уларнинг мулкани эгалари, хусусиятлари қайд этилади. Ҳиссадорлик, пайчилик хўжаликлариде эса уларнинг мулк пайининг умумий миқдори, тақсимланиши каби маълумотлар кўрсатилиши лозим. Бу қисмда молиявий ҳужжатларга кимлар қўл қўя олиши, уларнинг ҳуқуқлари кўрсатилади. Улар хўжаликнинг устави (низоми) га мос келиши шарт.

Таваққалчилик режаси қисмида турли ҳолатларнинг таъсир кўрсатиши аниқланиши лозим. Улар техникавий, экологик, бошқариш, молиявий-сиёсий ҳамда халқаро миқёсдаги ҳолатлардан иборат бўлиши мумкин. Уларни айрим сабабларга (хўжаликка боғлиқ бўлмаган) кўра амалга оширилмаслиги хўжалик фаолиятига қандай салбий таъсир этиши мумкинлигини кўрсатиш керак. Масалан, хўжалик синалмаган истеъмолчига маҳсулот сотишда, экологиянинг ўзгаришида, маҳсулотларни транспорт воситаларида ташилиши, иқтисодий ва сиёсий барқарорлик шаклланмаган ҳудудларга маҳсулот сотиш натижасида таваққалчиликка йўл қўйиши оқибатида юз берадиган ҳоллар ёритилиши лозим. Юқоридаги омиллар таъсирини махсус ишлаб чиқарилган баллар ёрдамида аниқлаш мумкин. Уларни олишда тадбиркорлар биров қийналадилар. Бу мушкулликни

енгиллаштириш учун Республика товар ишлаб чиқарувчилар палатаси, биржалар, вазирликлар тегишли балларни газеталарда бериб бориб, тадбиркорларга қўмаклашишлари лозим.

Молиявий режа қисмида аввалги қисмларда маҳсулот турлари бўйича аниқланган ишлаб чиқариш харажатлари, уларнинг таннархлари ҳамда баҳоларига асосланган ҳолда ҳар бир маҳсулот тури бўйича олиниши лозим бўлган пул тушуми режалаштирилади. Ишлаб чиқариш харажатларини доимий ҳамда ўзгарувчан харажатларга бўлган ҳолда аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Доимий харажатларга ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулот миқдорининг ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган харажатлар, яъни асосий воситаларнинг ижара ҳақи, амортизация суммалари, ер ва сув солиги суммалари ва бошқалар киритилади.

Ўзгарувчан харажатларга эса маҳсулот миқдорининг кўпайиши билан боғлиқ бўлган харажатлар, яъни маҳсулот етиштиришда сарфланган иш ҳақи суммаси, ёқилғи, ўғитлар қиймати ва бошқалар кирди. Шунингдек, хўжалик бўйича сарфланган ишлаб чиқариш харажатларининг умумий миқдори, даврий харажатлар, молиявий сарфлар ҳамда кўзда тутилмаган харажатлар суммаси аниқланади. Шу харажатларни режалаштириладиган даврда камайтириш йўллари, имкониятлари аниқланиб ҳисоб-китоб қилинади. Ҳисоб-китобларга асосланган ҳолда уларни камайтириш режалари ишлаб чиқилади. Барча харажатлар, даромадлар ҳамда фойда суммаси аниқланганидан сўнг, хўжаликнинг рентабеллик даражаси аниқланади. Шунингдек айрим ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳамда хўжалик бўйича харажатларни қоплаш даражаси ҳам аниқланади. Шу кўрсаткич ёрдамида маҳсулотларнинг айрим турларини ишлаб чиқариш зарурми ёки тўхтатиш керакми, деган масала ҳал этилади. Агарда олинadиган даромад унга қилинадиган харажатдан кам бўлса, маҳсулот ишлаб чиқаришни ривожлантириш керак эмас. Шу қисмда олиниши мумкин бўлган соф фойданинг тақсимланиши ҳам режалаштирилади.

Бизнес режа тузишда хўжалик раҳбари ва мутахассислари қуйида кўрсатилган масалаларга асосий эътиборни қаратишлари керак:

- аниқ бозордаги маҳсулот турларига бўлган талаб ва таклифни ҳисобга олган ҳолда фойда келтирувчи экин турини экишни режалаштириш, сотиш шакллари аниқ билиш;
- режалаштирилган йилда экиладиган экин турларини, ердан тўғри фойдаланган ҳолда жойлаштириш;

– экиладиган ҳар бир экин тури бўйича хўжаликда технологик хариталарни тузишда мавжуд меъёрлардан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир ҳудуднинг ва хўжаликнинг иқтисодий географик хусусиятларини ҳисобга олиш;

– меҳнат ва моддий харажатлар меъёрларига қатъий риоя қилиш;

– экиладиган экинни ҳосилдорлигини тўғри белгилаш;

– чорвачиликда пода ҳаракатини тузиш;

– моллар маҳсулдорлигини тўғри белгилаш;

– моллар ва паррандаларнинг озиқага бўлган талабини ҳисоб-китобини қилиш;

– 100 бош ургочи моллардан бузок, қўзи ва чўчқа боласи олиш ҳисоб-китоби, хўжаликнинг йўналишини ҳисобга олган ҳолда белгиланади;

– экин экиш ёки чорва молларини парвариш қилиш билан боғлиқ барча сарф-харажатларни аниқ ҳисоб-китоб қилиш;

– йил бошида мавжуд қолдиқни, маҳсулотларни сақлаш харажатлари ҳисоб-китобини тўғри йўлга қўйиш;

– эркин ва шартнома асосида сотиладиган маҳсулотларга бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда нарх белгилаш ва йил давомида бозор баҳоларининг ўзгаришига қараб маҳсулот сотишнинг шартнома баҳосини тўғрилаб борилишини шартномада кўзда тутиш;

– тайёрлов ташкилотлари томонидан шартнома асосида оладиган маҳсулотларни ташиш харажатларини қоплаш манбаларини, миқдорини аниқлашни шартномада аниқ кўрсатиш;

– ишлаб чиқаришда ишлатилмай фойдасиз ётган инвентар, машина ва техникаларни сотишни йўлга қўйиш;

– хўжаликдаги ҳар бир тармоқнинг фойда билан ишлашини таъмин этиш;

– қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларга қилинадиган меҳнат ва моддий ресурслар меъёри (киши-соат, уруғ, ёқилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар ва бошқалар) ваколатли органлар томонидан тасдиқланган, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда талаб этиладиган меъёрдан, маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда фойдаланиш;

– экиладиган экинларнинг технологик хариталарда кўрсатилган даврлар бўйича иш миқдорини бажарилиш ва харажатлари давр тушаши билан таҳлил қилиб борилиши шарт.

Тест – рейтинг саволлари:

1. Режалаштириш деб нимага айтилади?
2. Режалаштиришнинг мақсадини тушунтиринг.
3. Режалаштиришнинг вазифаларн нималардан иборат?
4. Режалаштиришнинг тамойилларини айтинг.
5. Режа тузиш учун керакли ҳужжатлар.
6. Режалаштиришда қайси иқтисодий кўрсаткичлар таҳлил этилади?
7. Режалаштиришнинг таркибий қисмларини айтинг.
8. Лойиҳанинг мазмуни, мақсади ва имконият даражасидаги самарадорлик қандай режалаштирилади?
9. Бизнес режада корхона ҳақида қанақа маълумотлар келтирилади?
10. Бизнес режада товар маҳсулоти ёки кўрсатиладиган хизмат турларининг таърифи.
11. Бизнес режалаштиришда бозорни ўрганиш.
12. Бизнес режада маркетинг стратегияси.
13. Бизнес режада корхона ишлаб чиқариш имкониятларини ёритиш.
14. Бизнес режада ишлаб чиқаришни ташкил этиш.
15. Бизнес режада корхонани ташкил қилиш.
16. Бизнес режани молиялаштириш манбалари.
17. Бизнес режада рентабеллик қандай аниқланади?
18. Бизнес режани бажарилиши қандай назорат этилади?
19. Бизнес режада раҳбарнинг ўрни.
20. Бизнес режани тўлдириш нимадан бошланади?
21. Бизнес режа тузишда технологик хаританинг ўрни ва аҳамияти.
22. Бизнес режа тузишда чорвачилик тармоқларининг пода ҳаракати нима учун ишлатилади?
23. Бизнес режа тузишда меъёрий ҳужжатлардан фойдаланиш.
24. Бизнес режа тузишда қўлланиладиган усуллар.
25. Бизнес режа тузиш тартиби.

6.1. Ихтисослаштириш ва жойлаштириш тўғрисида тушунча, тамойиллари ва туркумланиши

Иқтисодий ислохотлар жараёнида, мулк муносабатлари тубдан ўзгартирилиб, ҳамма қайта тузилмалар хусусий характерга эга бўлган бир шароитга келтирилмай, мос равишда ижтимоий меҳнат тақсимоти амалга оширилмаса, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги кўтарилмайди ва қишлоқ хўжалиги олдига қўйилган улкан вазифалар тўлиқ бажарилмайди.

Кенг маънода ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш - бу ижтимоий меҳнат тақсимотидир.

Ихтисослаштириш деб, бозор талабини ҳисобга олган ҳолда, мамлакат ҳудудларидаги корхоналарнинг табиий - иқтисодий шароитларидан келиб чиқиб илмий асосларда, маълум турдаги товар маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган қилиб жойлаштирилган ижтимоий меҳнат тақсимотига айтилади.

Ихтисослаштириш ижтимоий меҳнат тақсимотини сифат томонини кўрсатади, у ёки бу хўжаликда, туманда, вилоятда қайси турдаги маҳсулот, хизмат ёки тармоқ етакчи эканлигини кўрсатади.

Ихтисослаштириш мамлакат ҳудудида қайси маҳсулотни етиштириш табиий - иқтисодий ва экологик жиҳатдан қулай эканлигини кўрсатиб беради. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришни жойлаштириш билан уни ихтисослаштириш бир-бирлари билан узвий боғлангандир.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш - бу қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш мақсадида мамлакат туманларининг табиий - иқтисодий ва экологик омилларини ҳисобга олган ҳолда, уларда у ёки бу турдаги қишлоқ хўжалик экини ёки чорва моллари турини ҳамда уларга кўрсатиладиган хизматни мос ҳолда жойлаштиришдир. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини жойлаштириш ижтимоий меҳнат тақсимотини миқдор томондан кўрсатиб, мамлакат ҳудудларида жойлашган ҳар бир хўжалик, туман, вилоят, қайси турдаги қишлоқ хўжалик экинларини экишини, чорва моллар турини сақлашни ва уларга мос бўлган хизматни кўрсатишини аниқлаб беради.

Ихтисослаштиришни тўғри йўлга қўйиш ишлаб чиқариш самардорлигини оширишнинг муҳим шартидир. У бозор иқтисодиёти-нинг меҳнат тақсимоги қонуни, меҳнат унумдорлигини ўсиб бо-риши, меҳнат турларининг ўрин алмашинуви каби умум иқтисодий қонунларидан келиб чиқади. Ихтисослаштириш меҳнат унумдорли-гини, хўжаликнинг рентабеллиги ва даромадини кескин оширишга хизмат қилади.

Ихтисослаштириш бозор учун энг зарур иқтисодий аҳамиятга эга бўлган товар маҳсулотларини етиштириш ва хизмат турларини кўрсатиш учун меҳнат ва моддий ресурсларнинг бир жойга тўплашни, янги техникадан кенг ва самарали фойдаланишга: янги, илгор технология ва меҳнатни ташкил этишни ижара муносабатлари ва оила пудрати усуллари жорий этишга қулай шароит яратиб, етиштириладиган маҳсулот миқдорини ва хизмат турини анчагина кўпайтириш имконини беради, меҳнат унумдорлигини оширади, хўжаликларнинг ишлаб чиқариш самардорлигини кўтаради.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ихтисослаштириш корхо-налар олдида турган асосий вазифаларни тўлиқ бажарилиши яъни, ишлаб чиқаришга илгор, экологик тоза агротехника, зооветерина-рия, техникавий хизмат, органик ва минерал ўғитлар ҳамда ўсимликларни ва чорвани ҳимоя қилиш воситаларини, фан ютуқлари, илгорлар иш тажрибасини жорий этиб, улардан унумли фойдаланиб, меҳнат ва маблағларни кам сарфлаган ҳолда қишлоқ хўжалигига яроқли ҳар бир гектар ер ва шартли бош мол ҳисобига деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини мумкин қадар тез ва барқарор кўпайтиришни таъминлайди.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва жойлаштириш бўйича иш олиб борганда қуйидаги тамойилларга қатъий амал қилиш ло-зим:

– ихтисослаштириш ва жойлаштиришда мунтазамлик ва барқарорлик;

– хўжалик иқтисодини ва ишлаб чиқариш тузилмаларини ҳисобга олган ҳолда, ташкилий мулк шаклини ва ишлаб чиқариш йўналишини танлашга илмий ёндошиш;

– корхоналарнинг бир-бири билан ихтиёрий ҳамкорлик ва иқтисодий мустақиллигини сақлаш;

– корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятини бошқаришни ташкил қилишда, ижтимоий меҳнат тақсимотини амалга оширишда ва

меҳнат ресурсларидан фойдаланишда демократик тамойилларга амал қилиш;

– иш бажарувчиларнинг меҳнат унумдорлигини ўстирганлиги учун моддий манфаатдорлигини таъминлаш.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва жойлаштиришга қуйидаги омиллар ўз таъсирини ўтказди:

– бозор талабини ҳисобга олиш;

– ишлаб чиқариш ресурсларидан унумли ва тўла фойдаланиш;

– ишлаб чиқаришни истеъмолчиларга яқинлаштириш;

– ҳар бир иқтисодий туманни ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотлари ҳисобига, ўз талабини қондириш;

– республика, вилоят ва туманларда меҳнат тақсимотини ҳисобга олиш ва меҳнат бозорини ташкил этиш.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини жойлаштиришда қуйидаги омилларга эътибор бериш лозим:

– йирик саноат марказлари ва шаҳарлар талабини ҳисобга олиш;

– қишлоқ хўжалик маҳсулотлари характериға, тез бузилиш, ташиниш қийинчилиги, транспорт ҳаракати ва ҳоказоларға;

– маҳсулот етиштириш учун сарфланадиган хом ашё характериға – сут, қатиқ, ёғ ва бошқа маҳсулотлар етиштириш учун озикани чорва моллариға яқинлаштиришға;

– транспорт воситалари ҳамда йўллар ҳолатиға;

– маҳсулотларни қайта ишлаш, сақлаш ва сотувчи корхоналарни жойлашишиға ва ривожланиш даражасиға;

– минтақа аҳолиси, унинг меҳнатға яроқли қисми, меҳнат малакаси, касби ва бўш иш ўринларининг мавжудлигиға.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини ихтисослаштириш маҳаллий шароит талабларини ҳисобга олган ҳолда амалға оширилади. Ихтисослаштириш қуйидаги шаклда туркумланади: минтақавий; хўжаликлар бўйича; хўжалик ичида.

Минтақалар бўйича ихтисослаштириш дейилганда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини йирик ҳудудий минтақалар, вилоятлар бўйича меҳнат тақсимоти тушунилади. Масалан, пахтачилик, тамакичилик, дончилик, қорақўлчилик ва ҳоказо. Бундай ихтисослаштириш у ёки бу минтақа, қайси турдаги маҳсулот етиштиришға мослашганлигини кўрсатади ва минтақаларни бир-бири билан таққослашда катта роль ўйнайди.

Хўжаликлар бўйича ихтисослаштириш дейилганда, минтақага кирувчи алоҳида корхоналарни ишлаб чиқариш йўналиши бўйича ихтисослаштириш тушунилади. Бундай ихтисослаштириш натижасида хўжаликларда бир қанча бир-бирлари билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш юзага келади. Масалан, пахта ишлаб чиқариш, сўзсиз алмашлаб экишни қўллашни талаб этади. Алмашлаб экиш ўз навбатида чорвачилик тармоқларини ривожлантириш заруриятини келтириб чиқаради. Натижада моддий ва меҳнат ресурсларини товар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун, бир корхонада тўплаш юзага келади.

Хўжаликлар ичида ихтисослаштиришда бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун бир хўжаликнинг бир неча бўлим, ферма ва фермерлари иш жараёнларида бирлашади, улар ўртасида меҳнат тақсимоли юзага келади. Масалан, бўрдоқчилик фермалари, виночилик, консерва тайёрлаш ва ҳоказо.

Хўжалик ичида ихтисослаштириш корхона ишлаб чиқаришининг ихтисосланишини акс эттириб, унинг бир жойга тўпланишига олиб келади. Бундай ихтисослаштириш ишлаб чиқариш қандай даражада марказлашганлигини кўрсатади, хўжаликларнинг жадал ривожланишига бевосита таъсир этади.

Ихтисослаштиришни аниқловчи кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

- товар маҳсулотларининг таркиби;
- товар маҳсулоти таркибида айрим экин турлари ёки тармоқларнинг тутган ўрни;
- маҳсулотларнинг товарлилик даражаси.

Кўшимча кўрсаткичлар қуйидагилардир: 100 гектар қишлоқ хўжалик экин майдони ҳисобига етиштириладиган товар маҳсулоти (қиймат ва натура кўрсаткичлари), маҳсулот таркиби, 100 сўмлик асосий ишлаб чиқариш фонди ҳисобига ва ўртача бир ходим ҳисобига тўғри келадиган товар маҳсулоти ва ҳоказолар.

6.2. Тармоқ тўғрисида тушунча, уларни самарали мувофиқлаштириш тамойиллари

Қишлоқ хўжалиги хилма-хил товар маҳсулоти ишлаб чиқарувчи, бир-бири билан узвий боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи тармоқлар мажмуасидан ташкил топган.

Тармоқ деб, бир-биридан ишлаб чиқариш техникаси, технологияси, фойдаланиладиган асосий ва айланма воситаларнинг таркиби,

ишчи кучларининг характери, малакаси, касби ва пировард маҳсулоти билан фарқланадиган соҳаларга айтилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари бир-бири билан узвий боғлиқдир. Бу тармоқлар ўз навбатида қатор яна ҳам чуқур ихтисослашган тармоқларга ажралади. Деҳқончиликда, ишлаб чиқариладиган маҳсулот турига қараб: дончилик, пахтачилик, картошкачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик ва бошқалар; чорвачиликда моллар турига асосан: қорамолчилик, чўчқачилик, қорақўлчилик, паррандачилик, балиқчилик, асаларичилик ва ҳоказолар.

Тармоқлар ўз навбатида асосий ёки етакчи, кўшимча ва ёрдамчи тармоқларга бўлинади. Бундай туркумлаш асосида тармоқларда ишлаб чиқариладиган товар маҳсулотларининг салмоғи ва тутган ўрни ҳисобга олинади.

Асосий тармоқ корхонада ишлаб чиқариладиган товар маҳсулотининг 2/3 (учдан икки) қисмини ёки б6 фозидан ортигини бериши лозим. У хўжаликнинг ихтисослашганлигини белгилайди, ишлаб чиқариш таркиби шу асосий тармоққа боғлиқ.

Кўшимча тармоқ деб, ялли ва товар маҳсулотининг энг камида 1/3 (учдан бир) қисмини ташкил этадиган тармоққа айтилади. Кўшимча тармоқлар асосий тармоқнинг ривожланишига бевосита ижобий таъсир этиб, корхонада мавжуд бўлган ишлаб чиқариш ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш учун шароит яратиб беради. Кўшимча тармоқларга – пахтачилик хўжаликларида – пиллачилик, сут ва гўшт ишлаб чиқарувчи фермалар, сабзавотчилик, картошкачилик ва ҳоказолар киради.

Ёрдамчи тармоқ (ёки ёрдамчи саноат корхонлари) - бу қишлоқ хўжалик хом-ашёсини қайта ишлайдиган – тегиримонлар, обжувозлар, сутни қайта ишловчи цехлар, сабзавот, мева, узумни қайта ишлайдиган корхоналар, қурилиш материаллари тайёрлайдиган – гишт, черепица заводлари, тахта тиладиган пилорамалар, инвентарлар ясайдиган, қурилиш материаллари тайёрлайдиган устахоналар; шунингдек маиший хизмат кўрсатадиган – ошхона, нонвойхона, тикувчилик, пойафзал ва бошқа устахоналар киради. Кўшимча тармоқлар йил давомида қишлоқ жойларидаги ортиқча меҳнат ресурсларидан тўла ва бир текис фойдаланиш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш имконини беради.

Қишлоқ хўжалигини бозор иқтисодиётига аста-секин ўтказиш, корхоналарнинг янги шаклларини пайдо бўлишига олиб келди, уларда янгича меҳнат тақсимооти шаклланмоқда ҳамда асосий,

қўшимча ва ёрдамчи тармоқларни мувофиқлаштиришнинг янгича шакллари вужудга келмоқда. Тармоқларни мувофиқлаштиришдан кўзда тутилган мақсад, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида асосий восита бўлган ердан янада унумли фойдаланишдир.

Тармоқларни тўғри, илмий асосда мувофиқлаштириш барча ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланиш, транспорт харажатларини қисқартириш, маблағлар айланишини тезлатиш ва соф даромадни ошириш имконини беради.

Тармоқларни бир-бирига мақсадга мувофиқ равишда мувофиқлаштиришнинг иқтисодий тамойиллари қуйидагилардан ташкил топади:

- бозорни юқори сифатли, арзон, рақобатга чидайдиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабини тўла қондириш;

- тўла хўжалик ҳисоби ва ўз-ўзини молиялаш тамойиллари асосида юқори самарадорликка ва хўжалик юритишни мустақиллигига эришиш;

- корхонанинг табиий-иқлим ва иқтисодий хусусиятларини кенг қўламда ҳисобга олиш;

- қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг ҳосилдорлигини ошириш ва улардан тўла ва тўғри фойдаланиш;

- меҳнат тақсимотини тўғри режалаштириш асосида меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш ва ишлаб чиқаришда мавсумийликни пасайтириш;

- ишлаб чиқариш воситаларидан ва хусусан энергия билан қуролланган, юқори қийматли техника воситаларидан унумли фойдаланиш;

- товар маҳсулотларини сотиш маконларини кенгайтириш ва транспорт харажатларини камайтириш;

- корхонанинг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган ички талабларини қондириш, аҳолини техника хизмати ёрдамига бўлган эҳтиёжларини бажариш.

Асосий ва қўшимча тармоқларни мувофиқлаштириб бориш уларнинг бир меъёردа ривожланишини таъминлайди. Тармоқларни мувофиқлаштириб бориш шакллари жуда кўп Улар ишлаб чиқаришнинг маҳаллий, табиий ва иқтисодий шароитларига боғлиқ бўлиб, ҳар гектар ердан, ҳар бир бош чорва молидан кўпроқ миқдорда, арзон маҳсулот олиш имконини беради.

6.3. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг типлари ва ҳажм кўрсаткичлари

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш типлари, ўзларининг барча товар маҳсулотлари таркибида ҳамда бош йўналишларида, асосий товар маҳсулоти етиштиришда, тармоқнинг тутган салмоғи билан белгиланади.

*Ишлаб чиқариш тип*и деб - бир хил ишлаб чиқариш йўналишига ва таркибига эга бўлган, бир хил табиий-иқтисодий шароитда ишлаб чиқаришни олиб борадиган, бир турдаги илгор техника ва технологияни қўллайдиган, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишда бир хил жадаллик даражасига эришган ишлаб чиқариш соҳаларига айтилади.

Республикамыздаги қишлоқ хўжалик корхоналари минтақалар бўйича тупроқ, иқлим шароитлари, ер-сув ресурслари, sanoat ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда 3 та минтақа, майдонга - қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш мажмуалари (туманлари)га ажратилган:

1. Республиканинг текис саҳро минтақаси - яйлов қорақўлчилик мажмуаси типидagi хўжаликлар жойлашган;

2. Республиканинг лалмикор минтақаси - дончилик-чорвачилик, гўшт ҳамда гўшт-жун қўйчилиги типидagi хўжаликлар ривожлантирилган;

3. Суғориладиган минтақа - асосан пахта ва дон ишлаб чиқаришга ихтисослашган хўжалик типлари жойлашган.

Бозор иқтисодиёти, республикамыз қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ихтисослаштириш, жойлаштириш ва корхоналарнинг истиқболдаги ишлаб чиқариш типлари бўйича ўз тузатишларини кiritиши кутилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ҳажми натура ва пулда ифодаланган ялпи маҳсулот миқдори билан белгиланади. Бу асосий кўрсаткич. Уни бир неча йиллар давомида аниқлаш мумкин. Хўжалик ҳажмининг билвосита кўрсаткичлари: товар маҳсулотлари ҳажми, қишлоқ хўжалиги ерларининг миқдори, шу жумладан ҳайдаладиган ерлар: асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати: мавжуд ишчи кучининг сони: мол ва парранда сони.

- йирик товар қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқариш пахтачилик ва галлачиликда ширкат хўжаликлари томонидан амалга оширилади;

- ўрта товар ишлаб чиқариш айниқса чорвачилик маҳсулотлари етиштириш фермер хўжаликлари томонидан амалга оширилади;
- майда товар ишлаб чиқаришни деҳқон хўжаликлари амалга оширади.

Тест – рейтинг саволлари:

1. Қишлоқ хўжалигида ижтимоий меҳнат тақсимоти нимадан иборат?
2. Ихтисослаштириш деб нимага айтилади?
3. Ихтисослаштиришнинг тамойилларини айтинг.
4. Ихтисослаштиришни туркумланг.
5. Ихтисослаштиришнинг асосий ва қўшимча кўрсаткичларини айтинг?
6. Ихтисослаштиришга таъсир этувчи омилларни айтинг.
7. Ишлаб чиқаришни жойлаштириш деб нимага айтилади?
8. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар.
9. Тармоқ деб нимага айтилади?
10. Қишлоқ хўжалик тармоқларини таърифланг.
11. Бош тармоқ деб нимага айтилади?
12. Ёрдамчи тармоқ деб нимага айтилади?
13. Қўшимча тармоқларга мисол келтиринг.
14. Тармоқларни мувофиқлаштириш тамойилларини айтинг.
15. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг типлари деб нимага айтилади?
16. Корхоналар типларини туркумланг.
17. Қишлоқ хўжалик корхоналарини ҳажм кўрсаткичларини айтинг.
18. Йирик корхоналарнинг афзалликлари ва самарадорлигини тушунтиринг.

7.1. Ишлаб чиқариш воситалари тўғрисида тушунча ва уларни туркумлаш

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг иқтисодий ишлаб чиқариш қувватлари учун унсури йиғиндисидан ташкил топади: ернинг иқтисодий қиймати плюс моддий - техника воситалари қиймати плюс меҳнат ресурсларининг қиймати. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш қуввати қанчалик кучли бўлса, улар шунчалик иқтисодий жиҳатдан мустақкам, барқарор ривожланган ва бозор иқтисодиёти талабларига чидайдиган рақобатбардош бўладилар. Корхоналар ишлаб чиқариш қувватининг (потенциалининг) асосини моддий-техника ресурслари ёки ишлаб чиқариш воситалари ташкил этади.

Ишлаб чиқариш воситалари ўз навбатида меҳнат предметлари ва меҳнат қуроллари йиғиндисидан ташкил топади ва улар бир-биридан ишлаб чиқариш жараёнида неча марта қатнашиши билан фарқланадилар. Ишлаб чиқариш қуроллари (предметлари) маҳсулот яратиш жараёнида, бир неча марта қатнашиб ўз қийматини товар маҳсулотларига аста-секин ўтказиб, натурал ҳолатларини ўзгартирмай сақлаб қолганликлари учун ҳам *асосий ишлаб чиқариш воситалари* деб айтилади. Таъкидлаш жоизки, корхонада – ширкат ва деҳқон-фермер хўжаликларидан ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган меҳнат қуроллари, натурал буюм кўринишида, корхона мувозанатида (активда) бўлганлари ишлаб чиқариш воситалари, ҳаракатда бўлиб, фаолият кўрсатаётганлари эса *ишлаб чиқариш фондлари* деб юритилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари қувватига баҳо берганда, ишлаб чиқариш фондлари қийматидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Уларга корхоналардаги, бино, иншоот ва узатгичлар, куч берадиган ва ишчи машина ҳамда асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, ишчи ҳайвон ва маҳсулдор моллар, ишлаб чиқариш ва хўжалик анжом-жиҳозлари, кўп йиллик дарахтлар ва бошқа асосий фондлар кирди.

Турли-туман асосий фондларнинг буюм (натурал) белгиларига қараб гуруҳларга ажратилиши уларнинг таснифи дейилади. Ҳозирги вақтда амалдаги таснифга мувофиқ асосий фондлар моддий ва номоддий характерга ва ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган хизматига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

– бинолар, бунга ўсимликчилик билан бевосита боғлиқ бўлган маҳсулотларни сақлайдиган омборлар, қишлоқ хўжалик техникаси

сақланадиган бинолар, минерал ўғит ва бошқа кимёвий дориворлар сақланадиган омборлар, чорвачилик билан бевосита боғлиқ бўлган молхона - қурилишлар, чорва озиқалари ҳамда маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган бинолар, зооветеринария ва биологаториялар, техника учун ёқилги ва эҳтиёт қисмларини сақловчи бинолар;

– иншоотлар – ўсимликчиликда силос сақлайдиган миноралар, хандаклар, иссиқхоналар, суғориш ва қуришиш иншоотлари, чорва молларини гўнглари сақланадиган қурилмалар ва сув тарқатгичлар, ички ва хўжаликлараро йўллар, кўприклар ва бошқалар;

– узатувчи воситалар – сув тақсимловчи тармоқлар, электр узатгичлар, телефон, телеграф тармоқлари;

– куч берувчи машиналар ва ускуналар, бу гуруҳга тракторлар, ичидан ёнар двигателлар, иш машиналари, ер ҳайдаш машиналари ва қуроллари, экувчи ва ўтказувчи машиналар, комбайнлар, йиғим-терим машиналари ва қуроллари, асбоблар, ўғитни сепувчи машиналар, озиқа тайёрлаш, сут соғиш аппаратлари, қишлоқ хўжалик машиналарини таъмирлаш билан боғлиқ бўлган машиналар ва ускуналар;

– транспорт воситалари – автомашиналар, тракторлар, тиркагичлар ва бошқа турдаги транспорт воситалари;

– ишлаб чиқариш жиҳозлари ва хўжалик анжомлари гуруҳи – ишлаб чиқариш жараёнида бажарилаётган ишларни енгиллаштиришга бевосита таъсир этадиган воситалар, меҳнатни муҳофаза қиладиган буюмлар, иш столлари, жавонлар, шкаф, сейф, ёзув ва нусха олувчи машиналар, компьютерлар ва ҳоказолар;

– ишчи ҳайвонлар – от, хўкиз, туя, эшак, буги, қўтос ва бошқалар.

– маҳсулдор ҳайвонлар – маҳсулот берадиган сигир, қўй, чўчка ва бошқа ҳайвонлар;

– кўп йиллик дарахтлар – мевали дарахтлар, тутзорлар, ўрикзорлар, даланинг ҳимоя зоналари ва бошқа ишлаб чиқариш билан бевосита ва билвосита боғлиқ бўлган дарахтлар;

– ўлчов асбоблари - тарози, микроскоп, спиртомер ва ҳоказо;

– бошқа асосий фондлар - ерни текислаш, тозалаш, капитал режалаш ва ҳоказолар харажати киради.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши билан бевосита боғлиқ бўлган асосий воситалар соҳада тутган ўрни бўйича ўсимликчилик, чорвачилик ва умумфойдаланишдаги асосий воситаларга бўлинади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда асосий воситаларнинг таркиби ҳам катта аҳамиятга эга. Асосий фондлар таркиби,

айрим воситалар - баланс қийматининг жами асосий фондлар баланс қийматига нисбати билан, асосий воситаларнинг тармоқ структураси эса бевосита тармоқда банд бўлган воситалар баланс қийматини хўжаликдаги жами асосий воситалар баланс қийматига нисбати билан аниқланади.

Қишлоқ хўжалигида асосий воситалар режалаштирилганда, улар натурал ва қиймат шаклида ҳисобга олинади. Асосий воситаларнинг натурал кўрсаткичи ўзида, уларнинг миқдор ва сифат таркибини, ишлаб чиқаришдаги имкониятини, фойдаланиш муддатини кўрсатади. Асосий воситаларнинг қиймат кўрсаткичи эса уларни барпо этиш учун сарфланган маблағ миқдорини, маҳсулот етиштиришда уларнинг ейилиши ёки маҳсулот бирлигига ўтказган қийматини аниқлаш имкониятини яратади.

Қишлоқ хўжалигининг асосий воситалари дастлабки, қолдиқ ва тиклаш қийматларига қараб баҳоланади.

Дастлабки (баланс) қиймат - бу воситаларни сотиб олиш, уларни хўжаликка олиб келиш ва фойдаланишга тайёрлаш билан боғлиқ бўлган харажатлардан ташкил топади.

Қолдиқ қиймат - асосий воситанинг дастлабки қийматидан унинг ейилган қийматини чиқариб ташлашдан қолган қисмидир.

Тиклаш қиймати - қайта баҳолаш натижасида ҳосил бўлган қийматни *тиклаш қиймати* деб юритилади. Асосий воситалардан ҳар хил муддатларда фойдаланилади. Масалан, ҳайдов тракторлари 8-10 йил, сув иншоотлари 30-40 йил. Бу давр ичида ушбу турдаги воситалар ўзгаради, янгиси пайдо бўлади, уларнинг баҳоси ортиши ёки камайиши мумкин. Шунинг учун асосий воситалар қийматини вақт талаби ҳолатига келтирмоқ учун уларнинг қиймати қайта баҳоланади. Ҳозирги вақтда асосий воситалар ҳар 10 йилда бир марта қайтадан баҳоланади. Шунингдек асосий воситалар маънавий ва жисмонан эскиради.

Маънавий эскириш - асосий воситаларнинг конструкцияси ва техника тараққиёти натижасида эскиришидир.

Жисмоний эскириш - бу, воситаларнинг хизмат қилиши натижасида эскиришидир. Жисмонан эскириш икки йўл билан: биринчидан, улардан бевосита фойдаланиш, иккинчидан, улардан фойдаланмаслик натижасида юз беради. Асосий воситаларни маънавий ва жисмоний эскиришига қараб улар тўла ёки қисман тикланади.

Хўжаликларда мавжуд бўлган асосий воситаларни жорий ва капитал таъмирлаш учун сарфланган харажатлар маҳсулотларни сотишдан тушган даромад ҳисобига тикланади.

Асосий фондлар ишлаб чиқаришдаги мавқеига қараб икки гуруҳга бўлинади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига тааллуқли ва қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган, шунингдек асосий фондларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига алоқаси бўлмаган қисми ҳам мавжуддир.

1-жадвал

7.2. Асосий ишлаб чиқариш воситаларининг амортизацияси

Ишлаб чиқариш жараёнларида қатнашиш натижасида меҳнат қуроллари аста-секин эскириб, моддий емирилиш натижасида ўзининг истеъмол қийматини йўқота боради. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кенг территорияларда ҳамда очиқ ҳавода, бевосита табиий-иқлим шароити таъсирида олиб борилганлиги учун меҳнат қуроллари ақсарияти саноат корхоналаридагига нисбатан тезроқ емиради. Асосий воситаларнинг тез емирилиши ва эскириб ишдан чиқишининг олдини олиш учун уларни сақлаш ишларини яхшилаш, айниқса тез занглайдиган ва чирийдиган қисмларни эҳтиёт қилиш чораларини кўриш тақозо этилади.

Асосий фондларнинг моддий ва маънавий емирилиши уларни қайта тиклаш учун амортизация харажатларини талаб қилади. Бу амортизация ажратмалари етиштирилаётган маҳсулотлар таннаригига ўтказилиб, уларни реализация қилишдан келган пул киримлари ҳисобидан қопланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан амортизация ажратмаларини ҳисоблашда янги қоидалар жорий қилинди. Бу қоидаларга мувофиқ асосий фондлардан қандай даражада фойдаланилганидан қатъий назар ҳар йили белгиланган меъёردа амортизация чиқимлари ажратилади. Натижада хўжаликлар асосий фондлардан жадал ва янада унумлироқ фойдаланишга мажбур бўладилар. Асосий фондларнинг ҳар бир унсури учун ўрнатилган бу меъёрий кўрсаткичлар, уларнинг аниқ хизмат қилиш муддатларига ва фойдаланиш шароитларига қараб табақалаштирилган. Шунинг учун асосий фондларнинг амортизация чиқими меъёри, уларнинг дастлабки қийматига, хизмат қилиш муддатига ва тугатилиш қийматига боғлиқ бўлганлиги сабабли қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб топилади:

$$A_m = \frac{D_k - T_k}{D_k \cdot M} \cdot 100;$$

Бу ерда: A_m - амортизация меъёри, (%);

D_k - асосий фондларнинг дастлабки қиймати, (сўм);

T_k - асосий фондларнинг тугатилиш қиймати, (сўм);

M - асосий фондларнинг хизмат қилиш муддати (йил).

Амортизация ажратмаларини ҳисоблашдан мақсад, уларнинг корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннарихи таркибига киритилиши керак бўладиган суммасини аниқлашдир. Бу сумма

қуйидагича, яъни асосий фондларнинг дастлабки қиймати ва амортизация меъёри ёрдамида топилади:

$$A_c = \frac{D_k \cdot A_m}{100};$$

Бу ерда : A_c - ажратиладиган амортизация суммаси, (сўм).

Асосий фондлардан ажратилган амортизация суммаси, уларни қайта тўла тиклашга (реновация) ва капитал таъмирлашга ишлатилади.

Автомашиналар бўйича уларни тўла тиклаш қийматини аниқлаш учун амортизация ажратмалари бошланғич қийматидан тўппа-тўғри фоиз ҳисобида аниқланса, капитал таъмирлаш учун шу бошланғич қийматдан ҳар 100 км босиб ўтилган йўлга белгиланган фоиз ҳисобида аниқланади:

$$A_{\text{кап. таъм.}} = \frac{B_k \cdot A_m \cdot \text{Йб}}{1000 \cdot 100}$$

Бу ерда: $A_{\text{кап. таъм.}}$ - капитал таъмирлаш учун амортизация суммаси;

B_k - бошланғич қиймат, (сўм);

A_m - амортизация меъёри, %;

Йб - автомобилнинг 1 йилда босиб ўтган йўли, т./км;

1000-1 км.ни узунлиги, (м).

7.3. Корхоналарнинг машина ва ускуналарга бўлган талабини ҳисоблаш

Корхоналарнинг йиллик ишлаб чиқариш дастурларида ва истиқбол режаларида белгиланган тадбирларни муваффақиятли бажариш ҳамда машина-ускуналардан самарали фойдаланиш, хўжаликнинг шу воситаларга бўлган эҳтиёжларини тўғри аниқлашга боғлиқдир.

Машиналар тизими таркибига кирган куч берувчи ва иш бажарувчи машиналар ўз қуввати, иш унумдорлиги ҳамда иш схемаларига кўра ўзаро мутаносибликда бўлиши керак. Технологик харидада экинларнинг биологик ва технологик талабига кўра бажариладиган иш турлари, уларнинг ҳажми, бажариш усуллари, календарь муддатлари, иш кунлари, трактор агрегатлар таркиби ва уларнинг иш унуми, смена коэффиценти, хизмат кўрсатувчи ходимлар миқдори кўрсатилади.

Бу маълумотларга кўра айрим иш турларини бажариш учун талаб қилинадиган трактор, комбайнлар ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналарининг миқдори аниқланади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади.

$$T_T = \frac{I_x}{C \cdot V_c \cdot D_i \cdot K_{cm}}$$

T_T - тракторларга бўлган талаб, дона;

I_x -бажариладиган йиллик иш ҳажми, га., т., т/км ва ҳоказо;

C - агрегатнинг соатлик иш унуми, т, т / км,га ва ҳоказо;

V_c - смена вақти-узунлиги, соат;

D_i - иш бажариш даври,кун;

K_{cm} - смена коэффиценти (агрегатнинг 1 кунда неча сменада ишлаши).

Қишлоқ хўжалик ишларини агротехник талабларига кўра, уларни мақсадга мувофиқ муддатларда ўтказишни таъминлаш учун корхонанинг тракторларга талаби энг долзарб даврдаги иш ҳажмига асосан белгиланади. Жорий йил режалари учун тузилган технологик хариталарда трактор агрегатлари таркиби уларнинг жисмоний ўлчовида, яъни аниқ трактор маркаларида ДТ-75, Т-28х4, МТЗ-80 ва ҳоказо бўйича белгиланиб уларга бўлган талаб ҳам худди шу аниқ маркалар бўйича топилади. Истиқбол режаларини тузиш учун ишлаб чиқилган технологик хариталарида тракторлар шартли ўлчовда, шартли эталон трактор ёки тонна класс ўлчовида берилади.

Тракторларнинг иш режа-графиги ҳар бир трактор маркази бўйича алоҳида тузилади. Маълумотлар ҳар бир экин тури бўйича тузилган технологик хариталарда, технологик хариталар тузилмайдиган соҳаларда эса тракторларга талабни аниқлаш, меъёрий ҳужжатларидан олинади.

7.4. Айланма воситаларини туркумлаш ва меъёрлаш

Ҳар бир корхона ишлаб чиқариш фаолиятини мақсадга мувофиқ олиб бориш учун асосий фондлар билан бирга, уларнинг қийматига мутаносиб келадиган айланма воситаларга эга бўлмоғи лозим. Айланма воситаларнинг, асосий воситалардан фарқи шундаки, улар ишлаб чиқаришнинг фақатгина бир циклида, яъни бир ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб, ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга тўла тўқис ўтказиши ва дастлабки шаклини бутунлай йўқотади. Бунда ҳар бир янги ишлаб чиқариш жараёнининг бошла-

ниши, янгидан меҳнат буюмларини жалб этиш заруриятини келтириб чиқаради.

Қишлоқ хўжалигидаги айланма воситалар халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида фойдаланиладиган айланма воситаларидан фарқ қилади.

Биринчидан, қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштириш вақти (экинларнинг вегетация даври, чорванинг бўғозлик даври) бошқа соҳаларга нисбатан узоқроқ.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалигида маҳсулот ишлаб чиқариш вақти билан иш даври бир бирига мос келмаслиги натижасида, айланма воситаларнинг айланиши кўпга чўзилиши мумкинлиги учун, уларни қатъий меъёрлаб сақлашга тўғри келади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариладиган маълум миқдордаги маҳсулот, уруғлик, ем-хашак ўстиришдаги ёш моллар сотилмасдан хўжалик ҳисобида қолиб, айланма фонд сифатида ишлаб чиқариш жараёнида қатнашади. Бу эса айланма воситалар миқдорини сунъий равишда камайтириш ёки кўпайтиришга сабабчи бўлади.

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалик корхоналарида айланма воситаларнинг пайдо бўлиши, меъёрлаштириш ва улардан фойдаланиш жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари амалиётида айланма воситаларни шакллантириш икки манба ҳисобидан ташкил топади:

1. Хўжаликларнинг ўз маблағи ҳисобидан:

Барча хўжалик юритувчи субъектларда айланма воситаларни тўлдириш манбалари, уларнинг оладиган фойдаси ҳисобидан тикланади.

Айланма воситаларни баҳолаганда, хўжаликнинг ўзида яратилган, ўтган ва жорий йилдаги меҳнат предметлари ҳақиқий таннархи бўйича баҳоланади.

2. Қарзга олинган маблағлар ҳисобидан шаклланган айланма воситалар, мавсумий харажатлар учун олинган қисқа муддатли кредитлар ҳисобидан шаклланадилар.

Қишлоқ хўжалик корхоналари амалиётида айланма воситалар икки қисмдан ташкил топади:

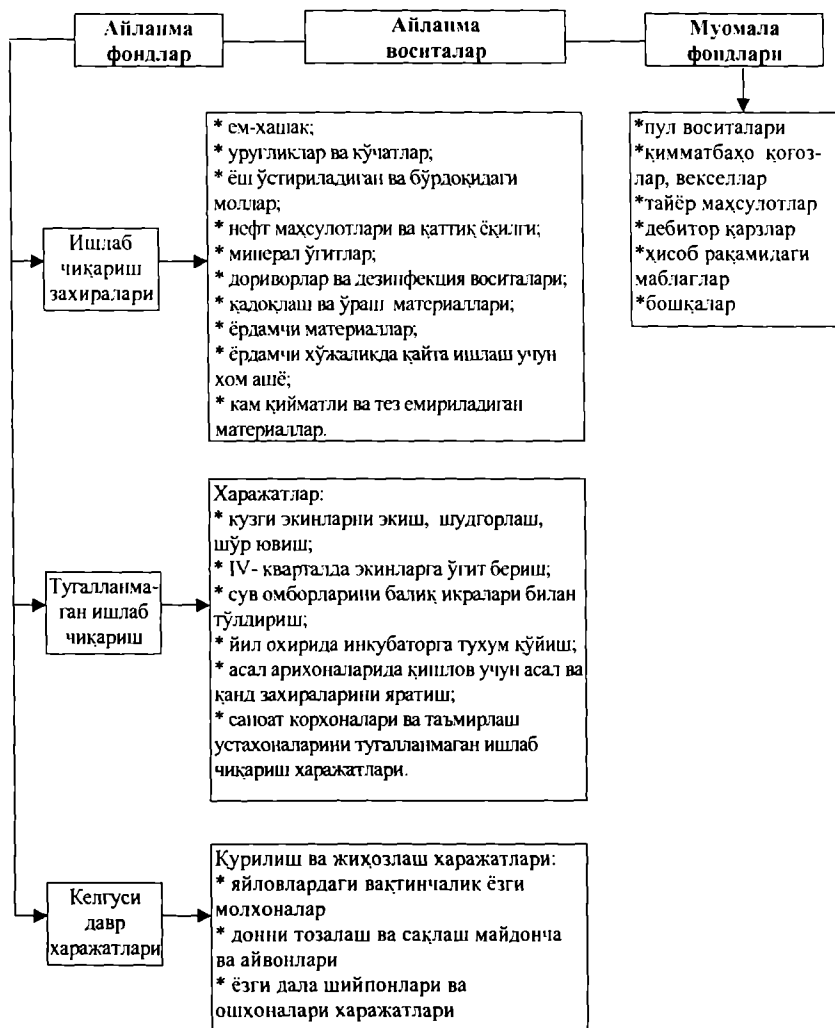
1. айланма фондлари;
2. муомала фондлари.

Айланма фондлар ўз навбатида қуйидагича гуруҳга бўлинади:

- Ишлаб чиқариш захиралари;
- Тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- Келгуси давр харажатлари.

Қуйидаги жадвалда айланма воситаларининг тўлиқ тавсифи келтирилган:

2-жадвал

Қишлоқ хўжалик корхоналари амалиётида айланма воситалардан фойдаланиш, уларни режалаштириш асосида амалга оширилади. Айланма воситаларни режалаштиришда асос қилиб, ҳар бир турдаги

қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқиш учун сарфланадиган харажат унсурлари меъёрлаштирилади. Масалан, чорвачилик тармоқлари учун *ем-хашак сарфи* қуйидагича режалаштирилади:

$$\text{Ме.х.} = (\text{Йэ} \cdot \text{Тн}) \cdot \text{Зе.х.}$$

Бу ерда: Ме.х. - ем-хашак меъёри, ц.т.;

Йэ - ем-хашакка бўлган йиллик эҳтиёж, ц.т.;

Тн - 1 ц ем-хашак ёки озиқа бирлигининг таннархи, сўм;

Зе.х. - йиллик эҳтиёж учун ем-хашакнинг захира миқдори, ц, %.

Ёки деҳқончилик тармоқлари учун уруғлик ва кўчат материалларини *меъёрлаш*:

$$\text{Му} = (\text{Ум} \cdot \text{Тн}) \cdot \text{Зу}$$

Бу ерда: Му - уруғлик ёки кўчат материаллари меъёри, кг; ц, дона;

Ум - бир гектар ерга сарфланадиган уруғ ёки кўчат меъёри, кг, дона;

Тн - бир центнер уруғнинг режали таннархи, сўм;

Зу - йиллик эҳтиёж учун уруғликнинг захира миқдори, кг, %.

Техника воситаларидан фойдаланишда нефть маҳсулотлари ёки ёқилғи мойлаш материалларини *меъёрлаш*:

$$\text{Мнефт} = \frac{\text{ЁММҚ}}{\text{КХ}} \cdot (\text{Кр}:365)$$

Бу ерда: Мнефт - нефть маҳсулотларининг меъёри, ц, т;

ЁММҚ ёки НМҚ- нефть ёки ёқилғи мойлаш материалларининг минимал қолдиғи, ц, т;

КХ - нефть ёки ЁММ нинг ўтган йил учун, бир кунлик харажати, ц;

Кр - режалаштирилган йилда келтириладиган нефть ёки ЁММ нинг қиймати, сўм.

Айланма воситалардан фойдаланиш ёки уларнинг ишлатилиши асосан қуйидаги кўрсаткичлар орқали аниқланади:

- асосий воситаларни, айланма воситалар билан таъминланганлик даражаси;
- айланма воситаларнинг айланиш тезлиги ёки коэффициенти;
- айланма воситаларнинг 1 марта айланиши учун сарф бўладиган вақт ёки кун сони;

Бу кўрсаткичлар қуйидаги формулалар ёрдамида аниқланади:

Асосий фондларни *айланма маблағлар билан таъминланганлигини* аниқлаш учун айланма маблағларнинг ўртача йиллик

қолдигини, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қолдигига бўлинади:

$$AcTд = \frac{Айм \ddot{У}.қ.қ.}{AcФй.ў.қ.} \cdot 100$$

Бу ерда: AcTд- асосий фондларнинг, айланма маблаг билан таъминланганлик даражаси, %;

Айм.ў.қ.қ.- айланма маблагларнинг ўртача йиллик қолдиқ қиймати;

AcФй.ў.қ.- асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати.

Асосий фондларни айланма маблаглар билан таъминланганлик даражаси қанча юқори бўлса, шу даражада улардан фойдаланиш самарадорлиги кўтарилади.

Айланма фондларнинг *айланиш тезлигини аниқлаш* учун, маълум давр ичида (ой, квартал, йил) етиштирилган товар маҳсулотининг қийматини, шу даврдаги айланма фондларнинг қолдиқ қийматига бўлиш лозим:

$$Ай.тез. = \frac{Пт}{Аай.ф.қ.қ.}$$

Бу ерда: Ай.тез.- айланма фондларнинг айланиш тезлиги, марта;

Пт - маълум даврдаги пул тушуми, сўм;

Аай.ф.қ.қ. - айланма фондларнинг маълум даврдаги (ой, квартал, йил) қолдиқ қиймати, сўм.

Айланма фондларнинг *бир марта айланиш* даври ёки куни миқдорини топиш учун, календар йил узунлигини айланиш тезлигига бўлинади:

$$Д = \frac{365}{Ай.тез}$$

Бу ерда:

Д- айланма фондларнинг бир марта айланиш даври ёки куни, кун;

365- календар йил узунлиги, кун;

Ай.тез.- айланма фондларнинг маълум даврдаги айланиш тезлиги, кун.

Айланма фондларнинг айланиш тезлиги, айланма воситалар сифатини яхшилашга, экинлар ҳосилдорлигига, моллар маҳсулдорлигига, меҳнат унумдорлигига ишлаб чиқаришга илгор ва

тежамкор технологияларни жорий этишга, меҳнатни ташкил этишнинг илгор усулларига, айланма маблағлардан тежамкорлик билан фойдаланишга, уларни тўғри меъёрлашга, нобудгарчиликни олдини олишга ва бошқа омиллар таъсири остида тезлашади ва юқори самара беради.

Тест – рейтинг саволлари:

1. Ишлаб чиқариш воситаларининг таърифи.
2. Асосий ишлаб чиқариш воситаларига таъриф беринг.
3. Асосий ишлаб чиқариш воситаларини туркуманг.
4. Қишлоқ хўжалигига бевосита алоқаси бўлган асосий воситалар.
5. Қишлоқ хўжалигига бевосита алоқаси бўлмаган асосий воситалар.
6. Асосий воситаларни емирилиш турлари.
7. Амортизация меъёрини аниқлаш формуласи.
8. Қишлоқ хўжалик корхоналарида техника воситаларига бўлган талаб.
9. Айланма воситалар деб нимага айтилади?
10. Айланма воситаларни туркуманг.
11. Муомила воситаларига нималар киради?
12. Айланма ишлаб чиқариш жамгармаларига нималар киради?
13. Айланма ишлаб чиқариш воситалари тезлигини аниқлаш формуласи?
14. Айланма воситалар неча кунда бир марта айланиши қандай аниқланади?
15. Айланма воситалар айланиш тезлиги деганда нимани тушунасиз ва унга қайси омиллар таъсир қилади?
16. Асосий ишлаб чиқариш воситаларининг самарадорлиги қайси кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади?

**8.1. Меҳнатни ташкил этиш шакллари,
тамоинллари ва вазифалари**

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида меҳнатни ташкил этиш шакли корхонадаги ишлаб чиқариш муносабатларининг ифодаси сифатида намоён бўлади ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасига қараб ўзгаради ва такомиллашади.

Масалан, Ўзбекистонда жамоа хўжаликларини тузилишининг дастлабки босқичларида меҳнатни ташкил қилишнинг энг оддий шакли оила-бригада кўринишида бўлган. Бунда бригадага айрим ишловчи эмас, балки оилалар бирлаштирилган. Кейинчалик даврий бригадалар ташкил қилина бошланган. Бундай бригадалар ишлаб чиқариш талабларини ҳисобга олган ҳолда шаклланган ва улар мавсумий ишларни бажариш вақтидагина ташкил қилинган.

Маълумки, корхоналарда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши янги ишлаб чиқариш муносабатларини юзага келишига сабабчи бўлади. Худди шундай ҳолат Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ҳам содир бўлиб, ўз иқтисодиётини тиклаб олган ва маълум даражада моддий техника базасини ярата билган ширкат ва фермер хўжаликларига доимий ишлаб чиқаришнинг бирламчи бўгини сифатида ижарачилар ва оила (жамоа) пудратчилари ташкил этилиб, уларга иш бажарувчилар таркиби, ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари, асбоб-ускуналар узоқ муддатга бириктириб қўйилган ва шу воситалардан фойдаланишда меҳнат жамоалари ҳамда айрим шахсларнинг жавобгарлиги ва манфаатдорлиги таъминланган.

Ижара ва оила (жамоа) пудрати шаклида меҳнатни ташкил этиш – ҳозирги даврда деҳқончиликнинг барча соҳаларида мавжуд бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида мазмунан ўзгармоқда, фан ва техника тараққиёти ҳамда тадбиркорлик талабларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш вазифаларига жавоб берадиган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг бошлангич бўгини ва меҳнатни жамоа тарзида ташкил қилишнинг асосий шакли ҳисобланмоқда.

Таъкидлаш жоизки, бозор иқтисодиётига ўтиш, фақатгина мулк шаклини ўзгартириш ва мулкдорлар синфини яратишни эмас, балки ишлаб чиқариш муносабатларини янгича ташкил этишни ҳам талаб қилади. Шунинг учун ҳам янги ўрнатилаётган мулк шакли ва ишлаб чиқариш муносабатларига мос равишда, меҳнатни ташкил этишнинг оила, жамоа ва ижара пудрати каби янги шакллари кенг жорий этилмоқда.

Меҳнатни янгича ижара ва пудрат шаклларида уюштириш меҳнат унумдорлигини янада ўстириш, маҳсулот сифатини яхшилаш ва рақобатбардош бўлишига имконият яратади. Меҳнатни ташкил этишнинг оила, жамоа ва ижара пудрати шакллари ўз олдига қўйилган ишлаб чиқариш топшириқларининг хусусияти, корхона ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиш даражаси, табиий-тупроқ шароитларига кўра, турли кўринишида бўлиши мумкин. Маҳсулот етиштириш ва хизмат кўрсатиш хусусиятига кўра пудратчилар ихтисослашган, тармоқ ичида ва аралаш, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга хизмат кўрсатувчиларга бўлинадилар.

Ихтисослашган пудратчилар (ижарачилар) бир турдаги ёки бир хил технологияга асосланган бир неча турдаги маҳсулот етиштирувчи ёки хизмат кўрсатувчи ҳамда бир хил ёшдаги, гуруҳдаги чорва молларини парвариш қиладиган ходимлар жамоасидан иборат бўлади. Бундай пудратчилар (ижарачилар) одатда бир ёки бир неча турдаги маҳсулот етиштириш учун ташкил қилинади. Масалан, галлачилик, пахтачилик, сутчилик, бўрдоқчилик ва ҳ.к.

Меҳнатни уюштириш тамойиллари нуқтаи назаридан, ихтисослашган пудратчиларни (ижарачиларни) ишлаб чиқариш жараёнлари йил давомида бир меъёрда бўлган, яъни жуда катта даврийликка эга бўлмаган соҳа ва тармоқларда ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Тармоқ ичида ташкил қилинган пудратчилар гуруҳи бир тармоқдаги ўзаро боғлиқ турли маҳсулотларни етиштириш учун уюштирилган ходимлар жамоасидир. Масалан, пахта алмашлаб экиш тизимида кирган пахта, бошоқли дон, беда етиштирувчи далачилик пудратчилари, шунингдек сабзавотчилик, боғдорчилик, қорамолчилик пудратчилари ва ҳ.к.лар.

Аралаш ҳолда тузилган пудратчилар гуруҳи бир неча тармоққа хизмат кўрсатувчи, турли маҳсулотларни етиштириш билан шуғулланувчилар жамоасидир. Масалан чорвачилик учун ем-ҳашак етиштириб берувчи пудратчилар ҳам деҳқончилик тармоғига ҳам чорвачиликка – аралаш хизмат қиладилар.

Ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонасидаги меҳнатни ташкил этишнинг у ёки бу шаклини қўллашда шу корхонадаги аниқ ишлаб чиқариш шароитлари, ихтисослашиш, қўлланилаётган техника ва технологиянинг ҳамда ишлаб чиқаришнинг жадаллашганлик даражаси ҳисобга олинishi шарт.

Пудрат асосида меҳнатни ташкил этишнинг самарадорлигини таъминлашда қуйидаги *тамомилларга* амал қилиш мақсадга мувофиқдир:

– пудратчилар жамоасига бириктирилган ер майдонлари ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини ҳамда меҳнат ресурсларининг *домийлиги*. Чунончи, пудратчиларга алмашлаб экиш майдончаларини бутунлай бириктириб қўйиш шарт. Бу талаб ердан фойдаланишда хўжасизликка барҳам беради ва пудратчилар жамоасига ўзининг ички ресурсларидан ҳамда лизингга олинган техника воситалари билан иш жараёнларини ўз вақтида бажаришга имконият яратилади.

– меҳнат жамоаларини ташкил этиш вақтида *ихтиёрлик* тамойилларига риоя қилиш, малакали мутахассислар ва бошқа ходимлар гуруҳларининг биргаликда ишлаш истагини ҳисобга олиш зарур. Бу ҳол жамоада ишонч ва ишда ўзаро ёрдам вазиятини, унинг юксак даражада уюшганлигини ва пировард натижа учун жамоа жавобгарлигини, меҳнаткашларнинг ўз ерининг хўжайини - эгаси бўлишдек туйғу ва кўникмаларини ривожлантиришда, қишлоқда мулкдорлар синфини яратишда муҳим аҳамиятга эгадир.

– пудратчилар жамоаларининг муваффақиятли ишлашидаги асосий шарти меҳнаткашларнинг ҳар *томонлама икиттисодий муштақиллигини* таъминлашдир. Пудратчиларнинг ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишда эркинлиги: нима ишлаб чиқариш, кимга ва қаерга сотиш, талаб ва таклиф муносабатларидан келиб чиқиб нарх-наво белгилаш, даромадни тақсимлаш ва ҳ.к.

– пудратчилар учун иш жараёнларининг *узлуксиз ва бир маромда бўлишини* таъминлаш. Бу меҳнат жараёнларининг миқдор ва сифат жиҳатдан мувофиқлиги бўлиб, битта технологик ишнинг турли хил ишлаб чиқариш жараёнларида банд бўлган ходимларнинг ҳар хил гуруҳлари, машина ва механизмлар ўртасида қатъий мутаносиблик ўрнатишда ўз ифодасини топади. Бу ҳолат ишлаб чиқариш жараёнларининг узлуксиз давом этишини таъминлаш учун зарурдир. Масалан, йигим – терим даврида донни омборга бир маромда ташиш учун етарли миқдорда автоулов керак бўлади. Агар автоулов етишмаса, «Кейс» комбайни тўхтаб қолади, ишнинг узлуксизлиги бузилади. Комбайн қувватидан етарли даражада фойдаланилмайди. Меҳнат унумдорлиги пасайиб, доннинг таннархи сунъий равишда ошиб кетиши натижасида ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳам пасаяди.

Меҳнат ташкил этишнинг асосий вазифаларига қуйидагилар қиради:

- меҳнат ва иш жараёнларини шартнома асосида ташкил этиш;
- деҳқончилик ва чорвачилиқда иш жойларини ташкил этиш ва ишлаб чиқариш воситалари билан ўз вақтида таъминлаш;

- ишлаб чиқаришга янги ва илгор меҳнат усулларини жорий этиш;
- кадрлар тайёрлаш, танлаш, жой-жойига қўйиш ва уларнинг малакасини ошириш;
- иш шароитларини яхшилаш, иш жойини сервис хизмати билан таъминлаш, иш ва дам олиш режимларини мақсадга мувофиқ ташкил этиш;
- меҳнатни, ишлаб чиқаришнинг технологик ва техникавий шароитига қараб меъёрлаш ва уни такомиллаштириш;
- ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига қараб иш ҳақи тўлаш ва моддий рағбатлантиришнинг янги шаклларини ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- меҳнатга онгли муносабатда бўлишга ўргатиш;
- корхонада, технологик ва меҳнат интизомига қатъий риоя қилиш.

8.2. Меҳнатни ташкил этишда ижара муносабатлари

Бозор иқтисодиёти муаммоларини ечишда ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси ўзининг ички имкониятларидан тўлароқ фойдаланиши, уларни ҳаракатга келтириши ва ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга хизмат қилдира билиши керак. Бунинг учун қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг энг фаол унсури - инсон омилини фаоллаштирувчи ташкилий-иқтисодий усулларни ишлаб чиқаришга кенг жорий этиш талаб қилинади. Шундай қилигандагина иш бажарувчиларнинг моддий манфаатдорлигини оширишга, мавжуд имкониятлардан унумли фойдаланишга кенг имконият яратилиб, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини кескин ошириш мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда қишлоқ хўжалик корхоналарида ички имкониятлардан тўғри ва мақсадга мувофиқ фойдаланишга шароит яратиб берадиган ижара пудратини кенг ривожлантиришга аҳамият берилмоқда.

Ижара - бу мулк ёлланмаси бўлиб, шартнома асосида, қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини иш бажарувчиларга узоқ муддатга, маълум тўлов асосида беришидир. Ҳозирги вақтда ижара икки хилда мавжуд: шартнома асосида тузиладиган ижара ва эркин ижара.

Шартномавий ижара деб ижарачи билан маъмурият ўртасида ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини маҳсулот ишлаб чиқариш ва унга эғалик қилиш, материал ва пул ресурслари билан таъминлашни шартнома асосида амалга оширишга айтилади. **Эркин ижара** деб ижа-

рачи корхонага қарашли бўлган ерда, ўз меҳнати ва ишлаб чиқариш воситалари ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишни мустақил амалга оширишига айтилади. Бу фикрлар тавсифи куйидаги 3-жадвалда акс эттирилган.

3-жадвал

Ижара пудрат муносабатлари шароитларининг таърифи

№	Таъриф кўрсаткичлари	Муносабатлар шакли		
		пудрат-чи	ижарачи	
			шартнома асосида	эркин
1.	Ишлаб чиқаришнинг мақсади: талаб қилинадиган миқдорда, сифатли ва иқтисодий афзал бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш.	+	+	+
2.	Ишлаб чиқариш дастурини белгилаш: • буюртма асосида • мустақил	+	+	-
		-	-	+
3.	Ишлаб чиқариладиган маҳсулотга эгалик қилиш ҳуқуқи • маҳсулот корхона мулки • маҳсулот ишлаб чиқарувчига тегишли	+	+	-
		-	-	+
4.	Ресурслар билан таъминлаш: • узоқ муддатга фойдаланиш учун би-риктирилади • ресурсларни, маълум муддатда қайтариш шарти билан уларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш	+	-	-
		-	+	+
5.	Фойдаланиладиган ресурсларнинг ҳолати учун жавобгарлик: • маънавий ва қисман моддий жавобгар-лик • тўла моддий ва маънавий жавобгарлик	+	-	-
		-	+	+
6.	Иш ҳақи тўлашнинг кафолатганлик да-ражаси: • йил давомида тўланадиган бўнак иш ҳақини корхона тўлайди • ишлаб чиқаришнинг пировард натижа-сига қараб, корхона жавоб бермаган ҳолда тўланади.	+	+	-
		-	-	+

Ижарачи, хўжаликлардан ёки бошқа ташкилотлардан маълум ҳақ тўлаш эвазига узоқ муддатга фойдаланиш учун ер, маҳсулдор моллар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини ижарага олади. Маълумки, ижара пудратида ҳар бир ижарачи ўз хоҳиши билан ижарага олган ердан унумли фойдаланиш мақсадида унга доимий ишлов бериб, ҳосилдорлигини кўтаришга ва ишлов беришда ҳамма назарий ва амалий тадбирлардан фойдаланишга интилади.

Энг муҳими, ижара пудрати аъзолари ўзларининг бажараётган меҳнатлари эвазига пировардида қандай моддий манфаатдор бўлиш мумкинлигини олдиндан биладилар. Бундан ташқари, шартномада кўрсатилган миқдордан ортиқча етиштирилган маҳсулотга ўзлари эга бўлганликлари учун ҳам маҳсулот сифатини янада яхшилашга ҳаракат қиладилар. Натижада ҳар бир ижарачи ўз ихтиёри ва ташаббуси билан ҳеч қандай буйруқсиз у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқаришни амалга оширади. Шундай қилиб, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифати яхшиланиши, миқдори кўпайиши ва арзонлашиши ҳар бир ижарачининг иш ҳақи ва ишлаб чиқариш рентабеллик даражасининг ўсишга катта таъсир кўрсатади. Ижара муносабатлари меҳнат жамоаларини янада серунум ишлашга ундайди.

Меҳнат жамоаси деб, ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси ва унинг бўлинмалари ичидаги бўгинларда ва бошқа гуруҳдаги ходимлар билан уларга хизмат кўрсатувчилар ўртасида шартнома асосида биргаликда иш юритувчи гуруҳга айтилади. Меҳнат жамоалари ёки пудратчиларнинг ишини ташкил этишда маълум қоидаларни ўз ичига олувчи шартларга қатъий амал қилиш талаб этилади. Шунинг учун ҳам ижара пудратини ташкил этишда қуйидаги тамойилларга амал қилиш лозим:

– қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан корхонанинг бошлангич меҳнат жамоасига - ижарачига ёки оила аъзосига, узоқ муддатга ер, техника воситалари, бинолар, иншоотлар, чорва моллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини ижарага бериш;

– маҳсулот етиштириш ва реализация қилиш шароитида товарпул муносабатлари ҳамда олди-сотди ишларида, хўжаликнинг ички бўлинмаларидан ўзига хос бўлган тарзда фойдаланиш;

– хўжалик ҳисоби даромадини вужудга келтириш ва уни ҳар бир аъзонинг меҳнати билан кўшган ҳиссасига қараб тақсимлашда меҳнат жамоасининг мустақил равишда иш кўриши;

– бўлинмаларда етиштирилган маҳсулотларнинг хўжаликка ички хўжалик ҳисоби баҳолари бўйича сотилиши;

– саноат маҳсулотлари, ем-хашаклар, хизмат кўрсатиш учун сарфлар режа-ҳисоб баҳолари бўйича амалга оширилишини таъминлаш.

Бўлинма маҳсулотини ҳисоб баҳолари бўйича сотишдан кўрадиган даромади билан унинг шу маҳсулотни етиштириш учун режа - ҳисоб баҳолари бўйича сарфлайдиган моддий харажатлари ўртасидаги фарқ меҳнат жамоасининг хўжалик ҳисоби даромадини ташкил этади.

Ижара пудрати маълум шартларга амал қилган ҳолда жорий қилиниши лозим. Бу шартлар ҳар бир хўжаликнинг ички шароитидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам ижара пудратини ташкил этаётганда куйидаги шартларга алоҳида эътибор бериш зарур:

– маҳсулотнинг кўпайиши, уни етиштириш учун кетадиган сарф-харажатларни кўпайишига нисбатан тезроқ ўсишини таъминлаш;

– меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари, меҳнатга тўланадиган ҳақнинг ўсишига нисбатан ортиқ бўлишини таъминлаш;

Ишлаб чиқариш бўлинмаларига ер, техника воситалари, асбоб-ускуналар, инвентарлар, бино ва иншоотлар, маҳсулдор чорва моллари, ишчи ҳайвонлар ва бошқа ишлаб чиқариш учун зарур воситаларни бириктириб беришни шартнома тузиш йўли билан қонуний жиҳатдан расмийлаштиради.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг раҳбар ходимлари, мутахассислари, хўжалик ерини ёки бошқа асосий ишлаб чиқариш воситаларини ижарага бериш вақтида ижарага берилаётган мулкнинг қандай ҳолатдалигини махсус ҳужжатларда, далолатномаларда, шартнома ва бошқа ҳужжатларда қайд этадилар.

Ижарачи ерни олаётган бўлса, тупроқ унумдорлигини яхшилаш ва табиат муҳофазасини таъминлаш; техника воситаларини ижарага олаётган бўлса, шу техниканинг ишга яроқли ҳолда бўлишини таъминлашга моддий томондан тўла жавобгар эканлигини ҳис этиши керак. Агар ижарачининг айби билан ижарага олинган мулкнинг сифати бузилса ва унга зарар етса, у ҳолда шу мулкнинг фаол ҳолатини тиклашга кетадиган харажатни ижарачи тўлаши лозим;

– борди-ю ижарага олинган мулк, яъни ер ёки техниканинг ҳолати яхшиланиб борилса ва натижада самарадорлик ошса, у ҳолда ижара тўловининг миқдори камайтириб борилади;

–ижарага олинган ишлаб чиқариш воситаларидан фақат хўжалик маъмурияти билан ижарачи ўртасида тузилган шартномада кўзда тутилган мақсадлар учунгина ва кўрсатилган меъёрларда фойдаланилади. Ижарачи қишлоқ хўжалик экинларини парвариш қилишда илғор усулларни қўллаш, тупрокни ифлосланишдан, емирилишдан, зарарли ўт босишдан ва бошқа салбий ҳоллардан муҳофаза қилиш йўли билан ўзига биркитилган ерларнинг унумдорлигини сақлаб қолиш ҳамда ошириш тўғрисида доимий гамхўрлик қилади. Агар ишлаб чиқариш бўлинмалари биркитилган воситалардан, айниқса, ердан самарасиз, пала-партишлик билан фойдаланадиган бўлса, талон-тарож қилса, у ҳолда маъмурият тузилган шартномани муддатидан илгари бекор қилишга ёхуд етказилган зиённи қонуний меъёрларда ундириб олишга ҳақлидир;

–тракторлар, комбайнлар, автомобиллар, асбоб-ускуналар, инвентарлар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мақсадида маҳсулот таннархи таркибига киритиладиган амортизация чегирмалари, белгиланган эскириш муддати учунгина ҳисоблаб ёзилади. Агар ишлаб чиқариш воситалари белгиланган муддатидан ортиқроқ хизмат қиладиган бўлса, уларнинг эскирган, бузилган қисмини тиклаш учун амортизация чегирмалари ундириб олинмайди. Воситалардан бундай фойдаланиш натижасида тежаб қолинган маблағлар хўжалик ҳисобидаги бўлинманинг даромадига қўшилади;

–фермер хўжаликларида чорва молларининг юкумли касалликлари тарқалиб кетишига сабабчи бўладиган санитария-гигиена тартиб қоидаларини бузганлиги учун фермерлар жамоаси моддий жавобгар бўлади. Уларга ветеринария хизмати жарима солади ёки шартномада ва амалдаги қонунчиликда кўзда тутилган бошқача жазо чоралари кўрилади;

–ижара пудрати хўжаликнинг ички режалаштириш, ҳисоб-китоб ва назорат қилиб бориш ишларини осонлаштириш, меҳнатга ҳақ тўлаш тартибини соддалаштириш ва уни хўжаликдаги ҳар бир меҳнат жамоаси бажарадиган ишларнинг пировард натижаларига чамбарчас боғлиқ қилиб қўйиш учун имконият туғдирмоғи лозим;

–тўлиқ хўжалик ҳисоби қондаси бўйича ижара пудрати хўжаликнинг барча бўлинмаларига бир вақтнинг ўзиде жорий этилиши шарт;

–хўжалик маъмурияти билан ижарачи бўлинмалар ўртасидаги ва бўлинмаларнинг бир-бирлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлари,

корхона раҳбарияти тасдиқлайдиган ва касаба уюшмаси билан келишиладиган шартномалар ҳамда ижара пудратининг ташкил этиш шартлари асосида тартибига солиниб, бошқарилиб турилади.

Шартномада қуйидагилар кўрсатилади:

- ижарага бериладиган ер майдони ва ишлаб чиқариш воситаларининг турлари;
- сотиладиган маҳсулотлар ҳажми, муддати, нархлари ва сотиш тартиби;
- шартномада кўрсатилганидан ортикча етиштирилган маҳсулотларни сотиш тартиби;
- ем-хашак, ёш моллар, уругликлар, таъмирлаш ва транспорт хизматларини бажариш учун бериладиган қарзлар миқдори ва шартлари;
- моддий-техника ресурслари билан таъминлашни ташкил этиш;
- ижарага берувчига тўланадиган ижара ҳақи ва бошқа тўловлар ҳамда уларни тўлаш муддатлари;
- икки томонлама қабул қилинадиган шартнома талабларини бузганлиги учун кўриладиган моддий жавобгарлик шартлари.

8.3. Оила (жамоа) пудрат усулида меҳнатни ташкил этиш

Республикамиз Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг X сессиясида сўзлаган нутқида: - «Меҳнатни ташкил этиш бир неча йил мобайнида ўзини оқлаган оилавий пудрат шаклида амалга ошириш лозим» деган эди. Ҳақиқатдан ҳам ҳозирги пайтда оилавий пудрат муносабатлари жорий этилган кўпгина хўжаликларда меҳнатни ташкил этишнинг бу шакли кўшимча харажатларсиз меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган сарф-харажатларни тежаш, даромаднинг ошиши ва меҳнаткашлар манфаатдорлигининг юксалишини таъминланмоқда.

Бозор ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланаётган бир даврда оила (жамоа) пудратини кенг жорий этиш, ички хўжалик юритиш механизмини ишга солувчи энг муҳим омиллардан ҳисобланади. Меҳнатни ташкил этиш ва рағбатлантиришнинг бу шакли ишлаб чиқариш муносабатларини тўғри ташкил этиш, меҳнат унумдорлигини анча ошириш имконини беради ва иш бажарувчиларнинг моддий манфаатларига кучли таъсир кўрсатиб, турли хил хўжалик юритувчи субъектларнинг самарали шаклларини юзага чиқаради.

Оила (жамоа) пудрати қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўзига хос бўлган томонларини ҳаммадан кўра тўлароқ ҳисобга олиш имконини беради. Пудрат муносабатларини жорий этиш қишлоқ меҳнаткашларининг ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларидан моддий манфаатдорлиги, тупроқ унумдорлиги, экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигини тақдири учун, барча турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун масъулиятни кучайишига олиб келади. Меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг оила пудрати шаклларини бир мунча кенгроқ жорий этиш қишлоқ хўжалик меҳнатининг манфаатдорлигини сезиларли даражада оширишга имкон берадики, бу ҳол қишлоқ хўжалиги олдига қўйилган вазифаларни самарали ҳал қилиш учун ниҳоятда муҳимдир. Шунга эришмоқ керакки, хўжалик юритувчи субъектларнинг иш ҳақини асосий қисми, бажарилган ишлар ҳажми ёки чорва молларига карагани учун тўланмасдан, балки маҳсулот етиштиригандан кейин, мавсум охирида шаклланадиган бўлса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Оила (жамоа) пудрати корхона ичида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш жараёнида шартномага асосланган ташкилий-иқтисодий ўзаро муносабатларнинг энг мукамал шакли бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ва раҳбарларнинг кўп миқдорда арзон, сифатли ва рақобатга чидайдиган маҳсулот етиштиришдан ўзаро манфаатдорликларига асосланади.

Пудратчилар жамоаси шартномада белгиланган маҳсулотни энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб етиштириш мажбуриятини оладилар, корхона маъмурияти эса самарали ишлаш учун пудратчиларга зарур шарт-шароитлар ва имкониятларни яратиб бериш учун кўпроқ жавобгар бўлиши, жамоа иш ҳақини ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига бутунлай боғлиқ бўлиши, бирламчи меҳнат жамоаси барча аъзоларининг ўз меҳнатларининг муҳимлиги ва кераклигини онгли равишда анча чуқур тушунишидир. Мана шу қоидадан пудратчиларда бирмунча юксак ижтимоий-руҳий кайфият уйғотиш зарурлиги келиб чиқади. Эҳтимол, аниқ иш бажарувчи пудрат аъзоси қарор топган ташкилий-бошқариш механизми билан иқтисодий механизмни қайтадан тузиш ёки аниқлаб олиши керак бўлади. Барча кўриладиган чора-тадбирлар мажмуаси ҳар бир пудратчидан ва уларнинг жамоасидан ўз мажбуриятларини аниқ, ўз вақтида ва сифатли бажарилишини талаб қилади.

Пудрат асосида ишловчи барча ишлаб чиқариш жамоаларининг анча самарали ишлашининг асосий омили, сифат жиҳатдан ўзгарган ёки ўзгариб келаётган иқтисодий ҳамда ижтимоий-руҳий муносабатлар асосида ходимларининг анча юқори меҳнат ва ижодий фаоллик кўрсатишидир. Моддий манфаатдорликни ошириш йўли фақат ҳосилни, маҳсулдорликни, унумдорликни ўстириш, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштиришга боғлиқ эканлигини пудратчиларнинг онгига етказиб тўғри талқин қилинишидадир. Бунга эришиш учун хўжалик аъзолари аниқ шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда, ҳалол, ижодий суратда самарали меҳнат қилмоқлари зарур. Пудратчилар жамоаси таркибини билимли ходимлар ҳисобига кўпайтириш, меҳнат тажрибасининг ижобий томонларини чуқур ўрганиш ва ишлаб чиқаришга кенг жорий этиш, ношуд ходимларга нисбатан жамоа тарбияси таъсирини ўтказиш, уларни маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялаш асосидагина юқори даражали меҳнат унумдорлигига эришишни таъминлаш мумкин.

Пудратчилар иш вақтидан унумли фойдаланиш мақсадида, уларни турдош, иккинчи касбни эгаллаш ва қўшиб олиб боришга интилишларини кучайтириш лозим. Шунга кўра илғор технологиянинг жорий этилиши туфайли меҳнат жуда тўғри тақсимланадиган замонавий хўжалик юритувчи субъектларда ходимлар сонини қисқартиришга эришилади.

Оила (жамоа) пудратида ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил этишда қуйидаги тамойилларга амал қилиш талаб этилади:

– пудратчиларни ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларига қараб моддий рағбатлантириш, иш ҳақини ҳақиқатда етиштирилган маҳсулотни миқдор ва сифати ҳамда қилинган моддий пул сарфларини тежалишини ҳисобга олган ҳолда тўлаш;

– жамоа бўлиб меҳнат қилиш, белгиланган ишлаб чиқариш дастурини бажаришда пудратчилар мақсадининг бирлиги ва умумийлигига ҳар бир пудратчининг хайрихоҳлиги ва юксак меҳнат интизомига асосланиши;

– белгиланган ишлаб чиқариш дастурини бажаришда мустақиллик, бирламчи ишлаб чиқариш бўлинмалари - пудратчилар гуруҳини уларнинг бирга ишлаш истакларига қараб тузиш;

– пудратчилар томонидан бир-бирини мониторинги, раҳбарларнинг сайланиши ва уларнинг жамоа олдидан ҳисобот бериб туришига асосланган жамоа ва шахсий масъулиятининг бирлигини таъминлаш.

Пудратчиларнинг ҳуқуқлари: ер майдонини ўз вақтида олиш; суғориш учун сув олиш; белгиланган муддатларда ва ҳажмларда уруғлик, экин материаллари ва бошқа моддий ресурсларни олиш; шартномада кўрсатилган миқдордан ортиқ етиштирилган маҳсулотни ўз ихтиёрига кўра келишилган нархда сотиш ёки шу нархда буюртмачи-хўжаликка топшириш; буюртмачи-хўжалик айби билан етказилган зарар, шу жумладан, бой берилган фойданинг қопланишини - ундирилишини талаб қилиш.

Пудратчининг мажбуриятлари:

– ўзига биркитилган ер майдонидан белгиланган мақсад ва шартнома асосида фойдаланиш, тупроқ унумдорлигининг пасайишига йўл қўймаслик, экинларни буюртмачи-хўжалик ихтисосига (йўналишига) мувофиқ равишда етиштириш;

– бажариладиган ишга оид талабномани олдиндан - ўн кундан кечиктирмасдан ёзма равишда буюртмачи-хўжаликка топшириш;

– бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар юзасидан ҳар ойда буюртмачи-хўжаликнинг молия-ҳисоб марказига ҳисоботлар топшириш;

– мақбул муддатларда ва юқори сифатли маҳсулот етиштиришни таъминловчи агротехника тадбирлари мажмуасини амалга ошириш;

– сувдан агротехника талабларига мувофиқ тежамкорлик билан фойдаланиш;

– агар пудратчининг розилиги билан хўжалик иш ҳақини тўлаш, уруғлик ва бошқа ресурсларни бериш мажбуриятини олмаса, пудратчи буюртмачи-хўжалик томонидан кўрсатилган хизмат ҳақи ва бошқа харажатларни ўз ҳисобидан тўлаши;

– ажратилган моддий-техника ресурсларидан фойдаланишда тежамкорликни таъминлаш, техника хавфсизлигини ва меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига риоя этиш ва экологик тоза технологияни жорий қилиш.

Оилавий пудрат бошқа шаклларда меҳнатни ташкил этишдан шуниси билан фарқ қиладики, ерни ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини вақтинча ижарага олган пудратчи оила, етиштирилган маҳсулоти ва ўз меҳнати натижасининг тўлақонли эгаси бўлади. Пудрат муносабатларини ташкил этиш тадбирийд чоралари унча мураккаб эмас. Унинг афзаллиги ва оила аъзолари учун самараси ҳам уни оддийлигидадир.

Оилавий пудрат муносабатлари ер ва ишлаб чиқариш воситаларини ижарага берувчи меҳнаткашлар жамоалари маъмурияти билан ҳар бири алоҳида оила бошлиғи ўртасида тузилган икки томонлама жавобгарлик ва манфаатдорликка асосланган шартнома шаклида юритилиши мумкин. Шартнома икки мустақил ҳуқуқий субъект сифатида томонлар - ҳўжалик (ширкат) бошқаруви ва оила бошлигининг орасида юзага келадиган барча иқтисодий, ташкилий, ижтимоий ва ҳуқуқий ишлаб чиқариш муносабатларини акс эттириши шарт. Шунинг учун ҳам шартномада маҳсулот ишлаб чиқариш, унинг сифати, нархи, олинадиган даромад ва моддий жавобгарлик шартлари ўз аксини топиши керак.

Оилавий пудрат мазмун жиҳатдан меҳнаткашларнинг ер ҳосилдорлигини ва моллар маҳсулдорлигини кўпайтириш, маҳсулотнинг харидоргир ва рақобатбардош бўлиши, сарф-харажатларни камайтиришдан манфаатдорлигини оширадиган кучли иқтисодий рағбатлантирувчи механизмдир.

Оилавий пудрат шароитидагина ишлаб чиқаришнинг пировард натижасини ва хусусан иш ҳақини сунъий тенглаштиришга барҳам бериш имконияти туғилади. Энг асосийси ҳар бир ходимнинг ўзига топширилган ишга муносабати ўзгариб, масъулияти ошади. Бошқача айтганда, пудрат ёрдамида оилавий ҳаётни ташкил этиш билан ишлаб чиқаришни ташкил этиш бирлаштирилади ва натижада ҳаётда ижобий натижаларга эришилади, айрим ижтимоий муаммолар ўзидан ҳал бўлиб кетади.

Оила пудратининг жамият учун устуворлик томони қишлоқда энг катта муаммо бўлган мулкчилар синфини вужудга келтиришда жамоа мулки билан хусусий мулк ўртасида боғловчи звено бўлиб хизмат қилади. Шунини айтиш керакки, сўнгги йилларда республикамизда оилавий(жамоа) пудратни ҳамда ички ҳўжалик ҳисобини кўллашда катта тажриба тўпланмоқда. Чунки қишлоқ ҳўжалик корхоналарида юзага келаётган янги ишлаб чиқариш муносабатлари, такомиллашган бошқариш, меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг янги шакллари жорий этиш ҳўжаликлар учун катта иқтисодий самара беради. Оила пудрати кўлланилаётган жойларда меҳнат унумдорлиги ўсиб, етиштирилган маҳсулотнинг таннарни арзонлашмоқда. Пудратчилар ўзларига биркитилган ер, техника ва моллардан мақсадга мувофиқ фойдаланмоқдалар. Энг муҳими, одамларда иқтисодий ва ҳуқуқий тафаккур шаклланимоқда, ҳақиқий ташаббускорлик, мустақиллик туйғулари уйғонмоқда.

Тест – рейтинг саволлари:

1. Меҳнатни ташкил этиш деб нимага айтилади?
2. Меҳнатни ташкил этиш тамойиллари.
3. Меҳнатни ташкил этиш шакллари.
4. Меҳнатни ташкил этишнинг асосий вазифалари.
5. Меҳнатни ташкил этишда ижара муносабатлари.
6. Ижара муносабатларини ташкил этишда қайси тамойилларга амал қилиш лозим?
7. Ижара муносабатининг асосий шартлари.
8. Ижара тўловлари қандай ўрнатилади?
9. Меҳнатни ташкил этишда оила (жамоа) пудрати деб нимага айтилади?
10. Оила (жамоа) пудратининг асосий тамойиллари.
11. Пудратчиларнинг ҳуқуқларини тушунтиринг.
12. Пудратчиларнинг мажбурияти нимадан иборат?

9.1. Қишлоқ хўжалигида меҳнатга ҳақ тўлашнинг иқтисодий асослари ва тамойиллари

Янгича хўжалик юритиш тизимини жорий этиш ва бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш, меҳнатга ҳақ тўлашнинг янгича тизимини жорий этишни тақазо этади. Бозор тизимида моддий неъматларнинг тақсимланишини, аввалги тизимдагидек марказдан эмас, балки муайян вазиятда айирбошлаш тамойиллари асосида ёлланма ходимнинг меҳнат ихтисослиги ва сарфлаган вақти ҳисобига тушган даромадларининг миқдори билан аниқланади. Бошқача қилиб айтганда бозор иқтисодиёти давридаги иш ҳақи, ишлаб чиқариш воситаларининг эгаси, мулкдорнинг ёки иш берувчи вазифасини ўтовчи тадбиркорнинг даромадларидан, меҳнат шартномаси асосида ишлаётган ёлланма ходимнинг меҳнатига тўланадиган ҳақдир. Шундай экан, меҳнат ҳақи ёлланма ходимнинг бажарган иши, ишлаб чиқарган маҳсулоти ёки кўрсатган хизмати эвазига ишлаб топган даромади ҳисобланади.

Иқтисодий жиҳатдан олганда меҳнатга ҳақ тўлаш ишчи кучининг бутун меҳнат фаолияти давомида такрор ишлаб чиқарилиши учун зарур бўлган сарф-харажатларни пулдаги ифодасидир. Одатда ишчи кучи сарф-харажатларига ходимнинг куч-қувватини бевосита такрор ишлаб чиқариш харажатлари, шу жумладан унинг оила аъзолари учун зарур бўлган харажатлар ҳам киради.

Янги шароитда меҳнатга ҳақ тўлаш тизими қуйидаги ҳолатларга эътибор беришни тақазо қилади:

- меҳнат бозорида ишчи кучи қийматини ўзида акс эттирувчи кўп даражали жамоа келишуви - шартнома тизимиغا;
- барча фуқароларнинг хусусий даромадларини бошқарувчи солиқ тизимиغا;
- меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасидаги ҳар хил давлат кафолатлари тизимиغا;
- мутахассисликлар бўйича, ишчилар ва иш берувчилар билиши учун атрофлича ва тўлиқ ахборот тизимиغا ва ҳ.к. ларга.

Бозор иқтисодиёти шароитида иш ҳақи асосан уч вазифани бажарилишига ўз таъсирини ўтказди:

1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш даражасини ўстиришга;

2. Иш бажарувчиларнинг даромадини ўстириш ҳисобига, ҳаёт даражасини кўтариш ва рағбатлантиришга;

3. Ишлаб чиқаришни тартибга солиш, бошқариш ва назорат этишга.

Бозор иқтисодиёти шароитида асосий субъектлар ишчилар, иш берувчилар ва давлат бўлганлиги учун улар ҳар хил вазифаларни бажарадилар.

Ишлаб чиқариш вазифасини ишчилар, рағбатлантириш вазифасини иш берувчи, тартибга солиш, бошқариш ва назорат вазифаларини эса давлат бажаради.

Янги ишлаб чиқариш муносабатлари шароитида иш ҳақи икки кўринишда бўлади: номинал ва реал иш ҳақлари:

Номинал иш ҳақи - бу ходимнинг ишлаган ҳар бир соат учун сўмда оладиган маошидир.

Реал иш ҳақи - эса номинал иш ҳақининг қийматда ифодаланган кўриниши бўлиб, ана шу номинал иш ҳақини белгиловчи пул-сўм билан қанча нарса сотиб олиш ёки хизмат кўрсатиш мумкинлигини изоҳлайди.

Иқтисодчилар учун «иш ҳақи», «маош», ва «даромад» тушунчалари куйидагиларни англатиши лозим:

«Иш ҳақи» ибораси - ишланган вақт бирлиги учун тўлов;

«Маош» тушунчаси - ишланган вақт бирлиги миқдорига (7-8 соат) ишлаган иш ҳақи ставкасини кўпайтириш билан топиладиган кўрсаткич.

«Даромад» - ой, квартал ва йил давомида бир иш бажарувчига ёки тадбиркорга тўғри келадиган умумий маблағлар йиғиндиси. У сармоянинг инвестиция қилиниши ва трансферт тўловлари - ишсизлик учун нафақа шаклидаги давлат тўловлари, ишлаб топилган ва ишламай олинган даромадлардан келадиган дивидентлардан ташкил топади.

Қишлоқ хўжалигида иш ҳақини тўғри амалга ошириш учун куйидаги энг муҳим тамойилларга риоя қилиниши зарур (4-жадвал):

– ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги ортиб борган сари, реал иш ҳақини ортиб бориши. Бу тамойил эҳтиёжларни ортиши ва янада тўлароқ қондирилиши, фақат ўз меҳнати учун кўпроқ

миқдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга бўлиш имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади.

– меҳнат унумдорлиги ўсишини, ўртача иш ҳақи ўсиш суръатларидан тезроқ ўстириш. Бу тамойилнинг моҳияти – ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш асосида меҳнатдан келадиган даромадларни максимал даражага етказишдан иборат.

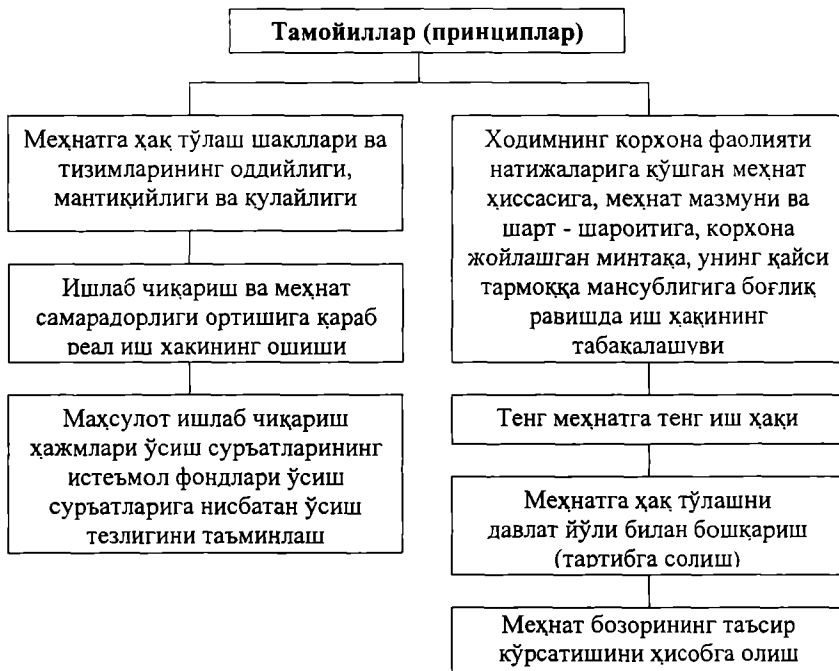
– иш ҳақини табақалаштириш. Ходимнинг корхона фаолияти натижаларига қўшган меҳнатининг ҳиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхонани шойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига қараб иш ҳақи табақалаштирилади. Мазкур тамойил ходимнинг ўз меҳнат малакасидан, маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий мафаатдорлигини кўчайтириш зарурлигига асосланган.

– тенг меҳнатга тенг иш ҳақи. Бозор шароитида бу тамойилни ишловчини жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларига қараб, унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситилишга йўл қўймасликдир, корхона ёки фирма ичидаги тақсимотда адолат тамойилига риоя этилиши деб тушуниш керак. У бир хилдаги меҳнатни, унга ҳақ тўлаш орқали бир хил баҳолашни назарда тутати.

– меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан бошқариш, тартибга солиш.

– меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантиқийлиги, қулайлиги ва меҳнатга ҳақ тўлаш тизимининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлаш. Ходимда иш ҳақи тўғрисида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у куч-қувватини аямасдан меҳнат қилади.

Иш ҳақининг тамойиллари

9.2. Меҳнатга ҳақ тўлашда тариф тизими

Тариф тизимининг вазифаси меҳнатнинг сифати (малакаси) ва шароитига, ишлаб чиқариш тармоғининг халқ ҳўжалигидаги аҳамияти ҳамда корхоналарнинг ҳудудий жойлашувига қараб ходимларнинг иш ҳақини тартибга солишни таъминлашдан иборат. Бу вазифа тариф тизимининг айрим таркибий қисмларини тўғри тузиш, яъни тариф - малака маълумотномасини ишлаб чиқиш, тариф жадвалини ва тариф ставкасини тузиш йўли билан ҳал этилади.

Тариф - малака маълумотномаси қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқариши тармоғидаги барча асосий иш турларининг, шунингдек, муайян тариф гуруҳи ходимларига қўйиладиган асосий талаблар бўйича малака тарифи тўпламидан иборат.

Ходимларнинг ҳар бир тариф гуруҳи касб, ихтисос ва малака билан характерланади. Муайян тайёргарлик, маълум назарий билим

ва амалий кўникма талаб қиладиган меҳнат фаолияти ва машғулотлари тури **касб** деб аталади. Масалан, сувчи, соғувчи, мол-боқар, тракторчи ва ҳ.к. Касб одатда бир қатор ихтисосликни - бажариладиган ишлар ёки хизмат кўрсатадиган асбоб-ускуналарнинг характериға кўра фарқ қилинадиган меҳнат фаолияти турларини бирлаштиради.

Ишчининг малака кўрсаткичи унга берилган тариф разряди ҳисобланади. Энг оддий ишларни бажарувчи ишчилар биринчи разрядға киғади. Разряд номерлари малака ошишиға қараб ортиб боғади.

Тариф разрядлари - ишнинг мураккаблиги, оғирлиги, жавобгарлиги ва уларни бажариш шароитиға қараб белгиланади.

Ишнинг мураккаблиги - технологик жараёнларнинг мазмуни, асбоб ва ускуналарни созлашнинг техникавий воситалари ва усулларининг мураккаблиги, шунингдек, муайян меҳнатни ташкил этиш шароити ва ишда зарур мустақиллик даражаси билан аниқланади.

Оғирлик - ишлаб чиқаришнинг аниқ шароитида, инсон танасиға тушадиган физикавий куч билан белгиланади.

Жавобгарлик - дейилганда ишлаб чиқариш жараёнида у ёки бу технологик тизимнинг бузилиши натижасида корхонаға етказиладиган иқтисодий зарар тушунилади.

Ишлаб чиқариш шароитиға - иш бажариш жараёнида, иш бажарувчи ҳаётиға таъсир этувчи омиллар - об-ҳаво, газлашганлик, ёруғлик, шовқин-сурон, шамол, қор, ёмғир, иссиқлик, совуқлик ва бошқалар тушунилади.

Ишларнинг юқорида кўрсатилган белгилари бўйича берилган тўла тавсиялар махсус тариф-малака маълумотномаларида бериледи. Бу маълумотномалар ишлаб чиқаришда дастлабки ҳужжат бўлиб хизмат қиғади.

Турли ишларни бажаришда оғирлик, жавобгарлик, мураккаблик, ишлаб чиқариш шароити даражаларини турлича мувофиқлаштириш зарурати вужудға келади. Оқибат натижада иш умуман озми, кўпми мураккаб, оғир ва маълум жавобгарлик даражасида бўлиши мумкин. Кўпчилик ривожланган мамлакатларда шу жумладан Ўзбекистонда ҳам буни аниқлаш учун ишончлиликнинг ҳар бир фаолияти ва омили бўйича мураккаблик, оғирлик, жавобгарлик ва бошқа кўрсаткичлар даражасини балл тизимида баҳолаш қўлланилади. Балларнинг умумий миқдори аниқлангандан кейин махсус шкала бўйича иш, бирон бир разрядға киритилади.

Меҳнатни тарифлаш

Ишни тариф- лаш кўрсат- кичлари	Баллар баҳоси				
	1	2	3	4	5
мураккаблик	жуда од- дий	оддий	ўртача мураккаб	мураккаб	жуда му- раккаб
оғирлик	жуда энгил	энгил	ўртача энгиллик	оғир	жуда оғир
жавобгарлик	жавобгар ликка тор- тилмайди	кам жа- вобгар лик	ўртача жавобгар лик	жавобгар	-
ишлаб чиқариш шароити	соғлиқ учун зарар- сиз	сезиларли даражада зарарли	ўртача зарарли	юқори даражада зарарли	-

Балл билан баҳолаш тизими ишнинг мураккаблигини ва бошқа кўрсаткичларини аниқловчи таҳлил усулнинг техник воситаси ҳисобланади. Баллар ёрдамида турли фаолиятларнинг мураккаблиги ва бошқа кўрсаткичлари нисбатан шартли баҳоланади ва шу асосда ишлар разрядлар бўйича бўлинади.

Бу усулнинг афзаллиги шундаки, баллар шкаласини марказлашган тартибда белгилаш зарурияти қолмайди, мураккабликни баҳолаш тизими анча ихчамлашади ва ҳар бир ишлаб чиқариш хусусияти ҳисобга олинади.

Мамлакатимизда яратилаётган тариф-малака маълумотномалари ягона таркиб: умумий қисм, малака тавсифи ва касбларнинг алфавит кўрсаткичларига эгадир. Умумий қисмда ходимга қўйиладиган талаблар, айрим ишлаб чиқариш хусусиятлари, янги ишларга тариф белгилаш тартиби, маълумотномаларга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш қоидалари баён этилади.

Маълумотномаларнинг асосий қисми малака тавсифи ҳисобланади.

Бу қисм уч бўлимдан иборат: биринчи бўлим **«Ишларнинг таъриф-тавсифи»** деб юритилади. Бу бўлимга муайян разряддаги ишчи бажарадиган ишлар баён этилади. Бунда ишларнинг мураккаблик ва бошқа кўрсаткичлари даражаси кўрсатилади, уларни бажаришда ишчининг мустақиллиги, ишлаб чиқариш жараёнларини билиши, ички тартибга амал қилиши ва ҳ.к. лар кўрсатилади, иккинчи бўлим **«Билиши керак»**, бунда биринчи бўлимда кўрсатилган

ишларни бажариш учун ишчи эгаллаши керак бўлган билимларга қўйиладиган асосий талаблар кўрсатилади. Учинчи бўлим «**Ишлар намуналари**» - касблар ва разрядлар бўйича ишлаб чиқаришнинг муайян тармоги учун намунавий ҳисобланган касблар ва разрядлар бўйича ишлар рўйхати баён этилади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда корхоналарга тоифали (тўлов гуруҳлари) ягона тариф тўри (ЯТТ) асосида иш кўриш тавсия қилинган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 18 апрелдаги Фармонида биноан, ҳозирги вақтда Ўзбекистонда қўлланилаётган тариф тўри (минимал иш ҳақи 5440 сўм) қуйидагича кўринишга эга.

6-жадвал

Меҳнатга ҳақ тўлаш разряди	Тариф коэффициенти	Меҳнатга ҳақ тўлаш разряди	Тариф коэффициенти
0	1,000	12	4,973
1	2,014	13	5,288
2	2,216	14	5,606
3	2,439	15	5,931
4	2,681	16	6,259
5	2,937	17	6,593
6	3,205	18	6,930
7	3,484	19	7,273
8	3,773	20	7,620
9	4,064	21	7,973
10	4,361	22	8,328
11	4,663		

Мавжуд тариф тўрида разрядлар сони, ишчилар ва хизматчилар меҳнатининг мураккаблигидаги фарқланишлар асосида қарор топтирилган бўлиб, улардан 1-8 разрядлар тоифалари ишчилар меҳнатини тарификациялаш учун ажратилган. Шунинг билан бирга мутахассис ва хизматчилар тариф разрядлари 9-16 меҳнатга ҳақ тўлаш разрядларидан иборатдир.

Масъулияти янада муҳимроқ ва юқори малакали ходимлар, мутахассис ва раҳбарларга иш ҳақи тўлашда 18-22 разрядлардан фойдаланилади.

Ягона тариф тўри бўйича «нолинчи» разряддан бошлаб иш ҳақининг ўсиб бориши билан бирга тариф коэффициентлари ҳам ортиб боради.

Бу меҳнаткашларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш билан бирга уларни янада яхши ва сермахсул ишлашга, ўз малакаларини мунтазам ошириб боришга ундайди.

Янги тариф тизими бўйича бюджетдан маош оладиган илмий ходим, ўқитувчи, врач кабиларнинг иш ҳақи тўлиқ кафолатланган.

Фармонга кўра хўжалик ҳисобидаги корхоналар ҳам ойлик иш ҳақининг энг кам миқдорини ўз корхоналари учун асос қилиб белгилайдилар. Улар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва меҳнат харажатларини камайтириш ҳисобига ўз ходимларнинг иш ҳақини оширадилар. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, хўжалик ҳисобидаги корхона ва ташкилотларда меҳнат қиладиган фуқароларнинг иш ҳақи чегараланмайди. Шундай қилиб, иш ҳақи тўлашни доим такомиллаштириб боришдан асосий мақсад халқимизнинг моддий манфаатдорликни яхшилаш, турмуш фаровонлигини оширишдир. Хуллас, бозор шароитида ким кўп ишласа, шунча кўп даромад қилади.

Умуман олганда, иқтисодий ислоҳотларнинг чуқурлашуви шароитида иш ҳақининг рағбатлантирувчи роли катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун касб-малака гуруҳлари бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш даражасининг такомиллаштирилиши давримизнинг муҳим талабидир. Шунинг учун тариф тури ва тизими бундан кейин ҳам мукамаллашиб бораверади.

Тариф ставкалари (окладлар) тоифалар бўйича Ягона тариф тўрида фақат бажарилаётган ишнинг мураккаблиги ва ходимнинг малакасига қараб табақалаштирилади. 7-жадвалда қишлоқ хўжалигида қўлланиши тавсия этилган кунлик тариф ставкалари келтирилган.

Кунлик тариф ставкаларини ўрнатиш учун республикада қабул қилинган минимал иш ҳақи (5440 сўм) тузатиш ёки минтақа коэффициенти (1,15) ва тариф разряди коэффициентига (2,04) кўпайтирилиб, ойлик иш кунига (25,4) бўлинади.

Бошқа омиллар - меҳнат шароитининг огирлиги, мураккаблиги, уни қўллаш соҳаларининг аҳамияти индивидуал ва жамоа меҳнатининг миқдор ва сифат натижалари, устама иш ҳақи, кўшимча иш ҳақи, мукофот, соврин ва бошқа иш ҳақи тўловларини ташкил этиш унсурлари ёрдамида ҳисобга олинади. Буларга нисбатан тариф ставкаси (оклад) бутун иш ҳақи тўловини шакллантириш учун асос ҳисобланади. Ходимни у ёки бу тоифага мансуб этишда Ўзбекистон Республикаси маълумотлари, стандарт миллий класси-

фикаторлар, ишлар ва ишчи касблар, ягона тариф-малака маълумот-номаси - ишчи касбларнинг ойлик окладлари белгиланган малака маълумотномалари, мансабдор хизматчиларнинг малака маълумот-номасидан келиб чиқилади.

7-жадвал

Кунлик тариф ставкалари. 18.12.2003 йил.

Номи	Тузагиш коэф- фициенти	Разрядлар					
		I	II	III	IV	V	VI
		Тариф коэффициентлар					
		2,04	2,216	2,439	2,681	2,937	3,205
Тракторчи- машинистларга							
а) маҳсулот олиш учун ҳисобланган расценка:							
I-гурӯҳ	1,15	496,04	545,80	600,72	660,34	723,37	789,40
II- гуруҳ	1,402	604,74	665,40	732,35	805,05	881,88	962,36
б) маҳсулот олгангача аванс ҳисобида:							
I-гурӯҳ	1,073	462,83	509,25	560,49	616,13	674,93	736,53
II- гуруҳ	1,307	563,76	620,31	682,73	750,50	822,12	897,15
Чорвачиликда ҳамда қўл кучи билан бажариладиган ишларда							
а) маҳсулот олиш учун ҳисобланган расценка	1,07	461,53	507,83	558,93	614,41	673,05	734,47
б) маҳсулот олгангача аванс ҳисобида	1,00	431,34	474,61	522,36	574,21	629,02	686,42

9.3. Меҳнат ҳақининг тизими ва шакллари

Корхоналарда иш ҳақи шакллари, сарфланган меҳнатнинг миқдорини улчашнинг икки усулига қараб фарқланади: тайёрланган маҳсулот (бажарилган ишлар) га сарфланган вақт ва маҳсулот миқдори билан белгиланади. Шунга мувофиқ иш ҳақининг вақтбай ва ишбай шакллари ёки тизимлари мавжуддир.

Иш ҳақининг вақтбай тизимининг мазмуни шундан иборатки, унда ишчи кучининг баҳоси ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки бажарилган иш вақтининг миқдорига қараб белгиланади. Бунда иш ҳақи миқдори бажарилган ишнинг сифати, миқдори ва истеъмолчилар

томонидан сотиб олиндиш даражасига кўра белгиланади. Одатда иш ҳақининг бундай шакли қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш соҳаларида кўпроқ қўлланилади.

Иш ҳақининг ишбай тизимида - кўринишида ҳақ тўлаш, ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори, сифат ва товар бозоридаги сотилишига қараб белгиланади. Аммо уни ҳисоблашнинг асосий-услубий жиҳати барибир маҳсулот ишлаб чиқаришнинг миқдор кўрсаткичлари билан боғлиқ бўлиб, ишбай расценкасига мувофиқ ишлатилади.

Ҳар қандай меҳнат бевосита иш вақтида ўлчаниши мумкин бўлганлиги туфайли, аслида ҳар қандай ходимнинг меҳнатига вақтбай ҳақ тўланиши мумкин.

Ишбай иш ҳақи, ишлаб чиқариш фаолиятининг меъёрланадиган ва ҳисобга олинадиган натижалари аниқ бўлгандагина бевосита ишлатилади.

Иш ҳақининг бирон-бир шаклини ва кўринишини танлаш аниқ ишлаб чиқариш шароити ва корхоналардаги ишчиларнинг меҳнат мазмунини батафсил таҳлил қилиш асосида амалга оширилади.

Ишбай иш ҳақини ташкил этиш ва ундан самарали фойдаланиш бир қатор шартларга риоя қилишни назарда тутати. Улардан биринчиси - ишчилар меҳнати сарфини меъёрлаш ва ҳисобга олиш имконияти бўлиб, бу ана шу сарфларни бевосита ва тўла акс эттирадиган ва меҳнат унумдорлигининг миқдорий кўрсаткичлари билан боғлиқдир. Ишбай иш ҳақи шаклининг қўлланилиши бажариладиган ҳар бир жараёнга, ҳар бир маҳсулотга асосланган ишлаб чиқариш меъёри ва ишбай расценка белгиланишини талаб қилади.

Шу билан бирга, индивидуал ишлаб чиқариш шароитида иш унумини меъёрлаш ва ҳисобга олиш меҳнат сарфлашнинг камайиш имкониятини назарда тутиши керак бўлади.

Ишбай меҳнат ҳақи ишчининг максимал иш унумдорлигига эришишга психологик жиҳатдан рағбатлантиради. Бу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатининг пасайишига, технологиянинг бузилишига, моддий бойликларни ортқча сарфлашга олиб келиши мумкин. Шу муносабат билан айниқса масъулиятли ва хавfli ишларда уларни бажариш сифатига орттирилган талаблар қўйилади, шунинг учун ишбай меҳнат ҳақини қўллаш чекланади.

Юқорида қайд қилинган шартларнинг ҳар бири ишбай меҳнат ҳақи шаклини муваффақиятли қўллаш учун зарур имконият яратати.

Қишлоқ хўжалигида вақтбай меҳнат ҳақи, биринчидан раҳбар ходим ва мутахассислар банд бўлган асосий ишлаб чиқаришда қўлланилади. Вақтбай меҳнат ҳақи шакли асбоб-ускуналарни таъмирлаш ва уларга хизмат кўрсатиш, унинг иш қобилиятини сақлаб туришга оид кўшимча ишчилар (слесарь-таъмирловчи, электр слесарлар, созловчилар ва бошқалар)га меҳнат ҳақи тўлаш учун қўлланилади. Иш унумдорлигининг миқдор кўрсаткичларини белгилаш мумкин бўлмаган ёрдамчи ишчилар, омборчилар, мойловчилар, асбобларни тарқатувчиларга ҳам вақтбай иш ҳақи тўланади. Вақтбай меҳнат ҳақи шаклини қўллашнинг муваффақияти шундан иборатки, у ҳар бир ишчининг ҳақиқатда ишлаб берган вақтини, тариф-малака маълумотномалари талабларига мувофиқ, тариф разрядлари берилишини, хизмат кўрсатишнинг асосланган меъёрларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланишни, шунингдек, мукофотлашнинг асосланган тизимларини танлашни қатъий назорат қилиб боришни талаб қилади.

Ишбай меҳнат ҳақи шаклида маош тўлаш меҳнат натижаси билан иш ҳақи миқдори ўртасидаги боғлиқликни белгилаш усуллари ва ишбай ҳақни ҳисоб-китоб қилиш йўлларининг турли-туманлиги билан характерланади.

Тажрибада ишбай меҳнат ҳақи тизимининг бевосита оддий, ишбай-мукофот, кўтара, ишбай-ўсиб боровчи ва кўтара-мукофот турлари қўлланилади.

Оддий ишбай шакли шу билан характерланадигани, унда ҳар бир ишчининг иш ҳақи унинг шахсий меҳнат натижалари билан, яъни у, маҳсулот миқдор ёки муайян муддат ичида бажарган ишлари миқдори билан белгиланади. Бинобарин, бундай ҳолатда ишчининг меҳнат сарфлари ва натижалари билан унинг иш ҳақи ўртасида бевосита алоқа ўрнатилади.

Оддий ишбай иш ҳақи шаклида бажарилган ҳар бир иш бирлигига тўланадиган иш ҳақи учун ўзгармас ишбай расценка белгиланади.

Иш ҳақининг умумий миқдори қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$Им = Р \cdot П$$

Бунда:

Им - ишбай иш ҳақи миқдори;

Р - ишбай усулида бажарилган иш бирлигига ишбай ҳақ;

П - бажарилган ёки тайёрланган маҳсулот миқдори.

Ишбай ҳақ, ҳар қандай ишбай иш ҳақи шаклининг асосий унсуридир. Қараб чиқилаётган тизим шароитида расценка қуйидагича аниқланади:

$$P = \frac{ТСр}{Им}$$

Бунда: P-ишбай расценка;

ТСр -бажарилаётган ишлар разрядига мувофиқ бўлган тариф ставкаси;

Им -иш меъёри.

Ишбай расценкани белгилашда тариф ставкалари асос қилиб олинадиган тегишли вақт бирликларини таъминлаш зарур. Вақт бирликларига эса меъёр белгиланади. Агар кунлик смена учун ишлаб чиқариш меъёри белгиланган бўлса, расценкани ҳисоб-китоб қилишда бир кунлик (смена) тариф ставкасидан фойдаланилади, соатбай ишлаб чиқариш меъёри белгиланганда эса расценкани аниқлаш учун соатбай тариф ставкасидан фойдаланилади.

Иш ҳақининг ишбай-ўсиб боровчи (прогрессив) шаклида, бошлангич меъёр база билан белгиланган ишчининг ишига ўзгармас ишбай расценка - баҳо бўйича иш ҳақи тўланади, кўшимча ишланган ишига эса бошлангич меъёрдан ортиқ олинган маҳсулот учун юқори баҳо бўйича ҳақ тўланади.

Меҳнат ҳақининг ишбай – ўсиб боровчи тизимининг иқтисодий мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш мақсадида, иш расценкасини кўтариш йўли билан боғлиқ бўлган кўшимча чиқимлар, маҳсулот етиштиришни кўпайтириш ҳисобига юзага келадиган харажатлар, таннархнинг тежалган умумий суммаси билан солиштирилади. Ҳозирги вақтда бу шакл корхоналарда кенг қўлланилмоқда.

Меҳнат ҳақининг кўтара ишбай шаклида иш ҳақининг миқдори (аккорд баҳоси) ишнинг умумий қўлами учун белгиланади.

Кўтара иш ҳақининг миқдори, вақт меъёрининг (ишлаб чиқаришнинг) ҳар хил ишлар бўйича ҳаракат қилиши асосида белгиланади. *Меҳнат ҳақининг кўтара - мукофот шакли* ходимга расценка бўйича чиқарилган ишбай маошига кўшимча тарзида кўзда тутилдиган мукофот шахс ёки гуруҳ томонидан сифат ва сон жиҳатидан эришилган ютуқлар учун берилади.

Меҳнат ҳақи тизимлари ва шакллари орасида аниқ боғлиқлик мавжуд бўлиб, у вақтбай иш ҳақида ҳам, ишбай иш ҳақида ҳам

хўжалик ҳисобида ишлайдиган корхоналар олган даромадидан ёки сармоясидан сарфланган меҳнатига замонавий усуллар бўйича ишчиларга бўнак (аванс) бериш амалга оширилади.

Бундай ҳолларда қўлланиладиган иш ҳақининг шаклларида қонунга рия қилиниш билан бирга керак бўлган умумий кўрсатмаларни ҳисобга олишни, ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини, моддий харажатларни, сифат кўрсаткичларини ва меҳнат меъёрини, маҳсулот етиштириш меъёрини тўғри ташкил этиш зарур.

Вақтбай иш ҳақининг шакллари ва унинг тизимлари.

Меҳнат ҳақининг вақтбай шакли бажарилган иш учун ҳақ тўлашнинг асосий йўли ҳисобланади. Вақтбай меҳнат ҳақи шаклининг моҳияти шундаки, унда иш ҳақи тайёрланган маҳсулотнинг миқдори ва сифатидан қатъий назар ишловчиларнинг малакасига ва ишлаган вақтига қараб тўланади.

Меҳнат ҳақининг вақтбай шакли иш жараёнларини меъёрлаш ва ҳисобга олиш қийин бўлган ҳолларда ҳамда ишчиларни ишбай иш ҳақи шаклига ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлмаган жойларда қўлланилади.

Вақтбай меҳнат ҳақи шакли уч турга бўлинади:

- 1) оддий-вақтбай;
- 2) вақтбай-мукофот,
- 3) вақтбай-ишбай.

Меҳнат ҳақининг оддий вақтбай тури ишчига берилган касб даражаси ва ишлаган вақти миқдорига яраша тариф ставкаси билан белгиланади.

Иш берувчиларнинг кўпчилиги иш ҳақининг ишбай шаклида иш юритишдаги қийинчиликлар билан боғлиқ бўлган хавф-хатар ва бошқа улчовларни билгани ҳолда вақтбай иш ҳақи шаклидан фойдаланишни хуш кўрадилар.

Меҳнат ҳақининг бу тизими хизматга яраша ҳақ тўлаш каби, энг аввало эришган шахсий ютуқлари билан бирга ўзининг қатор нозик томонларига ҳам эга.

Вақтбай-мукофот меҳнат ҳақи тури вақтбай ишловчи ишчиларни меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот сифатини яхшилашдан моддий манфаатдор қилади. Мукофотлаш кўрсаткичлари муайян ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари (масалан, асбоб-ускуналарнинг бекор туришини қисқартириш, хом-ашё ва мод-

дий харажатларни тежаш ва ҳ.к.лар) га қараб турлича бўлиши мумкин.

Ишнинг сифати, айрим ҳолларда миқдори учун вақтбай иш ҳақининг мукофот билан бирга кўшиб олиб борилишини, илмий асосланган хизмат кўрсатишнинг жорий этилиши, топшириқларни қатъий меъёрлаш вақтбай иш ҳақи шакли ролини кучайтиради ва унинг кенг ёйишга шарт-шароит яратади.

Ҳар қандай ишбай иш ҳақи тизими ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ёки ишлаб чиқариш жараёни бирлигига вақт меъёрларини ишлаб чиқиш ва белгилашга асосланади. Меъёрлар муайян ишлаб чиқариш техникаси, шарт-шароитлари учун белгиланганлиги туфайли бу шарт-шароитлар ўзгариши билан меъёрлар ҳам қайта кўриб чиқилиши лозим. Айни бир вақтда расценкалар ҳам ўзгаради. Шу сабабли уларни ҳам қайта кўриб туриш керак.

9.4. Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатга ҳақ тўлаш тартиби

Корхоналардаги фермер ва пудратчиларнинг ҳамда бошқа ички хўжалик бўлинмаларининг иш ҳақи фонди, хўжаликда ишлаб чиқиладиган технологик харита асосида аниқланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида иш ҳақи фондини шакллантириш ва меҳнатга ҳақ тўлаш учун йил бошида барча тармоқларда, ҳар бир фермер хўжалигида, оила пудрати жамоаларида илмий жиҳатдан асосланган технологик хариталар ишлаб чиқилиб, хўжаликда тасдиқлангач, шунга мувофиқ равишда меҳнатга тўланадиган иш ҳақи фонди белгиланади.

Пудрат асосида ишловчи жамоаларда маҳсулот ишлаб чиқарилгунча меҳнатга ҳақ тўлаш вақтбай тизим асосида амалга оширилиши ва меҳнатнинг пировард натижасига қараб йил охирида кўтара-мукофот шаклида ҳақ тўланиши мақсадга мувофиқдир.

Бунда бўнак бериш шакли, унинг миқдори ва ҳар бир муайян шароитда уни табақалаштириш тўғрисидаги масалани ҳал қилишни меҳнатга ҳақ тўлаш учун ажаратиладиган лимити доирасида белгилаб олиш лозим.

Пудратчиларга тўланадиган бўнак миқдори (агар меҳнаткашлар жамоаси малакаси, иш тажрибаси тахминан бир хил бўлса ва топширилган ишга моддий жавобгарликни сезиш ва унга виждонан муносабатда бўлсалар) баробар миқдорда белгиланиши мумкин. Лекин

бўнакни тақсимлашда моддий жавобгарлик тамойили ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Агарда пудратчилар жамоаларида ишлаб чиқариладиган маҳсулот ва ходимлар малакаси бир-биридан кескин фарқ қилса тўланадиган бўнак миқдори табақалашган ҳолда белгиланиши лозим. Бундай жамоаларда сарфланган киши/соат учун иш ҳақи белгилашда, кундалик тариф ставкаларини аниқлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бўнакни табақалаштириш эса иш бажарувчининг ой давомида турли ишлар билан банд бўлишидан, тоифаси ва унвони учун тўланадиган кўшимча ҳақдан, меҳнатда қатнашиш коэффицентини қўлланишдан иборат бўлади, бу коэффициент асосан муайян бир ходимнинг меҳнат унумдорлигини ва унинг бажарадиган ишининг сифатини ҳисобга олади.

Хўжаликларда ишлаб чиқариш якунларини, экинлар ҳосилдорлигини ва бошқа сифат кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда, йиллик иш ҳақи тариф ставкаси 25-50 фоизга оширилиб, етиштириладиган маҳсулотлар қийматидан иш ҳақи фонди аниқланади. Бу иш ҳақи фонди ички хўжалик бўлинмаларининг (пудратчининг) даромад улуши ҳисобланади ва ҳар 100 сўмлик сотилган маҳсулот қийматидан аниқланади.

Узил-кесил ҳисоб-китоб қилгунга қадар маҳсулот учун ҳисобланган иш ҳақининг 70 фоизи миқдорида бўнак сифатида, хўжаликка ёки унинг номидан тайёрловчи ташкилотларга маҳсулот сотишдан олинган даромад ҳисобидан бериб борилади. Бу бўнак суммаси хўжаликларда ишлаб чиқилган технологик харитадан келиб чиққан ҳолда ҳисобланган иш ҳақи тариф фондининг умумий суммасидан оширилмаган ҳолда белгиланади.

Мисол: Бухоро вилояти Ғиждувон туманидаги Ҳамид Олимжон номли ширкат хўжалигида 2002 йилда оила бошлиги М. Назаровга 10,5 га ер майдони пахта етиштириш учун бириктириб берилган, ҳосилдорлик гектаридан 42 центнер, жами ер майдонидан 44,1 тонна ҳосил олиш оила пудрати шартномаси асосида белгиланган. Ялпи маҳсулот қиймати пахтанинг навларини ҳисобга олган ҳолда ($1\text{ц}=1165\text{ сўм}$) $514161,9\text{ сўмни}$ ташкил этган. Тариф бўйича иш ҳақи фонди $(514161,9 \cdot 70)/100 = 77124,3\text{ сўмни}$ ташкил этган. Маҳсулот учун кўшимча 25 фоиз $(77124,3 \cdot 25)/100 = 19281,0\text{ сўм}$ ҳисобланган. Натижада жами иш ҳақи фонди (даромад) $96405,3\text{ сўмни}$ $(77124,3+19281,0)$ ташкил этади. Расценка ўрнатишда ҳар 100 сўмлик маҳсулот қийматидан иш ҳақи фонди (даромад) $18,75\text{ сўмни}$

ташкил этади (96405,3:514161,9)·100. Шундан йил давомида 70 фоизи ёки 67483,7 сўмдан (96405,3·70)/100) ошмаган миқдорда бўнак тарикасида пудратчига ва пудратчи ер майдонида ишлаган ёлланма ишловчиларга иш ҳақи тўлаб борилади.

Агар пудратчи белгиланган миқдорга нисбатан кўшимча пахта маҳсулоти етиштириб, уни топширса кўшимча маҳсулотининг ҳар 100 сўмига 13,13 (18,75·70 %)/100) сўм иш ҳақи (даромад) кўшилиб берилади.

Пудратчиларга 9-10 ой давомида иш ҳақи учун бўнак, бириктирилган ер участкасида агротехник тадбирларни ўз вақтида бажарилишини ҳисобга олган ҳолда, ҳар ойнинг якунида агротехник харилада кўрсатилган иш миқдоридан келиб чиқиб тузилган ва хўжаликнинг бош пудратчиси томонидан тасдиқланган топшириқномага (ҳисоб варақаси, табел) асосан берилади.

Қишлоқ хўжалигида пудратчилар жамоасига аъзо бўлмаган ёлланма ишловчилар билан маълум ишларни бажариш учун меҳнат шартномаси тузилиши мумкин. Бундай ишловчиларнинг иш ҳақи пудратчиларнинг меҳнат ҳақи фонди (даромад) ҳисобидан тўланади.

Меҳнат ҳақи, томонларнинг келишуви бўйича белгиланади ва у қишлоқ хўжалик корхоналари ишловчиларига тариф ставкаси бўйича белгиланган маошдан кам бўлмаслиги керак.

Бажариладиган ишларнинг сифати кўп жиҳатдан ишчининг тажрибасига, қобилиятига, билими ва малакасига боғлиқ бўлади. Иш ҳақида ишловчиларнинг малакасини акс эттириш ва улардан энг яхшиларини ажратиб кўрсатиш учун I ва II тоифали сувчи, сут соғувчи, «уста чорвадор», «уста сувчи», «ўсимликчилик устаси» унвони бўлган ишловчиларга ва тоифага эга бўлган ходимлар учун маошларига нисбатан қуйидагича кўшимча ҳақ белгиланади: II тоифа учун –10 фоиз, I тоифа учун –20 фоиз. Топшириқ сифатсиз бажарилганда ва маҳсулотнинг сифати пасайиб кетган ҳолларда мазкур кўшимчалар берилмайди.

Тоифалар ва унвон учун кўшимчаларни ойлик бўнакка кўшиб ҳисоблаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалик ишларига жалб қилинган мавсумий (ёлланма) ишловчиларга йил якунида кўшимча ҳақ ва мукофот ҳисобланмайди.

Пудратчилар ва бошқа ички хўжалик бўлинмалари билан узилкесил ҳисоб-китоб қилиш учун хўжаликни молия-ҳисоб марказида

маҳсулот тўлиқ қабул қилинганидан кейин, қуйидаги тартибда соф даромад миқдори аниқланади.

Соф даромадни аниқлашда меъёрдан ортиқча қилинган харажатлар мавжуд бўлса ва улар қўшимча харажат меъеридан кам бўлса, бундай ҳолатда умумий даромад суммасидан ҳақиқатда қилинган харажат чегирилади, яъни соф даромадда иқтисод қилинган харажат ҳам ўз аксини топади.

Раҳбар ходимлар ва мутахасислар меҳнатига ҳақ тўлаши.

Раҳбар ходимлар ва мутахасисларга сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулоти қийматига нисбатан белгиланган меъёр асосида ҳақ тўлаш тавсия этилади.

Меъёр барча раҳбар ходимлар ва мутахасисларга олдинги 3 йилда хўжалик томонидан сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ўртача қийматига нисбатан белгиланади ва 1000 сўмлик товар маҳсулоти учун ҳақ тўлаш меъёри ҳисоблаб чиқилади ва шу асосда йил якуни бўйича товар маҳсулоти учун қўшимча ҳақ тўланади.

Бунинг учун олдинги 3 йилги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдори натура ҳолда олиниб, охириги йилда, йиллик ҳисобот бўйича аниқланган сотиш баҳосида (сотилмаган маҳсулот таннархи бўйича) ўртача бир йиллик сотилган маҳсулотлар қиймати аниқланади ва жорий йил «Бизнес режа»си бўйича раҳбар ходимлар ва мутахасисларнинг ойлик лавозим маоши бўйича иш ҳақи фонди ҳисобланади ҳамда 1000 сўм товар маҳсулот учун меъёр ўрнатилади.

Раҳбар ходимлар ва мутахасисларни ишлаб чиқариш харажатларини тежашда ва таннархни пасайтиришда манфаатдорлигини ошириш учун рентабеллик даражаси кўрсаткичи учун мукофотлаш тавсия этилади. Хўжаликнинг жорий йил ишлаб чиқариш дастурида (бизнес-режада) ўсимликчилик бўйича режалаштирилган рентабеллик даражаси кейинги 3 йилдаги ўртача рентабеллик кўрсаткичидан кам бўлмаса ва уни бажарилиши таъминланса, йиллик лавозим маоши фондига рентабеллик 20 фоизгача бўлса 15 фоиз, 20-25 фоизга 20 фоиз, 25,1-30 фоизга 25 фоиз, 30 фоиздан юқори бўлса 30 фоиз ва режадаги кўрсаткичдан ошган ҳар бир фоиз учун эса 10 фоиз қўшимча мукофот ҳисобланади. Агарда режалаштирилган рентабеллик кўрсаткичи ўтган 3 йилдаги ўртача кўрсаткичдан кам бўлса, мукофот фондиди ҳисоблаш учун 3 йиллик ўртача кўрсаткич асос қилиб олинади.

Рентабеллик даражасини ошиши учун ҳисобланган мукофот фонди ушбу кўрсаткич бўйича олинган ва хўжалик ҳисобида қоладиган соф фойданинг 50 фоизидан ошмаслиги керак.

Оила пудрати шароитида меҳнатга ҳақ тўлаш тартиби «Шарқ» ширкат хўжалиги мисолида. Оила пудратида меҳнатга ҳақ тўлаш оила пудрати аъзоларининг даромади ҳисобидан берилади. Меҳнатга ҳақ тўлаш «Шарқ» ширкат хўжалигида қуйидагича белгиланади:

Оила пудрати шартномасида ҳар бир гектар ғалла майдонидан дон ҳосилдорлиги 40 центнер белгиланиб, 10 га. дон майдонидан ялпи ҳосил 40,0 тоннани ташкил қилади, шундан пудратчи 35,0 тоннасини хўжаликка топширади. Хўжаликка топшириладиган дон маҳсулотининг қиймати (1 кг 63,5 сўмдан) 2222500 сўмни ташкил қилади. Ушбу маҳсулот қийматидан 10 фоизи меҳнат ҳақи фонди сифатида ажратилган, яъни 1 гектар дон маҳсулотига меҳнат ҳақи 222250 сўмни ташкил қилади. Шундан 70 фоизи, яъни 155575 сўм 1 гектарга бўнак иш ҳақи сифатида белгиланган.

Меҳнатга ҳақ тўлашда 1 оилада 4 киши ишлаганда 1 ойлик маошни нормал тартибда бўлиш учун камида 40 гектар ғалла майдонини ташкил қилиш керак.

Лекин далолатнома асосида берилган ерлар бу майдондагидан кам бўлишини ҳисобга олсак, меҳнат ҳақини ошириш ҳосилдорликни ошириш ҳисобига амалга ошириш керак. Ҳосилдорлик қанча юқори бўлса, меҳнат ҳақи фонди ва бўнак маблағлари ҳам шунча кўпаяди.

Иш ҳақининг асосий қисми йил давомида бўлиб берилса ҳам, қолган 30 фоизи йил якунида берилиши, пудратчини харажатларни камайтиришга интилади. Агарда пудратчи топшириқдаги харажатларини иқтисод қилса, қилинган иқтисод иш ҳақи фонди сифатида берилади.

2-мисол: Паркент тумани «Шарқ» ширкат хўжалигида пудратчи Й.Убайдуллаевга меҳнатга ҳақ тўлаш тартиби. Пудратчи Й.Убайдуллаев 10 гектар ерга ғалла эккан.

Пудратчи Й.Убайдуллаев ҳосилни кўтариб шартномада кўрсатилган 35 тоннани ўрнига 40 тонна бугдойни етиштирди. 5 тонна бугдойни режадан ортиги билан бажаргани учун, 40 % натура шаклида иш ҳақига берилади. Пудратчи Й.Убайдуллаев 2 тонна бугдойни бозорда 100 сўмдан сотиб 200000 сўм фойда кўради ва 3 тонна бугдойни эса хўжаликка пул шаклида 63,5 сўмдан эмас, 20 % кўшилган ҳолда 76,2 сўмдан сотиб, 228600 сўм даромад олади.

Экин май- дони, га	Ҳосилдор- лик, ц/га	Ялпи ҳосил, т	Ялпи ҳосил қиймати, минг сўм	Ҳўжаликка топширади. тонна	Пудратчига қолади, тонна
1	2	3	4	5	6
10	40	40	2510	35	5,0

Ҳўжаликка топ- ширадиган 35 тонна маҳсулот- нинг қиймати, минг сўм	Ялпи маҳсу- лот қийма- тини 10 % иш ҳақиға, сўм	Бўнак иш ҳақи 70 %, сўм	Ҳар ойга бўнак сум- маси, сўм	Йил якунида 30 % ни суммаси
7	8	9	10	11
2222,5	222250	155575,0	19446,9	66675

Тест-рейтинг саволлари:

1. Иш ҳақи тўлашнинг асосий тамойиллари.
2. Иш ҳақи тўлашнинг вазифалари.
3. Иш ҳақининг тизими деб нимага айтилади?
4. Иш ҳақининг турлари ва уларнинг мазмунини тушунтиринг.
5. Оддий ишбай иш ҳақи деб нимага айтилади?
6. Ишбай мукофот иш ҳақи деб нимага айтилади ва у қайси тар-моқларда қўлланилади?
7. Ишбай ўсиб борувчи (прогрессив) иш ҳақи деб нимага айти-лади ва у қаерда қўлланилади?
8. Кўтара (аккорд) иш ҳақи деб нимага айтилади ва у қаерда қўлланилади?
9. Кўтара-мукофот иш ҳақи деб нимага айтилади ва у қаерда қўлланилади?
10. «Расценка» деб нимага айтилади ва уни тузиш учун керакли маълумотларни айтинг?
11. «Расценка» турлари ва ўрнатиш усули.
12. Номинал иш ҳақи деб нимага айтилади?
13. Реал иш ҳақи деб нимага айтилади?
14. «Маргинализация» деб нимага айтилади?
15. Иш ҳақини сегментациялаш деб нимага айтилади?
16. Қишлоқ хўжалигидаги асосий иш ҳақиға нималар киради?
17. Қишлоқ хўжалигидаги қўшимча иш ҳақиға нималар киради?
18. Қишлоқ хўжалигида қайси кўрсаткичлар бўйича мукофот-лар берилади?
19. «Трансферт» тўловлари деб нимага айтилади?

II-БЎЛИМ. ДЕҲҚОНЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

10-боб. Деҳқончилик тармоқларини ташкил этишнинг умумий масалалари

10.1. Деҳқончиликда хўжалик юритиш тизимининг эволюцияси

Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири деҳқончиликдир. Деҳқончилик тармоғини тўғри ташкил қилиш ва мақсадга мувофиқ юритиш корхонада қабул қилинган деҳқончилик тизимига асосланади.

Деҳқончилик тизими дейилганда талаб даражасидаги сифатда, арзон, рақобатга чидамли деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш мақсадида ердан тўла фойдаланиш ва тупроқ унумдорлигини оширишга қаратилган, ўзаро боғлиқ ҳамда бир-бирини тўлдирувчи иқтисодий, ташкилий, техникавий ва агротехник табирий - чоралар йиғиндиси тушунилади.

Деҳқончилик тизимининг асосини деҳқончилик технологияси, яъни агротехникаси ташкил қилади. Бу деҳқончилик технологияси, яъни тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш соҳасидаги агротехник тадбирларнинг йиғиндисидан иборат бўлиб, парвариш қилинаётган экинлар хусусиятига мувофиқ келиши, уларнинг ўсиши ва ривожланишига кўмаклашиши ҳамда пировард натижада арзон ва юқори сифатли ҳосил етиштиришни таъминлаши керак. Ҳар хил табиий – иқтисодий ва хўжалик юритиш шароитларига мувофиқ келадиган деҳқончилик тизимлари, ишлаб чиқариш кучлари ривожланишига мос келиши, яъни техник ва химиявий воситалар, экинларга ишлов бериш технологияси ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг такомиллашувига қараб доим ўзгариб, янгиланиб келмоқда ва шундай тараққий этиб бораверади.

Деҳқончилик тизими тўғрисидаги таълимот 200 йилдан ортиқ тарихга эга бўлиб, унинг алмашилиб туриши куйидаги тартибда амалга оширилган:

- ўрмон ва чакалакзорларни куйдириб деҳқончилик қилиш;
- ерларни узоқ муддатга ташлаб қўйиб (қўриқ ва партов тизими), деҳқончилик қилиш;
- шудгорлаш орқали деҳқончилик қилиш;

- ўт-далали алмашлаб экиш ёрдамида деҳқончилик қилиш;
- қатор ораларига ишлов бериб, деҳқончилик қилиш, хусусан сугориладиган ҳудудлардаги деҳқончилик тизими.

Ўрмон ва чакалакзорларни қирқиб, деҳқончилик қилиш. Бу усул деҳқончилик юзага келабошлаган дастлабки даврларга тўғри келади. Хусусан, мулкчилик пайдо бўлмасдан аввал ва кулдорлик тузумининг дастлабки пайтларида экин экиладиган ерларни танлашда ҳеч қандай чегарага амал қилинмаган. Кишилар ўрмон ва чакалакзорларни қирқиб ташлаб ёки куйдириш йўли билан ер очиб, деҳқончилик қилганлар. Ер унумдорлиги пасайгандан кейин худди, шундай усул билан бошқа ерларда маҳсулот етиштирганлар. Бу тизимда тупроқ унумдорлиги кишиларнинг фаол иштирокисиз, фақат табиий омиллар ҳисобига тикланган. Кейинчалик партов-қўриқ тизимига ўтилган.

Партов деб илгари экин экилган, кейинчалик ташлаб қўйилган бегона ўтлар босиб кетган ва ундан яйлов ҳамда пичанзор сифатида фойдаланиладиган ерларга айтилади.

Партов ва қўриқ ерларни очиб ўзлаштириб дон экинлари экилганда улардан 7-10 йил ҳосил олинган. Шундан кейин ерларнинг тупроқ унумдорлигини тиклаш учун узоқ муддатга 25-30 йилга ташлаб қўйилган. Аҳоли сонининг тез ўсиши ва айниқса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг ортиши, ерга хусусий мулкчиликнинг вужудга келиши натижасида ердан бирмунча унумли фойдаланиш зарурияти туғилган. Шундан кейин ташлаб қўйилган ерлардан қисман фойдаланиш тизимига ўтилган. Шу тартибда ташлаб қўйилган ер, бир неча қисмга бўлиниб, унинг бир қисмига экин экилган, қолган қисми эса 10-15 йилга ташлаб қўйилган.

Ердан бундай фойдаланиш қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабни қондира олмагандан кейин, ерларга узоқ муддат дам бериш ўрнига шудгор қилиб қўйиш орқали тупроқ унумдорлигини тиклаш тизими жорий қилинган.

Шудгорлаб қўйиш тизимининг моҳияти шундаки, сурункасига бир неча йил пахта ёки донли экинлар экилиб борилиб, кучсизланиб қолган ва бегона ўтлар босиб кетган ерлар кузда ёки баҳорда ҳайдалади. Кейин ерлар бегона ўтларга қарши шудгорланади ёки ёгингарчилик туфайли ҳосил бўлган дон экинлари экилади. Шудгор қилинганда далалардаги бегона ўтлар йўқолади, ерда нам, тупроқда кислород ва озик моддалар тўпланади, экин экиб банд қилинмаган шудгорга тоза ёки қора шудгор дейилади. Шудгорланишнинг бу ти-

зимидан собиқ иттифоқнинг кўпроқ ғаллакор туманларида фойдаланилган. Ўз - ўзидан равшанки суғориладиган туманларда бу тизимдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас.

Фан ва техниканинг тарраққий этиши ҳамда шаҳар аҳолисининг тез суръатлар билан кўпайиши туфайли, аҳолининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига, айниқса, чорвачилик маҳсулотларига, саноатнинг эса қишлоқ хўжалик хом ашёсига талаби анча ошади.

Бу даврларга келиб фаннинг ривожланиши ва хусусан биология фани, ўсимликларнинг озикланиш хусусиятларини кашф этилиши, деҳқончилик тизимининг тубдан ўзгаришига олиб келди. Француз табиатшунос олими Либих, ҳамма экинларни озикланиш хусусиятига кўра 2 гуруҳга бўлиб, биринчи гуруҳдаги экинлар тупроқдан озик олишини ва иккинчи гуруҳдагилар эса ҳаводан озик олиб, озика моддалари илдизда тўпланишини исботлади ва самарали деҳқончилик шу экинларни ўзаро алмашлаб экишга асосланиши кераклигини илмий жиҳатдан асослаб берди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларига тобора ортиб бораётган талаб ва фан - техника тарраққиёти натижасида шудгорлаб экиш тизими деҳқончиликда анча илгор тизим бўлган алмашлаб экиш тизими билан алмаштирилади.

Алмашлаб экиш тизимида донли экинлар 1-2 йидан ортиқ экилмасдан, балки чопиқ талаб ёки ем-хашак экинлар, маккажўхори, картошка, йўнғичқа, беда ва бошқалар билан алмаштирилади. Деҳқончиликнинг бу тизимида шудгорланадиган майдоннинг бир қисмига йўнғичқа ёки беда, қолган қисмига хашаки экинлар экилади.

Ўт-далали алмашлаб экиш тизимининг туб маъноси, серунум тупроқ таркибини яратишдир. Тупроқнинг унумли таркиби эса кўп йиллик дуккакли ва ғалласимон ўт аралашмаси экиш билан ҳосил қилинади. Бу тизим ҳақидаги таълимотни академик В.Г.Вильямс яратган.

Ўт-далали алмашлаб экиш, деҳқончилик юритиш тизимининг бир тури бўлиб, аниқ бир шароитда тўла ижобий аҳамият касб этади. Намгарчилик етарли бўлган ва айниқса, суғорилиб деҳқончилик қилинадиган ҳудуд ва туманлар учун бу тизим ўта қолақ-экстенсив тизимдир. Жамиятда қишлоқ хўжалигидан бошқа соҳаларни ҳам гуркираб ривожланиши натижасида аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳайдаладиган ерларнинг камайиши, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабнинг тез суръатлар билан ўсиши, минерал ўғит ва кимёвий воситаларнинг кўплаб саноат асосида ишлаб чиқариш, қолақ экстенсив ўт-далали алмашлаб экиш тизимидан, чо-

пиқ қилинадиган, экинларни экиб деҳқончилик қилиш тизимига ўтишни тақозо қилади. Чопиқ қилинадиган экинларни экиб, деҳқончилик қилиш ўсимликчиликнинг жадал тизими бўлиб, маълум ер бирлигидан кўпроқ маҳсулот олишни таъминлайди. Бу тизим минерал ва маҳаллий органик ўғитлар ва кимёвий воситалардан, ҳамда техника воситаларидан фойдаланиш ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга асосланади.

Академик Д.Н.Прянишников ва унинг издошлари ерга минерал ва органик ўғит солиш тупроқ унумдорлигини оширишни, шудгорланадиган ва ўт майдонининг бир қисмига чопиқ қилинадиган, серҳосил экинлар экиш, ҳар гектар ҳайдаладиган ердан кўплаб деҳқончилик, чорвачилик маҳсулотлари олиш имконини беришини, натижада меҳнат унумдорлигининг ошиши ва маҳсулот таннархининг пасайишини асослаб берган эдилар. Шундай қилиб жадал деҳқончилик қишлоқ хўжалик тараққиётининг бош йўналиши ва объектив зарурияти бўлиб қолди.

Деҳқончилик тизимини самарали олиб боришга куйидаги талаблар қўйилади:

- шартнома кўрсаткичлари ва давлат буюртмаларини бажариш;
- ишлаб чиқаришни самарали ихтисослаштириш, концентрациялаш, тармоқларни мутаносиб олиб бориш;
- саноат ишлаб чиқаришини кенг жорий этиш, маҳсулотларни сақлаш, қайта ишлаш, сотишни ташкил этиш ва экспортни кучайтириш;
- ишлаб чиқаришни олиб бориш механизмларининг барқарорлигини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш бўлимлари ва тармоқлар ўртасида мақсадга мувофиқ боғлиқлик ва нисбатни таъминлаш;
- барча ресурслардан тўлиқ ва унумли фойдаланиш;
- меҳнатни ташкил этишда мавсумийликни бартараф этиш;
- меҳнат ресурсларини йил давомида бир текис ва тўла иш билан таъминлаш;
- кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун керак бўладиган жамғармани ташкил этиш;
- ишлаб чиқаришга қўйилган маблағларнинг айланиш тезлигини ошириш;
- йил давомида бир текис пул тушумини таъминлаш.

Деҳқончилик тизими бир-бирини тўлдирадиган, бир-бири билан ўзаро боғлиқ ташкилий, иқтисодий, технологик (агротехник) ва тех-

ник тадбирлар тизимидан иборатдир. Деҳқончилик тизимига кирган тадбирий чоралар шу тизимнинг унсурлари деб ҳам юритилади. Деҳқончилик тизими қуйидаги жадвалда тасвирланган:

9-жадвал

Деҳқончилик тизими

Ташкилий иқтисодий тадбирлар тизими	Технологик тизим	Техникавий тизим
Ихтисослаштириш ва ер ҳудудини ташкил қилиш	Экин майдонлари таркиби ва алмашлаб экиш	Машиналар ва асбоб усқуналар
Иш жараёнларини ташкил қилиш	Тупроққа ишлов бериш	Бино-иншоот ва бошқа воситалар тизими
Режалаштириш тизими	Уруғчилик	Ишлаб чиқаришни механизациялаш, электрлаштириш ва автоматлаштириш, компьютер тизими
Меҳнатни ташкил қилиш, меъёрлаш ва ҳақ тўлаш	Ўғитлаш	
Бошқариш тизими	Зараркунандалар, касалликлар ва бегона ўтларга қарши курашиш	
Шартномалар тузиш	Тупроқ унумдорлиги, сув тежамини тартибга солиш бўйича мелиорация ва суғориш тадбирлари	
	Маҳсулотни ўриб-йиғиб олиш ва сақлаш	

Деҳқончилик тизимининг методик тузилиши қуйидагича талқин қилинади:

– ишлаб чиқаришни таҳлили ва корхонанинг истиқболдаги тараққиётини илмий жиҳатдан асосланган дастурини яратиш;

– корхоналарни ишлаб чиқариш йўналишини белгилаш, ички хўжалик ихтисослигини аниқлаш ва тармоқларни мақсадга мувофиқ равишда қўшиб олиб боришни таъминлаш;

– деҳқончилик, ем-хашак ишлаб чиқариш ва чорвачилик тизимларини аниқлаш;

– қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялаштириш, электрлаштириш ва автоматлаштириш тизимларини ишлаб чиқиш;

- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини саноат асосида қайта ишлаш, сақлаш, реализация қилиш ва хизмат қилиш ҳамда ёрдамчи саноат корхоналари ишлаб чиқаришни уюштириш;
- меҳнат баланси, меҳнатни ташкил этиш, ҳақ тўлаш ва уни ҳимояси;
- корхонани бошқаришнинг ташкилий ва ишлаб чиқариш таркиби;
- социал ривожланиш;
- аҳолининг шахсий томорқа хўжалиги;
- атроф-муҳитни ҳимояси;
- капитал қўйилмаларга бўлган талаб;
- деҳқончиликда хўжалик юритиш тизимининг иқтисодий самарадорлиги.

10.2. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ер ҳудудларини ташкил этиш

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ер ҳудудларини ташкил қилиш дейилганда ер майдонларидан мақсадга мувофиқ фойдаланишни таъминлашга қаратилган тадбирлар тизими тушунилади. Бу тизим қишлоқ хўжалик корхоналарининг ташқи чегараларини, ички бўлимларининг чегараларини, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар таркибни белгилаш ва ишлаб чиқариш марказлари, аҳоли яшайдиган қишлоқлар, мелиорация ва йўл шахобчаларини ҳамда бошқа коммуникацияларни жойлаштириш, хўжаликни сув билан таъминлаш манбаларини аниқлаш тадбирларини ўз ичига олади. Қишлоқ хўжалигида ер ҳудудини ташкил қилиш, ер тузиш ишларини ўтказиш орқали амалга оширилади.

Давлат, ер тузиш ишларини ўтказиш орқали ер муносабатларини ҳал қилиш билан бирга ердан оқилона, унумли фойдаланиш тадбирларини ҳам белгилайди.

Ердан фойдаланишни ташкил қилишда қуйидаги шартларга қатъий риоя қилиш талаб этилади:

- ернинг давлат мулки эканлигини тўла эътироф этиш ва ундан фақат белгиланган мақсадлар учун фойдаланиш;
- ерни фойдаланувчиларга узоқ муддатга ёки бемуддат фойдаланишга бериб қўйиш орқали, ердан фойдаланишни доимийлигини таъминлаш, ер ҳудудини тез-тез ўзгартириб турилишига йўл қўймаслик;

– корхона ер худудини яхлит бир бутун ҳолатида ташкил қилиш, бир неча қисм худудлардан иборат бўлишига иложи борича йўл қўймаслик;

– корхона ери худудида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;

– корхонани аҳолига маданий-маиший хизматни яхшилаш нуқтаи назардан энг қулай геометрик шаклда уюштириш.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида юқорида келтирилган шартларга риоя қилган ҳолда ердан унумли фойдаланишни таъминлаш учун ички хўжалик ер тузиш ишлари ўтказилади ва натижада қуйидаги асосий масалалар ҳал қилинади:

– ички бўлимларнинг ва фермерларнинг ер худуди ва уларнинг миқдори аниқланади;

– қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар аниқланиб, алмашлаб экиш тизими ташкил қилинади ва жойлаштирилади;

– хўжалик ва бўлимларнинг марказий кўргонларини ташкил қилиш ва жойлаштириш мўлжалланади;

– йўл шаҳобчалари, алоқа, электр узатиш линиялари ва бошқа коммуникацияларни жойлаштириш, сув таъминоти режалари аниқлаб олинади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ер худудларининг таркиби доимий бўлмай вақт ўтиши билан ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши таъсири ва талаби остида ўзгариб боради. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар бир турдан бошқа турга айланиб боради. ерларнинг бундай ўзгаришига ер трансформацияси дейилади. Кам унумли ерларнинг капитал сарфлар қилиш туфайли, юқори унумли ер турига айланиб боришига ернинг ижобий трансформацияси, аксинча бўлса, ернинг салбий трансформацияси дейилади. Ҳозирги Ўзбекистон шароитида кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштирилиб уларга сув келтирилиши, суғориладиган экинзорга айлантирилиши ерларнинг ижобий трансформациясига яққол мисолдир. Ерларнинг ижобий трансформацияси деҳқончиликни ривожлантиришнинг объектив ва қонуний жараёнидир.

10.3. Экин майдонлар таркиби ва алмашлаб экиш

Экин майдонлар таркиби деб, жами экин майдонида, айрим турдаги экинлар майдонининг тутган салмоғига айтилади. Экин майдонлар таркиби фақат агротехник тадбир бўлиб қолмай, балки энг муҳим ташкилий - иқтисодий тадбир ҳамдир. Экин майдонларининг таркиби қуйидаги талабларга жавоб бериш лозим: 1) тупроқ

унумдорлигини барқарор ошириш; 2) корхонанинг ўзаро мақсадга мувофиқ уйғунлаштириш. Шунинг учун экин майдонлари самарали таркибининг асосий вазифаси:

а) экинзорларнинг юқори унумдорлигига эришиш;

б) қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш бўйича шартнома ва буюртма топшириқларини бажариш;

в) хўжалик ички эҳтиёжларини қондириш учун зарур миқдорда маҳсулот етиштириш ва унинг юксак даромадлилигини таъминлашдан иборатдир. Қишлоқ хўжалик корхоналарида экин майдонлари талабига кўра алмашлаб экиш тизими белгиланади.

Алмашлаб экиш дейилганда, экинларнинг йиллар давомида маълум - далаларда режали тартибда навбати билан алмашлаб турилишини ташкилий-иқтисодий жиҳатдан асослаш тушунилади. Алмашлаб экиш кенг маънода деҳқончилик маданиятини асосини ташкил қилади. У ҳам агротехник ҳам ташкилий-иқтисодий тадбирларни ўз ичига олади. Ташкилий-иқтисодий жиҳатдан алмашлаб экиш ердан, ишлаб чиқариш воситаларидан ва иш кучларидан мақсадга мувофиқ фойдаланишнинг энг асосий шарти, корхона фаолиятини даромадли бўлишининг негизидир.

Агрономия нуқтаи назардан экинларни режали тартибда навбат билан алмаштириб туришнинг зарурлиги қуйидаги сабаблардан келиб чиқди. Турли хил ўсимликларда илдиз тизими турлича чуқурликда жойлашади. Шунинг учун илдизларнинг тупроқни ҳар хил чуқурлигида бўлган, очиқ майдонлардан фойдаланиши ҳам турлича бўлади. Маълумки, ер майдонига сурункасига бир неча йил, бир хил экин экилаверса ер кучсизланиб қолади, далани бегона ўтлар босади, ҳар хил касалликлар ва зараркунандалар кўпаяди, пировард натижага тупроқ таркибида микробиологик жараён ёмонлашади. Турли хил ўсимликлар, тупроқ унумдорлигининг ошишига турлича таъсир кўрсатади. Чунки, ҳосил йиғиштириб олингандан сўнг тупроқда турли миқдорда илдиз массаси қолади. Булар тупроқда озик моддалари тўплаб, чириганидан сўнг қимматли органик ўғитга айланади. Демак, улар тупроқни озик моддалари билан бойитишдан ташқари унинг механик ва физик хоссасини ҳам яхшилайди. Қишлоқ хўжалик корхоналарида алмашлаб экиш маълум тизимда лойиҳалаштирилади.

Алмашлаб экиш асосан уч типга бўлинади:

1. Далачилик;
2. Ем-хашак (ферма олди);
3. Махсус.

1. Далачилик алмашлаб экиши, энг кўп тарқалган бўлиб, дон экинлари, картошка, лавлаги, мойли, техник ва бошқа дала экинлари етиштиришда қўлланилади. Бу тип асосан экинга қараб дон, лавлаги, пахта, беда ва ҳ.к. алмашлаб экишларига бўлинади.

2. Ем-хашак типидagi алмашлаб экиш, чорвачиликнинг зарур озиқа талабини қондиришга йўналтирилган бўлиб, ҳар хил озиқа экинларини етиштириш учун мўлжалланади. Ем-хашак экинлари алмашлаб экишда озиқабop экинлар жами экинзорнинг ярмидан кўпроғини ташкил қилади. Ферма - олди ем-хашак алмашлаб экишда кўк ўтлар, ширали озиқалар етиштириш асосий ўринни эгаллайди ва чорвачиликда йил давомида "Яшил конвейр"ни ташкил қилишнинг асоси ҳисобланади.

3. Махсус алмашлаб экишда, сабзавот экинлари, тамаки-махорка ва бошқа техника экинлар етиштирилади. Махсус алмашлаб экиш махсус шарoит ва агротехникани талаб қилади. Масалан, шўрланган ерларни мелиорациялашда қўлланиладиган алмашлаб экиш, шoличилик алмашлаб экиши ва ҳ.к.

Ўрта Осиёнинг сугориладиган ерларида гўза асосий экин ҳисобланади. Шунинг учун сугориладиган умумий майдонининг камида 65-70 фоизини гўза, қолган 30-35 фоизини ем-хашак, озиқ-овқат экинлари ташкил этиши керак. Ем-хашак экинларни ичида беда, йўнғичқа етакчи ўринни эгаллайди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш турли зоналарда ва ҳатто бир корхонада турли тупроқ шарoитларида олиб борилганлиги учун сурункасига мўл ва арзон маҳсулот етиштиришни таъминлаш учун ҳатто бир корхонада алмашлаб экишнинг турли шакллари - схемалари қўлланилиши мумкин. Пахтакор хўжаликлари учун (5:4)=9 далали (3:6), 10 далали (3:7) ва 12 далали (3:9) алмашлаб экиш схемалари тавсия этилган. Бу алмашлаб экиш схемаларида уч далани беда ва олти далани пахта эгаллайди. Беда биринчи йили маккажўхори, оқ жўхори, судан ўтига, кўк озиқа ёки дон учун эса арпага қўшиб экилади.

Ердан янада самарадорлик билан фойдаланиш учун беда экиладиган биринчи далага кузги бошоқли дон, унинг ўрнига силос учун маккажўхори экиш, ҳосилни йиғиштириб олиш биланоқ сентябр-октябр ойларида учинчи - асосий экин сифатига беда экиш ҳам мумкин. Бунда схема (1:2:6), (1:2:7) кўринишда бўлади ва иккинчи, учинчи йиллари беда ўстирилади. Алмашлаб экишда далаларни тўғри режалаштиришга, уларнинг ҳажмини, техникадан ва иш куч-

ларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган бўлишига эътибор берилади.

Ҳар бир қишлоқ хўжалик қорхонасида алмашлаб экишнинг маълум тизими қўлланилади. Экинлар далаларда схемада белгиланган тартибда тўла жойлашиб бўлгандагина алмашлаб экиш ўзлаштирилган ҳисобланади. Экинларни алмашлаб экиладиган далаларда белгиланган тартибда бир марта алмашиб чиқиш даври *ротация даври* дейилади. 9 далали алмашлаб экиш схемасида бир ротация даври 9 йилга тенг бўлади.

Алмашлаб экишга иқтисодий жиҳатдан баҳо беришда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- алмашлаб экиш жорий этилган майдонинг ҳар бир гектаридан олинadиган маҳсулот миқдори (натура ва пул ифодасида);
- меҳнат унумдорлиги даражаси;
- маҳсулот таннархи ва рентабеллиги;
- ишлаб чиқаришнинг даврийлик даражаси ва даврлар бўйича меҳнат харажатларининг тақсимланиши;
- алмашлаб экишнинг у ёки бу схемасини ўзлаштириш ва қўллаш билан боғлиқ бўлган капитал сарфлари ва уларни қоплаш муддатлари.

Қорхонанинг истиқбол ва йиллик режаларини ҳамда фермер ва оила пудрати жамоалари учун ички хўжалик ҳисоби топшириқларини тузишда, асосий кўрсаткич қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини режалаштиришдир.

Экинлар ҳосилдорлигини режалаштириш энг мураккаб ва шу билан бирга энг асосий ва зарур кўрсаткич ҳисобланади. Чунки ҳосилдорлик, ишлаб чиқаришнинг барча ўзига хос бўлган хусусиятларини, уларни экинга таъсирини ўзида мужассамлаштиради. Ишлаб чиқаришнинг айрим омиллари, экинлар ҳосилдорлигига бевосита таъсир этса ва бу таъсирни маълум даражада миқдор жиҳатдан ҳисоблаш имконияти бўлсада (минерал ва органик ўғитлар, сув таъминоти, ернинг захини қочириш, янги нав уруглик, чуқур шудгор қилиш ва ҳ.к.), лекин бошқалари, экинлар ҳосилдорлигига билвосита таъсир этганлиги учун уларнинг таъсирини бевосита миқдор жиҳатдан ҳисобга олишга анча қийин (меҳнатни ташкил қилиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, ишларни ўз вақтида ўтказиш ва ҳ.к.).

Бундан ташқари ҳосилдорликка таъсир этувчи омилларнинг ҳар бири, ўзи алоҳида таъсир этмасдан, балки ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирган ҳолда таъсир этгандагина юқори натижа беради.

Бунда энг асосий ҳал қилувчи омил меҳнатдир. Бошқа ҳамма омиллар шу меҳнатнинг унумдорлигини оширишга хизмат қилади.

Шуни назарда тутиш керакки, экин ери учун сарфланган меҳнатнинг унумдорлигига, яъни экинларнинг ҳосилдорлик даражасига, табиий шароитлар ва омиллар ҳам катта таъсир кўрсатади. Бу ҳол экинлар ҳосилдорлигини режалаштиришда бир йиллик натижа билан чекланиб қолмай, балки камида беш - олти йиллик ўртача даражага асосланиши талаб қилинади. Режалаштириладиган ҳосилдорлик қанча узоқ муддатга ҳисобланадиган бўлса, эришиладиган ўртача ҳосилдорлик даражаси учун шунча узоқ муддатни асос қилиб олиш мақсадга мувофиқдир. Таҳлил қилиш орқали ўртача ҳосилдорлик ҳамда, ўртача йиллик ўсиш суръатлари аниқланади. Қабул қилинган ёки эришилган ўртача йиллик ўсиш суръатига кўра, маълум истиқбол йил учун ҳосилдорлик режалаштирилади.

Экинлар ҳосилдорлигини унга таъсир этувчи энг асосий омилларни ҳисоблаб чиқиш орқали режалаштириш мумкин. Бунда таъсири аниқланадиган омилдан бошқалари, бир хил ўзгармайдиган бўлиши керак. Шундан таъсири ҳисобланадиган омилларга: минерал ва органик ўғитларни қўллаш, янги уруғлик навлари, сув таъминоти меҳнатни ташкил этиш ва ҳоказолар киради. Илмий тадқиқот институтлари маълумотларига кўра деҳқончиликда экинлар ҳосилдорлигининг ўсишининг 50 фоизи минерал ўғитлар ҳиссасига тўғри келар экан. Пахтачиликда, ернинг табиий унумдорлиги гектар бошига, ўртача 12-14 центнер ҳосил олишни таъминлайди. Қолган ҳосил, яъни қўшилган ҳосил ерга қўшимча меҳнат ва маблағ сарфлаш натижасида меҳнат унумдорлиги ошиши ҳисобига етиштирилади. Ҳақиқатда сарф қилинган соф миқдордаги ўғитнинг бир бирлигига етиштирилган ҳосилнинг миқдори аниқлаб олингандан кейин уни режалаштирилган қўшимча ўғит сарфига кўлайтириш орқали қўшимча олинадиган ҳосил миқдори аниқланади.

$$X_{\text{реж}} = X + \dot{Y}_x + K_x = 30,0 + 0,2 \times 18 = 30,0 + 1,6 = 31,6 \text{ ц/га}$$

Бунда: $X_{\text{реж}}$ - режалаштирилган ҳосилдорлик, ц /га;

X - эришилган ўртача ҳосилдорлик, ц /га;

$\dot{Y}_x$ - қўшимча ўғит сарфлаш меъёри, ц;

K_x - ўғит сарфлаш натижасида меҳнат унумдорлиги ошувчи ҳисобига олинадиган ҳосил коэффиенти.

Тест-рейтинг саволлари:

1. Деҳқончилик тизимининг аҳамияти ва вазифалари нимадан иборат?
2. Деҳқончилик тизими деб нимага айтилади?
3. Деҳқончилик тизими тўғрисида таълимотларнинг юзага келиши ва уларни тарихий алмашилиб туриши.
4. Деҳқончилик тизимининг алмашилиб туриш шакллари.
5. Ўрмон ва чакалакзорларни қирқиб, тозалаб, деҳқончилик қилишнинг ўзига хос томонлари.
6. Партов, қўриқ тизимнинг иқтисодий моҳияти.
7. Шудгорлаб қўйиш тизимининг ўзига хос хусусиятлари.
8. Ўт-далали алмашлаб экишнинг таърифи ва иқтисодий аҳамияти.
9. Деҳқончилик тизимининг ташкилий-иқтисодий тадбирларини таърифланг.
10. Деҳқончилик тизимида технологик тадбирларни тушунтиринг.
11. Деҳқончилик тизимидаги техникавий тадбирлар.
12. Алмашлаб экиш деб нимага айтилади ва унинг аҳамияти нимадан иборат?
13. Алмашлаб экиш турларини тушунтиринг.
14. Ротация деб нимага айтилади?
15. Иқтисодий жиҳатдан самарали бўлган алмашлаб экиш схемасини айтинг.
16. Алмашлаб экишга иқтисодий баҳо бериш кўрсаткичлари нималардан иборат?
17. Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги қандай аниқланади, унинг формуласини ёзинг ва тушунтиринг?
18. Ерларнинг трансформацияси деб нимага айтилади?
19. Ерларга кадастр баҳоси қандай ўрнатилади?
20. Қишлоқ хўжалик ер ҳудудлари қандай ташкил этилади?

11.1. Пахтачиликнинг иқтисодий аҳамияти ва вазифалари

Пахтачилик республикамиз деҳқончилик саноати мажмуининг асосий тармоғи бўлиб, мамлакат халқ хўжалигининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини оширишда ва тармоқлар ўртасидаги муносабатларни мустақкамлашда алоҳида ўринни эгаллайди. Пахта хом-ашёси ҳамда ундан олинадиган бирламчи ва тайёр маҳсулотлар нафақат мамлакатимиз ички бозорини тўлдиришда, балки уларни экспорт қилиш асосида республика бюджетини чет эл валюталари билан тўлдиришда асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Президент И.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» номли асарида пахтачиликни Республика иқтисодиётидаги ўрнига баҳо бериб шундай ёзади: - «Бугунги кунда Ўзбекистон ташқи бозорда талаб катта бўлган маҳсулот – пахта толасининг асосий ишлаб чиқарувчиси ва етказиб берувчисиدير. Республика пахта толаси ишлаб чиқариш бўйича дунёда бешинчи ва уни экспорт қилиш бўйича иккинчи ўринда туради». Пахтачиликнинг корхоналар иқтисодиётидаги ўрни, унинг чиқиндисиз, кўп турли сердаромад товар маҳсулотлари етиштиришидадир.

Жумладан, бир тонна пахтадан 340-350 кг тола, 50-60 кг момиқ ва 580 кг чигит олинади. 340 кг толадан эса ўз навбатида 3500м² газмол, бир тонна чигитдан эса 170 кг мой, 400 кг кунжара, 60 кг ўсимлик оқсили, 300 кг шелуха олинади. Бундан ташқари ундан маргарин, кир ва атир совунлари, алиф мойи тайёрлашда фойдаланилади.

Умуман олганда пахтадан 1200 хилгача товар маҳсулотли олинади. Ҳисоб-китобларга кўра, пахта маҳсулотли (газламалар, ёғ, кунжара ва бошқалар) ни сотишдан ҳар бир гектар ҳисобига (ҳосилдорлик 25 центнер бўлганда) 200-250 минг сўм даромад олиш мумкин.

Пахта толаси ва гўзапоядан тайёрланган маҳсулотлар Ўзбекистоннинг халқаро савдосида ҳам катта роль ўйнайди. Ўзбекистон 20 дан ортиқ хорижий мамлакатларга пахта экспорт қилади.

Пахта ишлаб чиқаришдаги асосий вазифалар ва уни жойлаштириш. Мамлакатимизда қабул қилинган Дастурда кўрсатиб ўтилганидек қишлоқ хўжалик экинларидан юқори ҳосил олиш

мақсадида тупроқ унумдорлигини тиклаш ва яхшилаш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

а) яқин йиллар ичида барча ҳайдаладиган ерларнинг тупроқ сифатини баҳолаш (бонитетлаш, рўйхатдан ўтказиш);

б) суғориладиган ерларда навбатлаб экишни жорий этиш;

в) пахтачилик мажмуасида пахта-бошоқли дон экинлари-беда алмашлаб экилишини кенг жорий этиш;

г) истиқболда пахта майдонларини 1,5 млн. гектарга етказиш;

д) тупроқ-иқлим шароитларини ҳамда қишлоқ хўжалик экинлари етиштиришнинг минтақавий ихтисослашувини ҳисобга олган ҳолда туманлар ва хўжаликлар бўйича экинлар таркибини ўзгартиришга йўл қўйиб Республика минтақалари бўйича пахта хом - ашёси ишлаб чиқаришни бошқа экинлар билан қуйидагича жойлаштириш керак бўлади:

– Қорақалпоғистон Республикасида пахта, бошоқли дон, шоли, канд лавлаги, ноанъанавий экинлар, дуккакли ва ёғли экинлар, масхар, нўхат, кунгабоқар, супурги, қизилмия экинлари;

– Хоразм вилоятида толаси IV-типтаги пахта, дон, қандлавлаги ва шоли етиштиришни қўшиб олиб бориш;

– Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида пахтанинг II типдаги ўрта ва ингичка толали навлари нисбатини уйғунлаштириш, йилига 2 марта ҳосил олган ҳолда дон етиштиришни ривожлантириш (кузги бошоқли дон етиштиришни ривожлантириш ва такрорий маккажўхори, оқ жўхори, тариқ ва ҳ.к.), эртаги ва кечки сабзавотлар етиштириш ҳажмини кўпайтириш;

– Бухоро ва Навоий вилоятларида IV ва V тип толали пахта етиштиришга ўтиш, галлачиликни ривожлантириш;

– Самарқанд вилоятида V тип толали пахта, уруғлик ва товар дон, сабзавот, мева, узум ва тамаки етиштиришни ривожлантириш;

– Жиззах ва Сирдарё вилоятларида пахтачилик билан биргалликда галлачилик ва полизчиликни ривожлантириш;

– Тошкент вилоятида пахта, каноп, дон, мева-сабзавот экинлари ва узум етиштириш;

– Фаргона водийси вилоятларида пахта, товар дон, уруғлик дон (Андижон вилояти – 78 %), сабзавот, мева ва узум етиштириш амалга оширилади.

Деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган фермер хўжаликларига ижарага бериладиган пахта ер майдонларини ҳажми камида 10 гектарни ташкил этиши шарт.

Ҳар 100 гектар пахта майдониға 9 балл баҳо бериш тавсия этилади.

– Пахтачиликни жадал ривожлантириш, мамлакатимиз бўйича ҳосилдорликни гектарига 30-35 центнерга, ялпи ҳосилни 4-4,5 млн. тоннага етказиш имконини яратиш лозим.

Пахтачиликни ривожлантиришда навларни тўғри баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Пахта толаси шартли равишда 9 типга бўлинган: (Ўз РСТ 615-94) I а, I б, I, II, III типдаги толалар, узун (ингичка) толали пахта навларидан олинади. Уларнинг толалари ўта мустаҳкам бўлиб, ҳар хил қимматбаҳо буюмлар, нафис ва мустаҳкам газламалар юқори навли сатин, ҳарир газлама ва тўқималар тайёрланади. IV-V-VI ва VII тип толалар ўрта толали ғўза навларидан олинади. Улар тезпишар, ҳосилдорлиги юқори бўлганлиги учун кенг майдонларга экилади.

IV тип толаларидан тўқимачилик иплари, ҳаракатга келтирувчи қайиш тўқималари, оёқ кийими, тўқима маҳсулотлари ва иплари тайёрланади.

V тип толалардан тўқима, кийим-кечак, чойшаб ва бошқа матолар ишлаб чиқарилади:

VI тип толалардан турли буёққа бўяладиган газламалар олинади, жун билан аралаштирилиб матолар тайёрлашда фойдаланилади.

Республика пахтачилик хўжаликлари учун қуйидаги истиқболли навларни экиш тавсия этилади: Бухоро-6, Оққўргон-2, Хоразм-127, Омад, Оқдарё-6, Термез-31, С-6524, С-2609, Қарши-8, Наманган-77.

Пахтачиликни ривожлантириш тадбирий чоралари
Ўзбекистонда янги ишлаб чиқариш муносабатлари шароитида пахтачиликни тараққий эттириш соҳасида кўплаб тадбирий чораларни амалга ошириш мўлжалланади. Пахта ҳосилдорлиги ўсишига қараб пахта экиладиган майдонларни камайтириш учун қуйидагилар кўзда тутилади:

– ерларни фосфорли ва калийли ўғитлар солиб ҳамда кўп йиллик бегона ўтларга қарши гербицидлар қўллаб, икки ярусли плуглар билан ўз вақтида ва сифатли шудгорлаш:

– бошоқли дон экинлари йиғиб-териб олингандан сўнг, ерларни такрорий экинлар билан банд қилмасдан, ҳар йили гектарига 10 тонна маҳаллий ўғит солиб, майдонларни текислаш, бу майдонларда чигитни плёнка остига экиш учун кузда тайёрлаб қўйиш:

– 900 минг гектар майдоннинг шўрини ҳар йили ювиш;

– ғўзанинг эртапишар навлари (С-4727, Қирғизистон-3, С-9070, Юлдуз, Тошкент-6) экиладиган майдонларни ва толаси IV типга мансуб бўлган (С-6524, С-6530) навлар экин майдонларини кўпайтириш, бунинг учун республикада кўпи билан 18 та, шу жумладан 2 та ингичка толали нав экиш;

– 500 минг гектар майдонга чигитни туксизлантириб, саралаб экиш, экиладиган майдонларни кенгайтириш;

– чигитни плёнка остига экишни 10 апрелгача тугаллаш ва ҳосилдорликни яқин йиллар ичида гектаридан 32 центнерга кўтаришни таъминловчи агротехника чора-тадбирларини ўтказиш билан бу майдонларни кенгайтириш;

– гербицидлар, ғўзанинг ўсишини мўътадиллаштирувчи препаратлар қўлланиладиган майдонларни ҳамда зараркунандалар ва касалликларга қарши биргаликда кураш кўламини кенгайтириш;

– барча агротехник ва агрокимё чора-тадбирларини илм-фан тавсияномаларига ва илгор тажрибаларга мувофиқ ўтказиш, ҳосилни механизация ёрдамида йигиб-териш олишни кенг жорий қилиш ва йигим-терим ишларини октябр охиригача тугаллаш.

11.2. Пахтачиликда асосий технологик тадбирларни ташкил этиш ва режалаштириш

Алмашлаб экишни ташкил этиш. Пахта ишлаб чиқариш самарадорлигини кўтаришда деҳқончилик маданиятининг асоси бўлган алмашлаб экиш энг асосий омиллардан биридир.

Маълумки, жумҳуриятимизда деҳқончилик тизимининг асосини тупроқ унумдорлиги ва экинлар ҳосилдорлигини кўтаришда энг катта эътибор илмий жиҳатдан асосланган алмашлаб экишни таъминлашга қаратилади. Алмашлаб экишни жорий этмасдан туриб, ўғитлаш, суғориш, бегона ўтларга, ҳашарот ва касалликларга қарши курашнинг тўғри, илмий жиҳатдан асосланган тизимини қўллаб бўлмайди. Фақат экинлар навбатлашуви илмий асосда ташкил этилгандагина тупроқ унумдорлигини сақлаш ва барқарорликни ошириш мумкин.

Республикаимиз пахтачилигида алмашлаб экиш узоқ йиллар давомида беда - ғўза асосида олиб борилган, 10, 9, 8 далали алмашлаб экиш тизимларида бедадан кейин 6-7 йилгача фақат ғўза экиш кўзда тутилади. Бундай алмашлаб экиш тизими пахта якка ҳокимлигини таъминлаб, дон ва бошқа экинлар етиштириш имкониятларини бир қадар чеклаб қўйишга олиб келди.

Тупроғи шўрланган ёки шўрланишга мойил ерларда, айниқса, вильт билан зарарланган ерларда ғўза-беда навбатлаб экишнинг майдаланган, бўлакланган схемаларига ўтиш тавсия этилади, бунда ҳам бир майдон галла билан банд бўлиши лозим. (Масалан, 2:4:1:3; 2:4:1:2; 2:3:1:3, яъни биринчи рақам беда майдонини, 2 чи ва 4 чи рақам ғўза майдонини, 3 чи рақам эса дон экинлари майдонини англатади).

Бозор ишлаб чиқариш муносабатлари шароитида дон муштақиллигига эришиш мақсадида аксарият майдонларда ғўза-дон, ғўза-ем-хашак экинлари, ғўза-озиқ-овқат экинлари тизимига ўтиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда алмашлаб экишнинг бедасиз 1:2; 1:3; 1:4; 1:4:1:4 схемаси, яъни дон ва ғўза навбатлашуви кенг қўлланилмоқда. Бу схемада биринчи ўринни бошоқли дон экинлари ёки маккажўхори эгаллайди. Улар йигиштириб олингач, такрорий экинлар: тарик, чўмиза, мош, соя, картошка, полиз ва сабзавот экинлари, улардан кейин кузги-қишки оралик экинлардан - рапс, перко, вика, нўхат, жавдар, хантал, тритикалье кабилар экилиши мумкин ва уларнинг кўк массаси ем-хашак сифатида ёки сидерат (яшил ўғит) қилиб фойдаланилганда яхши самара беради.

Пахта уруғчилигини ташиқ этиш ва режаслаштириш.
Дехқончилик уруғчиликдан бошланади деган халқ нақли бежиз айтилмаган. Чунки сараланган кондицияга етказилган уруғдангина соғлом, бақувват пахта ниҳоллари ўсиб чиқади.

Маълумки тупроқ - иқлим шароитига мос келадиган туманлаштирилган пахта навларининг ижобий хусусиятларини сақлаб қолиш мақсадида мамлакатимизда 5 йиллик схема (Ўз РСТ 663-96) асосида уруғчилик ташкил этилган бўлиб, элита ва биринчи репродукцияли чигитни элита хўжаликлари етиштирса, иккинчи, учинчи ва тўртинчи репродукцияли уруғлик чигитларни юқори ҳосилдорликка эга бўлган, махсус уруғчилик хўжаликларида етиштирилади.

Экиладиган пахта чигитлари ЎР стандарти бўйича қуйидаги талабларга жавоб бергандагина экишга руҳсат этилиши керак:

– униб чиқиш даражасига қараб: I-классли уруғлик чигитнинг униб чиқиши 95-100 %, II- классли чигитники - 90-94 %, III-классли чигитнинг унувчанлиги 85-89 % га тенг бўлиши керак;

– нав тозалиги элитада –100 %, I-репродукцияда –99 %, II-репродукцияда 98 %, III- репродукцияда –96 % қилиб белгиланган;

– чигитнинг шикастланиши - қўл терими чигитида – 5 % дан, машина терим чигитида –7 % дан кўп бўлмаслиги,

– чигит туки қолдиғи – тукли чигитларда - 0,8% дан, табиий туксиз чигитларда - 0,4 % дан ошмаслиги керек.

– чигит намлиги: қўл теримида – 9 %, машина теримида – 10 % дан зиёд бўлмаслиги муҳимдир.

Пахтани ўғитлашни ташкил этиши. Тупроқ унумдорлигини кўтариш ва ғўза ҳосилдорлигини оширишда ўғитлардан илмий асосланган меъёр ва муддатларда фойдаланишни режалаштириш ва амалга ошириш ғўза ўсишини ҳамда ривожланишини жадаллаштирувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Ўғитлаш тизими органик ва минерал ўғитлардан фойдаланишни ўз ичига олади.

Ўғитларни қўллаш меъёри: тупроқнинг типига, ўғитнинг шаклига, навбатлаб экиш майдонига қараб режалаштирилади.

Илмий тадқиқот ишларининг натижаларига кўра, бир тонна пахта ҳосилини етиштириш учун ўрта ҳисобда 50-60 кг азот, 75-90 кг фосфор ва 25-30 кг калий ўғитлари сарфланади. Минерал ўғитларнинг самарадорлиги органик ўғитлар билан қўшиб қўлланилганда анча ўсади.

Ўғизнинг озикланишини мўътадил шароитини таъминлаш, унинг ўсиши ва ривожланишини тезлаштириш учун бўз тупроқ шароитида белгиланган ҳосилни эътиборга олган ҳолда азотнинг қуйидаги меъёрлари (гектарига кг ҳисобида) тавсия этилади:

Ҳосилдорлик гектарига 15-20 ц бўлганида – 100 кг, 20-25 ц да – 150 кг, 25-30 ц да – 200 кг, 30-35 ц да – 250 кг, 35-40 ц да – 300 кг, 40-45 ц да – 350 кг режалаштирилади.

Азотли ўғитлар тупроққа бўлиб-бўлиб солинади. Бунда 25-30 % ўғит тупроқни экишга тайёрлаш пайтида чизел-культиватор (ЧКУ-4) ёрдамида ерга солинади. Азотли ўғитларнинг қолган меъёрлари ғўзанинг ўсиш даврида 2-3 марта озиклантиришга тақсимланади, (150 кг бўлса - 2 марта, 250 кг гача бўлса 3 марта). Охириги марта озиклантиришни ҳамма вилоятларда 10 июлдан кечиктирмасдан تامомлаш зарур.

Худди шунингдек, пахтачилик хўжаликларида тупроқ таркибида фосфор ва калий ўғитларининг меъёрий мутаносиблигини сақлаш, тупроқ унумдорлиги ва пахта ҳосилдорлигини оширилишига хизмат қилади. Фосфорли ўғитлар 3 муддатда: йиллик меъёрнинг 60-70 фоизи шудгорлашдан олдин, қолгани чигитни экиш билан бир вақтда ва гуллаш фазасининг бошланишида ерга солинади.

Меъёр бўйича фосфорли ўғитни қўллаш, азотли ўғитга нисбатан кўпроқ бўлади. Улар ўртасидаги ўзаро нисбат (N:P) 1:1,5 бўлиши фойдалидир.

Азот билан калийнинг нисбати 1:0,5 бўлганлиги мақсадга мувофиқдир. Калий ўғити меъёрининг 50 % шудгорлаш олдидан берилса, қолган қисмини шоналаш фазасида бериш тавсия этилади. Фосфор ва калий ўғитларининг меъёрини белгилашда агрохимия картограммасининг маълумотларидан фойдаланиш шарт. Ўғитлар КРХ-4, КРХ-3,6 , КХУ-4 маркали культиваторлар ёрдамида берилади.

11.3. Пахтачиликда асосий ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш

Пахта ерларини шудгорлашни ташкил этиш. Пахтачиликни самарали ташкил этишда, шудгорлаш жараёнини тўғри режалаштирилиб технологик харита орқали амалга ошириш катта аҳамиятга эгадир. Шудгорлаш куз ва баҳор пайтларида ўтказилиб, кузги шудгорлаш баҳоргига нисбатан кўпгина афзалликларга эгадир. Кузги шудгорлаш баҳорда ҳайдалганга нисбатан, гектарига 3-5 центнер ортиқча ҳосил беради, ҳосилнинг 85-90 % совуқ тушгунча териб олинади.

Кузги шудгорлашнинг энг қулай муддатини технологик харилада, октябр ойининг ўрталаридан ноябр ойининг охирларигача режалаштирилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Шудгорлаш олдидан ўғитлардан фойдаланиш режалаштирилиши шарт, фосфорли ўғитлар йиллик меъёрнинг - 60-70 %, калийли ўғитларни – 50 % режалаштирилиши самаралидир. Органик ўғитлар РТО-4, минерал ўғитлар эса РТТ-4,2 сеялкаларида сепилади.

Агар хўжаликлар чигитни пуштага экиб, ўстирмоқчи бўлсалар, сифатли шудгор ўтказилгач, ер текисланиб, 90 ёки 60 см. кенгликда пушталар олинади, 90 см. лик кенгликда олинган пуштанинг баландлиги - 25-30 см., 60 см.лик кенгликда эса - 16-18 см. баландликда пушта олиш режалаштирилади.

Шудгорланган далаларда пайдо бўладиган нотекисликларини бартараф этиш учун П-2,8 А, ППА-3,1 маркали кенг қамровли текислагичлар, ГН-4, ГН-2,8 осма грейдерли текислагичлар, БДТ-2,2 ёки БДТ-2,5 маркали оғир дискли тиркама борона ва бошқа асбоб-ускуналардан фойдаланиш тавсия этилади. Текислашни иккинчи муддатида - баҳордан кўра, кузда ўтказилгани самарали ҳисобланади.

Ёгингарчилик миқдори 200-250 мм гача бўладиган ҳудудлар билан бир қаторда, ёгингарчилик меъёрида бўладиган ҳудудларда, қутилмаганда айрим йиллари кам миқдорда намлик тўпланадики, бунда захира суви бериш зарур. Захира суви феврал, март ойларида,

экишга 10-15 кун қолганда ўтказилиши режалаштирилади. Экин олди захира суви беришнинг самараси юқорироқ ҳисобланади. Сугориш меъёри, енгил тупроқларда гектарига 800-1000 м³, оғир тупроқларда 1200-1500 м³ бўлиши режалаштирилади. Сугориш давомийлиги 24-36 соатни ташкил этса мақсадга мувофиқ бўлади.

Тупроқни экишга тайёрлашни ташкил этиши. Тупроқни экишга тайёрлаш пахта ҳосилдорлигини оширишдаги асосий омиллардан бири бўлганлиги учун бу тадбир баҳордан бошланади. Тупроқни экишга тайёрлаш қуйидагиларни режалаштиришни ўз ичига олади:

– шўрланмаган, бегона ўтлардан тоза, шудгорнинг яхши хусусиятлари сақланиб қолган майдонларда борона ва мола биргаликда ишлатилиб, чигит экилади;

– дала бегона ўтлар билан ифлосланган бўлса, 6-8 см чуқурликда культивация ёки 10-12 см чуқурликда чизел юритилиб, кейин борона-мола қилиб экилади;

– захира суви берилган ёки сифатсиз шудгорланган майдонларда 16-18 см. чуқурликда борона-мола юритилиб экилади;

– шўри ювилган майдонларда, тупроқнинг етилиш чуқурлигига чизел қилиниб, кейин борона-мола қилиб экилади. Механик таркиби оғир бўлган тупроқларда чизеллашни 1-2 марта такрорлаш мумкин;

– агар дала бегона ўтлар билан кучли ифлосланган бўлса, ағдаргичи олиб ташланган плуг билан 16-18 см чуқурликда ҳайдалиб, кейин борона-мола юритилиб экилади.

Чигитни экишга тайёрлаш ва экишни ташкил этиши. Чигитни экишга тайёрлаш тадбири пахтачилик тизимида алоҳида аҳамиятга эга. Чунки соғлом, бир текис кўчат олиш, чигитни экишга тайёрлаш жараёни билан боғлиқдир. Аввало юқорида қайд этилганидек экиладиган чигитлар I-II-III класс талабларига жавоб бериши шарт. Уруғлик чигитлар даставвал касалликларга қарши пахта заводларида марказлаштирилган ҳолда кимёвий моддалар бронотак (1 т чигитга 6 кг) ПАВ-61, Понактин (1 т чигитга, 4 кг) билан дориланса, хўжаликларда 40 % ли формалин билан ҳам (90 литр сувга 1 кг формалин) дорилаб экиш режалаштирилади. Хўжаликларда тукли ва туксиз чигитлар экилади. Тажрибада тупроқнинг 10 см чуқурликдаги ўртacha суткалик ҳарорати 13-15°C бўлганда экиш бошланади.

Ҳар гектар майдонга сарфланадиган чигит туксизлантирилганида 25-30 кг, тукли чигитда - 60 кг. дан режалаштирилади.

Экиш СТХ-4, СХУ-4, сеялкаларида ўтказилади. Чигитни экишдан олдин далага бир йиллик бегона ўтларга қарши гектарига 4-6 л нитрон (трефлан), экиш билан бирга 1,0-1,2 кг которан, 2,0-2,5 кг прометрин, 1,0-1,3 кг, котофар препаратларини ПГС-2,4: ПХГ-4 мосламалари ёрдамида қайта ишлаш режалаштирилади.

Чигитни ундириб олиш ва ягоналашни ташкил этиш. Чигити тўлиқ ундириб олинган майдонларда тезлик билан ягоналаш ташкил этилади. Ягоналашдан мақсад бўлғуси ҳосилга (ортиқча ниҳолларни йўқотиш натижасида) ҳосил кўшишидир. Тажрибалар шуни кўрсатадики, 100 минг туп ҳисобига ортиқча қолдирилган ниҳоллар ердан 6-10 кг азот, 1-2 кг фосфор ва 4-6 кг калий моддасини ортиқча олиб кетар экан.

Ягоналашда ҳар бир гектар майдонда, унинг хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда қуйидагича миқдорда туп - ниҳол қолдирилиши мақсадга мувофиқдир:

- бўз тупроқли минтақаларнинг ўтлоқ тупроқларида гектарига - 110-120 минг тупгача ниҳол;
- сизот сувлари чуқур жойлашган серунум бўз тупроқли, шунингдек шўрланган ерларда - 120-130 минг тупгача;
- ўрта унумдорликдаги тупроқларда - 130-140 минг тупгача;
- ҳосилдорлиги паст, шағал, қайроқли қатлами юза жойлашган, қумоқ тупроқли ерларда - 140-150 минг тупгача.

Технологик харитада, 1 метрга 6-8 туп ниҳол қолдириш, ягоналаш қўлда ва 5-15 майда ўтказилиши режалаштирилади.

Ўзани суғоришни ташкил этиш ва режалаштириш. Пахтачиликда юқори ва сифатли ҳосил олиш учун суғориш тадбирларини ўз вақтида, меъёрида ўтказиш катта аҳамиятга эгадир.

Ўзани суғориш гуллашгача, гуллаш ва пишиш фазаларида олиб борилади ва 2 мартдан 12 мартагача режалаштирилади.

Умумий мавсумий суғориш меъёри гектарига 2000-8000 куб. метр бўлиши мумкин.

Суғориш меъёри: енгил (қумли ва қумоқ) тупроқларда ғўза гуллагунча гектарига - 500-600 куб. метр, гуллаш даврида - 700-800 куб. метр.

Ўрта қумоқ тупроқларда гуллашгача - 600-700 куб. метр, гуллаш даврида - 800-900 куб. метр.

Оғир таркибли тупроқларда гуллашгача - 700 куб. метр гача, гуллаш даврида 1000-1100 куб. метр бўлиши шарт. Ўзанинг пишиш фазасида суғориш меъёри ҳам гектарига 500-600 куб. метр дан 600-700 куб. метр гача режалаштирилади.

Қумли шағал қатламли тупроқларда ғўза - 9-12 мартагача: ўрта қумоқ, сизот сувлари чуқур жойлашган ерларда - 7-9 мартагача; ер ости сувлари юза жойлашган ерларда - 2-4 мартагача суғориш режалаштирилади.

Технологик хариталар тузганда суғориш учун эгат олиш 15-18 см чуқурликда, 1,4 ТК, Т-28Х, МТЗ-80, МТЗ-50 тракторларида ва КХУ-4 мосламаси ёрдамида 10 VI - 20 VI да ўтказиш режалаштирилади.

Дастлабки суғориш, эгатлаб қўлда 13.V-25.V ларда ўтказилиши режалаштирилади.

Иккинчи суғориш - 1000 куб. метр/га, эгатлаб, қўлда 8.VI-25.VI ларда ўтказилади.

Учинчи марта суғориш - 800-1000 куб. метр /га эгатлаб, қўлда 8.VII - 22.VII ларда ўтказилади ва ҳоказо. Суғоришда ёмгирлатиб суғориш усулидан, яъни ДДА-100 м, ДШК-64, ДОС каби машиналардан фойдаланилса, суғориш меъёри 2-3 мартагача камаяди.

Кейинги пайтларда томчилатиб суғориш ва ер остидан суғориш усуллари ҳам жорий этилмоқда.

Ғўза қатор ораларига ишлов беришни ташкил этиш. Ғўза қатор ораларига ишлов беришдан мақсад, бегона ўтларни йўқотиш ва тупроқ юзасини юмшатишдир. Культивация ўтказиш қатор ораларига ишлов беришнинг энг асосий тадбирларидан ҳисобланади. Бу тадбир ғўза ниҳоллари пайдо бўлиши билан амалга оширилади.

Биринчи культивация ниҳоллар текис униб чиққан пайтида ташкил этилиб, бегона ўтларга қарши кураш, ниҳоллар қаторидан 7-10 см масофада ва 6-8 см чуқурликда ўтказилади. Технологик харита тузганда трактор синфлари 1,4 Т.К. ва КХУ-4 мосламалари ёрдамида юқорида қайд этилган меъёрий чуқурлик ва кенгликда тахминан 25.IV-30.IV ларда ўтказилиши режалаштирилади. Жами 4-5, баъзан 6-7 марта культивация ўтказиш режалаштирилади.

Ғўза чилпишни ташкил этиш. Ғўзани чилпишнинг аҳамияти шундаки, у озиклантиришда ассимиляция маҳсулотлари ўсимликка бир хил тақсимланишини таъминланиб, ҳосил тугунчаларининг тўкилишини камайтиради, кўсак сони 1-2 тагача, кўсакдаги пахта вазни 0,2-0,5. г га ортади, тола сифати яхшиланади, ўсув даври 5-10 кунга қисқариб, ҳосилдорлик гектарига 1,5-2,5 ц. га ошади.

Чилпиш муддатлари: ғўзанинг туп сони 110-120 минг дона бўлган майдонларда ҳосил шохи 15-16, 130-140 дона минг бўлганда ҳосил шохи 13-14 та гача етганда ва технологик хариталар тузганда - 1,4 ТК трактори, ЧВХ-4 агрегати ёрдамида 25.VII-5.VIII ларда

ўтказилиши режалаштирилади. Ингичка толали ғўзаларда кўчат қалинлиги гектарига 130-140 минг, ҳосил шоҳлар сони 20-22 тага, 140-150 минг тупли ғўзаларда - 18-20 тага етганда чилпиш ўтказилиши режалаштирилади.

Ғўза дефолиацияси ва ҳосилни йиғиштиришни ташкил этиши. Ғўза дефолиациясини ўтказишдан мақсад ҳосилни етилишини тезлаштириш ва уни қисқа муддатларда машинада териб олишни ташкил этишдир.

Дефолиациянинг самарали бўлиш омилларида энг муҳими, уни ўтказишнинг энг мақбул муддатини белгилашдир. Кўп йиллик маълумотларга караганда узун толали ғўза навларининг тупларида мавжуд кўсақларнинг 35-40 фоизи, ўрта толали навларда эса камида 50 фоиз очилганида дефолиация қилиш режалаштирилади.

Технологик харита тузганда дефолиацияни 1,4-Т.К трактори ва ОВХ-28 мосламаси ёрдамида 5.IX-25.IX гача ўтказиш режалаштирилади. Ўрта толали ғўзалардан пахта машиналар билан 2 марта: дастлаб, ғўза тупларидаги ҳосилнинг 50-60 фоизи очилганида, иккинчи марта эса 20-30 фоиз очилганда териб олинади. Ингичка толали ғўзаларда кўсақларнинг камида 50-60 фоизи очилганда териш бошланиб, 10-12 кун ўтгандан кейин яна бир марта териб олинади. Технологик харита тузганда биринчи пахта терими машинада, ҳосилнинг 55-60 фоизи очилганида 1,4-Т.К. трактори ва 14ХВ-2,4 мослама ёрдамида 15.IX-29.IX гача режалаштирилади.

Иккинчи машина терими, қолган кўсақнинг 30-35 фоизи очилганида, юқорида қайд этилган машина ва механизмлар ёрдамида 1.X-25.X гача ўтказиш режалаштирилади ва ҳ.к.

Биринчи қўл терими 25-30 фоиз кўсақ очилганида, қўлда 5.IX-20.IX гача ўтказиш режалаштирилади. Иккинчи қўлда терим 30-35 фоиз кўсақ очилганда, 20.IX-5.X да ўтказиш режалаштирилади ва ҳ.к.

Пахтанинг биринчи ва иккинчи теримидан кейин далаларда маълум даражада тўкилган пахталарни териш учун ПХН-1,2 ва ПХС-3,6 маркали пахта йиғиштиргичларидан фойдаланилади. Терилган кўсақни чувиш учун УПХ-1,5 машинаси кенг қўлланилади.

Ғўза ҳосили тўлиқ йиғиштириб олингач, ғўзапоянинг КВ-4 А ва КВ-3,6 А, КН-1,2, КН-1,8 мосламалар ёрдамида йиғиштириб олинади.

11.4. Пахтачиликка илғор тажрибани жорий этиш

Мамлакатимизда ҳозиргача қўллаб келинаётган технология бўйича чигит апрел ойида экилади. Бунга сабаб тупроқдаги ҳароратнинг етарли (11-12 даража) бўлишини кутишдир. Янги Ан-

дижон усулининг қулай томони шундаки, чигитни апрел ҳароратини пойлаб ўтирмай, 15-16 мартда, яъни тупроқнинг 10 сантиметр чуқурликдаги қатламида ҳарорат 8-10 даража бўлганда ҳам экавериш мумкин. Бунда плёнка қуёшнинг таъсирида тупроқ ҳароратини 3-4 даража оширади, чигит дарҳол амал қилиб, тўла ва тўкис униб чиқади ва тез илдиз ота бошлайди.

Плёнка остига экилган майдонларда ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам қатқалоқ бўлмайди. Тупроқ доим майин ва юмшоқ ҳолатда бўлади. Плёнка туфайли олинаётган қўшимча ҳарорат тупроқнинг пастки қисмидаги намини буглатиб, тепа қисмига кўтаради, буг плёнкага тиркалгач, яна куйига тушади, тупроқдаги фойдали микроорганизмларнинг ҳаёт фаолияти кучаяди. Натижада чигитни униб чиқиши учун доимо нам етарли бўлади. Тупроқ қатламидаги мавжуд органик ва минерал ўғитлар ёш ниҳолларда пайдо бўлаётган илдизчалар орқали, тўла экинга сингади ва ғўза дуркун, соғлом ўсиб, тез ривожланади.

Чигит 90 сантиметр кенгликда, 90 x 30 схемада қўшқатор қилиб экилади. Эгатнинг кенглиги 60 сантиметр, қўшқаторнинг оралиги 30 сантиметр ва кўчатлар оралиги 12 сантиметр бўлади. Шунда, ҳар гектар ерда 180 минг туп кўчат жойлаштиришга эришилади. Аввалги усулда эса кўчатлар сони 70-90 минг тупдан ошмас эди.

Плёнка остида ҳароратни кўпроқ олган ғўза ривожини тезлашади ва ҳосилга кириши ҳам шунга яраша барвақт бўлади. Хуллас, ҳар бир тадбир ўз вақтида, оби-тобида ўтказилса, ҳосилнинг пишиб етилиши оддий усулга нисбатан, ҳатто бир ойга тезлашиши мумкинлиги амалда исботланди. Чунончи, Андижон вилояти бўйича плёнка остига экилган майдонлардан ўртача 42,6 центнердан ҳосил олинди. Бу вилоятдаги ўртача кўрсаткичга нисбатан 11,8 центнер кўпдир.

Қўргонтепа туманидаги "Савай" ширкат хўжалигида эса 50 гектар майдонда, хитойликлар кузатувида плёнка остида парвариш қилинган ғўза 46,2 центнердан ҳосил берди. Оддий усулда парвариш қилинган ердан эса 29,2 центнердан пахта йиғиштириб олинди. Катта майдондаги бу тажриба янги технологиянинг афзалликларини яққол кўрсатиб турибди. Демак, янги усул рисоладагидек қўлланилганда Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек республика бўйича ҳосилдорликни 14-15 центнерга ошириш имконини беради.

Олиб борилган тажрибалар шуни кўрсатадики, янги технологияни жорий этишга пухта тайёргарлик кўриш талаб этилади. Аввало, ер сифатли шудгорланиши, тупроқ майин ва бир текис бўлиши

лозим. Агар 2 сантиметр ёки ёнғоқдан каттароқ кесак бўлишига йўл қўйилса, плёнка йиртилиб кетади. Плёнка ғоят юпқа ва жуда тиниқ бўлганлиги сабабли ўсимликка зарур бўлган иссиқлик ҳамда ёруғликни яхши ўтказиши. Далада ғўзапоя, ажириқ, ҳамда ғўмай илдишлари қолдиғи бўлса ҳам плёнкага халақит беради.

Бундан кўриниб турибдики, плёнка остида чигит экишга мўлжалланган майдон, ҳар томонлама сифатли ва тоза бўлиши шарт.

Янги технологияга ўтишнинг ижтимоий ва иқтисодий жиҳатлари ҳам бўлиб, ундан сезиларли даражада наф келади. Оддий усулда ривожланган ғўзалар 5-6 марта сугорилади. Ҳар бир сугоришга гектар ҳисобига 800-1000 куб метр сув сарфланади. Плёнка остида эса ғўзалар 3 мартагача енгил сугорилади, 600-800 куб метр сув сарфланади.

Оддий усулда парвариш қилинганда ишчи кучи сарфининг асосий қисми яғонага, ўтоқ ва кетмон чопигига тўғри келади.

Янги усулда яғона ва кетмон чопигига ҳожат бўлмайди. Аҳволга қараб икки марта енгил ўтоқ ўтказилиши мумкин.

Далага кириб чиқаётган техниканинг тупроқ унумдорлиги пайшайишига таъсири ниҳоятда катта. Эски технология бўйича ғўза қатор оралари 6-7 марта культивация қилинади. Янги технологияда эса кўп культивацияга ҳожат қолмайди. Ҳар сувдан кейин саёз культивация ўтказилса кифоя. Чигитнинг меъёрий сарфи янги усулда янада кўзга ташланади. Оддий усулда кўп мушоҳадаларга бориб, чигит сарфига эътибор қилмаймиз. Плёнка остига чигит экиш сеялкасида туксизлантирилган чигит бир тешикка аниқ ташланиш туфайли унинг ҳаражати кескин камади.

Ўсиш даврида берилиши лозим бўлган минерал ўғитнинг тенг ярми, экиш билан бир вақтда солинади. Натижада ёш ниҳолларда пайдо бўлган илдишлар қисқа муддатдаёқ озикани "ҳазм" қилишга киришади. Қолган ўғит май ойининг охирида 60 сантиметрли эгачининг ўртасидаги ариқча орқали берилади. Янги усулда парвариш қилинган ғўза қатор оралари доимо юмшоқ ҳолатда бўлади, ўғитларни яхши "ҳазм" қилади. Агар плёнка остига чигит экилган майдоннинг узунлиги 200-500 метрдан кўпроқ бўлса, ўқ ариқлар олинади. Пахта майдонининг узун-қисқалигига қараб 100-120 метр масофага биттадан кўндаланг ўқ ариқ олиниши керак. Чигит экиб бўлингандан кейин шошилмасдан (май ойида) плёнка кесилиб ўқ ариқ олинади.

Чигитни плёнка остига экиб, эрта ва мўл ҳосил етиштириш усулини қўллашда шошма-шошарлик, пала-партишлик билан иш тутиш

ярамайди. Аввал бу янги технологиянинг ўзига хос хусусиятлари ва нозик жиҳатларини обдон ўрганиб олиш лозим. Бунинг учун, илғор технологияни ўз далаларида синовдан ўтказиб, ижобий натижаларга эришаётган андижонлик уста пахтакорлар ҳузурига бориб, янгилик билан батафсил ва чуқур танишиш лозим.

Тест-рейтинг саволлари:

1. Пахтачиликнинг иқтисодий аҳамияти нимадан иборат?
2. Пахтачиликни барқарор ривожлантириш вазифалари.
3. Пахтачиликда алмашлаб экиш схемаларининг таърифи.
4. Пахтачиликда минтақавий ихтисосланиш.
5. Пахтачиликда фермер хўжалиklarини ташкил этишнинг аҳамияти.
6. Пахтачиликни жадал ривожлантириш омиллари.
7. Пахта толаси турларини таърифланг.
8. Ғўзанинг эрта пишар навларига таъриф беринг.
9. Пахтачиликда уруғчиликнинг аҳамияти ва уни ташкил этиш.
10. Стандарт бўйича пахта навларига қўйиладиган талаблар.
11. Пахтачиликда ўғитлаш тизими ва ўғит турлари бўйича меъёрлар.
12. Пахтачиликда шудгорлаш ва унинг аҳамияти.
13. Пахтачиликда ерни экишга тайёрлаш.
14. Чигитни экишга тайёрлаш ва экиш меъёрлари, муддатлари.
15. Яганалаш ва ҳар бир гектар ерда сақланиши мумкин бўлган туп меъёрлари.
16. Пахтачиликда суғориш меъёрлари ва суғоришни ташкил этиш.
17. Ғўза қатор ораларига ишлов беришни ташкил этиш.
18. Ғўзани чилпиш муддатларини режалаштириш ва дефоляция.
19. Пахтани қўлда ва машинада теришни ташкил этиш.
20. Пахта етиштиришда «Андижон усули»ни таърифланг.

12.1. Дон ишлаб чиқаришининг иқтисодий аҳамияти ва вазифалари

Дон етиштириш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий ўзагини ташкил этади. Аҳолининг нон ва нон маҳсулотларига, чорвачилик тармоқларини омухта озиқаларга бўлган талабини тўла қондириш дон ишлаб чиқаришни давлат томонидан қўллаб қувватланишига ва бу соҳани биринчи даражали вазифага айланишига сабаб бўлди.

Мамлакатнинг дон маҳсулотларига бўлган талабини қондириш учун унда яшаётган ҳар бир жон бошига камида бир тоннадан дон етиштириш Республиканинг дон мустақиллигига эришиш дастурида ўз ўрнини топган.

Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган 1 тонна доннинг 158 кг истеъмолга, 127 кг уругликка, 600 кг чорва моллари учун озиқага, 115 кг бошқа эҳтиёжларга сарфланиши режалаштирилган. Республикामизда дон муаммосини ҳал қилиш учун юқори агротехника қондаларига, замонавий уруғчилик тизимига, ерни ўғитлаш усулларига, ҳосилни ўз муддатларида, нес-нобуд қилмасдан ўриб - йиғиб олишга риоя қилиш лозим. Бунда дон етиштирувчи пудратчи, деҳқон, фермерларга тўла иқтисодий мустақиллик берилиши, донни давлат томонидан сотиб олиш баҳоларини тартибга солиш, донни харид қилишда жаҳон тажрибаларидан фойдаланиш энг асосийси, дон етиштирувчининг замон талаби даражасида яшаш имкониятларига эга бўлишини таъминлаш шарт. Аммо ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида етиштириладиган дон, эҳтиёжларни тўла қондира олмаган бир вақтда уни ишлаб чиқаришда ҳам кўплаб долзарб муаммолар тўпланиб қолган. Уларни оқилона ҳал этиш оила пудрати аъзолари ва деҳқон – фермерларни дон ишлаб чиқаришдан моддий манфаатдорлигини ошириш билан бир қаторда истиқболда Республиканинг дон мустақиллигига эришиш режасини амалда бажаришга имконият яратиши мумкин.

Давлатимиз мустақиллигининг дастлабки йилларида орттирилган тажрибалар шуни кўрсатадики, мамлакатнинг аввало дон мустақиллигига эришиши долзарб вазифа эканлиги ва давлат ўз дон захираларини ташкил этиши ва уни йилдан-йилга янгилаб бориш талаб этилади.

Шунинг учун ҳам жадал суръатлар билан дон етиштириш қишлоқ хўжалигини мақсадга мувофиқ ривожлантиришнинг асосий омили ва чорвачиликни тез суръатлар билан ўстириш учун энг долзарб шартлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг истиқболга мўлжалланган қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш дастурида белгиланган асосий вазифаларда суғориладиган майдонларда яқин келажакда бошоқли дон экинларининг ялпи ҳосилини 3,9 млн тоннага етказиш кўзда тутилган. Бунга асосан ҳосилдорликни гектар бошига 39 центнерга етказиш ҳисобига эришилади. Лалмикор ерларда ғалла майдони 310 минг гектар ҳажмида сақлаб қолиб, ялпи ҳосилни 278 минг тоннага ҳосилдорликни эса 8-11,5 ц/га етказиш режалаштирилган.

Суғориладиган майдонларда бошоқли дон экинларининг ҳосилдорлигини ошиб бориши ҳисобига ғўза орасига экиладиган ғалла майдонлари қисқартирилиб борилади. Бошоқли дон экинларининг бир қисми эса сабзавот ва озиқа экинларидан кейин экилиши мўлжалланмоқда. Бундай чора-тадбирлар дон майдонларида ҳосилдорликни камида 9-10 ц/га оширишга имконият яратади. Лалмикор майдонларда тоза шудгор қилиб қолдирилган ерларга ғалла экиш бир мунча кенгайтирилади ва буғдой майдонлари жами шудгор қилинган лалмикор ерларнинг 25-30 фоизини ташкил қилади.

Дон майдонларига экиш олдидан ва экиш билан биргаликда гектарига камида 15-20 тонна органик ўғитлар, 30 кг азотли, 150 кг фосфорли ва 60 кг калийли ўғитлар, вегетация даврида эса, гектарига камида 180 кг азот ўғити билан икки марта озиқлантирилади.

Шоличилик келгусида асосан Қорақалпоғистон Республикасида (75 минг гектар), Хоразм (38 минг гектар), Тошкент (11,4 минг гектар), Сирдарё (7 минг гектар) ва Сурхандарё (5,6 минг гектар) вилоятларида етиштирилади. Экин майдонлари ўзгармаган ҳолда шолининг ялпи ҳосилини 627,5 минг тоннага етказиш мўлжалланган. Шолини кўчат усулида экишни келгусида 50 минг гектарга етказиш кўзда тутилган.

Дон учун маккажўхори экин майдони асосан такрорий экиш ҳисобига 90,0 минг гектарга, ҳосилдорликни гектарига 40,5 ц/га, янги дурагайларни ва маккажўхори етиштиришнинг жадал технологияларини жорий этиш ҳисобига ялпи ҳосилни 364,5 минг тоннага етказиш кўзда тутилган.

Республикада дон ва дон маҳсулотларига бўлган талабни тўла қондиришдек ўта долзарб вазифаларни илмий жиҳатдан асосланган ечимини топиш мақсадида қуйидаги тадбирлар ишлаб чиқилган:

- бошоқли дон экинларини Республикамиз табиий иқлим шaroитига мос келадиган маҳаллий навларини яратиш;

- бошоқли дон экинлари экиладиган суғориладиган ер майдонларини кенгайтириш;

- етиштирилган ҳосилни ўз вақтида, нес-нобуд қилмай йиғиштириб олиш учун қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий-техника базасини қайта қуриш ва мустаҳкамлаш;

- етиштириладиган уруғлик-донни сақлаш ва асраш, уларни турли хил касалликларга қарши дорилаш, қадоқлаш ва ҳ.к;

- бошоқли дон экинларининг касалликларига ва зараркунандаларига қарши кимёвий дори-дармонларни ва биологик воситаларни ўзимизнинг Ватанимизда ишлаб чиқариш;

- бошоқли дон етиштиришда моддий манфаатдорликни кучайтириш, иқтисодий имтиёзлар белгилаш ва хусусан оила пудрати асосида дон етиштирувчиларга ерни беш йил ва ундан ортиқ муддатга бириктириб, шартномадан ортиқча етиштирилган ҳосилни тўлиқ ўз тасарруфида қолдириш ва ҳоказолар.

Дон ва дон маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш бўйича республикада шу кунгача ўтказилган тадбир ўзининг ижобий натижаларини берди.

Республика Мустақил бўлгунча 80-90 минг тонна дон асосан лалмикор ерларда етиштирилган бўлса, Мустақилликдан кейин Жумҳуриятда дон мустақиллигига эришиш учун Давлат Дастури эълон қилинганидан кейин 1994 йилда ўртача ҳосилдорлик 14,2 ц/га, ялпи дон ҳосили 3,0 млн. тонна атрофида бўлган бўлса, 2002 йилда ҳосилдорлик- 42,3 ц/га, ялпи ҳосил - 5,4 млн. тоннани ташкил этди. Шунингдек республикада дон далаарида юқори ҳосил берадиган маҳаллий дон навлари «Санзар-8», «Ёнбош», «Маржон», «Интенсив», «Улугбек-600» каби навлар яратилди. Республикада мавжуд бўлган экин майдонларининг 50 фоизи галлачиликка тўғри келади.

12.2. Дон етиштиришда агротехник тадбирларини режалаштириш ва ташкил этиш

Дон ишлаб чиқаришда талаб этиладиган асосий агротехник тадбирлар қуйидагилардан иборат:

Алмашлаб экиш: Далаларни бегона ўтлардан тозалаш, нам

тўплаш, ўғит солиш, ер майдонларини экишга тайёрлаш ҳамда кузги буғдойни мақсадга мувофиқ муддатларда экиш учун ўтмишдош экинлар ҳосили эртароқ йиғиб олинади.

Суғориладиган ерларда кузги буғдойни алмашлаб экиш учун уч йиллик бедадан, ғўзадан, дон ва силосга экилган маккажўхоридан, дуккаклик дон, картошка, сабзавот ва полиз экинларидан бўшаган ер майдонлари танланади.

Кузги буғдойдан бўшаган ерларга экилган ғўза вилт касаллиги билан кам зарарланади. Яхши ривожланган кузги буғдой, ерларни бегона ўт майсаларидан тозалайди.

Ҳозирги пайтда ғўза ва дон алмашлаб экишда бошоқли дон экинларининг салмоғи – 50 %, айрим хўжаликларда – 80 % ва ундан кўпни ташкил этмоқда. Кузги буғдой учун ғўза, беда, картошка, сабзавот ва дуккакли дон экинлари яхши ўтмишдош ҳисобланади. Кузги буғдойни икки йилдан ортиқ бир майдонга жойлаштириш мумкин эмаслигини, унинг ҳосилдорлиги пасайишини амалиётчилар ва олимлар таъкидламоқдалар.

Тупроққа ишлов бериш: Бегона ўтлар билан ифлосланган дала-лар чим қирқадиган икки ярусли ПЯ-3-35 ёки ПЛН-6-35 плуги билан 27-28 см чуқурликда ҳайдалади.

Экиш олдидан (ЧКУ-4 маракали) чизель, култиватор ва мола билан ишлов берилади. Ерни ҳайдаш олидидан нам тўплайдиган суғориш ўтказилади, далада бегона ўтлар пайдо бўлса, 6-8 см чуқурликда култивация ўтказилади ва кейин ер ҳайдалади.

Ўзбекистоннинг ўзига хос табиий - иқлим шароитида тупроққа ишлов бериш, ўтмишдош экинлар ҳосили йиғиштирилганидан кейин, тезлик билан ҳайдаладиган, тупроқ қатлами қуриб кетмасдан, ҳайдалганда йирик кесаклар ҳосил бўлишини олдини олиш мақсадида ва экишга 10-15 кун қолганда жўяклар ёрдамида суғорилса яхши натижа беради. Унда дала текис, тупроқ зичлиги кутилганидай, тупроқда диаметри 1-5 см бўлган кесакчалар 80 фоиздан кам бўлмаслиги ва 10 см дан йирик кесакчалар бўлишига йўл қўймаслик муҳимдир. Тупроқни бундай ҳолатда бўлиши тупроқ билан уруғларни зич бир-бирига тегиб туришига ва майсаларни тез ҳосил бўлишига шароит яратади.

Ўғитлаш: Ўзбекистон шароитида суғориладиган ерларда 1 тонна дон ва шунга мувофиқ самон ҳосил қилиш учун 34-37 кг азот, 11-12 кг фосфор, 23-25 кг калий талаб қилинади. Кузда экилган буғдойга бериладиган азотли ўғитларининг миқдори гектарига 180

кг бўлганда «Ғалла» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси тавсиясига кўра 30 кг/га азот экиш олдидан, 75 кг/га эрта баҳорда ва 75 кг/га найчалаш фазасида берилади. Фосфор ўғитларининг (90-120 кг/га) 80 % ерни ҳайдашдан олдин, қолган қисми экиш билан биргаликда берилади. Калий ўғити 60 кг/га, фосфор ўғитлари билан биргаликда берилади. Хўжаликларда режалаштирилган ҳосилни олиш учун, нав хусусиятлари ва тупроқнинг агрокимёвий картограммаси асосида илмий жиҳатдан асосланган ўғитлаш меъёрлари ишлаб чиқилади. Ўзбекистоннинг типик бўз тупроқли ҳудудларида минерал ўғитларни йиллик меъёри: азот – 150 кг/га, фосфор – 90 кг/га ва калий ўғити – 60 кг/га; республиканинг жанубий-ғарбий ҳудудларида, янги сугориладиган тупроқли ерлар учун: азот – 180-200 кг/га, фосфор - 90-120 кг/га, калий - 60-100 кг/га; Зарафшон водийсидаги ўтлоқ ва бўз тупроқли ерларга: азот – 180 кг/га, фосфор – 90 кг/га ва калий ўғити 60 кг/га миқдоридан тавсия этилади.

Нав танлаш ва экиш муддатлари: Ҳозирги пайтда республикада вилоятларида юмшоқ кузги бугдойнинг Улуғбек-600, Санзор-8, Санзор-4, Крошка, Купова, Уманка, Ёнбош, Маржон, қаттиқ бугдойнинг Маку-3, Ойқор, Зафар навлари экилмоқда. Бугдойнинг Безостая-1, Санзор-8 навлари эрта ва мақсадга мувофиқ муддатларда экилганда 3,0 млн дон унувчан уруғ (120 кг/га); интенсив типдаги унумли бугдойнинг Интенсив, Крошка, Купова навларининг 4,5 млн. унувчан уруғлик (180 кг/га) ҳисобида экилади. Экиш мақбул муддатлардан кечикса (XI) экиш меъёри гектарига 6,0 млн. дон унувчан (240 кг/га) уруғга оширилади. Экиш муддатлари - 20 сентябр – 20 ноябрда режалаштирилади. Энг муҳими юқорида келтирилган экиш меъёрларида кузги бугдой қиш тушгунча 1 кв.м да камида 500-600 та поя ҳосил қилишини таъминлаш лозим ва 1 бошоқдаги дон вазни баҳорда 1,5 грамм бўлса (1 кв. метрда 500-750 грамм) 1 га. дан 75 ц дон ҳосили олиш мумкин. Бунда экиш меъёри 4,5 млн уруғ/га, экиш чуқурлиги 4,5 см, сеялка СЗ-3,6, қатор ораси 15 см бўлиши лозим.

Уруғлар 1-синф талабларига жавоб бериши лозим, экишдан 20 кун олдин уруғлар Роксил, Деразол, Байтан-Универсал препаратлари билан 1,5-2 г/тонна ҳисобида ишлов берилади.

Экиш меъёрлари: Кузги бугдойни сув билан таъминланиши ва минерал озиқланиши, ўсиш жараёнларини кучайтиради, барг юзасини кенгайтиради, экинзор зичлигини оширади ҳамда фотосинтетик фаол радиациядан, карбонат ангидрид газидан фойдаланишни

яхшилайти, ҳосилни оширади. Оптимал меъёрлардан ортиқ уруғ экилганда ўсимликлар қалин жойлашади.

Экиш меъёрлари тупроқ-иқлим шароитига қараб ўзгаради. Қалин экиш сернам, шимолий минтақаларда қўлланилади. Жанубий минтақаларда экиш меъёрлари нисбатан кам бўлади. Сернам шимолда экиш меъёрини белгилайдиган асосий омиллар – ёруғлик ва тупроқ унумдорлиги бўлса, қурғоқчил минтақаларда – ўсимликни нам билан таъминланишидир. Шунинг учун суғориладиган ерларда экиш меъёри лалмикорликдагидан анча кўп бўлади.

Самарқанд қишлоқ хўжалик институтида ўтказилган тажрибаларда унумли бугдой нави 20 сентябр: 10 октябр: 1 ноябр ойларида, экиш меъёри 3,0 млн/га уруғ бўлганида 66.2: 70.6: 63.6 ц/га; 4,5 млн/га уруғ экилганида 63.6: 77.6: 67.5 ц/га ҳосил олинган.

Тор қаторлаб, қаторларни кесиштириб экиш усулларида экиш меъёри 10 фоизга оширилади. Қандайдир сабабларга кўра майда уруғлар экишга тўғри келса, уларни дона ҳисобидаги меъёри 10-12 фоизга оширилади. Бунинг сабаби майда уруғлар унумчанлиги ўрта ва йирик уруғларникига нисбатан паст бўлади. Бегона ўтлар билан ифлосланган далаларда ҳам экиш меъёрлари оширилади. Қалин экилган ўсимликлар бегона ўтларни қисиб қўяди.

Экиш меъёри гектарига килограмм ёки униб чиқадиган уруғлар сони (милион дона ҳисобида, 1 га экилган уруғлар) билан ифодаланadi. Уруғларни вазни бўйича экиш меъёри белгиланганда, уларни йириклиги эътиборга олинмайди. Шунинг учун 1000 дона уруғ вазни ҳар хил бўлганда вазни бир хил экиш меъёрида турли сондаги уруғлар экилиб озиқланиш майдони ҳар хил бўлади. Экиш меъёрини бир гектарга экиладиган уруғлар сонига қараб аниқлаш тўғри бўлади. Бунда йириклиги ҳар хил уруғлар экилганда ҳам ўсимликларни озиқланиш майдони бир хил бўлади.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларига экиш меъёрлари гектарига 3,0-4,5; 6,0 млн уруғ ҳисобига тавсия қилинмоқда.

Кузги бугдойни экиш меъёрлари ҳам ҳар бир минтақа, хўжалик, дала, нав учун ўтмишдошлар, ўғитлаш, суғориш ва бошқа омиллар ҳисобга олинган ҳолда аниқланади.

Суғориш: Ерни ҳайдаш ва ўғитлашдан олдин ёки кейин гектарига 1200 куб.метр меъёрида нам тўплайдиган суғориш ўтказилади. Тупроқда намлик камайса, кузда гектарига 600 куб.метр меъёрида суғориш ўтказилади. Баҳорда тупланиш, найчалаш, бошоқлаш,

донни тўлишиш фазаларида гектарига 550-600 куб.метр меъёрида суғорилади.

Суғориш сони сизот сувларининг узоқ ёки яқин жойлашганлигига, ёгингарчилик миқдорига қараб ўзгариши мумкин. Кузги бугдой 1 тонна дон ҳосил қилиши учун ўртача 700-1000 куб.метр сув сарфлайди. Гектаридан 60-70 ц. дон ҳосили етиштириш учун эса 6,0-6,5 минг куб метр сув сарфлайди. Скифянка, Юна, Спартанка, Крошка, Купова ва Уманка, сингари жадал типдаги навларни тез-тез, гектарига 550-600 куб.метр меъёрида, 5-6 марта суғориш талаб этилади.

Экинларни парвариш қилиш: Бегона ўтларни йўқ қилиш мақсадида Бюктрил. Д гербициди билан баҳорги ниҳол ҳосил бўлиш даврида гектарига, 1,5-1,75 л. ёки 48 фоизли Базагран 2-3 литр; Праднер - 1,5 литр 75 фоизли меъёрларда экинзорлар ишланади. Гербицидлар 300-400 л сувга аралаштирилиб 1 гектарга пуркалади. Занг, ун шудринги каби касалликларга қарши 25 фоизли Байлетон ёки Тилт препарати, гектарига 0,5 кг. ҳажмида 250 л сувга аралаштирилиб сепилади.

Ҳосилдорликни аниқлаш: Бунинг учун диагоналлар бўйича, ҳар 1 кв.метр дон майдонидан, ўн бог намуна олинади. Боглар янчилик ўртача ҳосилдорлик топилади. Агарда 1 кв.метр майдонда 500 дон бошоқли поя бўлса, ва ҳар бир бошоқдаги дон вазни 1,5 граммга тенг бўлса у вақтда ҳосилдорлик 1 кв. метрда $500 \cdot 1,5 = 750$ грамм ёки гектаридан 75 ц ҳосил кўтарилиши мумкин.

Ҳосилни йиғиштириш: Ҳосилни қисқа вақт давомида нобуд қилмасдан йиғиштириб олиш, дон етиштиришни кўпайтиришнинг энг муҳим имкониятларини биридир. Кўпинча ҳосилни йиғиштириш пайтида, нобуд бўлиши – 10-20 %, ноқулай шароитларда – 30 % ва ундан ортиқча бўлиши ҳам мумкин. Нобудгарчилик ҳажми, янги навларни экиш, ўғитларни бўлиб бериш ва бошқа агротехник усулларни қўллашдан олинандиган қўшимча ҳосилдан кўп бўлиши мумкин.

Ҳосилни қисқа 9-12 кундан кўп бўлмаган муддатда йиғиштириб олиш афзаллиги биологик ва иқтисодий жиҳатдан асосланган.

Кузги бугдой ҳосили бир фазали (бевосита комбайнлар билан) ва икки фазали (олдин ўриб, кейин йиғиб янчиб олиш) усулларида йиғиштирилади.

Ҳосилни бир фазали усулда ўриб-йиғиб олишда, дон тўла пишганда «Сибиряк» СК-5, «Нива» СК-6, «Колос», «Дон-1500», «Ени-

сей-1700», «Джон-Дир», «Кейс» комбайнлари билан тўғридан – тўғри ўриб, янчиб олинади. Бу усулда паст бўйли, ётиб қолишга чидамли тўла пишиб етилган бугдойзорлар ҳосили йиғиштирилади. Ўриш ётиб қолган экинзорда - 10 см. дан ортиқ бўлмаган, узун бўйли ётиб қолган экинзорда, 15-20 см баландликда ўтказилади. Ўсимликлар зич, ҳосилдорлиги юқори майдонларда ўриш баландлиги 25 см ва ундан ортиқ бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда асосан ҳосилни тўғридан-тўғри комбайнлар билан ўриб, янчиб олиш кенг қўлланилади. Бугдой ҳосили икки фазали усулда йиғиштириб олинганда ўсимлик дони мум пишиқлик даврида, ўриш машинасини ердан 12-25 см баландликда ўрилиб, қуритиш учун анғизли йўл-йўл қилиб ташлаб қўйилади. Бунда ЖВР-10, ЖНС-6-12, ЖНУ-4,0 ва бошқа ўриш машиналаридан фойдаланилади. Мум пишиш даврида дон намлиги 36-40 % бўлади. Бу даврда ўрилган дон экинлари ҳосили ерга тўкилмайди. Куриш даврида дони пишиб етилади ва сифати юқори бўлади.

12.3. Дон етиштиришда айрим асосий иш жараёнларни ташкил этиш

Дон ишлаб чиқаришда, иш жараёнларини самарали ташкил этиш тамойиллари ўз ичига қуйидагиларни олади:

- режалилик;
- мутаносиблик;
- мослик ёки мувофиқлик;
- бир текислик;
- узлуксизлик.

Ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил қилишга: агрегат таркибини тузиш, иш жойларини ва иш кучларини тайёрлаш, ишловчиларга йўл-йўриқ бериш, иш усули ва иш кунини тартибини белгилаш, иш жараёнларини рационализация (такомиллаштириш) қилиш, иш сифати устидан жиддий назорат ўрнатиш, тракторчи, комбайнчи ва бошқа ишчилар томонидан бажариладиган ишларини ҳисобга олиш ва баҳолаш тадбирлари қиради.

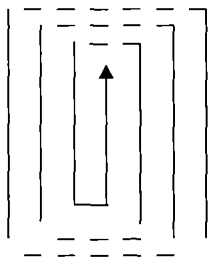
Ҳайдаладиган далалар 2-3 кунлик иш даврига мўлжалланиб, пайкал (загон) ларга ажратилади. Пайкалнинг мақсадга мувофиқ шакли 1:4 дан 1:10 гача нисбатда бўлади. Пайкалнинг кенглиги унинг узунлиги ва ҳайдовда қўлланиладиган агрегатга боғлиқдир.

Ер ҳайдашда пайкал кенглигини қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

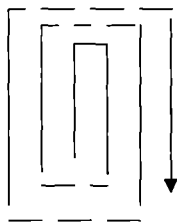
$$Пк = 2 \cdot (УА \cdot 16г)$$

Бунда: Пк - пайкал кенглиги (м);
У - пайкал узинлиги (м);
А - агрегатнинг иш кенглиги (м);
г - агрегатнинг айланиш радиуси (м).

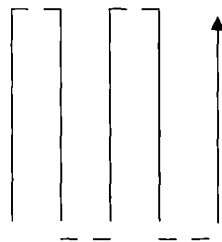
Далаларни ҳайдаш ишлари пайкал, айланма ва моки усулларида бажарилиши мумкин.

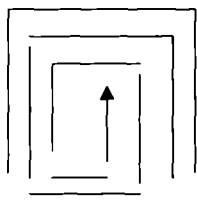
пайкал усули

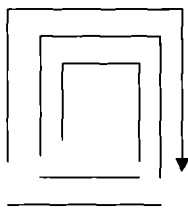
айланма усул

моки усули

ташқарига ағдариш

ичкарига ағдариш

Ерларни ҳайдаш ишларини ташкил қилиш. Ерларни ҳайдаш қулай агротехник муддатларда, белгиланган чуқурликда олиб борилади, бунда қатламлар яхши майдаланган ва далада қолган поя ва гўнгларнинг усти яхшилаб беркитилган ҳолда, дала четлари ва бурилиш жойлари чала қолдирилмасдан, эҳтиёткорлик билан текисланган, бузилган эгат ва қирралар камроқ бўлиши керак.

Экишни ташкил қилиш. Экиш агрегатларини бир неча сеялкалардан иборат комплекташ учун 3 ва 4 сеялка учун С-11,5 ва 6 сеялка учун С-18 тиркамалари қўлланилади. Дон экинлари асосан

пайкал ва моки усулларида экилади. Сеялкаларнинг биринчи уруғлик тўлдириш жойидан иккинчи жойга ва уруғликлар солинган қоплар турган жойигача бўлган масофани аниқлаш жуда муҳимдир. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$J = \frac{C \cdot K}{Hэ \cdot Kс} \cdot 10000;$$

Бунда: J - биринчи уруғлик солиш билан, иккинчиси ўртасидаги ма-софа, м;

C – сеялка яшигининг сигими (кг);

K - сепиладиган уруғ донидан фойдаланиш коэффиценти (0.8)

Hэ – бир гектар ерга дон экиш меъёри (кг);

Kс – сеялканинг иш кенглиги (м);

10000 – бир гектар ердаги кв.метр миқдори.

Буни шундай мисолда кўриш мумкин. Сеялка қутиси СЗБ–24 га 240 кг бугдой сигади, экиш меъёри – 200 кг/га, сеялканинг иш кенглиги - 3,6 м, сеялкадан сепилган уруғликдан фойдаланиш коэффиценти – 80 %. 1300 м узунликдаги масофада сеялкалар бир марта айланиб чиққанидан сўнг, автоуруғ тўлдиргич АС – 2 ёрдамида уруғ билан тўлдирилади.

Биринчи уруғ солиш жойидан, иккинчи уруғ солиш жойигача босиб ўтиладиган масофаси:

$$J = \frac{240 \cdot 0,8}{200 \cdot 3,6} \cdot 10000 = 2666 \text{ м. га тенг бўлади.}$$

Дон экишда ишлаб чиқаришнинг тахминан қуйидаги меъёрлари белгиланган C – 80 трактори учун 42-70 га, ДТ-54 учун 18-45 га; МТЗ учун 15-25 га.

Тест-рейтинг саволлари:

1. Дон ишлаб чиқариш давлат дастурининг мақсади ва вазифалари.
2. Меъёр бўйича талаб қилинадиган дон ва дон маҳсулотлар миқдори.
3. Дон ишлаб чиқаришнинг (ҳосилдорлик, ялпи ҳосил) ҳозирги аҳволи.
4. Давлат дастурида кўзда тутилган шолчилик ва маккажўхори етиштириш марралари.

5. Дон ишлаб чиқаришда алмашлаб экишнинг аҳамияти ва схемаси.
6. Дон етиштиришда ўғитлаш меъёрлари ва режалаштириш.
7. Юмшоқ кузги бугдай навлари ва уларни экиш муддати.
8. Жадал типдаги унумли бугдай навлари ва уларни экиш муддати.
9. Донларни суғориш муддатлари ва меъёрлари.
10. Ҳосилдорликни аниқлаш услуби ва режалаштириш.
11. Ҳосилни йиғиштириш шартлари, муддати, комбайнлар афзаллиги.
12. Дон ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил қилиш тамойиллари.
13. Пайкал усулида ер ҳайдашни режалаштириш, пайкал кенглигини аниқлаш формуласи.
14. Моки усулида ер ҳайдашни афзаллик томонлари.
15. Сеялкага уруғлик тўлдиришни аниқлаш формуласи.
16. Дон ишлаб чиқаришдаги долзарб муаммолар.

13.1. Сабзавотчиликнинг аҳамияти ва вазифалари

Сабзавотчилик – ташкилий-иқтисодий жиҳатдан ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари учун, хусусан йирик шаҳарлар, туманлар ва саноат марказлари атрофида жойлашган хўжаликлар учун, қисқа вегетация даврида, арзон меҳнат ресурслари ёрдамида, йил давомида бир текис пул тушумини таъминлай оладиган, бозор иқтисоди талабларига мос келадиган, аҳолининг фаровонлигини оширишга хизмат қиладиган сердаромад тармоқлардан биридир.

Сабзавотчилик маҳсулотлари таркибида кўп миқдорда биологик актив моддалар бўлганлиги учун, инсон танасига шифобахш озиқ – овқатгина бўлиб қолмасдан у, одамлар организмни зарарли инфекциялардан тозалаб, иштаҳасини очиб, овқат ҳазм бўлишига катта ёрдам беради.

Медицина фанлар академиясининг овқатланиш илмий-тадқиқот институти томонидан ишлаб чиқилган истеъмол меъёрлари бўйича Ўзбекистонда аҳоли жон бошига, йилига ўрта ҳисобда 118 кг сабзавот маҳсулотлари талаб қилинар экан, шундан: 20 кг-карам, 26 кг-помидор, 19-кг бодринг, 25 кг- пиёз, 13 кг-сабзи, 5 кг-саримсоқ, 6 кг-лавлаг ва бошқа сабзавот маҳсулотлари.

Ўзбекистоннинг табиий - иқлим шароити ва унинг унумдор ер майдонлари йил давомида сабзавотчиликдан бир неча марта ҳосил олишни таъминлай оладиган имкониятларига эга.

Ҳозирги вақтда сабзавотчиликка ихтисослашган 90 дан ортиқ ширкат хўжаликлари, минглаб фермер ва миллиондан ортиқ деҳқон хўжаликлари мавжуд бўлиб, сабзавотчиликда етиштирилаётган ялпи ҳосилнинг – 7,5-8,0 фоизи ширкат хўжаликлари ҳисобига, 2,0-2,5 фоизи фермерлар ва 90 фоизи якка – деҳқон хўжаликлари ҳисобига тўғри келади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида сабзавотчилик учун кичик ва ҳаракатчан техниканинг етишмаслиги натижасида тармоқни етарли даражада қайта ишлайдиган ва сақлайдиган корхоналар билан таъминланганлиги сабабали, маҳсулот ишлаб чиқариш таркиби кичик ер майдонларида, арзон меҳнат ресурслари ёрдамида якка деҳқон хўжаликлари фойдасига ҳал қилинмоқда. Бу аҳволда сабзавотчиликдан кутилган натижаларга эришиб бўлмайди. Сабзавотчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш таннархи йилдан-йилга ўсиб кетмоқда, меҳнат унумдорлиги жуда паст, бозорда эса нарх-наво

қимматлашиб, тармоқ маҳсулотларини сотиб олиш ва истеъмол қилиш имкониятлари пасайиб кетмоқда, сабзавотчилик маҳсулотлари бўйича аҳолининг истеъмол саватини тўлдириши йилдан – йилга оғирлашмоқда. Таъкидлаш жоизки сўнги йилларда сабзавотчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ташкил этишда қайта ишлаш, қадоклаш ва уругчиликда, бирмунча ташкилий ўзгартиришлар амалга оширилмоқда.

Чунончи «Ўзмева сабзавотузумсаноат холдинг» ширкати тузилиб, унинг таркибига: 90 та қишлоқ хўжалик корхонаси, 42 та қайта ишловчи ва 15 та қўшма корхоналар киритилган. Тармоққа хорижий давлатлар сармояларини жалб этиб, замонавий технологияларни жорий этиш ва уругчиликни ривожлантиришда сезиларли ишлар қилинмоқда. Жумладан Голландиянинг «Нюнемо-заден» уругчилик ширкати, Олмониянинг «Авсатис» ва Туркиянинг «Евродрип» ширкатлари ёрдамида помидорнинг «Суперситрейн», «Кастлрок» навлари яратилиб, ҳар гектаридан 900-950 ц, Тристар F₁ дурагайдан эса 1000-1200 ц. дан ҳосил олинмоқда. Бундан ташқари Голландиянинг «Синжента-Сидс» уругчилик ширкати билан ҳамкорликда, помидорнинг 5 хил, бодрингнинг 4 хил, карамнинг 3 хил, сабзининг 2 хил ва пиёзнинг 3 хил дурагайлари синовдан ўтказилди ва яхши натижалар олинди.

Бозор ишлаб чиқариш муносабатлари даврида сабзавотчилик маҳсулотлари етиштириш ва тайёрлашнинг долзарб вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Ўзбекистоннинг табиий-иқтисодий шароитига мос келадиган ва илмий жиҳатдан асосланган хўжалик юритиш тизимини, бозор иқтисодиёти талаблари асосида такомиллаштириш;

- тармоқда йил давомида бир меъёردа маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган ихтисослашган ҳудудларни ташкил этиш;

- сабзавотчилик маҳсулотларини замонавий қайта ишлаш (консервалаш, қуритиш, совутиш ва музлатиш), қадоклаш ва саклаш корхоналарини давр талабига биноан шакллантириш;

- хорижий давлатлар инвестицияси ёрдамида, замонавий технологияларни, янги минитехника воситаларини ишлаб чиқаришга жорий этиш ва уругчиликни ривожлантириш;

- сабзавотчиликка ўғитлар етказиб беришни ва бегона ўт, зараркунандалар ва касалликларга қарши курашда замонавий гербицидлар етиштиришни кўпайтириш;

- сабзаёт маҳсулотларини, айниқса, помидор, бодринг, карамнинг ортиш ва жўнатишга чидамлилигини ошириш, автоулов воситалари, карам йиғувчи ва бошқа транспортёрларни, контейнерларни, ортувчи-тушурувчи машиналарни жорий этиш;
- очик ерларга илмий жиҳатдан асосланган навбатлаб экишни ва иссиқхона хўжаликларида экинлар алмашувини ташкил этиш;
- полиэтилен плёнкалар остида эртапишар сабзаёт маҳсулотлари етиштиришни кенгайтириш;
- сабзаётчилик тизимида янгича учётни йўлга қўйиш, ички хўжалик ҳисобини ва харажатларни чек тизими ёрдамида назорат этиш масалаларини такомиллаштириш;
- тармоққа меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги шаклларини ва меҳнатни ташкил этишнинг ижара муносабатлари ва оила (жамоа) пудрати усулларини кенг жорий этиш.

Қайд этилган вазифалар бўйича илмий жиҳатдан асосланган тадбирлар ишлаб чиқиш асосида вазифалар ечимини топиш, сабзаётчиликни барқарор ривожлантириш ва рентабеллигини оширишни таъминлайди.

13.2. Сабзаётчиликда технологик жараёнларни ташкил этиш

Фермер хўжаликларида, оила пудрати жамоаларида бизнес режа тузиш жараёнида биринчи навбатда технологик хариталар тузилади, уларнинг асосини тармоқнинг агротехник жараёнларини ташкил этишсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Помидор ўстириш технологияси. Ер танлаш. Озиқ моддаларга бой, механик таркиби энгил кумоқ, шўрланмаган ҳар хил тупроқ типлари яроқли ҳисобланади.

Алмашлаб экишдаги ўрни. Беда, кўкат ва дуккакли сабзаётлар, пиёз, саримсоқ, полиз экинлари, бодринг ва карам яхши ўтмишдош. Бир далада помидор икки йил ўстирилиб, яна уч йилдан сўнг қайта экиш мумкин.

Ўғитлаш. Бўз тупроқларда гектарига азот – 120-200 кг, фосфор – 140-150 кг, калий – 90-100 кг; ўтлоқ ва ўтлоқ-ботқоқ тупроқларда азот – 140-150 кг, фосфор – 140-150 кг, калий – 100 кг ҳисобида берилди.

Ерни экишга тайёрлаш. Кузда ПН-4-35, ПЯ-3-35, ПД-4-35 маркали плуглар, Т-4А тракторига тақилиб, тупроқ 28-30 см чуқурликда шудгорланади. Баҳорда ЧКУ-4-1 чизел-культиваторда, 10-12 см чуқурликда ва БЗТС-1,0 маркали бороналар ёрдамида (5-6

см) ишланади, зарур бўлса КЗУ-0,3 маркали текислагич билан ер текисланади. Сўнгра кўчат ўтказиш учун жўяклар олинади.

Навлари. Эртапишар: Талалихин-186, Перемога-165, Узмаш-1, Темиол-красный-2077, Ўртапишар Восток-36, Новинка Приднестровья, Подарок,

Волгоградский –595, ТМК-22, кечпишар Октябр, Юсуповский.

Кўчат етиштириш. Туманлаштирилган навларнинг тозалиги 98 %, унувчанлиги 85 % дан кам бўлмаган 1-классли уруғлар экилади. Бундай уруғларнинг 350-400 грами бир гектарга кўчат олиш учун етарли.

Уруғлар экишолди сувда ёки 0,01-0,05 % ли ўстирувчи стимуляторлар, микроэлементлар эритмасида 10-12 соат давомида ивителиди, сўнгра ТМТД ёки бошқа шунга ўхшаш фунгицидлар билан ишланади (1 грамм уруққа 4-8 грамм препарат). Шундай тайёрланган уруғлар илиқ ёки ярим илиқ кўчатхоналарга феврал ойи бошида 0,5-1,0 см чуқурликка экилади. Майсалар кўринишигача ҳарорат 20-25⁰, кўкаргач 10-15⁰ да сақлангани маъқул. Кўчатлар зарур бўлса сийраклаштирилади. Ўсув даврида, озиклантирилиб, суғориб, бегона ўтлардан тозаланadi. 60-70 кундан сўнг, 6-8 чинбарг чиқаргач апрел ойида далага ўтказиш учун тайёр бўлади.

Экиш мuddати, қалинлиги ва чизмаси. Эртапишар помидор кўчатлари 10-20 апрелда, кечкилари эса 20 апрелдан 10 майгача экилади. Қатор оралари 70-90 см, туп оралари навига қараб – 25, 30, 40 см қилиб ҳар гектарига 50-74 мингтагача кўчат экилади.

Парваришлаш. Биринчи ишлов бериш кўчатлар униб чиққандан сўнг –10 кун ўтгач ўтказилади. Кўчатларни чопиқ қилиш яна 12-15 кун ўтгач такрорланади. Ўсув даврида қатор ораларига 6-7 мартагача, КОР-4,2, КРН-4, маркали култиваторлар ёрдамида ишлов берилади. Помидор палаклари бир неча марта пуштага тўғрилаб чиқилади. Ўсув даврида тупроқ намлиги, даланинг намлик сигимига нисбатан 75-80 % дан кам бўлмаслиги лозим. Сизот сувлари чуқур бўлган бўз тупроқларда гектарига 500-700 м³ ҳисобида 14-16 мартагача суғорилади.

Касаллик ва зараркунандаларга қарши кураш. Ҳозирги пайтда помидорлар очиқ ва ёпиқ майдонларда вирусли мозаика билан касалланмоқда. Уларга қарши помидор уруғлари, экиш олдида термик қайта ишлаш, яъни бир сутка давомида 50-52⁰ да, сўнгра икки сутка мобайнида 80⁰ли иссиқликда термостатда қиздирилади. Қиздирилган уруғлар 0,3 % ли метил кукуни эритмасида ивителиди ва экилади.

Ҳосилни йиғиштириши. Қўлда амалга оширилади ва пишиш даражасига қараб ҳар 3-5 кунда, жами 10-15 мартагача терилади. Мевалари бир вақтда пишадиган техникага мос помидор навлари ҳосили СКТ-2 маркали комбайн ёрдамида бир марта йиғиштириб олинади. Ҳосилдорлик ўртача – 200 ц/га, илғор ҳўжаликларда –300-400 ц/га.ни ташкил этиш.

Карам ўстириш технологияси. Ер ташлаш. Яхши ўғитланган, озиқ моддаларга бой, намиқтирилган салқин тупроқлар яроқли.

Алмашлаб экишдаги ўрни. Битта далага карам 3 йилда бир марта экилади. Унга, картошка, бодринг, полиз ва дуккакли дон экинлари яхши ўтмишдош ҳисобланади.

Ўғитлаш. Бўз тупроқларда эртаги ва кечки карам етиштириш учун гектарига 20-30 тонна гўнг, 150-200 кг азот, 100-130 кг фосфор ва 75-100 кг калий, ўтлоқ тупроқларда эса 120-150 кг азот, 120-150 кг фосфор ва 60-100 кг калий, унинг 50 фоизи ерни ҳайдашда солинади. Фосфорнинг 25-30 фоизи кўчат ўтказиш вақтида, азотли ўғитларнинг 40 фоизи кўчат тутгач биринчи озиқлантиришда, қолган 60 фоиз азот ва 50 фоиз калий ўғитлари карамбош ўрай бошлаганда берилади.

Ерни экишга тайёрлаш. Кузда ПН-4-35, ПЯ-3-35, ПД-4-35 маркали плуглар, Т-4А тракторига тақилиб, тупроқ 28-30 см чуқурликда шудгорланади. Эртаги карам экиладиган далалар эрта баҳорда бороналаниб жўяклар олинади, кечки карам такрорий экин сифатида экиладиган бўлса, асосий экин йиғиштириб олингач, ер сугорилади, етилгач 22-25 см чуқурликда ҳайдалади, бороналанади, молаланади ва жўяк олинади.

Карам икки йиллик ўсимлик бўлиб, биринчи йили карамбош, иккинчи йили эса гулпоя чиқариб, гуллайди ва уруғ беради. У совуққа (4-8 даражагача) чидамли сабзавот экинидир. Ўсимликнинг яхши ўсиб ривожланиши учун ҳарорат 15-20 даражада бўлганлиги маъқул. Суткалик ўртача ҳарорат 25⁰ дан ортиб, кундузи 30-35⁰ гача борганда, карамнинг бош ўраши секинлашади, тезпишар навларда тўхташи ҳам мумкин.

Республикамизда карам кўчатлари униб чиққанидан 100-120 кун ўтгач ёки кўчатлар далага ўтказилгач, 60-85 кунда пишиб етилади.

Навлари. Эртанги экин сифатидан эртапишар Июньская, Номер первый Грибовская 147; кечки муддатда ўртапишар Ташкентская 10; кечпишар Узбекистанская 133, Саратон, Судья узбекский; қишлоди экиш учун Дербент маҳаллийси, Наврўз, Апшеронская озимая навлари яроқли.

Кўчат етиштириш. Юқоридаги қайд этилган навларни тозалиги 98 %, унувчанлиги 85 % дан кам бўлмаган 1 класс уруғлардан бир гектарига кўчат олиш учун 350-400 грамма етарли ҳисобланади.

Уруғлар экиш олдидан сувда ёки 0,01-0,05 % ли ўстирувчи стимуляторлар, микроэлементлар эритмасида 10-12 соат мобайнида ивителиади, сўнгра ТМТД ёки бошқа шунга ўхшаш фунгицидлар (1 грамм уруққа 4-8 грамм препарат) билан ишланади. Шундай нишлатилган ва ишланган уруғлар илиқ ёки ярим илиқ кўчатхоналарга экин учун декабр – январ ойларида, ўртаги карам сифатида, март-апрел ойларида бошларида 0,5-1,0 см чуқурликка экилади. Ўсимлик кўкаришигача ҳарорат - 15-20⁰, сўнгра 8-10⁰ да сақлангани маъқул.

Ёзда кечки карам кўчатларини ўстириш дала яқинида жойлашган кўчатхонада ташкил қилиниб, кичик дала ёки эгатларда етиштирилади. Кўчатлар зарур бўлса сийраклаштирилади, ўсув даврида озиклантирилади, суғорилади, бегона ўтлардан тозаланади, 4-5 чинбарг ҳосил қилгач, далага ўтқазилади.

Кўчат ўтқозиш муддати, қалинлиги ва чизмаси. Ўзбекистонда карам тўрт муддатда экилади: эртанги – феврал ойининг охири, март ойининг бошларида: ўртанги – март ойининг охириги 10 кунлигида, кечки - 15 июндан – 15 июлгача; қиш олдидан ноябр ойи бошларида экилади. Қатор оралари 70 см, туп оралари навига қараб – 25, 30, 40 ва 50 см қилиниб, ҳар гектарига 28-30, 36-37 ва 47-57 мингтагача кўчат экилади.

Парваришлаш. Кўчатлар тутгандан сўнг, қатор ораларига биринчи комплекс ишлов берилади: қатор оралари юмшатилади, озиклантирилади ва ўсимлик бўғзигача қўлда чопиқ қилинади. Жами қатор ораларига 2-3 марта ишлов берилади. Тупроқ намлиги даланинг намлик сигимига нисбатан 80-90 % бўлиши керак. Эртанги карам, сизот сувлари чуқур жойлашган бўз тупроқларда 8-9 марта, юза жойлашган ерларда 5-6 марта, кечки карам эса 11-12 ва 7-9 марта ҳисобида суғорилади. Ўртгача суғориш меъёри гектарига 450-550 м³.

Касаллик ва зараркунандаларга қарши кураш. Ёш ниҳолларга, карам бактериози, сохта ун шудринг касаллиги, битлар, карам пашшаси, куяси, карам капалаклари катта зарар келтиради. Карам бактериози, сохта ун шудрингига қарши уруғ экиш олдидан 20 минут давомида 45-50⁰ да қиздирилади. Сўнгра ҳар бир кг уруққа 6-8 грамм ТМТД ёки 3-4 грамм Тигам аралашмаси кўшилади.

Карам битига қарши 40 % лилон (1,0-1,5 кг/га), 10 % ли данитол (1,5-2,0 литр/га), қолган барча зараркунандаларга қарши дендраба-

циллин, энтобактерин (1,5-2,0 кг/га), децис, каратэ (0,2-0,4л/га) икки марта пуркалганда яхши натижа беради.

Йиғиштириш. Ҳосил қарам бошлари зичлашиб, қаттиқлашганда май ойида 3-4, ноябр ойида 2 марта қўлда йиғиб олинади. Қарамнинг боши пичоқ билан бандидан кесиб олинади. Сўнгра 1-2 барги қолдирилиб тозаланади ва сотишга ёки сақлашга жўнатилади.

Ўзбекистонда эртапишар қарамнинг ҳосилдорлиги ўртача – 150-200 ц/га, кечки қарамнинг ҳосилдорлиги – 250-280 ц/га, илгор хўжаликларда – 350-400 ц/га ташкил этади.

Бодринг ўстириш технологияси. Ер танлаш. Унумдор, органик моддаларга бой, ер ости суви юза жойлашган, енгил қумоқ, шўрланмаган тупроқлар мос келади.

Алмашлаб экишдаги ўрни. Бодринг учун картошка, қарам, сабзи, лавлаги энг яхши ўтмишдош ҳисобланади.

Бегона ўтларга қарши экишга 3-4 кун қолганда гектарига треплан (0,75 кг) ёки натрафор (2 кг таъсир этувчи модда ҳисобида) сеппиб, юзаси (3-5 см) кўмилади. Бодринг экилгач, дарҳол дефенамид препарати, гектарига 4 кг ҳисобида сепилиши ҳам мумкин.

Ўғитлаш. Гектарига 20 тонна чириган гўнг, азот 150-200 кг, фосфор 100-150 кг, калий 50-75 кг таъсир этувчи модда сифатида солинади. Гўнг ва калий тўлиқ меъёрида, фосфорнинг 75 фоизи шудгордан олдин, қолган 25 % экишда берилади, азотли ўғитлар асосан уч марта озиклантиришда: биринчи марта бодринг 2-3 та чинбарг чиқарганда, иккинчи марта гуллашда, учинчиси 2-3 марта ҳосил терилгач сепилади.

Навлари. Салат ва консервабоп Ранний-645, Первенец Узбекистана-265, Парад-176, Конкурент, Гулноз, Узбекский-740, Талаба, Маргеланский-822 навлари экилгани маъқул.

Экиш ва парваришлаш. Аҳолини тўхтовсиз барра бодринг билан таъминлаш учун экиш 15 апрелдан 15 июлгача гектарига 4-6 кг биринчи класс уруғлари ҳисобида пушталаб $(110 + 70) / 2 \cdot 40$ см чуқурликда экилади. Кечки бодрингни 15 июндан 15 июлгача экиш тавсия этилади.

Умуман, уруғни экиш олдидан кампозан ёки геметрелнинг 0,08 фоизли эритмасида ивитиш, ёки уларнинг 0,05 фоизли эритмасини ўсимликнинг 2-3 чинбарглик даврида сепиш ургочи гуллар сонига ва ҳосилдорликка ижобий таъсир этади.

Бодринг уруғи экилгач, ундириб олиш учун суғорилади. Ўсимлик 2-3 чинбарг ҳосил қилганда қатор ораларига ишлов берилиб, ҳар уяда иккитадан ўсимлик қолдириб ягоналанади. Иккинчи марта қатор ораларига ишлов бериш, ўсимлик 4-5 чинбарг пайдо

қилиб гуллаш олдидадн ўтказнади. Бодринг палак ёзиб, гуллай бошлаши билан, қатор ораларига ишлов бериш тўхтатилиб, фақат сугорилиб турилади. Тупроқ намлиги даланинг намлик сигимига нисбатан 70-80 % дан кам бўлмаслиги учун, бодринг ер ости сизот сувларининг жойлашиш чуқурлигига қараб ҳар 6-8 кунда, жами 8-11 мартагача сугорилади. Сугориш меъёри гектарига 400-500 м³.

Касаллик ва зараркунандаларга қарши кураш. Бодринг ун шудринги, ўргимчак кана, оқ пашша ва битлардан кучли зарарланади. Буларга қарши олтингутуртли препаратларнинг ИСО 0,75-1,0 % ли эритмаси, олтингутурт кукуни гектарига 10-12 кг, 25 % ли данитолнинг (2 л/га) 5 % ли, суми-алфа (0,5л/га), тилт ва топаз препаратларининг 0,1 % ли эритмасини ва 40 % ли кронетон (0,6—1,0 кг/га) қўллаш самаралидир.

Йиғиштириш. Бодринг униб чиққанининг эллик – олтмишинчи кунни биринчи марта; сўнгра ҳар 3-5 кунда, ҳатто 1-2 кунда ҳам, жами 15-20 мартагача териб олинади. Ҳосилдорлиги ўртача 100-120 ц/га, илғор хўжаликларда 250-300 ц/га. ни ташкил этади.

Бош пиёз етиштириш технологияси. Ер танлаш. Механик таркиби енгил, кумоқ бўлган оч тусли бўз тупроқлар яхши ҳисобланади. Шўрланган ва ботқоқ тупроқлар пиёз экиш учун яроқсиз ҳисобланади.

Алмашлаб экишдаги ўрни. Бош пиёз учун қатор оралари ишланадиган, далани бегона ўтлардан тозалайдиган – карам, картошка, помидор ва бодринг яхши ўтмишдош ҳисобланади. Пиёзни пиёздан ва илдизмевали сабзавотлардан сўнг экиш ман этилади.

Ўғитлаш. Пиёз илдизи ер юзасида жойлашганлиги учун нам тупроққа ва озикага талабчан. Бир тонна пиёз етиштириш учун тупроққа 10,6 кг азот, 7,3 кг фосфор, 3,6 кг калий ўғитларини солиш зарур. Бўз тупроқларнинг ҳар бир гектарига 20-30 тонна гўнг, азот - 200 кг, фосфор - 150 кг, калий - 75 кг солиш тавсия этилади. Ўтлоқ ва ўтлоқ-ботқоқ тупроқларга азот 160 кг, фосфор 160 кг ва калий 80 кг ҳисобида берилади.

Ёрни экишга тайёрлаш. Кузда тупроқ 22-28 см чуқурликда шудгорланади, текисланади. Эрта баҳорда боронланади, пиёз қўлда экиладиган бўлса жўяк олинади. Такрорий экин сифатида экиладиган бўлса, асосий экин йиғиштирилгач ерлар шудгорланади, жўяклар олиниб енгил сугорилади ва 8-10 кун ўтгач чизелланиб боронланади ва молаланади.

Пиёз экилган майдонлар бир йиллик бегона ўтларга қарши у, экилгунга қадар гектарига тупроқнинг 6-8 чуқурлигида 1,0-1,5 кг/га,

пиёз экилгач 7-8 кг/га тrefлан ёки 12 кг/га дактал таъсир этувчи модда сифатида сепилиши лозим.

Навлари. Эртапишар, Пешпазак, ўртапишар Караталский, кечпишар Каба-132, Самарқанд қизил пиёзи-172, Андижон оқ пиёзи, Маргилон узунчоқ пиёзи ва Испанский –313.

Экиш муддати ва усуллари. Ўзбекистонда пиёз 3 муддатда экилади: эрта баҳорда – феврал ойининг охирида, мартнинг бошларида; ёзда – августда ва қиш олдидан - ноябр ойининг охирида ва декабр ойининг бошларида экилади.

Пиёз СКОН-4,2 маркали сеялкалар билан ленталаб экилади (60+15+15 см ёки 40+15+15 см, 50+20, 45+15 см чизмаларда). Экиш меъёри лента усулида гектарига эртаги муддатда 10-12 кг, ёз ва қиш олдидан экилганда эса 14-16 кг, сочма усулда 20-25 кг. Гектардаги туп сони 350-400 минг дона бўлиши мақсадга мувофиқ.

Парваришлаш. Тўла униб чиққандан сўнг, барра пиёзнинг бўйи 5-6 см бўлганида ўсимликлар ораси 3-5 см қолдирилиб, биринчи ўтоқ, ягона ўтказилади, иккинчи ягона ва ўтоқ ўсимлик бўйи 15-20 см бўлганда ўтказилиб ўсимликлар ораси – 7-8 см қолдирилади. Агарда бегона ўтлар кўпайса учинчи ўтоқ ҳам ўтказилади. Жами ўсув даврида қатор оралари КРН-2,8 А, КРН-4,2, КОР-4,2 культиваторлари билан 4-5 мартагача юмшатилади. Пиёз учун тупроқ намлиги даланинг намлик сигимига нисбатан 75-80 % бўлиши керак. Пиёз ўртача 12-14 мартагача суғорилади, ҳосилни йиғиштиришга 3-5 ҳафта қолганда суғориш тўхтатилади.

Ҳосилни йиғиштириш. Пиёз барглари сўлиб, сохта новдасининг куриб буралashi, ҳосилнинг тайёр бўлиш белгисидир. Пиёз КТН-2Б, КСТ-1,4 маркали ковлагичлар билан ёки қўлда бир марта йиғиштирилади. Пиёзни тўла механизация ёрдамида йиғиштиришда ЛКГ-1,4 ва ПМЛ-6 маркали комплекс машиналарда, пиёзбошлар барг ва сохта поядан 2-3 см қолдирилиб, кесиб ташланади, қурилади ва сақлашга ёки истеъмолга жўнатилади. Ҳосилдорлиги ўртача 180-200 ц/га. ни ташкил этади.

Саримсоқ ўстириш технологияси. Саримсоқ бир йиллик экин сифатида ўстирилади. У вегетатив усулда палла ва ҳаво пиёзчаларидан экилади. Ҳаво пиёзчалари экилганда бир паллани пиёзбош ҳосил қилади. Паллалари билан экилганда эса кўп паллани пиёзбош ҳосил қилади. Саримсоқ қишга ва совуққа чидамли ўсимликдир. Унинг Ўзбекистонда гулпоя чиқарадиган Южный, Фиолетовый, Местный ва Майский ВИР навлари экилади.

Саримсоқ учун ерни тайёрлаш, ўғитлаш, бегона ўтларга қарши курашиш ва парваришлаш тадбирлари пиёз ўстиришдагидек олиб борилади.

Саримсоқ 1-15 сентябрда палаларидан 1-2 қаторли лента ўсулда $(80 + (20 + 20)) / 2 \cdot (5 - 6)$ см ва $(40 + (15 + 15)) / 2 \cdot (7 - 8)$ см чизмада 6 – 8 см чуқурликка экилади. Экиш меъри палаларидан 100-150 кг/га, ҳаво пиёзчаларидан эса 3-4 қаторли қилиб, гектарига 50-100 кг пиёзча экилади. Саримсоқ экилгач кузда 2 – 3 марта, баҳорда 4 – 6 марта сугорилади. Ҳар бир сугоришдан сўнг, ленталар оралиги культивация қилинади ва ўсиш карнайи синдириб олиб ташланади.

Саримсоқ пиёзбоши юпқа пўст билан қопланиб, у қурий бошлаган ҳамда пояси сўлиганда ҳосили йигилади, 10 –12 кун хирмонда қуритилиб сараланади. Сўнгга сақлаш ёки сотишга жўнатилади.

Илдизмевали сабзавот экинларини ўстириш технологияси.

Сабзи, хўраки лавлаги, турп, шолғом экинларини экиш, дон ва эртаги сабзавот экинлари ҳосили йиғиштириб олингач, кечки илдизмевали экинлар сифатида экилиши мумкин. Уларнинг тупроқ ва ҳаво ҳароратига муносабати оддий карамникига ўхшаш бўлиб, турп ва шолғом совуққа чидамли, хўраки лавлаги эса иссиққа талабчан. Турп ва шолғом тупроқ ва ҳаво намлиги (80 –90 %) га талабчан, сабзи ҳамда лавлаги эса кам талабчан ҳисобланади. Илдизмевали сабзавот экинлари тупроқ озикасига талабчан эмас. Уларга органик ўғитлар солиш тавсия этилмайди.

Ер танлаш. Органик моддаларга бой ўтлоқ, яхши ўғитланган, механик таркиби энгил кумоқ тупроқлар яроқли ҳисобланади.

Алмашлаб экишдаги ўрни. Қатор оралари ишланадиган ва чопиқ талаб экинлар (картошка, карам, помидор ва бодринг) яхши ўтмишдош ҳисобланади.

Ўғитлаш. Илдизмевали сабзавотлар озиқ моддаларига унчалик талабчан эмас. Шунинг учун ўртacha ўғитлаш меъёри бўз тупроқларда азот – 120-150 кг/га, фосфор – 80-100 кг/га, калий – 40-50 кг/га, ўтлоқ тупроқларда азот – 80-100 кг/га, фосфор – 80-100 кг/га, калий – 40-50 кг/га таъсир этувчи модда сифатида берилади.

Калий ўғитининг 100 фоизи, фосфорнинг 70-75 фоизи ҳайдашда, қолган 25-30 % экишда, азот эса икки озиқлантиришда, биринчи марта 2-3 чинбарг чиқарганда, иккинчи марта илдизмева ҳосил бўлаётганида берилади.

Илдизмевалилар экилгунча бир йиллик бегона ўтларга қарши 8 –10 см тупроқ тагига трефлан моддаси гектарига 0,5-0,75 кг таъсир этувчи модда ҳисобида, экилган ўсимлик кўкаргунча линурон, прометрин ва пропазин 2,5-3,5 кг меъёрида қўлланилади. Ўсимлик

кўкариб, 1-2 чинбарг ҳосил қилганида, гектарига 3 кг ҳисобида прометрин препарати сепилади. Хўраки лавлаги экилган майдонга ўсимлик униб чиққунча 9-12 кг ацетлур, 1-2 чинбарг даврида эса, 6-7 кг бентанол сепилади. Гербицидлар қўлланилган далалар ҳосили 4 ойдан сўнг истеъмол қилиниши мумкин.

Ерни экишга тайёрлаш. Кузда ПН-4-35, ПЯ-3-35 плуглари билан тупроқ 30-35 см чуқурликда шудгорланади. Экиш олдидан ер текис, юмшоқ ва кесақлари майдаланган бўлиши учун боронланади ва молаланади.

Экиш меъёри, сабзи гектарига 6-8 кг, лавлаги 16-18 кг. Экиш чуқурлиги экин тури ва тупроқнинг механик таркиби, огир – энгиллигига қараб 1-2 см дан 3-4 см гача бўлади. Илдиз мевали сабзавотлар 3 муддатда экилади: эрта баҳорда феврал ойининг охири, март ойининг бошларида (сабзи, лавлаги), ёзда 15 июндан 15 июлгача (сабзи, шолғом, турп ва лавлаги); қиш олдидан 15 ноябрдан 10 декабр гача (сабзининг Европадан келтирилган навлари, лавлаги) экилади.

Илдиз мевалилар қаторлаб, қатор ораси 60 см қилиниб ёки кўш қаторлар ленталаб $(20+20)/2$ см, кўп қаторли ленталаб, лента ораси 20-30 см, қатор ораси 40-80 см қилиниб экилади. Кўрсатилган экиш чизмаларида ҳар бир гектарда сабзи - 420-550 минг, шолғом - 300-400 минг, турп ва лавлаги - 150-200 минг туп бўлиши лозим.

Навлари. Сабзининг эртапишар Мшак 195, Мирзои сариқ 304, ўртапишар Мирзои қизил 228, Нурли, Нантская 4, Шантане 2461, лавлагининг Бордо 237; турпнинг Маргилон; шолғомнинг Наманган маҳаллийси, Самарқанд маҳаллийси.

Парваришлаш. Эрта баҳорда ернинг қотиб қолишига қарши 1,5-2,0 см чуқурликда чиринди билан ротацион мотига ва бороналар ёрдамида қатқалоғи ишлатилиши мўлжалланади, қатор оралари КОР-4,2; КРН-2,8 А культиваторлари билан юмшатилади.

Илдизмевалиларни парваришлашда бегона ўтларни йўқотиш ниҳоятда мураккаб ва меҳнатталаб ишдир. Қатор ораларидаги бегона ўтлар униб чиққач, култивация қилиш, ленталар ораларини эса ўтоқ қилиш йўли билан йўқотилади. Ўтоқ қилиш ягоналаш билан кўшиб олиб борилади.

Ўсимликларда 1-2 чинбарг пайдо бўлганда биринчи ўтоқ ва ягона, ундан икки ҳафта ўтгач, иккинчи ягона ва ўтоқ ўтказилади. Биринчи ягоналашда сабзи 2-3 см, иккинчисида эса 5-7 см, лавлаги ва шолғом оралиғи 10-12 см, турпники 10-15 см бўлгани мақсадга мувофиқ бўлиб, бир текис ва товарбоп ҳосил олинади.

Майсалар ёппасига кўқаргириб олинганча тез-тез ҳар 3-4 кунда сугорилиб турилади. Улар бир текис кўқаргандан сўнг сугоришлар ораси 8-10 кун, ҳосил етилиш даврида эса 12-15 кунда ўтказилади. Бу эса тупроқ намлигини даланинг намлик сифимига нисбатан 60-75 % даражада бўлишини таъминлайди.

Кечки илдимевалиларни, ҳосилини йиғиштиришга 2-3 ҳафта қолганда сугориш тўхтатилади. Жами ўсув даврида 5-11 мартагача сугорилади. Сугориш меъёри гектарига 500-600 м³.

Йиғиштириш. Эртаги илдимевалилар ҳосили қўлда, аввал саралаб йиғиштирилиб, бойлам ҳолида сотилади, сўнгра СНУ-3С, СНШ-4, СНС-2М маркали ковлагичлар билан ковланади.

Ҳосил октябр-ноябр ойларида қаттиқ совуқлар бошлангунча йиғиб олинади, қуритилади, сараланади ва сақлашга ёки сотишга жўнатилади. Ҳосилдорлик эртаги сабзи ўртача – 120-130 ц/га, кечкиси – 130-150 ц/га, илфор хўжаликларда 250-300 ц/га.ни ташкил этади.

Сақлаш. Илдимевалилар асосан махсус ўраларда, ҳаво хусусияти яхшиланган омборхоналарда, сунъий совитиладиган хоналарда сақланади.

13.3. Сабзавотчиликда меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш

Республикаимиз сабзавотчилигида оила пудрати қадимдан тарқалган, меҳнатни ташкил этишнинг аъъанавий усули бўлиб, қишлоқда истиқомат қилувчиларнинг уруғ-аймоқ кўринишидаги жойлашувига тўғри келади.

Бу тармоқда ишларни механизациялаш даражаси паст бўлиб, маҳсулот етиштириш кўпроқ қўл меҳнати асосида амалга оширилади.

Оилавий пудратнинг асосий тамойилларидан бири юқори моддий манфаатдорликни таъминлаб, фақатгина маҳсулот миқдорини кўпайишига олиб келиш билан қаноатланмай, балки унинг сифатини кескин оширади, харажатларни тежашга ва даромадни кўпайтиришга имконият яратади.

Оила пудрати асосида иш юритаётган сабзавотчилик жамоалари, шартнома шартлари бўйича белгиланган маҳсулот миқдорини энг кам меҳнат ва харажатлар сарфлаш эвазига етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши, хўжалик раҳбарияти эса уларни унумли ва самарали ишлари учун керакли шарт-шароитларни яратиб, зарур бўлган ресурслар билан ўз вақтида, тўлиқ таъминлашлари лозим. Оила пудратининг асосий устунлиги, бу пировард маҳсулотни етиштириш учун кўпроқ жавобгар ва манфаатдор бўлиш, пудратчининг

даромади етиштирилган маҳсулот миқдори ва сифатига боғлиқлиги, оилавий пудрат асосида иш юритаётган сабзавотчиларнинг ўз меҳнатлари натижасидан манфаатдорликларини онгли равишда чуқур англаб етишларидадир.

Оила пудрати асосида меҳнатни ташкил этиш, оила бошлиғи томонидан мустақил равишда амалга оширилиб, пудратчиларга ер майдонларини бириктириб беришда ширкат хўжаликларига ишлаб чиқилган ва тасдиқланган ҳар бир гектар экин майдонининг кадастр баҳоси ёрдамида ҳосилдорлигини ҳисобга олган ҳолда, унга тўғри келадиган ишловчиларни чекланган сони, яъни меҳнат меъёрлари эътиборга олинishi шарт.

Ширкат хўжалиги ва оила пудрати ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатларини тартибга солувчи шартнома, асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, у томонларнинг ҳуқуқий вазифаларини белгилаб беради.

Оилавий пудрат асосида иш юритаётган хўжалик аъзолари ишни мустақил ташкил этиш, шартномадан ортиқча етиштирган маҳсулотларини ўзлари тасарруф этиши, харажат ва даромадларни ҳисоб-китоб қилиш бўйича амалий ва назарий билимларга эга бўлиши керак.

Оилавий пудрат асосида иш юритаётган ширкат хўжалиги аъзолари етиштираётган маҳсулотлари учун ҳақ тўлашни ташкил этишда қуйидагилардан фойдаланишлари мақсадга мувофиқдир: етиштириладиган 100 сўмлик товар маҳсулотига тўланадиган иш ҳақи меъёри ва оилавий пудрат аъзоларига йил давомида тўлаб бориладиган иш ҳақи фондининг 70 фоизи, бўнак тарикасида тўлаб борилиши ва йил якунида унинг қолган қисми пировард натижаларга қараб тўланиши лозим.

Мисол: Самарқанд вилояти, Самарқанд туманидаги «Дўстлик» ширкат хўжалигидаги Баҳриев Умурзоқ бошчилигидаги оила пудратига 1,47 га ер майдони бириктирилиб, шундан: помидор учун - 0,27 га, узум учун - 0,25 га мева учун - 0,45 га ва бугдой экиш учун 0,50 га ажратиб берилган. Ҳосилдорлик гектаридан мутаносиб равишда 345; 110; 75 ва 45 центнердан режалаштирилган. Ялпи маҳсулот қиймати барча экин турлари бўйича аввалги йилнинг харид нархлари бўйича ҳисобланиб - 706,0 минг сўмни ташкил этган. Тариф бўйича иш ҳақи фонди 107170 сўмни ташкил этган. Маҳсулот учун қўшимча 35 фоиз (37509,5сўм) ҳисобланганда, жами иш ҳақи фонди (даромад) 144679,5 сўмни (107170+37509,5 сўм) ташкил этади.

100 сўмлик товар маҳсулоти қийматидан иш ҳақи фонди(даромад) 20,5 сўмни ташкил этади (144679,5:706000)·100.

Шундан йил давомида 70 % дан ёки 101275,7 сўмдан (144679,5·70)/100 ошмаган миқдорда бўнак тариқасида пудрат аъзоларига ва пудратчининг ер майдонида ишлаган ёлланма ишловчиларга тўлаб борилади.

10-жадвал

Бўнак иш ҳақи миқдорини аниқлаш

Экип турлари	Бириктирилган экип майдони, га	Ҳосилдорлик		Таклиф этилган тахминий харид нархлари, тонпаси/ мишг сўм	Ялпи даромад, мишг сўм	Ялпи даромадни иш ҳақи учун ажратилган қисми, сўм	Иш ҳақининг 70 фоиз бўнак учун тўланадиган қисми, сўм	Бир гектар майдонга тўри келадиган бўнак миқдори, сўм
		Ҳар бир гектарлаш, центнер	Жами, тонна					
Помидор	0,27	345	9,315	31,0	288,8	39431	27538,7	X
Узум	0,25	110	2,750	55,0	151,3	30382	21267,4	X
Мева	0,45	75	3,375	40,0	135,0	21797	15257,9	X
Бугдой	0,50	45	22,5	58,0	130,5	15650	10955,0	X
Жами	1,47	X	X	X	705,6	107170,0	75019	51033

Агар оила пудрати жамоаси белгиланган шартномага нисбатан кўшимча сабзавотчилик маҳсулотлари етиштириб, уни топширса, кўшимча маҳсулотнинг ҳар 100 сўмига 14,35 (20,5 · 70 %) сўм иш ҳақи (даромад) суммаси кўшилиб борилади.

Хўжаликда иш ҳақи фонди республикада жорий этилган иш ҳақи тариф ставкалари, иш меъёрларидан келиб чиққан ҳолда, корхонада тузилган технологик хариталар асосида белгиланиши мақсадга мувофиқдир. Меҳнат ҳақи оилавий пудрат аъзолари ўртасида, улардан ҳар бирининг ўз шартномасидаги топшириқни бажаришда умумий пировард натижаларга қўшган ҳиссаларига қараб тақсимланади.

«Дўстлик» ширкат хўжалигида оила пудратчиларининг томат етиштириш бўйича асосий иқтисодий кўрсаткичлари 11-жадвалда келтирилган.

№	Пудратчининг исми шарифи	Бир-китилган ер майдони (га)	Бир-китилган одам сони (киши)	Ҳосилдорлик ц/га		Ялли ҳосил		Жами ишлаб чиқариш харажатлари (минг сўм)			Ялли пул тушуми (минг сўм)		Соф даромад (минг сўм)		Рента-беллик даражаси, %	1ц маҳсулотнинг таниархи, сўм	1ц маҳсулотта меҳнат сарфи, киши соат	1ц маҳсулотнинг харид нархи, сўм
				режа	ҳақиқатда	режа	ҳақиқатда	режа	ҳақиқатда	ш.ж. иш ҳақи	режа	ҳақиқатда	режа	ҳақиқатда				
1	Ҳайдаров Н	2,5	4	295	350	73	90	1642	1846	395	1899	2329	257	483	26,2	2051,1	10	2587,8
2	Холмуродова Т	5	9	320	366	160	183	3616	3687	779	4606	4874	990	1187	32,2	2014,8	11	2669,4
3	Худойқулов Ш	3,7	6	333	413	123	154	2767	3058	733	3654	4575	878	1517	49,6	1985,7	10	2970,8
4	Суяров Қ	6	11	325	342	195	217	4407	4472	970	5832	6490	1425	2018	45,1	2060,8	12	2990,8
5	Қурбонов Х	5	10	300	340	150	170	3390	3498	731	4318	4858	928	1360	38,9	2057,6	13	2857,6
6	Рузимуродова Р	2,5	4	340	408	77	102	1740	2157	413	2217	2748	477	591	27,4	2114,7	10	3568,8
	па ҳоказо...	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х
	Жами ҳўжалик бўйича	91	192	333	339	3000	3086	65112	67042	19353	82426	82048	17309	15006	22,4	2172,5	16	2658,7

14.1. Картошка ишлаб чиқаришнинг аҳамияти ва вазифалари

Картошка аҳоли истеъмол қиладиган энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотларидан бири бўлиши билан бир қаторда, техник-спирт ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари учун қимматли хом-ашё ва чорва моллари учун энг керакли ем-хашак аҳамиятига эга бўлган универсал экиндр.

Унинг таркибида витаминлар (С, В, В₆, РР, К ва бошқалар), минерал моддалар (кальций, йод, темир, олтингугурт, фосфор ва калийлар), оқсиллар ва хусусан алмашинмайдиган аминокислоталар (лизин, лейцин, валин, тирозин ва ҳоказолар) кўп бўлганлиги учун ёш болалар танасининг суяк ва мускулларини мустаҳкам ва тез ўсишига олиб келади.

Картошкadan 500 дан зиёд турдаги мазали таомлар тайёрланади.

Картошка ҳосилдорлиги ҳар бир гектаридан 300 ц.ни ташкил этганда, ундан 11400 ц. гача озиқа бирлиги олиш мумкин, ёки 10365 ц.га тенг сут ишлаб чиқариш учун озиқа мавжуд демакдир. Крахмаллиги 17,6 % ни ташкил этганда, 1 тонна картошкadan 170 кг крахмал ёки 112 литр спирт ва бундан ташқари 900-1100 кг чорва молларига хусусан чўчқаларга бериладиган чиқинди - мезги олинади. Картошкadan олинadиган спиртдан тиббиётда фойдаланилса, крахмали республикада янги ривожланаётган қогоз, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноатлари учун энг ноёб хомашёдир.

Картошканинг иқтисодий ва агротехник аҳамияти шундаки, ундан кейин экиладиган экинлар учун дала тупроғи юмшоқ ва бегона ўтлардан тозаланган бўлади.

Республикада картошка ишлаб чиқариш «Ўзмевасабзавотузум-саноатхолдинг» мажмуасига қарашли бўлган ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари томонидан амалга оширилмоқда. Ҳозирги вақтда картошка ишлаб чиқариш таркибий жиҳатдан 94 фоизга яқини якка деҳқон хўжаликларида, 4 фоизи ширкат ва 2 фоизи фермер хўжаликлари томонидан етиштирилмоқда.

Ўзбекистонда картошка 50-52 минг га. ер майдонида, 700-750 минг тонна ҳажмида ва ҳар 1 га. экин майдонида 12,5-13,0 тонна ҳосил олиниб, ҳар бир аҳоли жон бошига меъёрдаги 63,9 кг ўрнига 29-30 кг етиштирилмоқда.

Мамлакатимизда картошка ишлаб чиқаришга ихтисослашган йирик қишлоқ хўжалиги корхоналари жуда кам. Умуман, республикада иқлим ва табиий-иқтисодий шарт-шароитлари туфайли картошка ишлаб чиқармайдиган ҳудудлар ҳам мавжуддир.

Картошка тупроқ таркиби ва минерал ўғитларга жуда талабчан бўлган қишлоқ хўжалиги экинидир. Шунинг учун уни ишлаб чиқариш илмий жиҳатдан асосланган агротехникани, яъни алмашлаб экишни, нав танлаш ва ўғитлашни, экишни ўз вақтида ўтказишни, ўсиш даврида тупроқ намлигини бир текис сақланишини ҳамда тупроқ таркибини сув ювиб кетишидан ҳимоя қилишни талаб қилади.

Мамлакатимизда картошка ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш учун қуйидаги муаммоларни ечиш лозим:

- картошканинг биологик хусусиятларини ва аҳолининг унга бўлган талабини ҳисобга олгани ҳолда экин майдонини кенгайтириш ва ҳосилдорликни ҳар гектарига камида 150 центнердан ошириш;

- картошка ишлаб чиқаришни арзонлаштириш, самарадорлигини ошириш ва ҳажмини меъёрий талаблар даражасига етказиш учун ширкат ва фермер хўжаликларида картошқачиликни кенг миқёсда ривожлантириш;

- республикада картошка уруғчилик тизимини такомиллаштириш, серҳосил ва истиқболли навларни яратиш ва иккиҳосил олиш технологиясини кенг жорий этиш.

Картошка ишлаб чиқариш ҳажмини талаб даражасигача етказиш мақсадида қуйидаги тадбирий чораларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- республикадаги мавжуд ҳудудлар табиий-иқтисодий шароитига мос келадиган ва илмий жиҳатдан асосланган картошка ишлаб чиқаришнинг ҳудудий тизимини яратиш;

- фермер ва ширкат хўжаликларида ишлаб чиқариладиган картошканинг ҳажмини кўпайтириш мақсадида, алмашлаб экиш тизимида картошка экиш учун талаб даражасидаги ер майдонларини ажратиш, табиий-иқтисодий шароитларига мос келадиган навларни яратиш учун уруғчилик ишларини кенгайтириш ва рағбатлантириш;

- давлат томонидан картошка уругининг улгуржи бозорини шакллантириш ва кенгайтириш;

- картошка ишлаб чиқарувчи хўжаликларга сервис хизмати кўрсатиш шаҳобчаларини кўпайтириш ва такомиллаштириш;
- картошкачиликка илгор ва тежамкор технологияларни ҳамда минитехника воситаларини жорий этишни тезлаштириш;
- бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда, соҳага меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлашнинг илгор услубларини кенг жорий этиш;
- вилоят ва туманлардаги тайёрлов ташкилотлари корхоналари билан картошка ишлаб чиқарувчи хўжаликлар ўртасидаги шартнома ва ҳисоб-китоб ишларини такомиллаштириш, тайёрлов корхоналари томонидан картошкани нақд пулга олдиндан тузилган келишувга мувофиқ сотиб олиш ва ички бозорни тўлдириш ишларини амалга ошириш.

Ўзбекистонда экиш учун тавсия этилган картошка навлари: ўсув даври 70-90 кун бўлган Зарафшон, Сантэ, Марфона, Романо, Кондор, Космос, Эскорд, Симфония каби тезпишар ва ўртапишар, ўсув даври 93-115 кун бўлган Темп, Пикассо, Кардинал, Диамант, Агрия.

14.2. Картошка ишлаб чиқаришда технологик жараёнларни ташкил этиш

Хўжаликларда режалаштирилган картошка ҳосилини олиш учун ердан самарали фойдаланиш, тупроқ - иқлим шароитларини ҳисобга олиш, техника ва ишчи кучи сарфининг энг кам миқдорига эришиш – қисқаси картошка ишлаб чиқаришнинг илмий жиҳатдан асосланган илгор технологиясини ўзлаштириш зарур.

Ҳозирги пайтда картошка етиштиришда илмий жиҳатдан асосланган қуйидаги технологияларини қўллаш тавсия этилади:

- текис ер майдони юзасида, қаторлар ораси 70 см бўлган аънанавий технология;
  - қаторлар ораси 90 см бўлган, экишдан аввал ер чуқур ҳайдаладиган, экишда культиваторлардан фойдаланиладиган такомиллашган технология;
  - голланд технологияси;
  - немис «Гримме» фирмаси типидagi қаторлар технологияси.
- Бу технологияда экишдан аввал тупроққа ишлов беришда ҳосил шаклланадиган жўяклар ва улар орасидаги тошлар, турли қолдиқлар олиб ташланади.

Санаб ўтилган технологияларнинг меҳнат сарфи ва турли воситалар харажатига талаб даражаси турличадир. Хўжаликлар ер шароитидан келиб чиқиб, энг кам сарфли ва юқори маҳсулдор технологияларни танлаб оладилар.

Ўзбекистон шароитида картошка етиштириш бўйича умумий меҳнат жараёнларини 4 босқичга бўлиб меъёрлаш мумкин:

- далани экишга тайёрлаш ва ўғит чиқариш;
- уруглик картошкани экишга тайёрлаш;
- кўчатларни парвариш қилиш;
- ҳосилни йиғиштириб олиш ва унга сўнгги қайта ишлов бериш.

Ерни тайёрлаш. Картошка тупроқнинг юмшоқ бўлишига талабчан. Тупроқни тайёрлаш одатда уни юмшатишдан ва кузги чуқур шудгорлашдан бошланади. Кузги шудгорлаш 2 ярусли плугда 35-40 см чуқурликда амалга оширилса сифатли ҳисобланади. Ҳайдов олдидан ерларга минерал ва маҳаллий ўғитлар солинади. Ҳайдовдан сўнг ариқ ва эгатларни текислаш учун енгил режалаш ўтказилади. Тупроқни баҳорги экишга тайёрлаш мақсадида, кузда культиватор ёрдамида олдиндан пушта олиш мақсадга мувофиқдир.

Далага ўғит чиқариш. Гектаридан 200-250 ц картошка ҳосили етиштириш учун экин майдонига 100-125 кг азот, 40-45 кг фосфор ва 140-200 кг калий солинади. Далаларга минерал ўғитлар турли типдаги прицепли машиналарда ташилади. Органик ўғитларни ташишда юк тушириш ва ортиш тизими қўлланилса, аввалдан улар уюладиган жойлар белгиланади. Бу уюмлар орасидаги масофа (L) ташилаётган ўғит меъёри, уюмлар сони, машиналар тавсифидан келиб чиқиб, қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$L = \frac{Q \cdot h \cdot 10\,000}{H \cdot l}$$

Бу ерда:

L – агрегатга ўғит солинадиган нуқталар орасидаги масофа, м;

H – гектарга ўғит солиш нормаси, га/тн;

Q – ўғит солинган идиш ҳажми, кг;

h – ўсимлик озиклантиргичга ўрнатилган идиш сони;

10000 – 1 га ердаги квадрат метр сони;

l – даланинг узунлиги, м.

Ўғит уюмлари ва уларнинг орасидаги масофа, одатда, 80-100 м дан иборат бўлади.

Экиш. Картошқадан юқори ҳосил олишнинг муҳим шартларидан бири - уни ўз вақтида экишдир. Иссиқ кунларнинг узоқ давом этиши Ўзбекистонда картошқадан 2 марта ҳосил олиш имконини беради. Эртаги картошқа далага чиқиш имкони туғилиши биланок, яъни феврал ойининг охири ва март ойининг бошларида экилиши керак. Чунки ёзнинг иссиқ кунлари бошлангунча туганаклар шаклланиб олиши лозим. Мўлжалланган далаларга картошқа экиш ўша майдонда тупроқнинг 10 см чуқурликдаги ҳарорати 7-8 градусгача илигандагина бошланади. Ҳарорат бундан паст бўлса, қадалган картошқа чириб кетади. Агар экиш муддати 5 кунга кечикса, ўрта ва кечпишар картошқа навларининг ҳосилдорлиги 14-18 % га, 20 кун кечикса, 26-38 % га камайиб кетади.

Картошқа экишда агрегатларнинг иш унумдорлиги технологик жараёнларни тўғри ташкил этишга боғлиқ. Далаларга экишга мўлжалланган картошқа туганакларини келтириш, экиш агрегатлари бункерларини меъёрдагидай тўлдириш ҳам ана шу жараёнга киради.

Далаларда тупроқ намлиги етарли бўлганда картошқани аввалдан кесиб тайёрланган туганаклар тарзида ҳам ўтказиш мумкин.

Одатдаги туганакларни экиш учун СН-46-1, СКС-4 маркали картошқа экадиган машиналар, МТЗ-50 ва МТЗ-80/83 тракторларига агрегатланадиган САЯ-4 мосламасидан фойдаланилади. 90 см ли қатор ораларига экишни махсус картошқа экадиган КСН-91 маркали картошқа экич машинаси ёрдамида амалга оширилади. Ёзги экишда йирик туганаклар 15-16 см, майда ва ўрталари 10-12 см чуқурликка экилади. Баҳорги экиш, сугориш ариқчаларини тайёрлаш билан бир вақтда амалга оширилади. Уруғликлар тупроқнинг табиий намлигида ундириб олинади. Ёзги экиш ҳавонинг юқори ҳароратли даврига тўғри келади, шунинг учун туганакларнинг тўла униб чиқишига эришиш учун тупроқ яхшилаб намланиши ва экиш эрта саҳарда ёки кечкурун салқин пайтларда ўтказилиши керак.

Агар ёзги экиш текис майдонларда амалга оширилса, экишдан сўнг сугориш ўтказиш лозим. Бу сугоришни ўз вақтидан кечиктириш, униб чиқаётган ниҳолларнинг сийраклашишига олиб келади.

Картошқа экини учун қатор оралари кенглиги 70x20-25 см чизмали қилиб қабул қилинган. Ҳозирги вақтда қатор ораларини 90x15-20 см чизмали қилиб картошқа етиштиришга ўтилмоқда. Бу картошқа экилган майдонларга оширилган тезликда ишлов бериш им-

конини беради. Қаторларга картошка экиш қалинлиги, экиладиган материал ва уругликнинг ҳажмига, навига ва тупроқнинг унумдорлигига боғлиқ. Йирик туганаклиларни экишда қатордаги уялар оралиғи 20-35 см ни (1га ерга 41-47 минг туп ўсимлик жойлашиши керак), ўртача туганаклар оралиғи эса 20-25 см ни (1га ерга 57-70 минг туп) ташкил этади. Туплар бақувватлиги билан фарқ қилувчи тезпишар навлар, кечпишар навларга нисбатан бирмунча зич экилади.

Ҳосилни йиғиштириб олиш. Бу картошка етиштиришдаги энг сермеҳнат жараёнидир, шунга қарамасдан, тармоқда ҳозирча анъанавий қўл меҳнати етакчилик қилади. Кейинги йилларда ширкат ва фермер хўжалиқларида картошка ҳосилини йиғиштириб олишга илғор технологиялар кириб келмоқда. Амалда 1 га. ердан олинadиган картошка ҳосили 180-250 ц бўлса, уни қўлда йиғиштириш учун 30-40 киши куни сарфланади. Агар бу иш КТН-2Б маркали картошка қовлаш машинасида бажарилса, қўл меҳнати 2-2,5 марта камаяди. Картошка машинада қовланганда, ердан батамом қазиб чиқарилиши ва сақланмаслиги керак. Ҳосилни машинада қовлаш учун квадрат уялаб экилган далалар ажратилади. Бу далалар мумкин қадар қатта, узун ва экин қатор оралари бир хил кенгликда бўлиши зарур. Экин орасидаги бегона ўтлар йўқотилади, ҳосил комбайнда қовланадиган бўлса, картошка палаклари чопилиб, даладан ташқарига чиқарилади. Дала четларида машиналарнинг бурилиши учун жой тайёрланади.

Ҳосили машинада йиғиштириладиган далалар загонларга бўлинади. Агрегатни қаторлар оралатиб юргизиш яхши натижа беради. Бунда аввал загоннинг ўнг томонидаги 1-2 жўякнинг ҳосили йиғиштирилиб, сўнгра агрегат чапга бурилади ва 17-18-жўякларга, ундан кейин 3-4 ва 20-жўякларга солинади ва ҳоказо.

КТН-2Б маркали комбайн бир йўла 2 жўякдаги ҳосилни қазиб чиқаради, унинг элеваторлари картошкани тупроқ ва палаклардан тозалаб, саватларга солади. Бу комбайнда майда ва йирик картошқаларни хиллайдиган ғалвир ҳам бор. Йирик картошқалар транспартер орқали саватларга, ўртача ва майда картошқалар эса комбайнга тиркалган тележкага тушади. Зарур бўлганда ҳамма картошкани саватларга ёки тележқаларга тушириш ҳам мумкин.

Комбайнларни бетўхтов ишлатиш ва қазилган картошкани ўз вақтида ташиб туриш учун ҳар бир агрегатга 50 кг дан картошка сигадиган конуссимон саватлардан 150-200 та тайёрлаш керак. КТН-2Б маркали картошка қазийдиган комбайн бункерига 1200 кг картошка сигади.

Элеваторли ҳамда элеваторсиз машиналар бир йўла 2 жўякдаги ҳосилни қазийди ва тупроқдан тозалаб, дала бетига ташлайди.

Картошка ковлаш машиналарини картошка терувчилардан 1-2 соат илгари ишга тушириш ва ковланган картошкани шу кундан қолдирмай йиғиштириб олиш учун комбайнларни картошка терувчилардан олдинроқ тўхтатиш керак. Айниқса кечқурунлари бу қоидаларга қатъий амал қилиш лозим.

Картошкани йиғиштириб бўлгандан кейин дала бороналанади ёки ҳайдалади, ерда қолган картошкалар қўлда териб олинади.

Ҳосилни сақлаш. Етиштирилган картошка ҳосили шаҳарларда ихтисослашган сабзавот сақлагичларда, қишлоқ жойларида аҳолининг шахсий ўралари – сабзавотларни сақлаш учун махсус қазилган кичик-кичик ер ости хандакларида сақланади.

15.1. Узумчиликнинг аҳамияти, ихтисослашиши ва истиқболи

Узумчилик мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида экспортбоп маҳсулот етиштирадиган энг сердаромад тармоқлардан биридир. Узумнинг ҳўл мевасида 15-30 %, қуритилган майизи таркибида эса – 40-50 % шакар моддаси бўлиб, у тез (2-3 йилда) ҳосилга кириб, узоқ (100 йилгача) яшаб, халқ хўжалигини органик кислоталар, пектин, ошловчи ва бўёқ моддалар, ўсимлик елими, ферментлар, А, Б, С витаминлари ва минерал тузлар билан таъминлайдиган алоҳида ўсимликлар қаторига киради.

Бу соҳа шампан винолари, коняклар, мураббо ва майизлари билан республикаимиз экспорт салоҳиятини кучайтира олади ва давлат хазинасини хорижий давлатлар валютаси билан таъминлай оладиган ноёб тармоқдир. Узум узоқ сақланиш ва узоққа ташишга чидамли хусусиятларга эга бўлган ўсимликдир.

Ўзбекистонда узумчилик маҳсулотлари «Ўзмеvasабзавотузум-саноатхолдинг» мажмуаси таркибидаги ихтисослашган корхоналарда, шу жумладан унинг 43-45 % - ширкат хўжаликларда, 53,0 % - деҳқон хўжаликлариди ва 2,0-2,5 фоизи фермер хўжаликлариди етиштирилмоқда.

Хўжаликка фойдали белгилари бўйича узум ва узум маҳсулотлари етиштириш таркиби 27 та хўраки ва 25 та винобоп навлардан ташкил топган. Ҳозирги вақтда 20 фоиз майдонга хўраки узум, 65 % майдонга майизбоп ва 15 % майдонга винобоп навлар экилмоқда.

Ихтисослаштирилган узумчилик хўжаликларини ташкил этишда, уларни қўйидаги ишлаб чиқариш типларида шакллантириш мақсадга мувофиқдир:

– йирик шаҳар, саноат марказлари ва туманлар атрофида эртапишар хўраки узумларни етиштирадиган ширкат ва ижарачилар хўжаликлари (80 % гача хўраки узум етиштиради);

– тоғолди ва тоғли ҳудудларда майизбоп узумчилик хўжаликларини ривожлантириш (85-90 % гача товар майиз етиштиради);

– суғориладиган ҳудудларда узумни қайта ишлайдиган винобоп навларини етказувчи хўжаликларни ривожлантириш (60 % винобоп, 30 % хўраки, 10 % майиз етиштирадиган);

– маҳсулотлари аралаштирилган истеъмолга мўлжалланган хўжаликлар (20 % хўраки, 65 % майизбоп ва 15 % винобоп);

– узумчилик-богдорчилик типигаги хўжаликлари;

– бог-узумчилик типигаги корхоналар.

Токзорлар учун ер майдонларини агроном, ер тузувчи, тупроқ-шунос, эколог, иқтисодчи ва бошқа мутахассислардан иборат ҳайъат танлаши лозим. Токзорлар даҳалар узунлиги 600-1000 м, эни 200-300 м бўлган ҳолда 15-25 га қилиб ажратилади. Одатда ҳар бир даҳа бир хил узум нави билан банд бўлгани мақсадга мувофиқ. Улар биологик ва технологик жиҳатдан бир –бирига яқин бўлиши шарт.

Узум етиштириш истикболини белгилашда куйидагиларга эътибор берилиши керак:

– узумчилик тармогини ҳажми, маҳсулот етиштириш таркиби (хўраки, майизбоп ва винобоп) ва навлар тузилиши;

– етиштириладиган узум навига талаб ва уни қондириш манбалари;

– узум кўчатлари ва янги навлар учун ер майдонларини танлаш;

– токзорларда ўтказиладиган агротехник тадбирлар тизими;

– токзорларнинг ҳосилдорлиги ва ялпи ҳосили;

– ижара муносабатлари асосида меҳнатни ташкил этиш (ишчи кучига бўлган талаб ва меҳнат мувозанати);

– ички ва ташқи шартномалар тизимини шакллантириш (бўйртмалар папкасини яратиш);

– меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини яратиш;

– техникага, асбоб-ускуналарга, айланма воситаларга ва хусусан ўғит, заҳарли химикатлар ҳамда бошқа хизматларга бўлган талаб;

– капитал қурилмаларга бўлган талабни режалаштириш;

– узумларни сақлайдиган омборлар, қайта ишлайдиган корхоналар ва маҳсулотлар экспортини режалаштириш;

– асосий иқтисодий кўрсаткичларни режалаштириш: маҳсулотлар таннархи, меҳнат унумдорлиги, ялпи даромад ва ишлаб чиқариш самарадорлиги.

Узумчиликда токзорлар қатъий режа асосида ташкил этилиши лозим ва унда асосий агротехник жараёнларни ўз вақтида ўтказишга катта эътибор бериш керак.

15.2. Узум ишлаб чиқаришда технологик жараёнларни ташкил этиш

Токзорларга ишлов бериш. Ҳаво режимини яхшилаш, сув ва ўғитларни ток туплари яхши ўзлаштириб ривожланиши учун токзорга ишлов берилади. Бундай ерда нам яхши тўпланади ва сақланади. Ер 20-25 см чуқурликда ағдариб чопилади.

Ёзда ҳар галги сугоришдан 2-3 кун ўтгач, ер 15-20 см чуқурликда юмшатилади. Кузда ток кўмилгандан кейин 25-30 см чуқурликда ағдариб чопилади.

Вегетация даврида тупроқда намликни сақлаш, бегона ўтларни йўқотиш ва тупроқни юмшоқ ҳолда сақлаб туриш учун қатор оралари 10-12 см чуқурликда, 3-4 марта культивация қилинади.

Баҳор-ёз ойларида юмшоқ қатлам ҳосил қилиш учун НЮ-18 плугига ўрнатилган мослама билан ток тупи атрофидаги тупроққа ишлов берилади.

МПВ, НЮ-18 машина ва мосламалар ёрдамида сугориш эгатлари очилади, қатор оралари культивация қилинади ва ёппасига юмшатилади.

Токзорни сугориш. Ўзбекистоннинг кескин континентал иқлим шароитида тоқларни сугориш юқори ҳосил олишда энг муҳим агро-техник тадбирлардан биридир.

Бўз тупроқли ерларда илдизи чуқур ўсган ҳосилдор ток 4-5 марта, энгил кумоқ тупроқли ерларда 5-7 марта, шағал тошли ерларда 8-10 марта, сизот сувлари юза жойлашган ерларда 1-2 марта сугорилади. Ток тупларидан 50 см наридан очилган эгатлардан сув оқизиб-жилдиратиб сугорилади. Биринчи марта апрелда, иккинчи марта майда, учинчи марта июнда, тўртинчи – бешинчи марта июл – август ойларида сугорилади. Ҳосилни узишдан 15-20 кун олдин сугориш тўхтатилади. Токка қишда яхоб суви бериш фойдали. Бунда ер 2 метр чуқурликкача намланиши керак. Токни тупроқ ичидан ва томчилатиб сугориш истиқболлидир.

Токни ўғитлаш. Ток ўғитларга жуда талабчан бўлади. Токзорларга маҳаллий ўғитлардан гўнг, парранда ахлати; минерал ўғитлардан азотли (аммиакли селитра, мочевина), фосфорли (суперфосфат), калийли (калий хлорид) ўғитлар солинади. Азот - 120 кг/га, фосфор – 90 кг/га, калий – 30 кг/га, органик ўғитлар 5 т/га дан 20 т/га гача солинади.

Томорқа ерларга аммиакли селитра, мочеви́на ва азотли ўғитларнинг бошқа хилларининг асосий қисми 1 м² ерга – 30-50 г.дан эрта баҳорда солинади, суперфосфат - 50-60 г.дан, калий хлорид - 15-20 г.дан кузда солинади. Минерал ўғитлар маҳаллий ўғитларга қўшиб солинса самарадорлиги янада ошади.

Токни ўсиш даврида 2 марта: биринчи марта гуллашидан 15-20 кун олдин ва иккинчи марта гуллагач 15-20 кун кейин қўшимча озиклантириш тавсия этилади. Ўғитлар ток тупларидан 50-60 см наридан 60X60 см чуқурликда қовланган ўралар орқали берилади. Ҳар бир чуқур - ўрага бир сатил аралашма солинади.

Таъкидлаш керакки аралаш минерал ўғитлар (аммофос, нитрофос ва бошқалар) оддий ўғитларга нисбатан бир қатор агрохимик ва иқтисодий самарадорликка эга. Шунинг учун суғориладиган ҳосилдор токзорларга ҳар йили баҳорда (токлар очилгандан кейин) 225 кг/га аммофос билан бирга 225 кг/га аммиакли селитра ва 250 кг/га калий тузлари ёки 455 кг/га нитрофос ҳисобида минерал ўғит солинса яхши натижалар беради.

Токни ўстирувчи моддалардан фойдаланиш. Узумнинг уруғсиз навлари ҳосилини ошириш мақсадида гиббереллиндан фойдаланиш тавсия этилади. Тўпгул 10 л сувга 1 г гиббереллин аралаштирилиб ботирилса, ҳосили 40-50 % гача ошиб, сифати яхшиланади. 1 гектарга 30 г гиббереллин сарфланади.

Занг ва новдаларни боғлаш. Занг ва ҳосил олиш учун қолдирилган новдалар туплар очилиши билан симбагазларга боғланади. Бу иш қуртаклар бўртгунча тугалланиши керак. Туплар қатор орасига ишлов беришда машинани бемалол ўтиши учун, занглар биринчи сим сатҳигача кўтариладики, бунда ҳосил берувчи ва кўк новдалар ишга ҳалақит бермасин.

Токни шакллантириш ва кесиш. Ток кесиш муҳим агротехник усул бўлиб, токнинг ўсиши ва мева қилишини тартибга солади. Бу усул ёрдамида токни парваришлаш учун қулай шакл берилиб, у токзордан фойдаланиш давомида сақлаб турилади. Токка тўғри шакл берилиши ва оқилона ўстириш тизимида узоқ вақт ва юқори ҳосил олинишини таъминлайди, қуёш нуридан, иссиқлик, сув ва озика моддаларидан тўлиқроқ фойдаланишга, шунингдек механизацияни кенг қўлланишига имкон беради.

Тупни шакллантириш кўчатларни ўтказишга тайёрлашдан бошланади, бунда уларда икки учта кўзча қолдирилиб кесилади.

Кучли кўчатлар ўлказилганда биринчи йили қатор бўйлаб йўналтирилган 3-4 та новда ўстирилади.

Агар кўчатда атига 1 та новда ривожланса, 3 та бачки ҳосил бўлиши учун у 4-, 5-баргдан юқорироқда чилпилади.

Бир йиллик кўчатлар қишда кесмасдан кўмилади, кейинги баҳорда симбағазга ўрнатилади.

Иккинчи йили баҳорда туплар новдаларнинг ривожланишига кўра кесилади: кучли занглар (пишган новдалар) шундай кесилдики, уларнинг пастки симга боғлаш мумкин бўлсин, кучсизлари 2-3 та кўзча қолдириб, калта кесилади.

Ўзбекистон шароитида новданинг ўсиш кучи ва муайян новдага кўра кучлироқ новдалар узунроқ кесилади новдаларда 6-8, 9-12, 12-15 та кўзча қолдириб ҳар хил узунликда кесилади.

Республиканинг кўпгина туманларида тупларни кўмишдан олдин ва уларни очгандан кейин бўладиган совуқлар кўзчаларнинг зарарланишига, зангнинг кўп йиллик қисмларидаги тўқималарнинг қисман қуришига олиб келади.

Токнинг яшил новдаларига ишлов бериш. Муҳим агротехник тадбирлардан бири токни хомток қилиш, новдаларни чилпиш, бачки новдаларини олиб ташлаш ва чеканка қилишдир. Новдаларни ўсиши ва етилиши, ҳосил сифати, ўсимликларни қишга тайёрлаш ва шу қабилар, агротехник тадбирларни ўз вақтида ва тўғри ўтказилишига боғлиқ.

Хомток қилиш. Баргнинг ҳазм қилиш юзаси билан ҳосили ўртасида тўғри нисбатни ўрнатиш, тупни шакллантириш учун новдалар танлаш, қулай ҳаво - ёруғлик шароитларини яратиш учун новдаларнинг қалинлашиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида токдаги новда ва ҳосил миқдорини меъёрга солиш керак. Бу айниқса узуннинг хўраки ва кишмиш навларида тўпгул ва шингилларнинг ривожланиши ва ҳосил сифатининг яхшиланишига ёрдам беради.

Новдалар чеканкаси - новдаларни юқори қисмини бир неча барг билан бирга олиб ташлашдан иборат. Чеканкани айрим ҳоллардагина жуда кучли ўсувчи, токзорларни сийраклаштириш билан бир вақтда август ойининг биринчи ярмида ўтказиш керак. Бунда новда, бачки новда ва баргларнинг ток тупини жуда қалинлаштириб юборадиган ва ҳаво ҳамда ёруғликнинг ўтишига ҳалал берадиган қисмлари олиб ташланади. Бу токка кейинги ишлов беришни, зараркунанда ва касалликларга қарши курашишни осонлаштиради, меваларни ранги чиройли бўлишини таъминлайди. Хом-

ток қилишда ва яшил новдаларни синдириб ташлашда тупдаги куртаклар сонини тегишлича қолдириб тупнинг ўртача ҳосилдорлигини сақлаб туриш, яшил новдалар билан ўтказиладиган ишларни тўғри олиб бориш, чеканка қилишни тақозо қилади.

Бачкидан тозалаш. Токда асосий новда баргларини ва узум бошларини соялатиб қўядиган бачкилар, кучли ўсиб кетганда уларда икки-учта барг қолдириб, қолган қисми олиб ташланади, чунки улар ҳосилни етилишини, новданинг пишишини кечиктиради ва замбуруғли касалликларнинг ривожланишига сабаб бўлади.

Қандайдир сабабларга кўра асосий новдалар етарли бўлмаган токзорларда бачки новдаларнинг бир қисми уларни кейинги йил ҳосил новдасига айлантириш учун қолдирилади.

Чилпиш – новдаларнинг учки қисмидан яхши ривожланмаган бир ёки иккита барг ва ўсиш нуқтасини олиб ташлашдан иборат. Гули кўп тўкиладиган ва натижада узум бошлари сийрак бўлиб қоладиган новларда новдаларнинг ўсишини вақтинча тўхтатиш мақсадида новдалар чилпилади. Бунда озик моддалар новдаларнинг ўсишига эмас, тўпгулларга йўналтирилади, натижада гул ва тугунчаларнинг тўкилиши 15-20 % ва ундан кўпроқ камаяди, узум ҳосили ошади.

Новдалари ва ҳосили кам ток тупларида бачки новдаларини ўстириш мақсадида ҳосил қилмайдиган новдалар гуллашдан 10-15 кун олдин, яъни бачки куртаклар ўса бошлашидан олдин чилпилади. Бачки новдалар ривожлангандан кейин ортиқчалари олиб ташланади, бунда ҳосилсиз новдаларда кўпи билан икки-учта бачки новда қолдириб, улар қулай ва бошқа новдаларга соя солмайдиган қилиб жойлаштирилади.

Ҳосилни йиғиштириш ва ташишни ташкил этиш. Узум ҳосилини ўз вақтида ва тўғри йиғиштириб олиш учун ҳосилни йиғиштириш режалаштирилади. Бу режада ҳосил миқдорини олдиндан аниқлаш, идиш ва ўраш материаллари, зарур бўладиган транспорт воситалари, қуриштириш майдончалари, маҳсулотни қишда сақлаш учун омборлар тайёрлаш ва шу каби бир қатор ишлаб чиқариш технологик ишлар кўрсатилади.

Ҳосилни йиғиштириш вақти, унинг пишганлиги ёки маълум бир маҳсулот ишлаб чиқаришда узумнинг қандлилиги ва кислоталилиги шу мақсад учун яроқлилиги билан белгиланади. Кишмиш навлари қандлилиги 24-25 фоиз, майизбоп навлар – 22-23 фоиз қандлилигида узиб олинади. Оқ мусаллас ишлаб чиқариш учун узум қандлилиги –

17-18 фоиз, қизил мусаллас учун – 18-20 фоиз, хўраки навлар таркибида қандлилик 16-17 фоиз ва ундан юқорилигида йиғиштириб олинади.

Узумини қуриштириш ёки узоқ жойларга юбориш мўлжалланган токзорларни суғориш ҳосил йиғиштириб олишдан 2-3 ҳафта олдин тўхтатилиши керак.

Узумни ҳаво қуруқ вақтда узиш керак. Хўраки навлар танлаб, фақат пишган узум бошларигина узилади. Узум бошлари ўткир боғ қайчи ёки махсус қайчилар билан кесилади. Узишда узум бошини бандидан ушлаб туриш керак. Зарарланган ёки шикастланган мева-лар брак қилинади. Узилган узум бошлари яшиқларга ёки сургими 10-12 кг.ли саватларга жойланади.

16.1. Ем-хашак базасини таснифи ва ташкил этиш тамойиллари

Чорвачилик тармоғининг ривожланиши, чорва моллари ва парранда бош сонининг кўпайиши, уларнинг маҳсулдорлигининг ўсиб боришида озиқа базаси муҳим аҳамиятга эгадир.

Чорвачиликда озиқа базаси дейилганда ем-хашак етиштириш таркиби, уни етиштириш техника ва технологияси, озиқа таёрлаш ва ундан фойдаланиш тизими тушунилади.

Яқин йиллар ичида ҳар бир фермер хўжалигида, хусусий ферма ва корхонада мустақкам озиқа базасини яратиш вазифалари иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастурида таъкидлаб ўтилган. Озиқа таёрлашни ташкил этишга қуйидаги асосий талаблар қўйилади:

– ўз хўжалигида етиштирилган юқори сифатли, мувозанатлашган озиқа билан хўжаликдаги барча чорва молларини йил давомида бир текис таъминлаш;

– энг кам меҳнат ва моддий-пул сарфлари билан мўл ем-хашак етиштириш;

– хўжалик яйлов ва ўтлоқларидан фойдаланиш ҳамда сугориладиган ерларда озиқа етиштиришни бир-бири билан боғлаб олиб боришда табиий шароитлардан тўла фойдаланиш.

Чорвачиликни хусусийлаштириш асосида ривожлантириш озиқа сифатининг яхши бўлишигагина юқори талаб қўймай, балки уларнинг физик хусусиятига ҳам талаб қўймоқда. Озиқаларни транспортда ташишга ва уни тайёрлаш билан боғлиқ бўлган барча ишларни механизациялаш қулай бўлиши керак. Акс ҳолда чорвачилик тармоқларида қўлланиладиган янги технологиядан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги пасаяди, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва хусусийлаштириш кечикиб, бу тармоқда меҳнат унумдорлигини ошириш имконияти пасаяди. Озиқалар ўз хусусиятига кўра бир неча хил бўлади: ўсимликчиликдан олинадиган озиқалар, ҳайвонлардан олинадиган озиқалар, минерал озиқалар ва ҳ.к.

Ҳайвонлар маҳсулотларидан тайёрланадиган озиқалар қишлоқ хўжалик ҳайвонлари маҳсулотларини қайта ишлаш натижасида ҳосил қилинади. Масалан, чорва маҳсулотларини қайта ишлаш натижасида олинадиган озиқаларга сут ва унинг зардоби, гўшт, балиқ ва суяк унлари қиради.

Ўсимликлардан тайёрланадиган озиқалар барча хусусиятлари ва таркибий қисмини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги гуруҳларга бўлинади: омухта озиқалар, дагал хашаклар, ширали озиқалар, кўк ўтлар ва минерал озиқалар.

Омухта озиқаларга маккажўхори дони, арпа, сули, нўхат, соя, бугдой, жавдар ва уларни қайта ишлашдан олинадиган маҳсулотлар, кепак ва ҳоказолар киради. Булардан ташқари, пахта кунжараси, шелуха, шрот, мойли экинлар кунжараси ва бошқа шу гуруҳдаги озиқа турлари киради.

Дагал озиқаларга сомон, похол, пичан ва сугориладиган ерлардан ўриб олинадиган бир йиллик ва кўп йиллик пичанлар киради.

Ширали озиқаларга илдиз мевалилар ва силослар киради.

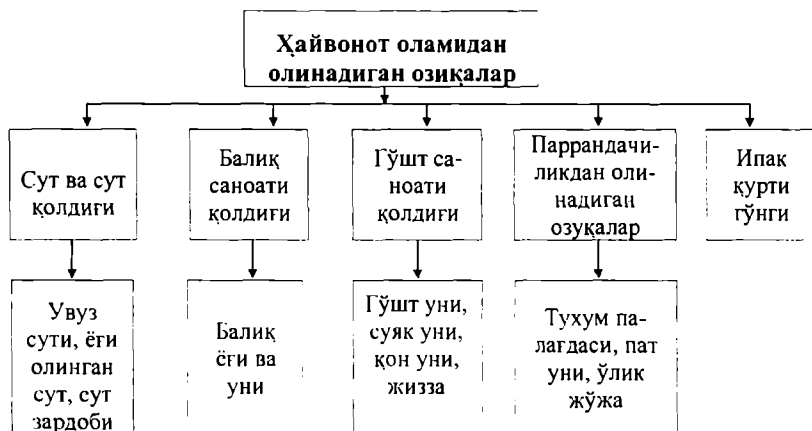
Кўк ўтларга табиий яйловлардаги ўтлар, алмашлаб экиладиган ерларда чорва молларини боқиш мақсадида экиладиган экинлар киради. Тайёрлаш қоидаларига тўла амал қилиб бостирилган сенажлар кўк ўтдан қолишмайди.

Минерал озиқаларга ош тузи, суяк уни, бўр ва ҳар хил микро-элементлар киради. Буларни чорва молларининг турлари ҳамда тузилган рацион таркибини ҳисобга олган ҳолда молларга озиқалар билан аралаштирилган ҳолда ёки алоҳида бериш мумкин.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўзлари жойлашган ҳудуд шароитига кўра чорва моллари учун тузиладиган йиллик рацион бўйича озиқа танлашда аввало озиқа манбаларига қараб чорва молларини боқиш типларини белгилайдилар.

12-жадвал

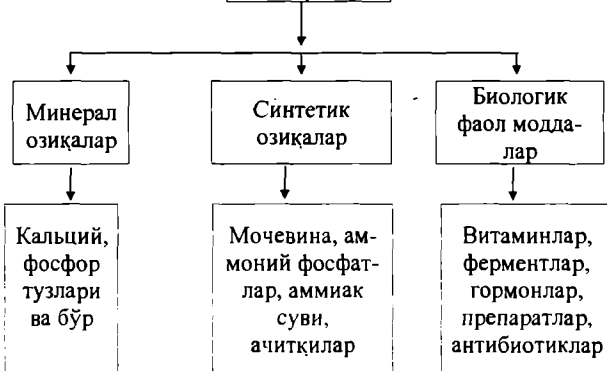
Озиқалар тавсифи

**Ўсимлик дунёсидан келиб
чиққан озиқалар**

Минерал озиқалар

Маълумки, ҳар хил озиқалар турли хил тўйимли элементларга эгаллиги, таннархи турличалиги, меҳнат сарфи ҳар хиллиги ва бошқа кўрсаткичларига кўра ташкилий-иқтисодий жиҳатдан баҳоланади.

Озиқа экинларини иқтисодий жиҳатдан баҳолашда бир қанча кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бу кўрсаткичлар мазкур озиқабоп экинларни ҳар тамонлама баҳолашга ёрдам беради. Берилган баҳолар асосида озиқа экинлари майдонининг таркибини аниқлаб, ердан фойдаланишнинг энг юқори иқтисодий самарадорлигига эришиш мумкин.

Айрим озиқа экинларини иқтисодий баҳолаш кўрсаткичларига қуйидагилар киради: озиқа бирлиги ва ҳазм бўлувчи протеин, ҳосилдорлик, бир озиқа бирлигининг таннархи, меҳнат сарфи (киши/соат), бир гектар майдондан олинган озиқа қиймати (сўм ҳисобида), бир киши/соат ҳисобига етиштирилган ҳазмланувчи протеин, ишлаб чиқариш харажатларининг ҳар бир сўми ҳисобига етиштирилган озиқа, озиқа-протеин таннархи, даромад, соф даромад ва бошқалар.

Асосий кўрсаткичлардан яна бири озиқа таркибидаги ҳазмланувчи протеиннинг миқдоридир. Бир гектар озиқа майдонидан олинадиган асосий ва қўшимча маҳсулот (дон ва сомон, илдиз-поя ва ҳ.к.) таркибидаги озиқа бирлиги ва ҳазмланувчи протеин миқдорини аниқлаш учун бир ц (центнер) озиқа таркибидаги озиқа бирлигини сингувчи протеин миқдорига кўпайтириш керак:

$$Оп = \frac{Об \cdot (Сп \cdot 10)}{2}$$

Бунда: Оп - бир гектар ердан олинадиган озиқа протеин миқдори;

Об - бир гектар ердан олинадиган озиқа бирлигининг ҳажми;

Сп - бир гектардан олинадиган ҳазмланувчи протеин, ц;

2 ва 10 - бир кг сулига нисбатан олинган озиқалар сифатини белгилашда эталон сифатида белгиланган озиқа бирлиги ва сингувчи протеин коэффициенти.

Бир центнер озиқа ва озиқа протеинининг таннархи озиқа таннархини озиқадаги озиқа бирликлар ҳажмига бўлиш йўли билан топилади.

Сули билан солиштириб баҳолаш йўли билан аниқлаш учун ҳар бир озиқа ўсимлигининг ҳосилдорлигини озиқа протеин ҳисобидаги сули ҳосилдорлигига бўлиш йўли билан топиш мумкин.

Ҳар бир хўжалик етиштираётган чорвачилик маҳсулотини

таннархида чорва маҳсулоти турига қараб 50-75 % гача озиқа харажатлари тўғри келади.

Озиқа рационни чорва моллари турлари ва уларнинг гуруҳлари бўйича зоотехника қонунларига кўра иқтисодий, ташкилий-хўжалик шароити ҳисобга олинган ҳолда бериладиган озиқалар йигиндисидир. Етиштирилган озиқалар хўжаликни зооветеренария, ташкилий-иқтисодий ва ҳоказо талабларига жавоб бериши керак.

16.2. Ем-хашак ишлаб чиқаришни режалаштириш

Қишлоқ хўжалик корхоналарида чорвачиликнинг ривожланиши ва унинг иқтисодий афзаллигини таъминлаш кўп жиҳатдан чорвани қишловдан яхши чиқишига, ем-хашак режасининг бажарилиши ва унинг мувозанати тўғри келишига боғлиқдир.

Озиқа режаси – бу чорва молларини турлари бўйича ем-хашакка бўлган талаблари ҳисоб-китобидир. Бу режалар ҳар йили, ҳар бир хўжалиқда, ферма ва бўлимларда тузилади. Режалар бажарилиш муддатларига кўра икки хил қилиб тузилади.

Биринчи хил режалар ўтган йил ҳосилидан янги йил ҳосилигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Иккинчи хил режалар тузилганда эса йилнинг 1 январидан 31 декабригача бўлган даврни ёки календарь йилни ўз ичига олади. Иккинчи хил озиқа режалари йиллик ишлаб чиқариш бизнес режасининг ажралмас қисми бўлиб, моддий-пул харажатлари ҳажмини аниқлаш учун зарурдир.

Хўжалиқлар учун ем-хашак режаси ва мувозанатини тузишда чорва молларининг тирик вазни, маҳсулдорлиги, илмий жиҳатдан асосланган йиллик озиқа меъёри, озиқа бирлиги, ҳазмланувчи протеинга айлантирилган бошқа озиқа моддалар ҳисобга олинган ҳолда қиш ёки ёз мавсумлари учун алоҳида ҳисобланади.

Режалаштиришда ем-хашакка бўлган талаб икки йўл билан аниқланади. Озиқага бўлган талабни аниқлашнинг биринчи йўли чорва моллари жинси ва ёш гуруҳларига, бош сонига, чорва моллари ва паррандалар учун белгиланган йиллик озиқа бирлиги меъёрига қараб; иккинчи йўли маҳсулот етиштириш учун белгиланган ёки сарфланадиган озиқа бирлиги меъёрий кўрсаткичларига, озиқлантириш таркибига қараб аниқланади. Биринчи йўл билан озиқага бўлган талабни аниқлаш учун чорва молларининг ўртача йиллик бош сони йиллик озиқлантириш меъёрларига

кўпайтирилади. Бу йўл билан чорва молларининг муайян гуруҳи учун бир хил озиқадан қанча зарурлиги аниқланади.

Ем-хашак мувозанати хўжаликларнинг ем-хашакка бўлган талабини хўжалиқда мавжуд бўлган озиқага солиштириш, озиқа билан таъминланганлик даражасини аниқлаш имконини беради. Буни аниқлаш учун ҳар бир озиқа тури бўйича озиқага бўлган талаб белгиланиб, уни аниқлаш жадвали тузилади. Бу жадвалда тартиб номери, озиқа тури, ўлчов бирлиги, режалаштирилган йил учун талаб қилинадиган озиқалар, озиқа бирлиги ҳисобида хўжалиқда мавжуд ёки кутилаётган озиқа ҳажми, унинг таъминланиш даражаси (% да) кўрсатилади.

Озиқа мувозанати кўзда тутилган озиқаларнинг барча турлари бўйича натурал озиқа бирлиги, сингувчи протеин ҳисобларида тузилади. Шунингдек режа бўйича ва ҳақиқий мувозанат тузилади.

Озиқа мувозанатини тузиш вақтида қишлоқ хўжалик корхоналари, фермерлар жойлашган ҳудудлар, уларнинг ихтисослашганлиги ва экин майдонлари таркиби ҳисобга олинган ҳолда иш кўрилади. Ҳар бир хўжаликнинг чорвачилиги, ишлаб чиқариш йўналиши, ихтисослашганлигига кўра шу озиқа мувозанати билан бирга йиллик рационлар таркиби, бир озиқани иккинчиси билан алмаштириш мумкинлиги ҳам ҳисобга олиниши керак. Бундай турли хил вариантларда тузилган озиқа рационлари озиқа экинлари, экин майдонлари таркиби, жойлаштириш вариантлари ҳамда тузилган ем-хашак режаси ва мувозанатининг хўжаликлар учун қулайлиги улар ичидан ташкилий-иқтисодий жиҳатдан энг афзал вариантни танлаб олиш имконини беради.

Хўжалиқда тузилган озиқа мувозанатида ем-хашак турлари бўйича ёки умуман таъминланиш даражасида етишмовчилик бўлса, улар ўрнини тўлдириш манбалари изланади. Ем-хашак мувозанатида барча озиқа турлари бўйича таъминлаш даражаси яхши бўлса, чорва молларининг бош сонини келгусида кўпайтириш борасида фикр юритиш мумкин бўлади. Бу ҳолда ем-хашак таъминоти ойлар ва дақалар бўйича ҳисобга олиниши керак бўлади.

16.3. Ем-хашак тайёрлашни ташкил этиш

Қишлоқ хўжалик корхоналарида алмашлаб экиш схемаси ва дақалар бўйича ем-хашак тайёрлаш режаларини тузишда шу режалар асосида ҳар бир озиқабоп экиннинг асосий ҳосили ва қўшимча маҳсулот сифатида олинадиган озиқалар агротехника тадбирларини ўтказиш ва йигим-терим даврини аниқ белгилаб, уни ўтказишга

графиклар тузиш мақсадга мувофиқдир.

Бу борада режа бўйича қўшиладиган ҳосилни, ҳар бир озика экинлари бўйича таъсир этувчи омилларни алоҳида-алоҳида ҳисоблаш мумкин. Бунинг учун махсус илмий-тадқиқот институтлари ишлаб чиққан меъёрлардан фойдаланилади.

Пичан ўриш ва уни маълум даражада кўритилгандан кейин йигиб олиш, ғарамлаш, ташиш, юклаш, тушириш ишлари ҳозир тўла механизациялаштирилган ва бу мақсад учун машиналар системаси мавжуд.

Пичан жамғаришда Т-2,1 маркали трактор, ғарамлашда ГБУ-6 маркали, пресслашда ПСБ-1,6 маркали прессподборшик каби механизация воситаларидан фойдаланилганда ем-хашак от ва қўл кучи билан жамғарилгандагига қараганда нобудгарчилиги 2-3 баробар камаяди. Ўрим-йигим технологияси хўжаликдаги техника воситаларига қараб белгиланади. Хўжаликда прессподборшик бўлмаса, ПКС-2М, ПСБ-1,6, ВНХ-3Б ҳамда ВНБ-3,0 ва ҳоказо маркали техника воситаларидан фойдаланиш мумкин. ППВ –1,6 типдаги прессподборшик билан пресслаш куйидагича ташкил этилади: ўт трактор ўрогида ўрилади, қуритиб пичан қилинади, трактор хаскашида йиғилади, пресслаб тайёрланади ва тойлаб тўплаш техникаси ёрдамида юкланади. Сўнгра озика сақланадиган жойга ташилади.

Тайёрланган ўтлар ҳажми аниқланиб, махсус далолатнома актлар билан қабул қилиб олинади. Бу актда ўт йигиштирилган жойнинг номи, йигиб олинган ўт ҳосилдорлиги, ғарамлар сони, огирлиги, улар ҳажмининг кубатураси, улардаги ўтлар сифати кўрсатилган бўлади. Далолатномани озика тайёрловчи бригада бошлиғи ва хўжалик томонидан қабул қилиб олувчи шахс имзолайди. 1 м² ўтнинг ҳажми, ғарамдан бир куб метр ўтни олиб, торозида тортиш йўли билан аниқланади. Ғарамнинг ҳажми куйидаги формула ёрдамида топилади:

$$X = \frac{(\text{Э} + \text{Б} + 2) \cdot \text{У}}{2}$$

Бунда: X- ғарамнинг ҳажми, м;

Э- ғарамнинг эни, м;

Б- ғарамнинг айланаси, м;

У- ғарамнинг узунлиги, м.

Яйлов участкаларининг ҳажми боқиладиган чорва молларининг подадаги бош сони ва битта майдонда (майдон бирлигида)

боқиш учун белгиланган чорва молларининг бош сони меъёрига бўлинади, 1 гектар майдонда боқилиши зарур бўлган чорва молларининг бош сонини аниқловчи меъёр - юкломани аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$H = \frac{y}{T \cdot D}$$

Бунда:

H-бош сонини беркитиш меъёри, 1 га, бош;

У-бир гектар майдондан чорва моллари ейдиган ўт миқдори, кг;

T-бир бош чорва молининг бир суткадаги кўк ўтга бўлган талаби, кг;

D-боқиш даври, кун.

Ҳар бир хўжалик ўз ишлаб чиқариш йўналиши, чорва моллари сони, гуруҳи, яйлов ҳажмига кўра талаб қилинадиган яйлов майдонлари сонини ҳам аниқлаш мумкин. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$M = \frac{D - K}{Mm}$$

Бунда: M-яйлов майдонлари сони;

D-ўтнинг ўсиш даври, кун;

Mm-битта яйлов майдончада мол боқиш муддати, кун;

K-ўт ўриб олиш учун қолдирилган яйловчалар.

Ўтлоқ ва яйловлардан фойдаланишда ўтларни яхши ўстириш учун барча тадбирларни ўз муддатида, сифатига алоҳида эътибор бериб ўтказиш катта ташкилий-иқтисодий аҳамиятга эгадир. Яйлов ўтлари ҳосилдорлигини ошириш ишлари асосан икки йўл билан олиб борилади: биринчиси-яйлов ўтлари илдиз тизимини парвариш қилиш, иккинчиси-илдизнинг юқори қисмини парвариш қилиш.

Яйлов ва ўтлоқларда бир неча хил кўп йиллик ўтлар бўлиб, улар кўпинча вегетатив тарзда ривожланади. Яхши илдизлар қияли тараққий қилиб, ер юзасига яқин жойдан ва механик шикастланиш жойидан янги куртак чиқариб ўсади. Бу ҳол кўп йиллик ўтлар ҳосилдорлигини кўпайтириш учун ҳар йили баҳорда ўтларнинг устки қисмини чиқиндилардан тозалаш, ўтларнинг илдиз тизимига механик таъсир кўрсатиш, янги ўсимталар чиқариш, яйлов ва ўтлоқлар ҳосилдорлигини оширишга ёрдам беради.

Илдиз тизими орқали ҳосилдорликни кўпайтиришда яйлов ва ўтлоқларни сугориш, ўғитлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун ем-

хашак етиштирувчи ижарачилари ёки пудратчиларининг барча ишлари олдиндан режалаштирилади, ишлаб чиқариш воситалари, иш кучи, уруғлик ва бошқа воситалар ажратиб берилган бўлади.

Озиқа етиштирувчилар кўп йиллик ўтларнинг илдиздан устки қисмида бажариладиган ишларни ҳам ўз агротехник муддатида сифатли бажаришга жавобгардирлар. Бунга кўп йиллик ўтлар уруғини сепишга тайёргарлик кўришдан йил охиригача қилинадиган агротехник ишлар ва йигиб-териби олиш ишлари киради. Бу ишларни бажаришда техникадан фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш, ташкилий-технологик ишларни тўғри ва режа асосида олиб бориш ишлаб чиқариш самрадорлигини оширувчи асосий омиллардир.

Тест рейтинг саволлари:

1. Ем-хашак базаси деб нимага айтилади?
2. Озиқлантириш меъёри ва рационини таърифланг.
3. Озиқа турларининг таркибини айтинг.
4. Озиқа бирлиги деб нимага айтилади?
5. Озиқлантириш типи деб нимага айтилади?
6. Ем-хашакка бўлган талаб режаси қанақа усулларда тузилади?
7. Ем-хашак базасига қўйиладиган ташкилий-иқтисодий талаблар.
8. Ем-хашак мувозанати нима ва у қандай тузилади?
9. Ем-хашакка иқтисодий баҳо қандай кўрсаткичлар орқали берилади?
10. Ем-хашакка зоотехникавий баҳо беринг.

III-БЎЛИМ. ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

17-боб. Чорвачиликни ташкил этишнинг умумий масалалари

17.1. Чорвачиликни жадал ривожлантириш

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида чорвачилик асосий тармоқлардан бири бўлиб, унинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи 50 фоиздан ортиқни ташкил этади. Бозор иқтисодиёти даврида чорвачиликни жадал ривожлантиришни имкониятлари, авваламбор чорвачиликни хусусийлаштириш ва ихтисослашган ўрта ва кичик фермаларни кучайтириш, ширкат, фермер ва аҳолининг шахсий хўжаликларида илғор тажриба, янги технологиялар ва фан ютуқларидан оқилона фойдаланишга қаратилиши лозим. Бунда хўжалик юритишнинг янги усуллари ва самарали ишлаб чиқариш тизимларини ишга солиш бозор иқтисодиёти учун айти мудиодир.

Чорвачиликни ривожлантиришда ширкат ва хусусий деҳқон хўжаликларининг фермаларини қайта шакллантириш ва барқарор тараққий этириш билан нодавлат чорвачиликни жадаллаштириш ва ихтисослаштириш асосий омиллардан ҳисобланади.

Чорвачиликнинг истиқболдаги ривожланиши ҳукуматнинг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган стратегияси – «1998 - 2000 йилларда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш Дастури»ни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида ўз аксини топган. Бу дастур фермер хўжаликларини ташкил этиш, чорвачиликни хусусийлаштириш, мулкчилик шаклларини ва тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида рақобатчилик муҳитини яратишга ва рақобатни кучайтиришга қаратилган.

Ҳозирги кунда чорвачиликни жадал ривожлантириш асосида, унинг самарадорлигини оширишнинг барча ташкилий, иқтисодий ва қонуний ҳужжатлари, меъёрий асослари яратилган. Бу соҳа, асосан 5,6 минг чорвачилик фермер хўжаликларида ва 3,7 млн. шахсий томорқа хўжаликларида ривожлантирилиб мавжуд қорамолларнинг 66,1 фоизи, шу жумладан сигирларнинг 90,0 фоизи бундан ташқари, қўй ва эчкиларнинг 76,4 фоизи ва паррандаларнинг 58,7 фоизи деҳқон хўжаликлари ихтиёрида бўлиб, чорвачиликни хусусий мулк-

ка айлантирилишига иқтисодий асос яратилмоқда. Таъкидлаш керакки мамлакатимизда ишлаб чиқариладиган гўштнинг 91,1 фоизи, сутнинг 93.6 фоизи ва тухумнинг 63 фоизи умуман олганда, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 60-63 фоизи хусусий томорқа хўжаликларига етиштирилмоқда.

Фан ва амалиёт ходимларининг фикрича чорвачиликнинг ривожланиш даражаси ва хусусан моллар маҳсулдорлиги 60-65 % ем-хашак таъминоти ва 20-25 % наслчилик ишларига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам чорва молларининг озиқа базаси ва зотини яхшила-масдан, чорвачиликдаги технологияни такомиллаштириб янгила-масдан, юқори унумли машина ва жиҳозларни, меҳнатини ташкил этиш ва моддий манфаатдорликни илғор усулларини ишлаб чиқаришга жорий этмасдан тармоқни жадал ривожлантириш мум-кин эмас. Ҳамма нарса моддий ва меҳнат ресурсларининг қандай да-ражада мавжудлигига, муайян ривожланиш йўналишларига, улар ўртасидаги мувозанатга мос келишига боғлиқ. Чорва молларининг зотини ва наслдорлик хусусиятларини яхшиламасдан фақат сонини ошириб бориш чорвачиликни экстенсив юритишнинг айнан ўзидир.

Чорвачиликни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, унда ишлаб чиқариладиган маҳсулот бевосита ҳайвонлар организмидан олинади. Шунинг учун чорвачилик маҳсулотларини етиштириш, чорва молларининг биологик хусусиятларидан қандай фойдаланишга боғлиқ. Бу биологик хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

– турли чорва молларининг наслини ўсиш тезлиги ва етилувчанлик даражаси ҳар хил бўлади. Масалан, бузоқ вазнининг ўсиш тезлиги, у бир ёшга етгунча 8,5-9,0 марта, кўзиники 15-20 марта, чўчқа болалариники 125-150 мартани ташкил этади;

– чорва молларининг истеъмол қилган озиқаларининг ҳазмла-ниш ва маҳсулотга айланиш даражаси турлича бўлади. Масалан, чўчқаларда истеъмол қилинган ҳар 100 кг озиқа бирлигининг 35 фоизи уларнинг танасида гўшт ва ёғга айланса, қорамолларда эса фақатгина 14 фоизи ҳазм бўлиб маҳсулотга айланади, пировард на-тижада, қорамолчиликда 1 кг гўшт ишлаб чиқариш учун чўчқачи-ликка нисбатан 2 марта кўп озиқа бирлиги сарфланади;

– чорва моллари биринчи қочириш ёши ва бўғозлик даврининг узун, қисқалиги билан ҳам фарқланадилар. Масалан, чўчқалар би-ринчи марта 8-9 ойлигида, қорамол ва қўйлар 18 ойлигида қочирилади, демек чўчқалар бошқа чорва молларига нисбатан 2

марта тез етилувчан.

Чўчқачиликда бўғозлик даври 114-116 кун бўлганлиги учун улардан бир йилда 2,0-2,5 марта насл олиш ёки улардан 20-25 бош чўчқа боласи олиб, уларни жадал ўстириш натижасида 18-20 ц чўчқа гўшти ишлаб чиқариш имкониятлари мавжуд бўлган бир вақтда, сигирлардан 9 ой бўғозлик даврида 1 та бузоқ олиш ва 2 ц гўшт етиштириш (чўчқачиликка нисбатан 9-10 марта кам), қўйлардан 5 ой бўғозлик даврида 1 та қўзи олиб, 0,5 ц гача (чўчқачиликка нисбатан 40 марта кам) тирик оғирликни ўстириш мумкин.

– чорва моллари, гўшт сўйим чиқимининг юқори ва пастлик даражаси билан ҳам бир-бирларидан тафовутланадилар. Масалан, чўчқачиликда уларнинг зоти ва семизлик даражасига қараб гўштининг тоза чиқими 62 фоиздан 81 фоизгачани ташкил этса, қорамолчиликда 50-60 фоиз ва қўйчиликда 44-54 фоизни ташкил этади холос;

– чорва молларидан самарали фойдаланиш даври ҳам турлича бўлади. Масалан, қорамоллардан фойдаланиш муддати 8-10 йил, қўйлар 7-8 йил, чўчқалардан 4 йил, шу муддатларга қараб уларни яроқсизликка чиқариб гўштга топшириш режалаштирилади: қорамоллар 10-12 % яроқсизликка чиқарилади, қўйлар 14-15 %, чўчқалар 25 % яроқсизликка чиқарилиши мўлжалланиб бизнес режага киритилади.

Чорвачилик тармоқларининг юқорида қайд этилган хусусиятларидан чорва молларини жадал ривожлантириш муаммоларини ҳал этишда фойдаланиш лозим.

Чорвачиликни янада ривожлантириш ва унинг иқтисодий самардорлигини ўстиришда давлат томонидан ишлаб чиқилган «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури» гоят катта аҳамиятга эгадир.

Давлат дастурида чорвачиликни жадал ва барқарор ривожлантириш учун қуйидаги тадбирий чораларни амалга ошириш аниқ ва зифа қилиб қўйилган:

- чорвачилик фермаларини хусусийлаштириш;
- ихтисослашмаган хўжаликлардаги чорвачилик фермалари, улардаги моллар бош сонидан қатъий назар 250 бошдан кам қорамоли бўлган фермалар шахсий мулк сифатида сотилиши;
- мол бош сони 250 бошдан кўп бўлган қорамолчилик фермалари фермер хўжаликларига айлантимилиши;

- давлат наслчилиқ заводлари, наслчилиқ хўжаликлари ва фермалари, балиқ етиштириш учун мўлжалланган ҳовузлар ва табиий сув ҳавзалари хусусийлаштирилмаслиги;
- ихтисослаштирилган наслчилиқ хўжалиklarини ташкил этиш;
- зооветеринария пунктлари очилиши, уларни барча керакли лаборатория ускуналари ва асбоб анжомлар билан тўлиқ таъминлаш;
- хусусийлаштирилган чорвачилиқ фермалари ва фермер хўжалиklarига сугориладиган ер майдонларини беркитиш;
- ҳар йили озиқабоп экинлар 140 минг гектарга, такрорий экин майдонларини 200 минг гектар ҳисобида белгилаш;
- “Ўзгўштсутсаноат” давлат ҳиссадорлик уюшмасида қорамоллар ва чўчқаларни бўрдоқилаш;
- қоракўлчиликда соҳани мустақил фермер хўжалиklари шаклига ўтказиш;
- пиллачилик соҳасини бошқариш тизимини такомиллаштириш, грён заводлари, пилла етиштирувчилар ва ипак йигирувчи корхоналар бирлаштирилиб, маҳсулотни калава сифатида тўқимачилиқ фабрикаларига сотиш ва экспорт қилиш;
- балиқ етиштирувчи фермер хўжалиklarини ташкил этиш;
- чорвачилиқ маҳсулотларини жойларда харид қилиб олиш.

Чорвачилиқни юритишнинг янги тизимини истиқболга мўлжалланган тадбирий чораларини амалга ошириш, тармоқда мулк шаклини бозор иқтисодиёти талабларига мослаштиришга ва чорвачилиқнинг олдиға қўйилган вазифаларни тўлиқ ҳал этишга ёрдам беради.

17.2. Чорвачилиқ тизимининг эволюцияси

Чорвачилиқ тизими дейилганда мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасига мос келадиган чорва моллари сонини ўстириш ва сифат кўрсаткичларини яхшилаш, маҳсулдорлигини мунтазам ошириб бориш ҳамда маҳсулот бирлигига сарфланадиган меҳнат ва маблағ харажатларини тежаш имкониятларини яратиб берадиган чорвачилиқ воситаларидан максимал фойдаланиш орқали уни энг самарали тармоққа айлантиришни таъминлайдиган, иқтисодий, ташкилий, технологик ва техникавий тадбирий чоралар йиғиндиси тушунилади.

Чорвачилиқнинг у ёки бу тармоғини мамлакатнинг айрим ту-

манлари ва ҳудудларида жойлаштириш тасодифий бўлмай, балки аниқ табиий иқтисодий шарт-шароитлар, аҳоли ва бозор эҳтиёжлари ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлиги билан белгиланади.

Мамлакатнинг турли туманлари ва ҳудудларидаги табиий-иқтисодий хусусиятлар, ем-хашак етиштириш ва ундан фойдаланиш шароитлари ҳисобга олинган ҳолда чорвачиликни юритишнинг турли ҳудудий ва аниқ маҳаллий тизимлари юзага келади. Чорвачиликни юритиш тизимлари подани такрор ишлаб чиқариш, чорва молларини қиш ва ёз пайтларида асраш ва боқиш усуллари, ем-хашак етиштириш манбалари, тармоқни жадаллашганлиги, 1 бош чорва моли ва 1 гектар ем-хашак майдонига қилинадиган меҳнат ва маблағ харажатлари даражаси, ҳамда 1 гектар ер майдони ҳисобига етиштирилган маҳсулот миқдори билан фарқланади.

Чорва молларини асраш ва боқиш, ем-хашак етиштириш ва ундан самарали фойдаланиш хусусиятларига кўра чорвачиликни юритиш тизими яйлов, яйлов-ўтлоқ, яйлов-оғил, оғил-ййлов, оғил-лагер турларига бўлинади.

Соф асраш хусусиятларига кўра чорвачиликни юритиш тизими боғлаб боқиш ва боғламай боқиш тизимларига, чорва моллари бош сонига қилинадиган харажатлар ва улардан олинадиган маҳсулот миқдорига кўра экстенсив ва интенсив тизимларига бўлинади. Бинобарин, объектив сабабларга кўра табиий-иқтисодий шароити турлича бўлган хўжаликлар учун шунингдек, айрим чорвачилик тармоқлари учун ягона тизим бўлиши мумкин эмас.

Яйлов тизими энг қадимий чорвачилик тизимидир. Бу тизимнинг асосини табиий яйловлар ташкил қилиб, улардан йилнинг турли фаслларида фойдаланилади. Бу тизимда инсон чорвачиликдаги ишлаб чиқариш жараёнлари (молларни боқиш, ем-хашак тайёрлаш, чорва бош сонини такрор ишлаб чиқариш)га кам аралашади.

Яйлов-ўтлоқ тизимида чорва моллари йил фаслларига кўра мавсумий яйловларда сақланади. Ноқулай об-ҳаво ва бошқа табиий шароитлар ҳисобга олиниб, кишилар учун уй-жой бинолари, чорва моллари учун эҳтиёт озиқа захиралари, усти ёпиқ қўтонлар Қуриш, яйловларга сув чиқариш, кудуқлар қазилиб, улардан сув чиқариш механизациялаштирилади, ветеринария назорати ва бошқалар йўлга қўйилади.

Човачилик тизимининг анча такомиллашган шакли маданий яйлов тизими бўлиб, у ишлаб чиқариш жараёнига одамнинг фаол аралашувини тақозо этади. Бундай яйловларга изень, саксовул ва бошқа кўп йиллик чўл буталарининг уруги экилади, ёмғир сувла-

рини тўплаш, қудуқлардан сув олиш йўли билан сугориладиган экинзорлар ташкил қилинади ва у ерларда ем-хашак етиштирилади, чўл ва ўтлоқларда кичик сув хоналар - саҳобалар ташкил қилинади. Чорва моллари қўшимча озиқлантирилиб, уларнинг яхши ўсиш ва ривожланиши таъминланади.

Ўзбекистонда яйлов-ўтлоқ тизими қорақўлчиликда, гўшт ва дағал жунли қўйчиликда, йилқиччиликда ва қисман гўшт қорамолчилигида қўлланади.

Огил-яйлов ёки яйлов-огил тизими яйлов-ўтлоқ тизимининг анча такомиллашган ва жадаллашган кўринишидир. Огил тизими чорва молларини яйловда ўтлатиш даври, яйловларда ўтлар ўсиш муддати билан белгиланади. Бу тизим яйлов майдони унчалик катта бўлмаган, далачиликдан ем-хашак олиш имкони бўлган хўжаликларда кенг қўлланилади, чорва моллари яйловларда ўтлар униб чиқишидан кузгача ўтлатилади, қишда эса уларни асраш кишилар зиммасига тушади. Чорва моллари қишда яхши жиҳозланган огилхоналарда парвариш қилинади, ем-хашак таёрлаш, тележкаларга ортиш, суғориш, гўнг тозалаш ишлари механизацияланади, озиқа омборлари, ишлаб чиқариш иншоотлари бунёд этилади. Кўп хўжаликларда яйлов ва ўтлоқлар ҳосилдорлигини ошириш билан боғлиқ тадбирлар амалга оширилиб, маданий ўтлоқлар вужудга келтириладигани, бу нарса ер бирлигига тўғри келадиган чорва моллари бош сонининг анча юқори бўлишини таъминлайди. Бунда ем-хашак майдони, чорва мол бош сони бирлигига меҳнат ва маблағ сарфлари кўп бўлсада, лекин харажатлар молларнинг анча юқори маҳсулдорлиги билан қопланиб кетади. Огил-яйлов ўтлоқ тизими ҳозирги даврда мамлакатимизнинг турли ҳудуд ва туманларида қорамолчиликнинг гўшт, сут-гўшт ва сут йўналишида майин жунли ва ярим майин жунли қўйчиликда, гўшт-мой қўйчилигида кенг қўлланилмоқда.

Огилхонада боқиш тизими чорвачиликнинг энг жадаллашган тизими бўлиб, қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг жуда юқори даражада ҳайдалишига эришилган туманларда кенг қўлланилади, ем-хашак асосан далачиликдан олинади.

Агар яйлов, огил-яйлов тизимларида озиқа топиб ейиш қисман моллар зиммасига тушса, огилхона тизимида озиқа етиштириш ва уни чорва молларига бериш бутунлай кишилар зиммасига тушади. Шунга кўра моллар қатъий меъёрлар асосида боқилиб, урчитиш ва болалатиш муддатлари тартибга солинади, йил давомида бир меъёрда ва юқори даражада маҳсулот етиштириш таъминланади. Бу

тизимда моллар йил давомида бино ичида сақланиб сайр учунгина ташқарига чиқарилади.

Кўп хўжаликларда оғил-лагерь тизими ҳам қўлланилади. Бу тизимда моллар қишда оғилхонада боқилиб, ёз ойларида лагерларга олиб чиқилади. Одатда лагерлар фермадан узоқ бўлмаган маданий ўтлоқларда ташкил қилинади.

Чорвачиликни бу тарзда ташкил қилиш чорва моллари соғлигини сақлаш, уларнинг маҳсулдорлигини ошириш ва маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажатларни қисқартириш имконини беради. Маданий яйловлар бўлмаган хўжаликларда ферма олди сайр майдончалари ташкил қилинади, ҳамда моллар ҳосили йиғиштирилган майдонларда ўтлатилади ва сайр қилдирилади. Йил давомида оғилхонада боқиш тизими асосан молларни семиртиришда, репродуктор чўққачилигида, оғил-лагерь тизими эса жадаллашган сут қорамолчилигида кенг қўлланилади.

Чорвачиликнинг у ёки бу тизимига иқтисодий баҳо беришда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- ҳар 100 га ем-хашак майдонига тўғри келадиган чорва моллари сони ва чорва молларининг маҳсулдорлиги;
- 1 бош молга тўғри келадиган харажатлар;
- ем-хашак бирлигига етиштирилган маҳсулот миқдори;
- меҳнат унимдорлиги ва маҳсулот таннархи, сарф-харажатлар самарадорлиги.

Ҳозирги вақтда *хўжалик юритиш тизими* дейилганда корхона фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда ташкил қилиш, энг юқори ишлаб чиқариш натижаларига эришиш учун амалга ошириладиган ташкилий-иқтисодий, техникавий ва технологик ҳамда социал тадбирлар йиғиндиси тушунилади.

Бу тизим ҳар бир ҳудуд, туман ва корхонанинг табиий шароитларига мос келадиган ихтисослаштириш ва тармоқларни уйғунлаштириш тадбирларини ўз ичига олади.

Чорвачилик тармоқларини барқарор ривожлантириш ва самарали ташкил этиш учун, биринчи навбатда корхоналарнинг ҳудудий жойлашишидаги табиий-иқтисодий шароитларини ўрганиш ва унга мос келадиган чорвачилик тизимини шакллантириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Чорвачилик тизимининг ташкилий иқтисодий тадбирларига: чорвачилик тармоқларини чуқур ихтисослаштириш ва жадаллашганлик даражасини ошириш: фермаларни самарали ҳажмини белги-

лаш: бизнес режалаштириш; меҳнатни меъёрлаштириш, ташкил этиш ва унга ҳақ тўлаш; ички хўжалик ҳисобини ташкил этиш ва бошқариш тадбирлари киради.

Технологик (зоомуҳандислик ва ветеринария) тадбирлари таркибига: подани такрорий ишлаб чиқариш, наслчилик ишлари, молларни асраш, озиқлантириш ва сақлаш, касалликларни олдини олиш ва даволаш тадбирлари киритилади.

Техникавий тадбирлар қаторига, тармоқларга керакли курилмалар, узатгичлар ва воситалар, озиқа таёрлашни механизациялаш ва автоматлаштириш, компьютерлаштириш, машиналар тизими, озиқаларни ташиш ва тарқатиш воситалари, сув билан таъминлаш, ҳаво тозалаш, сут соғиш ва уни қайта ишлаш, гўнг ташиш, жун кирқиш, тухум йиғиштириш ва бошқа жараёнларни механизациялаштириш киради.

13-жадвал

Чорвачиликни юритиш тизими

Ташкилий тадбирлар:	Технологик тадбирлар (зооветеринария)	Техникавий тадбирлар:
Ихтисослаштириш, жойлаштириш ва ишлаб чиқариш ҳажми	Подани такрор ишлаб чиқариш	Машиналар тизими
Ишлаб чиқариш бўлинмалари (ферма, цех, бригада, отар) ни ташкил қилиш	Наслчилик ишлари	Бино ва техника воситалари тизими
Меҳнатни ташкил қилиш, меъёрлаш ва ҳақ тўлаш	Зооветеринария тадбирлари	Ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш, электрлаштириш, автоматлаштириш ва компьютерлаштириш
Бошқариш ва ҳисоб китоб ишлари. Иш жараёнларини ташкил қилиш ва назорат	Чорва молларини сақлаш ва боқиш усуллари	
Ички ва ташқи шартномалар тузиш	Озиқа етиштириш ва тайёрлаш	
Рақобат муҳитини шакллантириш	Маҳсулотларни қайта ишлаш, тайёрлаш ва сотиш	

17.3. Чорвачиликда подани такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш

Чорвачилик тизимининг асосини ва тармоқни жадал ривожлантиришнинг ўзагини подани такрор ишлаб чиқариш масалалари ташкил этади. Чунки чорвачилик маҳсулотлари етиштириш чорва молларининг биологик хусусиятларига асосланади ва улардан фойдаланиш молларининг табиий яшаш даври билан белгиланади. Шунинг учун чорвачилик тармогининг самарадорлиги подани такроран тўлдириб туриш даврининг узун, қисқалигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Подани такрор ишлаб чиқариш чорва моллар таркибини хусусан маҳсулдор молларни доимо янгиланиб туришини, подадан чиқариладиган молларни ёш, юқори маҳсулдор моллар билан алмаштириб турилишини тақозо қилади. Подани такрор ишлаб чиқариш насл олиш, ёш молларни ўстириш, уларни подадаги қариган, кам маҳсулдор моллар ўрнига ўтказиш ишларини ўз ичига олади.

Подани такрор ишлаб чиқариш тармоқ олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни амалда бажарилишига қараб оддий ва кенгайтирилган ҳолда амалга оширилади.

Чорвачиликни жадал ривожлантириш кўзда тутилмаган хўжаликларда оддий, яъни такрор ишлаб чиқаришда, маҳсулот етиштириш ва чорва моллар сони эски ҳажмда янгиланади. Агарда чорвачилик тармогини жадал ривожлантириш режалаштирилган бўлса, у вақтда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш амалга оширилади, яъни пода янгиланиб, чорва молларининг сони доимо кўпайтирилиб борилади, моллар сифати яхшиланади, зотсиз ва паст зотдаги моллар ўрнига, зотдор юқори классдаги ёш, маҳсулдор моллар мунтазам келтирилади. Подани кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш чорва моллари сонини кўпайтириш, сифат кўрсаткичларини яхшилаш, моллар маҳсулдорлигини жадал ўстириш билан қўшиб олиб борилиши керак. Моллар зоти ва наелдорлик сифатини яхшилаш, маҳсулдорлиги ва етилишини тезлаштириш - подани такрор ишлаб чиқаришнинг жадал йўли ҳисобланади. Бу чорвачиликни ривожлантиришнинг бош йўли бўлиб, тармоқнинг ялпи маҳсулотини янада кўпайтиришга, маҳсулотлар таннархини пасайишига ва рентабеллигини ошишига олиб келади.

Подани кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мунтазам амалга оширилиши лозим бўлган доиравий жараён бўлиб қуйидагича ифодаланади:

Ишлаб чиқариш → Истеъмол қилиш → Ишлаб чиқариш.

Подани такрор ишлаб чиқаришнинг тавсифи ва тезлиги куйидаги биологик ва ташкилий-иқтисодий омилларга асосланади:

– ёш молларни физиологик етилишига, янгилаш ёки қайта тиклаш учун қолдирилган молларни биринчи қочириш ёшида яъни ўз вақтида қочиришга, бўғозликнинг давом этиш муддатига;

– подадаги урғочи (сигир, совлиқ ва ҳ.к) молларни унумли хизмат қилиш муддатини узайтиришга, уларни қисир қолдирмаслик, серпуштлигини оширишга;

– ёш молларни нобуд қилмасдан тўлиқ сақлаб қолишга, уларни парвариш қилишни яхшилашга;

– подани такрор ишлаб чиқаришдан ортиб қолган ёш ва яроқсизликка чиқарилган қари молларни реализация қилиш муддатларига;

– молларни урчитиш ва болалатиш календарь муддатларини тўғри белгилашга, болалагандан кейинги куюкишнинг бошланиш муддатига, насл миқдорига, зотни бутун чоралар билан яхшилашга;

– жадал ўстириш ва семиртиришни ташкил этишга;

– молларнинг насл сифатини яхшилашга;

– зооветеринария тадбирларини бир-бири билан боғлаб, бир вақтда ўтказишга.

Қайд этилган омилларнинг барчасини бир-бирига боғлаб, талаб даражасида такомиллаштириб амалга ошириш, моллар маҳсулдорлигини кўпайтиришга ва иқтисодий кўрсаткичларни ижобий томонга ўзгаришига олиб келади. Масалан, сигирларни тўла қийматли меъёрдаги озиқалар билан озиқлантириш ва яхши асраш, уларни ўз вақтида сунъий уруғлантириш, жинсий юкумли касалликларнинг олдини олиш тадбирлари, қисир қолишнинг олдини олишга ва туғиш оралиғидаги даврни 13-14 ойдан, 11-12 ойгача қисқартиришга, натижада бузоқ олишни кўпайтиришга ҳамда сигирлардан унимли фойдаланиш даврида кўпроқ сут олишга сабаб бўлса, буқачаларни жадал ўстиришда 400 кг тирик вазнга 2,5 йил ўрнига, 1,5 йилда эришишни, ҳар бир кг тирик вазни ўстиришга 10-12 озиқа бирлиги ўрнига 7,5–8,0 озиқа бирлиги сарфлашга эришилади. Натижада подани такрор ишлаб чиқариш тезлиги ошиб, гўшт ишлаб чиқариш учун сарфланадиган озиқадан фойдаланиш 1,5 мартага кўпаяди. Ҳозирги вақтда ширкат, фермер ва хусусий хўжаликларда чорвачиликни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш асосида олиб бориш молларни урчитиш ва бузоқ олиш, подани ян-

гилаш, ёш молларни қайси вазнда ва қандай ёшда гўштга топшириш режаларини, уларнинг биологик хусусиятларига кўра тузишни тақозо этади.

14-жадвал

Чорва молларининг биологик хусусиятлари

Кўрсаткичлар	Қора-мол	Чўчқа	Қўй	От	Туя	Куён
Бўғозлик даври, кун	240-320	110-130	142-155	310-410	390	28-35
Биринчи урчитиш ёши, ой	18-20	8-10	12-18	36-48	34	4-6
Сервис даври, кун	18-21	21-45	240	-	-	-
Куюкиш муддати, кун	21-28	18-21	13-21	16-27	-	-
Моллардан унумли фодаланиш даври, йил	8-12	4-5	7-8	12-15	20-25	2-3
Пуштдорлик, бош	1,0	8-12	1-1,1	1,0	1,0	6-9
Бир ёшли молнинг тирик вазнини, унинг туғилган вақтдагига нисбатан ўсиши, марта	1:8,5	1:30	1:8	1:7,5	1:7	-

Чорва моллари улардан унумли фойдаланилгандан кейин ёки қариганлиги, зотининг пастлиги ва бошқа сабабларга кўра маҳсулдорлигини пасайтирганлиги учун подадан чиқарилади, яроқсизликка ўтказилади. Пода меъёрида ташкил қилинганда сигирлар, совлиқлар ва она чўчқалар ҳар йили ўртача мутаносиб равишда 10-12 %, 14-15 ва 25 % миқдорда яроқсизликка чиқарилиш керак.

Чорва молларидан энг самарали фойдаланишнинг тахминий муддати қуйидагича:

Сигирлар 8-12 йил; наслдор буқалар 5-8 йил; ишчи отлар 12-15 йил; ургочи чўчқалар 4-5 йил; эркак чўчқалар 4-6 йил; она қўйлар 6-7 йил; қўчқорлар 5-6 йил, куёнлар 3-5 йил; товук, ўрдак 2-3 йил; курка 2-3 йил; гозлар 4-6 йил. **Подани ёш моллар асосида қайта тиклаш** дейилганда, яроқсизликка чиқарилган қари моллар ўрнини тўлдириш ва подани кенгайтириш учун молларни асосий подага

ўтказиш тадбирлари тушунилади. Бунинг учун ёш молларнинг энг яхши ўсиб ривожланганлари танлаб олинад ва алоҳида парвариш қилинади, улар мақсадга мувофиқ ёшга ва оғирликка етганда асосий подага ўтказилади. Қолган ёш моллар, яъни таъмирлашдан ортиб қолган ёш моллар асосий гўшт захирасини ташкил қилади. Улар семиртирилгандан кейин гўштга сотилади ёки сўйилади.

Таъкидлаш жоизки, чорва молларининг биринчи қочириш ёшини тўғри белгилаш ниҳоятда муҳимдир. Эрта қочириш ёш молнинг ўсишига салбий таъсир кўрсатади. Кеч қочириш эса подани мунтазам тўлдириб боришни, янгилашни секинлаштиради, ургочи моллар етиштиришни қимматлаштиради.

Қорамолчиликда болалаш давридан то самарали қочиришгача бўлган давр *сервис даври* деб аталади ва унинг мақсадга мувофиқ даври серсут сигирлар учун 50-70 кунни ташкил этади.

а) *Пода таркиби*: Подани такрор ишлаб чиқариш кўп жиҳатдан пода таркибига ҳам бевосита боғлиқдир. *Пода таркиби* дейилганда айрим жинс ва ёшдаги моллар гуруҳларининг маълум муддатларда умумий подадаги салмоғи тушунилади. Поданинг айрим ёш гуруҳлари маҳсулот етиштиришда турлича ўринни эгаллайди, ем-хашак ва ишлаб чиқариш воситалари сарфига турлича миқдорда маҳсулот қайтими билан жавоб беради. Пода таркибига кўра олинандиган маҳсулот тури, сифати ва таркиби чорвачиликни ташкил этиш харажатларини, унинг йўналишини белгилаб беради. Пода таркибини белгилаб берувчи энг муҳим омилларга хўжаликда қабул қилинган чорвачилик тизими, бозорнинг тармоқ маҳсулотларига бўлган талаби ва аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондирилиши ва шуларга асосан тузилган шартнома ва битимлар ҳамда нарх-наволар тизими киради.

Чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда она моллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлиги учун пода таркиби шу моллар салмоғига кўра белгиланади. Масалан, йирик шаҳар ва саноат марказлари атрофида жойлашган сутчилик хўжаликлари, подаси таркибида сигирларнинг салмоғи 60-70 % ни, сут-гўшт етиштирувчи хўжаликларида 45-50 % ни, гўштчилик хўжаликларида 30-35 % ни ташкил қилиши керак. Қорақўлчиликда совлиқлар салмоғи 75-80 % ни, гўшт-жун йўналишида эса 55-60 % ни ташкил қилиши мақсадга мувофиқдир.

Пода таркибига бир қатор ташкилий-иқтисодий омиллар ўз таъсирини ўтказди: ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг ҳажми, сифати, рақобатбардошлиги ва уларни сотиш муддати, молларнинг

маҳсулдорлик даражаси, йил давомида урғочи молларнинг кўпайиши ва қари молларни яроқсизликка чиқариш фоизи, йил давомида олинадиган насл миқдори ва 100 бош онасидан ажратилган ишга яроқли ёшдаги моллар салмоги, йил давомида молларнинг болалашини бир текис тақсимланиши, гўшт захирасидаги молларни семиртириш ва бўрдоқилаш, молларнинг сотиш ёши ва ҳоказолар.

Пода таркибининг ҳақиқий ва мақсадга мувофиқ вариантларига иқтисодий баҳо беришда подадаги ҳар 100 бош мол ҳисобига етиштирилган маҳсулот, маҳсулот бирлигига сарф қилинган ем-хашак, ем-хашак бирлиги қиймати ҳисобига етиштирилган маҳсулот қиймати кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Чорвачиликда подани такрор ишлаб чиқариш пода ҳаракати ёрдамида режалаштирилади.

б) **Пода ҳаракати:** Пода ҳаракати – бу хўжаликнинг истиқбол режасига асосан чорва молларининг бош сонини ёш ва жинс гуруҳлари бўйича маълум давр (ой, даҳа, йил) мобайнида сонли ва сифатли ўзгаришидир. Пода ҳаракати ширкат, фермер ва хусусий фермаларнинг чорвачилик маҳсулотлари етиштиришини аниқлаб берувчи дастурдир.

Пода ҳаракати режаси турли тармоқларнинг хусусиятларига кўра, турли хўжалик муддатларига - календарь йил учун, чорвани асрашнинг яйлов ва оғилхона даврига, даҳа ва ойлар бўйича ҳам тузилиши мумкин. Масалан, қорамолчиликда чорва молларининг ёши бўйича ҳаракатини тўла ҳисобга олиш ва акс эттириш учун пода ҳаракатини йиллик ва даҳалар бўйича тузиш кифоя қилади. Чўққачилик нисбатан тез етилувчан тармоқ ва серпушт моллар бўлгани учун бу тармоқдаги тез содир бўладиган ўзгаришларни акс эттириш учун пода ҳаракати ойлар бўйича тузилади.

Пода ҳаракати режасига муайян корxonанинг ҳар хил табиий ва ташкилий-иқтисодий шарт-шароитлари таъсир кўрсатади.

Табиий шарт-шароитларга молларнинг муайян календарь давр ичида бир ёш гуруҳидан, бошқа ёш гуруҳига ўтиши, бўрдоқилаш даврининг давом этиши, молларнинг жинсий ва жисмоний етилиши, ўртача серпуштлиги, бир марта туғишда қанча бола бериши, ривожланиш хусусиятлари ва ҳоказолар киради. Табиий шарт-шароитлар, зотли ёш молларнинг етилиш тезлигини ошириш, сермахсул молларни танлаш ва парвариш қилишнинг яхшиланиши таъсирида ўзгариши мумкин.

Пода ҳаракатига таъсир этувчи ташкилий-иқтисодий омилларга маҳсулот сотиш шартномаларининг даҳалар бўйича белгиланган

топширигини бажарилиши, чорва молларидан хўжаликда самарали фойдаланиш муддатлари, ёш молларни реализация қилиш учун мақсадга мувофиқ вазнга етказиш, ўстириладиган ёш молларни парвариш қилишнинг иқтисодий жиҳатдан қулай даврлари, асосий подани тўлдириш учун қолдирилган ёш молларни биринчи марта қочиришнинг хўжалик учун энг қулай муддатлари, айрим гуруҳдаги молларни ўстириш ва семиртириш усуллари ва даврлари киради.

Пода ҳаракати режаси чорвачилик тармоқларини ташкил қилиш ва юритишнинг йил бошида бўлган чорва моллари сони, киримчиқим ва йил охирида бўладиган моллар сонидан иборат бўлади. Подадаги моллар сонининг йил давомида ўзгаришини тўғри акс эттириш учун моллар жинси ва ёшига кўра гуруҳларга бўлинади.

Пода ҳаракати режасини тузишда ҳар бир чорвачилик тармоғи олдига кўйилган мақсад ва вазифага кўра энг самарали пода таркиби белгиланади, чорва молларнинг маҳсулдорлиги охириги ўн йиллик кўрсаткичнинг ўртача арифметик даражаси миқдорида режалаштирилади, асосий подани яхшилаш, молларни қочириш ва бола олиш режасига кўра ҳар 100 бош она мол ҳисобига олинадиган насл сони ҳисоблаб чиқилади, поданинг ҳар бир ёш ва жинс гуруҳи бўйича таъмирлашдан ортиб қолган моллар миқдори аниқланади.

Қорамолчиликда йил давомида асосий подадан яроқсизликка чиқарилган моллар (сигир ва буқалар) вазни, яъни семизлик даражаси етарли бўлса, тўғридан-тўғри гўштга сотилиши ёки сўйилиши мумкин. Семизлик даражаси юқори бўлмаса, боқувдаги катта моллар гуруҳига ўтказилиб, 2-3 ой семиртирилгандан кейин гўштга топширилади. Ғунажинлар йил давомида биринчи туққандан кейин, яроқсизликка чиқарилган сигирларнинг ўрнини тўлдириш учун сигирлар гуруҳига ўтказилади. Сигирлар гуруҳига ўтган ғунажинлар ўрни бир ёшдан катта бўлган таналар ҳисобига тўлирилади. Талаб қилинадиган ғунажинлар сони сигирларни яроқсизликка чиқариш салмоғига ва уларнинг бош сонини ўсиш суратига қараб пода таркибида белгиланади. Масалан, сигирларни яроқсизликка чиқариш меъёри 12 %, подани ўстириш сурати 3 % белгиланган бўлса, сигирлар сонига нисбатан ғунажинларнинг салмоғи 15 % ни ташкил қилиши керак.

Пода ҳаракати режасини тузиш, “пастан-юқорига” тамойили асосида, яъни энг кичик гуруҳдан – “бузоқ олишдан” бошланади ва юқоридаги катта гуруҳга кўчирилиши билан тугалланади. Пода ҳаракатини режасининг кирим қисмини “бузоқ олиш” қаторига молларни қочириш ва бузоқ олиш режасига кўра режалаштириладиган

йилда, сигирлар, гунажинлар ва бир ёшдан катта таналардан олинадиган бузоқлар кўрсатилади. Бир ёшдан катта таналар ҳисобидан урчиштишга қўйиладиган таналарнинг яроқсизликка чиқариладиганларининг ўрни тўлдирилади. Чорва молларининг бошқа гуруҳларида подани янгилаш (таъмирлаш) учун қолдириладиган моллардан ортиқчаси подадан чиқарилади. Улар шартнома бўйича гўшт режасини бажариш учун сотилиши, хўжалик ички эҳтиёжлари учун сўйилиши, боқувга қўйилиши ва кейин сотилиши, бошқа хўжаликларга ўстириш учун берилиши мумкин. Пода ҳаракати режасида моллар сонининг ўзгариши акс эттирилиб қолмай, балки молларнинг ўртача йиллик сони, ёши ва боқувдаги катта молларнинг гуруҳлари бўйича ўртача суткалик тирик вазнининг ўсиши ва йиллик тирик вазнининг ўсиш ҳажми ҳам акс эттирилади.

Ёш ва боқувдаги катта моллар гуруҳлари бўйича бир йиллик тирик вазнининг ўсишини аниқлаш учун йил охирига қолган молларнинг вазнига чиқим қилинган моллар вазни қўшилади, ундан йил бошида бўлган ва кирим қилинган моллар вазнининг йиғиндисини айтириб ташланади. Бу қуйидаги формула билан аниқланади:

$$V_{\text{с.в}} = (V_{\text{й.ох}} + V_{\text{ч}}) - (V_{\text{й.б}} + V_{\text{к}}) - V_{\text{т.й}}$$

Бунда: $V_{\text{с.в}}$ - ўсган вазн, ц.

$V_{\text{й.ох}}$ - йил охирида бўладиган моллар вазни, ц.

$V_{\text{ч}}$ - подадан ёки гуруҳдан чиқарилган моллар вазни, ц.

$V_{\text{й.б}}$ - йил бошида бўлган моллар вазни, ц.

$V_{\text{к}}$ - подага ёки гуруҳга кирим қилинадиган моллар вазни, ц.

$V_{\text{т.й}}$ - табиий йўқотиш, яъни табиий жиҳатдан нобуд бўлган моллар вазни, ц.

Чўчқачилик тез етилувчан ва серпушт тармоқ бўлганлиги учун подадаги ўзгариш ва маҳсулот етиштиришни тўғри ташкил қилиш мақсадида пода ҳаракати режасини ойлар бўйича тузиш мақсадга мувофиқдир.

Ойлик пода ҳаракатида чўчқаларнинг ёши ва жинси бўйича гуруҳлари, чўчқа болаларини олиш, чўчқаларни бир гуруҳдан бошқа гуруҳга ўтказиш, уларнинг ўртача суткалик тирик вазнини ўсиши, жами вазнининг ортиши ҳамда сотилиши ой сайин кўрсатиб борилади.

Чўчқачиликнинг асосий хусусиятлари шундаки, она чўчқалар асосий ва бир марта ишлатиладиган она чўчқалар гуруҳларига бўлиниб, турлар бўйича (1-тур, 2-тур) баҳор ва ёз ойларида бола олинадиган қилиб қочиради. Фақатгина чўчқачиликда асосий она

чўчқалардан бир йилда икки марта чўчқа болалари олиш режалаштирилади, бир марта ишлатиладиган она чўчқалардан олинган насл ҳам асосий она чўчқалар ҳисобига қўшилади. Ҳар бир болалашда асосий она чўчқалардан 9-10 тадан бола олиш, бир марта ишлатиладиган она чўчқалар болалаганидан кейин бир ой семиртирилиб ёки семизлиги етарли бўлса, тўғридан-тўғри гўштга сотилиши режалаштирилади.

Маълумки, 3-4 ойлик чўчқа болалари етказиб берувчи репродуктор чўчқачилик хўжаликларида она чўчқаларнинг салмоғи юқори бўлади ва шунга кўра таъмирлаш учун ёш ургочи чўчқалар асралади. Таъмирлаш учун асраладиган ёш ургочи чўчқалар асосий подада яроқсизликка чиқарилган чўчқалар салмоғидан 3-4 % ортиқ бўлиши керак.

Чорвачиликнинг ҳар бир тармоғи учун тузиладиган пода ҳаракати режаси мазкур чорвачилик турининг ишлаб чиқариш дастурининг асосини ташкил қилиб, пода ҳаракати режасига кўра чорва молларининг ем-хашакка, меҳнат ресурслари ва иш ҳақи фондига талаби, маҳсулот етиштириш, реализация қилиш ҳажми ва муддати, бино-иншоотлар ва машина ускуналарга бўлган талаблари аниқланади ва режалаштирилади.

18.1. Қорамолчиликни ихтисослаштириш ва фермалар ҳажми

Ўзбекистонда қорамолчилик чорвачиликнинг етакчи тармоғи бўлиб, жами шартли бош молнинг 3/4 қисмини ташкил этиб, чорвачиликнинг умумий товар маҳсулотини 2/3 қисмини беради. Чорвачиликни, шу жумладан қорамолчиликни истиқболдаги ривожланиши Вазирлар Маҳкамасининг «Қишлоқ хўжалигини янада чуқур иқтисодий ислоҳ қилишнинг 1998-2000 йилларга мўлжалланган Дастури»да маҳсулот ишлаб чиқаришда таркибий ўзгаришлар бўлиши белгилаб берилганидек, қорамолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш хусусий секторда амалга оширилиши кўзда тутилган. Шунинг учун ҳозирги вақтда мавжуд қорамолларнинг 86,1 фоизи, шу жумладан сигирларнинг 90 фоизи, бундан ташқари мамлакатимизда ишлаб чиқарилган сутнинг 93,6 фоизи, гўштнинг 91,1 фоизи хусусий секторга тўғри келмоқда.

Шунингдек, таъкидлаш ўринлики жумҳурият миқёсида қорамол ва чўчқа гўшти ишлаб чиқаришга ихтисослашган «Ўзгўштсутсаноат» давлат ҳиссадорлик уюшмаси, аралаш маҳсулот: гўшт ва сут ишлаб чиқариш билан қисман қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат) хўжаликларидаги фермерлар, насл учун ўстириладиган ёш молларни ўстириш ва уларни сотиш билан давлатга қарашли ихтисослашган наслчилик заводлари, хўжалик ва фермалар шуғулланадилар.

Қорамолчилик қайси шаклдаги корхонада ривожлантирилишидан қатъий назар маълум бир маҳсулот тури: гўшт, сут ёки насли моллар етиштиришга ихтисослаштирилган бўлиши шарт. Шундагина қорамолчилик маҳсулотлари етиштириш учун энг қулай шарт-шароитларга, яъни компьютер технологияси ва генмуҳандислик ютуқларини жорий этишга қулай имконият вужудга келади, тармоққа тегишли фан-техника тараққиёти амалга оширилади. Бу эса рақобатбардош маҳсулот етиштиришни кескин кўпайтиришга, маҳсулот бирлиги ҳисобига тўғри келадиган меҳнат ва моддий пул харажатларини камайтириш имконини яратиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ўстиришга олиб келади.

Корхоналар тасарруфида бўлган қорамолчилик фермер хўжаликлари ва хусусийлаштирилган қорамолчилик фермаларида ишлаб чиқариш муносабатларини таърифи 15-жадвалда берилган.

Қорамолчиликка ихтисослашган фермер ва хусусийлаштирилган фермаларида ишлаб чиқариш муносабатларининг таърифи

№	Кўрсаткичлар	Фермер хўжалиги	Хусусий ферма
1.	Ишлаб чиқаришнинг мақсади: талаб даражасидаги юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариб, ҳар бир шартли бош молдан максимал фойда олиш	+	+
2.	Мулкка эгалик шакли: <ul style="list-style-type: none"> • корхона мулки • хусусий мулк 	+ -	- +
3.	Ишлаб чиқаришни бошқариш: <ul style="list-style-type: none"> • низом асосида • демократик тамойиллар асосида 	+ -	- +
4.	Ишлаб чиқариш дастурини белгилаш: <ul style="list-style-type: none"> • корхона томонидан, ўзаро шартнома асосида • мустақил, эркин шартнома асосида 	+ -	- +
5.	Меҳнатни ташкил этиш усули: <ul style="list-style-type: none"> • ижара шартлари асосида • оила пудрати асосида 	+ -	- +
6.	Меҳнатга ҳақ тўлашнинг кафолатланганлик даражаси: <ul style="list-style-type: none"> • корхона, йил давомида тўланадиган бўнак иш ҳақини, фермернинг даромади ҳисобидан амалга оширади • мустақил, ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига қараб 	+ -	- +
7.	Моддий-техника ресурслари билан таъминлаш: <ul style="list-style-type: none"> • корхона таъминлайди • мустақил ўзи сотиб олади. 	+ -	- +
8.	Ишлаб чиқаришнинг маҳсулотга эгалик қилиш ҳуқуқи: <ul style="list-style-type: none"> • маҳсулот, корхона мулки • маҳсулот, ишлаб чиқарувчига тегишли. 	+ -	- +
9.	Ишлаб чиқариш харажатлари устидан назорат: <ul style="list-style-type: none"> • чек тизими орқали • нақд пул, сўм воситаси билан 	+ -	- +
10.	Даромадни тақсимлаш: <ul style="list-style-type: none"> • ҳар бир аъзонинг меҳнат ҳисса коэффициентига қараб 	+	+
11.	Давлатга тўловлар тўлаш: <ul style="list-style-type: none"> • ижара ҳақи ва бошқа тўловларни корхона тўлайди • мустақил мулк эгаси 	+ -	- +

Давлат ва ҳар хил шаклдаги қишлоқ хўжалик корхоналари тасарруфида бўлган қорамолчилик фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришни ташкил этишда ички хўжалик ҳисоби шартларига тўлиқ амал қилишлари мақсадга мувофиқдир. Хусусий қорамолчилик фермалари эса тўлиқ хўжалик ҳисобида фаолият кўрсатадилар.

Турли хил мулкчилик тасарруфида бўлган қорамолчилик фермалари ва фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш муносабатларини ўрнатишда, уларни ихтисослаштириш ва ҳажмларини илмий асосланган меъёрларда ташкил этиш керак.

Ихтисослаштиришнинг иқтисодий асосини тармоқда етиштирилган товар маҳсулотларининг таркиби, технологик жиҳатдан эса маҳсулдор пода таркибидаги сигирлар салмоғи ташкил этади. Ҳозирги вақтда шу андозалардан келиб чиққан ҳолда сут ва гўшт ишлаб чиқаришнинг нисбатига кўра қорамолчиликни ихтисослаштиришда қуйидаги йўналишлар вужудга келган:

– сут етиштириш учун ихтисослашган корхона ва хусусий фермалар, улар асосан йирик шаҳарлар ва саноат марказлари атрофида жойлашган бўлиб, товар маҳсулотларининг 95-98 фоизи сут ва сут маҳсулотларидан иборат бўлиб, пода таркибида сигирлар салмоғи 75-80 фоизни ташкил этади;

– сут-гўшт етиштириш йўналишидаги хўжалик ва хусусий фермалар, уларда сут ва гўшт ишлаб чиқариш нисбатлари 80:20, 70:30, 60:40 (биринчи кўрсаткич сут, иккинчиси гўшт салмоғи, % да) нисбатда бўлиб, пода таркибида 65-70 фоиз атрофида сигирлар мавжуд бўлади;

– гўшт-сут етиштириш йўналишидаги хўжалик ва хусусий фермалар, булар аралаш маҳсулот етиштиришда бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда, 80:20; 70:30 ва 60:40 (биринчиси гўшт, иккинчи кўрсаткич сут, фоиз ҳисобида) нисбатда гўшт ва сут маҳсулотлари етиштирилиб, пода таркибида 40-45 фоизгача сигир сақлайдилар;

– гўшт ишлаб чиқариш йўналишидаги хўжалик ва хусусий фермалар мавжуд, уларда товар маҳсулотларининг 90-95 фоизини гўшт етиштириш ташкил этади ва пода таркибида 30-35 фоиз сигирлар гўшт ишлаб чиқариш учун бузоқларни ўстиришга хизмат қиладилар. Чорвачиликда фермаларни ихтисослаштириш кутилган самарани бериши учун, уларнинг ҳажмини ички ресурслардан тўлиқ фойдаланиш имконини берадиган даражада ўрнатиш керак.

Давлат тасарруфида бўлган ҳиссадорлик жамиятларида ихтисослашган ёки аралаш фермалар ташкил этиш мумкин. Бундай хўжаликларда фермаларнинг мақсадга мувофиқ ҳажми маҳсулот

ишлаб чиқариб ҳар бир шартли бош молдан максимал фойда олиш учун қулай бўлиши лозим.

Республикамининг пахтачиликка ихтисослашган хўжаликлариди пахта-беда алмашлаб экиш тизими амалга оширилиши муносабати билан уларди ем-хашак базаси яратилади, шу туфайли улардаги қорамолчилик ёки сутчилик фермасида 600 бошгача сигир, гўшт-сут йўналишида бўлса 1000 бошгача қорамол, шундан 400-450 бош сигир бўлиши, уларнинг фермер хўжаликлариди 100 бошгача қорамол, шундан 50-60 бош сигир бўлиши тавсия этилади. Сутчилик йўналишидаги фермаларди 400-600-800 бошгача сигир, ғунажин ва 6 ойликкача бузоқлар бўлиши керак.

Шоликорлик хўжаликлариди ҳам пахтачилик хўжаликлари каби мақсадга мувофиқ ҳажм тавсия этилади. Шаҳар атрофидаги сабзавот-сут йўналишидаги хўжаликлар, агар уларнинг ҳайдаладиган ери 800-1200 гектар бўлса, сут фермасида 600 бош, фермер хўжаликлариди эса 60 бошгача сигир, агар ҳайдаладиган ери 1500-1600 гектар бўлса, сут фермасида 600-800 бош, фермер хўжаликлариди 90 бошгача сигир бўлиши тавсия этилади.

Таъкидлаш лозимки, ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонасида фермалар ҳажмини белгилашди ер майдонларининг жойлашуви, ем-хашак базасининг аҳволини, маҳсулотларни қайта ишлаш имкони-ятларини ва бошқа омилларни чуқур таҳлил қилиб хулоса чиқариш лозим.

Қорамолчиликнинг барча йўналишлариди уларнинг самарадорлигини таъминлаш омилларидан бири, бу уларни корхона худудида жойлаштиришди. Қорамоллар ўз табиатиға кўра кўп озикланадиган ҳайвонлар қаториға кирадилар. Шунинг учун уларни жойлаштиришди ем-хашак майдонлариға яқин бўлиши эътиборға олиниши шарт. Шунингдек қорамолчиликдан олинадиган маҳсулотлар айниқса сул маҳсулотларни тез бузиладиган ва тезди қайта ишлашни талаб этадиган маҳсулотлар туриға киради. Уларни ташиш, қайта ишлаш, сақлаш ва тайёр маҳсулотларни қадоқланган сут, қаймоқ, сузма, сариёғ, сир, пишлоқ, музқаймоқ ва ҳоказолар шаклиға келтириш учун анчагина техника воситалари ва иш кучи талаб қилиниши тармоқни режалаштиришди эътибордан четди қолмаслиги шарт.

Қорамолчиликни хусусийлаштириш ва айниқса фермер хўжаликларини ташкил этишди 30 шартли бош мол ҳажмида ўта кичик хўжаликларини ташкил этиш тармоқди бир қатор кутилмаган салбий ҳолатларға олиб келди, жумладан ўта кичик хўжаликларди ем-хашак базасини талаб даражасида ташкил этилмаганлиги, омухта озикаларнинг кўп қисмини хусусий сектордан сотиб олиниши нати-

жасида, сигирлар тўла қийматли озиқланмаганлигини улардан соғиб олинадиган сут маҳсулоти камайиб, ўз навбатида сутнинг таннарини ошириб юборди. Бу бозорда сутнинг харид нархини ўсишига олиб келди ва аҳолининг даромади паст қатламини энг арзон истеъмол маҳсулотларидан бири бўлган сут ва сут маҳсулотлари истеъмол қилишини меъеридан 1,5-2,0 мартага пасайтириб юборди.

Қорамолчиликка ихтисослаштирилган хўжаликларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг яна бир омили тармоқни жадал ривожлантиришдир. Қорамолларни генетик имкониятларини ошириш, юқори сифатли ва тўйимли озиқалар билан меъерида боқиш, технологик жараёнларни механизациялаш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишда оила (жамоа) пудратидан кенг фойдаланиш – тармоқни жадал ривожлантиришга олиб келади. Сут қорамолчилигини жадал ривожлантиришнинг энг муҳим шарт-шароитларидан бири бу – сигирлар маҳсулдорлигини генетик омиллар асосида оширишдир. Бу шарт-шароитлар чорва молларини янада яхшироқ асраш ва боқиш, меъерда белгиланган сифатли тўйимли ем-хашак мавжуд бўлиши, сут соғиш асбоб-ускуналарини тендер усулида танлаб олиш ва сут соғиш технологиясига биноан соғишни цех технологияси асосида ташкил этиш, ферма ходимлари учун қулай санитария-гигиена ва маиший хизмат шароитларини яратиш, меҳнатни ташкил этиш ва маҳсулот етиштиришда илғор усулларини жорий этиш йўллари билан вужудга келтирилади.

18.2. Қорамолчиликда такрорий ишлаб чиқаришни ташкил этиш

Қорамолчиликда ишлаб чиқаришни жадаллаштириш учун подани такрор ишлаб чиқариш, кенгайтирилган ҳолда, молларни кўпайтиришни, подани сифат ва насл жиҳатдан яхшилашни талаб этади. 1990 йилда мамлакатимизда қорамоллар сони 4583 минг бошини ташкил этган бўлса, 2003 йилга келиб 5851,7 минг бошни ташкил этди ёки ўн уч йилда 27,7 фоизга ўсган, шу даврда гўшт ишлаб чиқариш 16,6 фоизга, сут 29,7 фоизга кўпайган. Лекин бундай ўсиш аҳолининг қорамолчилик маҳсулотларига бўлган талабини тўла таъминлай олмайди.

Шунинг учун қорамолчилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш, подада кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни ташкил этиш, пода таркибини ва моллар зотини яхшилаш ҳамда маҳсулдорлигини ошириш асосий масалалардан бўлиб қолмоқда. Қорамолчиликда подани такрор ишлаб чиқаришни ташкил этишга

қўйилган қуйидаги ташкилий-технологик тамойилларга эътибор бериш лозим:

- таналарни ўз вақтида қочириш ва биринчи туғишни тезкорлик билан моллар етилган вақтида ташкил этишга эришиш;
- сигирлардан энг юқори жадаллик билан фойдаланиш даврини давом этишни белгилаш;
- сигирларнинг қисир қолишига йўл қўймаслик ва уларнинг наслдорлигини ошириш;
- бузоқларни тўла, соғлом сақлаб қолишга эришиш ва подадаги режадан ортиқча олинган бузоқларни жадал равишда боқиш;
- моллар зотини ва маҳсулдорлигини яхшилаш мақсадида наслчилик ишларини янада такомиллаштириш.

Подани такрор ишлаб чиқаришни тўғри йўлга қўйиш ва жадаллаштиришнинг асосий омилларидан бири, ёш таналарни биринчи қочиришни ўз вақтида ташкил этишдир. Таналарни биринчи қочириш уларни боқиш, семиртириш, асраш ва бошқа шароитларга боғлиқдир. Сутдор зотли қорамолларнинг биринчи туғиши учун энг қулай фурсат 24-27 ойлик бўлиши, ҳам гўшт, ҳам сут берадиган зотли моллар учун 27-30 ойлик бўлиши қулай ҳисобланади. Албатта, бу кўрсаткичлар молларнинг зотига ва жойлашган ҳудудига кўра бироз фарқ қилиши ҳам мумкин.

Соғин сигирлардан жадал фойдаланишнинг аҳамияти катта. Маълумки, сигирларнинг энг самарали сут бериш даври 10 йил давом этади. Шу давр ичида ҳар йили 10 % соғин сигирларининг қари, маҳсулот бериши пасайган қисмини алмаштириш тавсия этилади. Айрим ҳолларда алмаштириш 15-20 % ни ташкил этади, у ҳолда сигирлар маҳсулдорлигига қараб алмаштириш яна ҳам тезлашиши мумкин.

Сут қорамолчилигини аста-секин компьютер технологияси асосида маҳсулот етиштиришга утказиш, сигирлар подасини даволаш тўлдиришга нисбатан қўйиладиган талабларни янада оширади. Юқори даражада механизациялашган фермаларда молларни алоҳида парвариш қилиш қийин, шунинг учун маҳсулдорлиги ва физиологик хусусиятларига кўра бир хил бўлган пода таркибини вужудга келтириш катта аҳамиятга эга. Бунда зоотехника ишлари юқори даражада ташкил этилган бўлиши, гуруҳларга киритиш учун моллар яхши сараланиши ва асосий белгилари бўйича танлаб олиниши керак. Айни вақтда моллар касалликларга чидамли, машинада соғишга яроқли, бақувват ва маҳсулдор бўлиши лозим.

Пода таркибини тўғри белгилаш натижасида режадаги кўрсаткичларга эришиш, бу подада ўзгармас ҳолат вужудга келади деган гап эмас. Подадаги моллар бош сони ҳар йили шундай ўсиб бориши керакки, токи унинг таркиби мутлақо ўзгармаган ҳолда подадаги молларнинг бош сони кўпайиб борсин. Бу ҳолда подадаги молларнинг жинси ва ёши ўртасидаги нисбат ҳам сақланиб қолиши керак. Бу нисбат ишлаб чиқариш шароитига кўра хўжалик фермаларининг ихтисослашувига боғлиқдир.

18.3. Қорамолчиликда бизнес режалаштириш

Қорамолчиликни ривожлантириш, маҳсулот етиштиришни тўғри режалаштиришга боғлиқ. Фермер хўжаликлари ва хусусий фермаларда йиллик ишлаб чиқариш топшириқларини тузишда мазкур қорамолнинг зоти, унинг биологик имконияти, сигирларнинг сут бериш қобилияти ва хўжаликнинг озиқа базаси, озиқлантириш турлари ҳисобга олинади.

Сигирлардан соғиб олинadиган сут миқдори қанча кўп бўлса, унга сафланadиган озиқа миқдори шунча кам бўлади. Чорвачилик илмий-тадқиқот институти берган маълумотларига қараганда ҳар бир бош сигирдан 2000 кг сут соғиб олинганда, 1 кг сут олиш учун 1,3-1,4 озиқа бирлиги сарфланади, 3000 кг сут соғиб олинганда эса бир кг сут учун 1,1-1,2 озиқа бирлиги ва 5000 кг сут соғилганда 0,90-0,95 озиқа бирлиги сарфланади.

Подадаги чорва молларининг маҳсулдорлиги жуда юқори бўлса, етиштирилган маҳсулот бирлиги учун сарф қилинадиган моддий-пул (боқиш, соғиш, молларга қараш) сарфлари ўртача маҳсулот олаётган хўжаликларга нисбатан кам бўлади. Бу эса кўп маҳсулот олаётган хўжаликларда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги юқори бўлишини кўрсатади.

Ҳар бир хўжалик ўз шароитига мослашган ҳолда сигирларни юқори маҳсулдорлигига эришиш, моллар зотини яхшилаш, боқиш, суғориш, сақлаш ишларини тўғри ташкил қилиб, аниқ режалаштиришга боғлиқдир.

Қорамолчилик фермасида маҳсулот етиштиришни режалаштириш бизнес режада акс эттирилади. Фермер хўжаликлари ва хусусий фермаларнинг йиллик ишлаб чиқариш бизнес режалари қуйидаги бўлимлардан ташкил топади:

– фермер хўжалигида ишлайдиган сут соғувчи, подачи, бузқоқар, оператор ва бошқалар сони;

– фермага биркитилган ишлаб чиқариш воситаларининг турлари, сони ва мувозанат бўйича қиймати;

- қорамолларнинг йил давомидаги ҳаракати ва бош сони;
- молларни боқиш ва семиртириш йиллик ишлаб чиқариш топшириғи;
- сут соғиш ва бузоқ боқиш бўйича ойлик режалар;
- сигир ва таналарни сунъий қочириш ва бузоқ олиш топшириқ-режаси;
- хўжалик йили учун озиқага бўлган талаб режаси, озиқа мувозанати ҳамда уларнинг сарф – харажатлар суммаси;
- мол гўшти етиштириш ва сут ишлаб чиқариш учун қилинадиган моддий-пул харажатлари ҳисоб-китоби.

Фермер хўжаликлари ва хусусий фермалар учун топшириқлар тузишда, меъёрий ва услубий қўлланмалардан фойдаланилади. Бу меъёрий кўрсаткичлар хўжаликларда ишлаб чиқариш шароити, молларнинг маҳсулдорлиги, боқиш усули, озиқа тури ва озиқлантириш типларига қараб фарқланади.

Соғиб олинadиган ялпи сут маҳсулоти миқдори ҳар бир бош сигирдан соғиб олинadиган ўртача сут миқдорини мавжуд соғин сигирлар бош сонига кўпайтириш йўли билан топилади. Соғин сигирларнинг бош сони эса йил бошидаги ва йил охиридаги сигирлар бош сонининг яримини олиб, унга феврал ойдан йил охиригача ой бошидаги соғин сигирлар сонини кўшиб, сўнгра 12 ойга бўлиш йўли билан аниқланади.

Сут соғиб олиш бизнес режалари йил, даҳа ва ойлар учун тузилади. Режа икки йўл билан тузилиши мумкин. Биринчиси - ўтган йилда ҳар ойда, шунингдек йил бўйича соғиб олинган сутнинг миқдорига қараб. Иккинчиси – йил бўйича ҳар бир сигирдан лактация даврида кун сайин ва ой сайин соғиб олинadиган сутнинг миқдорига қараб тузилади.

Режалаштиришнинг иккинчи усули мақбул ҳисобланади. Пода ҳаракати жадвалида белгиланган ёш гуруҳлари бўйича боқиш, семиртириш учун моллар бош сони аниқланади. Бир суткада семириш меъёрини ва молларни сотиш давридаги вазнини билган ҳолда етиштириладиган гўштнинг миқдорини ҳам режалаштириш мумкин.

Масалан 10 бош сигир яроқсизликка чиқарилиб семиртиришга кўйилди деб фараз қилайлик. Бир бош молни семиртириш топширигида унинг вазни 400 кг, бир суткада 900 грамм семиртириш керак, семиртиришдан кейинги ҳар бир сигирнинг тирик вазни 454 кг ни ташкил этиши лозим. Бу ҳолда ҳар бир сигирнинг тирик вазни $900 \text{ гр} \cdot 60 \text{ кун} = 54 \text{ кг.га}$ ошиши режалаштирилади. 10 бош сигирдан эса $54 \text{ кг} \cdot 10 = 540 \text{ кг}$ тирик вазн ўсиши топшириқ-режа этиб белгиланади.

**Самарқанд туманидаги «Мароқанд» ширкат хўжалигининг фермасида
2002 йилда қарамолчилик маҳсулотлари етиштириш бўйича тузилган
бизнес режа**

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Шарт- нома
1.	Беркитилган қорамоллар миқдори ш.ж. сигирлар	бош бош	100 55
2.	Моллар маҳсулдорлиги: ➤ ҳар 1 бош сигирдан соғиб олинadиган сут; ➤ ҳар 100 бош сигирдан олинadиган бузоқ (85%)	кг бош	2500 47
3	Жами ишлаб чиқарилган сут	ц	1375,0
4	Жами ишлаб чиқарилган гўшт (т/в)	ц	116,0
5	Ишловчилар сони	киши	72
6	Ишлаб чиқариш харажатлари: ➤ иш ҳақи ➤ ем-хашак ➤ асосий воситаларни сақлаш ➤ техника хизмати(Е.М.М.) ➤ зооветеринария тадбирлари ➤ иш ва хизматлар ➤ сугурта туловлари ➤ умум ишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари ➤ бошқа тўғри харажатлар жами	минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм	1244,3 3032,1 200,0 137,6 515,0 312,7 - 187,7 625,5 6254,9
7.	Маҳсулот бирлигининг режали таннархи: ➤ 1ц сутнинг ➤ 1 бош бузоқнинг	сўм сўм	4094,1 13308,5
8.	1ц сут ишлаб чиқариш учун кетадиган меҳнат сарфи	киши/соат	15,6
9.	Гўшт ишлаб чиқариш учун кетадиган харажатлар: ➤ иш ҳақи ➤ ем-хашак ➤ асосий воситаларни сақлаш ➤ техника хизмати (ЕММ) ➤ иш ва хизматлар ➤ умум ишлаб чиқариш ва умум хўжалик харажатлари ➤ бошқа тўғри харажатлар жами	минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм минг сўм	1126,5 4380,7 6,2 125,2 219,0 125,2 275,4 6258,2
10.	1 ц тирик вазнининг режали таннархи	сўм	53950,0
11.	1 ц тирик вазн учун кетган меҳнат сарфи	киши/соат	52,8
12.	Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг харид нархи: 1 ц сутнинг 1 ц тирик вазнининг	сўм сўм	5522,0 72832,5
13.	Жами пул тушуми: сутни сотишдан тирик вазни сотишдан	минг сўм минг сўм минг сўм	16081,4 7592,8 8488,6
14.	Жами соф даромад	минг сўм	3568,3
15.	Ишлаб чиқариш рентабеллиги (таннархга нисбатан)	%	28,5

18.4. Қорамолчиликда асосий ишлаб чиқариш жараёнлари ва илғор технологияни ташкил этиш

Қорамолларни асраш усуллари. Хўжаликнинг табиий - иқтисодий ишлаб чиқариш шароитларига қараб, молларни асраш икки усулга: боғлаб ва боғламасдан боқиш усулларига бўлинади.

Боғлаб боқишнинг энг кўп тарқалган усули бу молларни йил давомида оғилхонада, оғилхона-ўтлоқда, оғилхона-лагерда боқишдир. Бундай усулда моллар оғилхонада якка ёки гуруҳ тарзида боғлаб қўйилади. Боғламасдан боқишда эса моллар боксларда асрашга мослаштирилади.

Қорамолчиликда молларни боғлаб боқишнинг афзал томони шундаки, молларга алоҳида қараш ва боқиш имкониятлари яратилади, яъни: ҳар бир сигирнинг ўз охури, сув тарқатгичи ва дам олиш жойи бўлади. Молхона узунлигида озиқа ташиладиган ва гўнг чиқариладиган йўлакчалари мавжуд бўлади. Озиқлантириш ва гўнг чиқариш механизациялаштирилади. Ҳар бир бош сигир ёки буқа учун ҳудудларнинг ишлаб чиқариш шароитига кўра узунлиги 150-170 см, эни 100-120 см жой ажратилиши керак. Лекин бу усулда мол боқиш анча қимматга тушади. Бундан ташқари, молларни фаол сайр қилдирмаслик бу усулнинг асосий камчилиги бўлиб, бу нарса моллар организмга салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун республикадаги кўпгина хўжаликларда боғлаб боқиш технологияси такомиллаштирилиб, сигирларни ем – хашак билан боқишни, сайр қилдириш майдончасида узоқ сайр қилдириш билан қўшиб олиб бориш, молларни асраш кун тартибида кўзда тутилади. Бу ҳолда улар соғлом бўлади, хўжалик учун фойдали - хизмат муддати узаяди.

Чорвачиликда иш жараёнларини тўлиқ механизациялаштириш, сут берадиган моллар подасини боғламасдан боқишда моддий харажатлар сарфини қисқартириш имконини беради

Шунингдек, молларни боғламасдан боқишда: қалин ва алмаштирилмайдиган тўшамаларда ҳамда боксда боқиш, кенг жорий этилган.

Қалин ва алмаштирилмайдиган тўшамаларда моллар, оғиллари бўлмайдиган бирмунча арзонроқ биноларда сақланадилар. Сигирлар ёши, бир суткада берадиган сути ва физиологик ҳолатига қараб, алоҳида гуруҳларга бўлинади ва сақланадилар. Сигирларни бундай жойлаштиришда боқиш ва соғишни табақалаштириш имконияти яратилади. Молларни дам олиши учун секцияларда, чуқур гўнг тўшамаси устида жой ажратиб қўйилади. Биноларга сайр қилдириш

майдончалари туташган бўлади. Моллар бутун йил давомида сутканинг исталган бир вақтида бино ичида, сайр қилдириш майдончасида бемалол жойлаша олиши лозим.

Бир йилга етадиган ҳажмдаги барча озиқа турлари ем-хашаклар, сайр қилдириш майдончасида, бостирма тагида ёки шил оралигида, илдиз мевалар ўраларда, силос ердаги ўралар ёки минораларда сақланади. Омухта озиқалардан ташқари, деярли барча озиқалар сигирларга сайр қилдириш майдончасида берилади. Шу ернинг ўзида электр билан иситиладиган автоматик сув тарқатгичлар ўрнатилган бўлади. Омухта озиқалар соғиш майдончаларида сигирлар соғилаётган вақтда меъёр бўйича берилади. Бино ичидаги гўнг, йилига бир марта ёзда тозаланади, сайр қилдириш майдончасидан эса бульдозер белкураги ўрнатилган трактор билан мунтазам равишда йигиб олинади.

Молларни боғламасдан боқишда меҳнат унумдорлиги боғлаб боқишга нисбатан 18-22 % га ошиши, маҳсулот таннархи эса 15 % га камайиши мумкин.

Қорамолларни боғламасдан боқиш усули асосан қиши илиқ келадиган ҳудудларда қўлланилади. Бу усулда мустаҳкам ем – хашак базаси мавжуд бўлиши, моллар бино ва тўшамалар билан таъминланиши, сайр қилдириш – боқиш майдончалари бўлиши, моллар секцияли ёки гуруҳ ҳолида жойлаштирилиши, барча ишлар қатъий график асосида бажарилиши, механизация даражаси юқори бўлиши, яхши ветеринария хизмати кўрсатилиши лозим. Бу шартларга амал қилинмаса, маҳсулдорлик камайиб кетиши мумкин.

Молларни боксда сақлаш тўшамалар алмаштирилмаган ҳолда боғлаб ва боғламасдан боқиш ўртасидаги оралиқ усулдир. Бу усулда молларни сақлашнинг хусусияти шундаки, сигирлар боксларда дам олиши, олдинга ёки орқага ҳаракат қилиши мумкин, холос. Боксда пол, ем – хашак келтириш ва гўнгни чиқариш учун бирмунча қияроқ ва баландроқ бўлади. Бокслар шундай қурилганда тўшамалар жуда кам сарфланади, шу билан бирга мол ётадиган жой ҳамма вақт тоза туради. Ем – хашак ва гўнг йўлакчаларида пол ёриқлари бўлиб, улар остида гўнгни олиб кетиш учун транспортёр ёки сақлаш учун траншея бўлади. Бокс усулида сақлашда, сигирлар меъёр бўйича барча озиқа турлари билан боқилади ва махсус залларда соғилади.

Молларни боғламай, бокс усулида боқиш мамлакатимизнинг айрим туманларида яхши натижа бермоқда.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш технологиясининг энг муҳим қисми бўлган молхоналарни механизациялаш даражаси,

улардан фойдаланиш ҳолатига, молларни сақлаш усулига, ферманинг йўналиши ва ҳажмига, молларнинг зоти ва маҳсулдорлиги ҳамда маҳаллий шароитларга қараб ўзгаради. Мамлакатимиз шароитида сутчилик фермаларидаги молхоналарнинг катта – кичиклиги, профилакторийси, туғиш бўлими, бузоқхоналари, сут сақланадиган хонаси, ветеринария пункти ҳар хил бўлиши мумкин. Сут етиштиришни жадал усулда ташкил этадиган йирик фермаларда барча ишлаб чиқариш бинолари ва ёрдамчи (кўшимча) бинолар ҳамда иншоотлар ягона мажмуада жойлашган бўлади ва муайян лойиҳа қувватига эга бўлган корхонани ҳосил қилади. Ҳар бир бино, иншоот умумий ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этади ва унинг ажралмас бир қисми ҳисобланади, режалаштирилиши ва тузилиши ишлаб чиқариш технологиясига мувофиқ бўлади.

Ўзбекистон чорвачилик илмий – тадқиқот институти ишлаб чиққан сигирхона лойиҳаси анча такомиллашган бўлиб, жумҳуриятимиз табиий-иқтисодий шароитлари талабига анча тўлиқ жавоб беради. Бу лойиҳа 100 бош сигирга мўлжалланган ва сайр қилиш майдончасига эга бўлган универсал сигирхона бўлиб, республикамиз шароитидаги пахтакор хўжаликлар учун мосдир. Бундаги асосий янгилик, тешикларга эга бўлган деворлар бўлиб, улар бинонинг узунасига икки томондан темир йўл вагонларидаги каби силжийдиган дарвоза билан бекитилади. Сигирхонанинг икки ён томонидан сайр қилдириладиган майдончалар асфальтланган, атрофи темир панжара билан ўралган бўлади. Деворлар ён томонга сурилгач, сигирхона ичидаги майдон сайр қилдириладиган майдоннинг давоми бўлиб қолади, сигирхонанинг ўзи эса совуқ ўтмайдиган илиқ бостирмага айланади. Бостирма молларни куёш радиациясидан яхши сақлайди.

Охиртар сигирхона ўртасига марказий озиқа ўтиш йўли билан бир қилиб ўрнатилган. Ем – хашакни КТУ – 10 озиқа тақсимлагич ёрдамида икки томонга тарқатиш мўлжалланган. Озиқа тақсимлагич сигирхонага дарвоза орқали киради. Қиш даврида худди шу дарвоза орқали сигирлар соғиш залига, ёзда сайр қилдириш майдончасига ҳайдаб чиқилади. Ўзбекистон шароитида сигирхонанинг баландлиги 3,5 м дан кам бўлмаслиги керак. Деворлар тўсиқлари арқонли тортқичга эга бўлган электр двигатель ёрдамида бирин – кетин силжитилади. Бунинг учун арқонда илгак бўлади. Ҳаракат вақтида илгак аввалги биринчи - тўсиқни охиригача суради, сўнгра орадан ўтиб, иккинчи ва бошқа тўсиқларни силжитилади. Тўсиқларни силжитишни механизациялаш туфайли эрта баҳорда ва кеч кузда ҳаво

яхши бўлиб турганда кундузи тўсиқларни очиб ва кечаси ёпиб қўйиш мумкин.

Сигирларни асраш технологияси қуйидагича бўлади: қишда сигирлар автомат боғлагичда оғилларда сақланади. Бино ичидаги гўнг куракчали транспортёрлар ёрдамида йиғиштирилади. Ёзда моллар ўша охурлар, автопоилкалардан фойдаланилган ҳолда боғламасдан боқилади ва сугорилади. Бунда фақат деворлар ён томонга суриб қўйилади, оғиллар гўнг ташиб чиқариш учун, ўтиш йўли ва сайр қилдириш майдончаси билан бирлаштирилади.

Сайр қилдириш майдончасидаги гўнг бульдозер ёрдамида йиғиштириб олинади. Бино ичидаги гўнгни олиб чиқишда ҳам бульдозердан фойдаланиш мумкин. Бу ҳолда бир сигирга асфальтланган 6 – 8 метр квадрат майдон тўғри келади.

Сигирхонадан молларни йил бўйи боғламасдан ва боғлаб боқиш учун фойдаланилса, юқоридаги техниканинг ўзидан ҳам фойдаланиш мумкин, бунда ортиқча харажатлар талаб қилинмайди. Бундай сигирхонани зарур бўлганда уч томони деворли бостирмага айлантририлиши мумкин. Бино ичининг кенглиги, шипининг баландлиги ва деворларининг очиб қўйилиши ёз вақтида сигирларни бир хил зичликда сақлаш имконини беради.

Ўзбекистонда бундай сигирхонадан фойдаланиш ёзги бостирмалар, охурлар қуришда, сув ўтказгич ва бошқа ишларда 30 % дан кўпроқ маблағни тежаш имконини беради. Сигирларни «Тандем – 20 Ўз НИИЖ» типидagi алоҳида блокда соғиш кўзда тутилади. Автоматлаштирилган бундай залда икки соғувчи 3,5 соатда 400 бош сигирни соғиб улгуриши мумкин.

Мол боқишни ташкил этиш. Фермаларда мол боқишни ташкил этиш жуда масъулиятли иш ҳисобланади. Бу ишни тўғри ташкил этиш учун ҳар бир даврда молларга бериладиган озиқа миқдори, ишлаб чиқариш гуруҳлари ва улардаги чорва молларининг бош сони, ҳар бир гуруҳдаги молларни боқиш усули белгиланган ҳолда иш кўрилади. Ҳар бир гуруҳдаги молларни боқиш усуллари улар учун сарфланадиган озиқа бирлиги, ҳазм қилинадиган протеин ва молларнинг ҳар бир гуруҳини боқишдан кўзда тутилган мақсадига қараб белгиланади.

Қорамолларни боқиш ишларини механизациялашда «КТУ-10» кўчма озиқа тақсимлагичдан фойдаланиш яхши натижа беради. Мол боқишда охурлар узунлиги ҳар бош сигирга 0,6 – 0,8 м бўлиши лозим. «ПГ – 0,5 Д» юклагич ёрдамидаги озиқа тақсимлагич, силос билан тўлдиришда «ПГ – 0,5 Д» юклагич, кўк беда ўриб, майдалашда

«КИР – 1,5» ўриш – майдалаш механизми билан иш кўриш қўл меҳнати 3 – 4 баробар камайтиради.

Фермаларда механизациялашган озиқа тайёрлаш цехи бўлиши лозим. У ерда ачитқич озиқалар тайёрлаш, похолни, пичан ва бошқа озиқа аралашмаларини майдалаш, буглаш, хлореллалар суви тайёрлаш ва овқат пишириш ишлари механизация ёрдамида бажарилади. Механизациялашган озиқа цехларида 1 тонна озиқа тайёрлашга қўл билан ишлашдаги 30-40 киши-соат ўрнига, 0,8-1,0 киши-соат сарфланади. Бундан ташқари, ишлов берилган озиқани моллар яхши ҳазм қилади, нобудгарчилик кам бўлади.

Сигирларни соғишни ташкил этиши. Қорамолчилик фермасидаги энг қийин иш жараёнларидан бири, бу сигир соғиш ҳисобланади. Бу жараён ўзига хос санитария – гигиена қоидаларига эга бўлиб, хўжалик жойлашган ҳудуднинг хусусиятига қараб, ҳар куни бир вақтда бажарилиши шарт, агар сут соғиш белгиланган вақтдан олдин бошланса ёки аксинча, кеч қолса, бу ҳол молларнинг физиологик ҳолати ва маҳсулдорлигига салбий таъсир этади. Сут фермаларидаги ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш, маҳсулот етиштиришни кўпайтириш, меҳнат сарфини камайтиришнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Сут соғишни механизациялаш машиналардан ташқари соғин сигирлар зотига, маҳсулдорлигига, елиннинг шакли ва бир хил ривожланишига, озиқа турлари ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Кўпинча машинада соғиш учун сигирлар танлаб олинмайди, елиннинг тузилиши, маҳсулдорлиги унга қўйилган талабга жавоб бермай қолса, моллар мастит касаллигига учраши мумкин. Шунинг учун молларни машинада соғиш учун аввало уларни барча белгиларига жавоб берадиган даражада танлаб олиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги лаврла қорамолчиликда қуйидаги маркалардаги сут соғиш агрегатлари ишлатилмоқда: «Карусель» маркали стационар қурилма; «Арча» маркали стационар гуруҳлаб соғиш қурилмаси; «Арча» маркали кўчма универсал соғиш қурилмаси; «Тандем» маркали кетма – кет гуруҳлаб соғиш қурилмаси; «Елпигич» маркали ҳаракатланувчи кабинали, ярим доира шаклдаги қурилма; «Омичка» КДУЕ-16 конвейер - ҳалқасимон соғиш қурилмаси.

Сут соғувчиларга қулай меҳнат шароити яратиш ва уларнинг меҳнати унумдорлигини ошириш мақсадида соғиш аппаратлари алоҳида ажратилган майдонларга қурилади.

Зоотехника ва ветеринария қоидаларига кўра барча соғин сигирларнинг елини аввал илиқ сувда ювилиши, кейин қуруқ сочик

билан артилиши зарур. Сўнгра сигирлар сути маҳсус идишга бир оз соғилиб, шундан кейингина стаканлар кийгизилиб, машина билан соғилади.

Соғилган сигирлар ўнг томондан чиқарилиб юборилади, чап томондаги аппаратлар олдига эса соғилмаган моллар гуруҳи киритилади. Сигир соғишдаги оғир ишлардан бири, соғилган сутларни ташиш ва ҳар бир сигир бўйича ҳисоб-китоб ишларини олиб боришидир. Бу ишларни енгиллаштириш мақсадида сигир соғишни такомиллаштириб, сут ташувчи трубалардан фойдаланилмоқда. Бунда «молокопровод-100», «молокопровод-200» каби қурилмалардан фойдаланиш яхши натижа бермоқда. Қурилмадан фойдаланилганда сутни бидон билан ташишга ҳожат қолмайди. Сутнинг сифати яхши сақланади, соғувчи меҳнатининг унуми ҳар соатда 20 та сигир соғишга тўғри келади.

Сигирларни оғилхонада кўчма аппаратлар билан соғишда молларнинг тирик вазни ва олинган сут миқдорига қараб, озиқа беришни тўғри йўлга қўйиш, соғиб олинган сутни алоҳида – алоҳида ҳисобга олиш имконини беради. Бу усул соғувчилар меҳнатини қўлда соғишга нисбатан енгиллаштиради, уларнинг иш шароитини яхшилайтиди. Оғилхоналарда кучма аппаратлар билан соғишда уч аппарат билан ишлагандагина энг юқори меҳнат унумдорлигига эришилади. Бунда соғувчидан юқори малака талаб қилинади, у одатда, соғишга ихтисослашади, аппаратлар камроқ бўлганда, сигирларни боқиш ва парвариш қилиш ҳам унинг зиммасига юклатилади.

Сигирларни соғишда молокопроводдан фойдаланиш анча унумли бўлади, молокопроводдан сут вакуум аппарати билан маҳсус бўлимга сўриб олинади, бу ерда тозаланади ва совутилади. Бу жараёни икки аппарат билан бажарилганда иш вақти сарфи сутни ташиш ва қўйишдан иборат ишларни деярли тўлиқ қисқариши ҳисобига кучма аппаратлардан фойдаланишга нисбатан 20-30 % тежаллади. Лекин бунда асбоб ускуналарни ювишга, сут шлангларини улашга ва тайёргарлик ишларига меҳнат сарфлаш кўпаяди, шунинг учун бу сарф фақат 10-15 % га қисқаради.

Сигирларни соғишда «Арча» типдаги қурилмалардан фойдаланиш самарадорлиги ускуналар, уларга хизмат кўрсатувчи ходимлар сонига ва молларнинг маҳсулдорлигига боглиқ бўлади. «Арча» қурилмасида ҳамма сигирларни соғиб олиш вақти бир хил, шунинг учун ҳар бир навбатдаги соғиш учун бир хил тезлик билан сут берадиган ва маҳсулдорлик даражаси бир хил бўлган сигирлар танлаб олинади, бу усул маҳсус гуруҳларда яхши натижа беради.

Сигирларни соғиш масаласини ҳал қилишда, аввало молларнинг қандай асралишини ҳисобга олиш зарур. Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, моллар йил бўйи боғлаб боқилганда молокопроводга соғиш, боқиш оғилхона ва лагер усули бирга қўшиб олиб борилганда бино ичида «Тандем», «Арча» ва бошқа қурилмаларда соғиш, ёзги лагерларда эса кўчма қурилмаларда ёки молокопроводда соғиш мақсадга мувофиқдир.

Сигирларни соғиш жараёнини комплекс механизациялашда хўжалик раҳбарлари қуйидаги тартиб-қоидага риоя қилишлари керак: 100 бош соғин сигири бўлган фермалар учун «ПДА-1» кўчма соғиш агрегатидан, 150-350 бош сигири бўлган фермаларда «Тандем-10 ЎзНИИЖ» соғиш мосламасига эга бўлган сут соғиш блокдан, 400 бошдан кўпроқ сигир бўлган фермаларда «Тандем-10 ЎзНИИЖ» блокдан фойдаланиш маъқулдир. «ПДА-1» соғиш аппаратидан илгор фермер хўжаликларида тўла ва самарали фойдаланиб келинмоқда.

Сут ишлаб чиқаришнинг илгор поток – цех технологияси.

Қорамолчиликнинг иқтисодий самарадорлигини таъминлаш учун тармоққа янги техника ва технологияни жорий қилиш талаб этилади. Илгор узлуксиз цех технологияси асосан 4 цехдан ташкил топган бўлиб, 1-цех «бўш туриш» цехи деб юритилади. У 60 кун давом этади. Мақсад: сигир қорнида ўсаётган бузоқни туғилиш олдидан тўла қийматли озиқалар билан боқиш ва сигирларнинг туғишга тайёрлаш.

2-цех «туғиш цехи» - у 25 кун давом этади. Мақсад: туғиш жараёнини тўғри ташкил этиб, соғлом бузоқ олиш. Сигирларни яйратиш майдончасида 15 кун сақлаб, кейин 10 кун махсус туғдириш хоналарида туғдирилади.

3-цех «сигирларни ййлириш ва сувний қочириш» цехи. Бу цехда ишлаб чиқариш жараён 90 кунгача давом этади. Мақсад: сигирларга хоҳлаганича ем-хашак бериб, уларнинг сут маҳсулдорлигини кўтариш, физиологик ва жисмоний етилишини тўғри йўлга қўйиш, сигирларни ўз вақтида қочириш.

4-цех «сут ишлаб чиқариш» цехи. У 305 кунгача давом этади. Мақсад: режада кўрсатилган миқдорда тўғри озиқлантириб сут ишлаб чиқаришни ташкил этиш.

Иқтисодий ҳисоб-китоблар учун ҳар бир цехда, йил давомида неча фоиз сигирни сақлаш мақсадга мувофиқлигини режалаштириш керак бўлади. Илмий жиҳатдан асосланган тавсиялар бўйича сут бермайдиган сигирлар цехида жами сигирларнинг 14 фоизи

сақланиши керак, 2-цехда – 11 фоизи, 3-цехда – 25 фоизи ва 4-цехда – 50 фоиз сигир сақланиши лозим.

Сигирларни тўла қийматли озиқлантириш, уларнинг сутдорлиги ва 1 кг сут ишлаб чиқаришга сарфланадиган озиқа бирлиги билан фарқланади, яъни сигирлар қанча кўп сут берса, маҳсулот бирлигига сарфланадиган озиқа бирлиги шунча кам бўлади ва сутнинг тан-нархи шунча арзонлашади.

Узлуксиз цех технологияси 1979 йилда яратилган. Ушбу технологиянинг ҳар бир цехида юқори малакали ходимлар ишлаши ва уларга юқори иш ҳақи тўланиши лозим.

Сут етиштириладиган комплексларда узлуксиз (кетма-кет) цех технологияси бўйича сут ишлаб чиқаришни ташкил этиш куйидаги жадвалда келтирилган.

17-жадвал

Сут ишлаб чиқаришнинг узлуксиз цех технологияси

Кўрсаткичлар	Узлуксиз цех технологияси			
	Сут бермайдиган сигирлар цехи	Туғадиган сигирлар цехи	Ийдириш ва сунъий қочириш цехи	Сут ишлаб чиқариш цехи
Сигирларни сақлаш даври, кун	60	20-25	60-90	200-220
Озиқлантириш, кг: омухта ем	1,5-2,0	1,0-1,5	хоҳлаганича	4-5
Беда пичани	5-7	-	хоҳлаганича	4-5
Сенаж	10-15	5-6	хоҳлаганича	10-12
Илдиз мева ва силослар	8-10	-	хоҳлаганича	20-22

Узлуксиз цех технологиясининг ийдириш цехида сигирлар бузоқларга эмизиш орқали ийдирилади ва бузоқнинг тили сигирнинг елинини массаж қилувчи вазифасини ўтайди. Ийдириш ва сунъий қочириш цехида сигирларнинг ўз сут маҳсулдорлигини тиклаши учун озиқа рацион таркибида 80 % омухта ва 20 % дағал озиқа бўлиши керак. Бу таркиб аста секин 70 % га 30 % ва 90 кун ўтгандан кейин – 60 % омухта ва 40 % дағал озиқалардан иборат бўлиши керак. Сут берувчи сигирлар учун озиқанинг таркибида қуруқ моддалар кўпроқ бўлиши шарт. Бу қавш қайтарилиши натижасида сут маҳсулдорлигини ошишига олиб келади. Бу даврда сут берувчи сигирларга ширали озиқа бермаслик керак.

19.1. Қўйчиликда ихтисослаштириш, хўжалик ва тармоқлар ҳажми

Қўйчилик чорвачиликда анчагина катта аҳамиятга эга. Бу тармоқ гўшт, ёғ, сут, жун, тери, қорақўл териси каби хилма-хил ва қимматбаҳо маҳсулотлар беради.

Қўйчилик чорвачиликнинг товар маҳсулот етиштиришдаги етакчи тармоқлардан ҳисобланади, гўшт етиштиришда қорамолчиликдан кейин иккинчи ўринда туради. Қўй гўшти ҳар йили Ўзбекистонда етиштириладиган гўштнинг 20 фоизини ташкил этади.

Табиийки, чорвачилик тармоқларида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ҳозир энг асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Ихтисослаштириш бир қанча омилларга, шу жумладан хўжаликнинг табиий-иқтисодий шароитига, қўйлар зотига, уларни боқиш услубига, хўжаликдаги ишлаб чиқариш техникасига, маҳсулот етиштириш технологиясига ва буларнинг ҳаммасини бир мақсад учун йўналтирувчи иш жараёнларини тўғри ташкил этишга боғлиқдир.

Қорақўлчилик чўл ва ярим чўл минтақаларида яшовчи аҳолининг фаолият кўрсатиш ва даромад олиш манбаси ҳисобланади. Кейинги йилларда тармоқнинг хўжалик юритиш тизимида ҳам, мулкчилик шаклларида ҳам кескин ўзгаришлар рўй берди. Бунга Вазирлар Маҳкамасининг кейинги йилларда қабул қилинган қарор ва фармойишлари асос бўлди. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 13 июлдаги “Қорақўлчиликда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва уни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 250-сонли қарори қабул қилинганидан сўнг тармоқда кескин ўзгаришлар бўлиши кузатилди. Ҳозирги кунда қорақўлчиликда иқтисодий ишларни такомиллаштириш, қорақўлчилик хўжаликлари ва корхоналарнинг фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида республикадаги 30 та наслчилик, 84 та товар хўжаликлари, қўйларни бўрдоқига боқувчи 11 та ва қорақўлча етиштирувчи 84 та мажмуа ҳамда қорақўлчилик маҳсулотларини қайта ишлайдиган 2 саноат корхонасини бир ти-

зимга бирлаштирувчи, «Ўзбек қоракўли» компанияси ташкил этилган.

Мамлакатимизда ҳар бир хўжалик жойлашган ҳудуднинг табиий шароитига қараб, уларда жойлашган қўйларнинг зотларига кўра қуйидагича ихтисослашишни кузатиш мумкин: қоракўл тери, гўшт-жўн ва гўшт-ёғ маҳсулоти берадиган хўжаликлар.

Ҳар бир ҳудуд хўжаликларидида қўйчилик асосан икки йўналишда бўлади. Биринчиси – наслдор қўйлар етиштириш. Иккинчиси – товар маҳсулот етиштирувчи фермалар. Наслдор қўйлар етиштирадиган фермаларнинг асосий вазифаси зотли қўйларни тез етиштиришдан ва мавжуд зотларни яхшилашдан ҳамда янги зотларни яратишдан иборат. Товар маҳсулот етиштирувчи фермалар, қўйларни урчитиш, қоракўл тери, жун, гўшт ва бошқа маҳсулотларни кўпайтириш йўлида иш олиб боради.

Мамлакатимизнинг Тошкент, Сирдарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятлари тоғ олди ва тоғли туманларида гўшт-жун берадиган Жайдари қўйлар, Фарғона водийси вилоятларининг тоғли ва тоғ олди ҳудудларида асосан ёғ-гўшт учун думбали қўйлар боқилади. Думбали қўйларнинг асосий зотлари Ҳисори ва Жайдари қўйлардир.

Гўшт-жун учун боқиладиган қўйлар иқтисодий жиҳатдан анчагина афзалдир. Ҳисори ҳамда Жайдари думбали қўйлар гўшт ва ёғ етиштиришга мўлжалланган. Бу қўйлар иқтисодий жиҳатдан гўшт-жун берадиган қўйлардан кейинги ўринда турадилар. Кўп ёгингарчилик бўладиган ва ўт ҳамда пичан кўп ўсадиган яйловли тоғли туманларда Жайдари қўйларга нисбатан кўп даромад берадиган гўштдор жунли қўйлар етиштириш мақсадга мувофиқдир.

Мамлакатимизда қоракўлчилик муҳим аҳамиятга эга. Қоракўл қўйлари асосан Бухоро, Қашқадарё, Навоий, Сурхандарё, Самарқанд, Жиззах, Хоразм ва Қорақалпоғистон Республикасида боқилади.

Қоракўл – Ўзбекистоннинг ифтихори ва бойлиги ҳисобланади. Қоракўл терилари гул шаклларининг ўзига хослиги, табиийлиги, нақшларининг бойлиги, ипақдек юмшоқлиги, ялтироқлигининг юқорилиги билан жаҳонда шуҳрат қозонди.

Жаҳон бўйича қорақўл кўйлар бош сони (фоизда)

Жаҳон бўйича қорақўл етиштириш (фоизда)

Кўйчилик хўжаликларини ташкил этишда энг асосий эътибор ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бирламчи бўғини – отарлар тузишга қаратилиши шарт.

Отарлар кўйчиликда дастлабки ишлаб чиқариш бирлиги ҳисобланиб, улар қуйидаги жинс ва ёшдаги кўйлардан таркиб топади: совлиқлар, эмизикли кўзилари бўлган совлиқлар; уруғлатувчи кўчқорлар, уруғланадиган кўйларни подадан танлаб берувчи кўчқорлар, катта ёшдаги бичилган кўчқорлар, совлиқдан ажратилган ва катта гуруҳга кўшилиш олдидаги кўчқорлар, совлиқдан ажратилган ва катта гуруҳга кўшилиш олдидаги бичилган кўчқорлар.

Кўзиларни оналаридан ажратиб, отарлар таркиб топшириш куз ойларида, яъни кўзилатиш жараёнидан уч ярим – тўрт ойдан кейин амалга оширилади.

Мамлакатимиз ҳудуд жиҳатидан катталиги ва табиий тупроқ шароитлари ҳар хил бўлганлиги туфайли кўйчилик ҳудудларида қабул қилинган тизимга биноан яйловлар ҳосилдорлиги, сув манбалари ва фермаларнинг ихтисослашганлиги ҳисобига олинган ҳолда кўйчилик отарлари тахминан қуйидагича таркиб ва меъёрда тузилиши тавсия этилади.

20-жадвал

Отарларнинг меъёрий ҳажмлари (бош)

Кўрсаткичлар	Товар фермасида	Наслчилик фермасида
Майин жунли ва ярим майин жунли совлиқлар	600-800	500-700
Дағал жунли ва ярим дағал жунли совлиқлар	700-900	600-700
Майин жунли ва ярим майин жунли зотли кўйлар-кўзилари ажратилгандан кейин:		
Совлиқлар	800-900	600-800
Кўчқорлар	400-500	250-300
Бичилган кўчқорлар	900-1200	-
Дағал жунли кўйларнинг кўзилари совлиқларидан ажратилганидан кейин:		
Совлиқлар	600-800	500-600
Кўчқорлар	500-600	300-400
Бичилган кўчқорлар	800-1000	-
Майин жунли ва ярим майин жунли бичилган кўчқорлар	800-1000	-
Бир ярим ёшдан юқориси:	800-1200	-
Насллик кўчқорлар	200-300	200 гача
	гача	

Кўйчилик тармоғида фермалар отарлардан кейинги иккинчи ташкилий бирлик бўлиб, улар корхоналарнинг йўналиши, кўйчилик ишлаб чиқаришини ҳажмига қараб ҳар хил бўлиши мумкин.

Кўйчилик кўшимча тармоқ бўлган пахтачилик йўналишидаги хўжаликлар фермаларининг ҳажми 800-1000 бош бўлади. Махсус кўйчиликка ихтисослашган қишлоқ хўжалик корхоналарида ва кўйчиликка ихтисослашган хўжаликлараро корхоналарда фермаларнинг ҳажми анча катта 1200-1400 бош бўлади. Булардан ташқари, кўйчилик фермалари ҳажми ишлаб чиқаришнинг жадаллашганлик даражаси, ем-хашак етиштириш майдонининг катта-кичиклиги, бириктирилган ер майдонининг ҳолати, яйловларнинг ҳосилдорлиги, хўжаликдаги чорва бош сонининг озиқа билан таъминланиши, сув манбалари ва сув билан йил давомида таъминланиши, ем-хашак тайёрлаш, озиқа тайёрлаш ишларининг механизациялашганлик даражаси, техника ва технологиянинг мукамаллиги, иморат, кўйхона ва малакали кадрлар билан таъминланиш даражаси каби омилларга боғлиқдир.

Махсус кўйчиликка ихтисослашган хўжаликларда ҳар бир фермада (айрим ҳолларда бўлим ёки участкада) 6 тадан 10 тагача отар жойлашиши мумкин.

Қорақўлчиликка ихтисослашган ва кўйчилик яхши ривожланган фермаларнинг мақсадга мувофиқ ҳажми 12000-16000 бош бўлиши лозим.

Мамлакатимизда махсус қорақўлчиликка ихтисослашган хўжаликларнинг ҳар бирида ўртача 20000 дан 60000 бошгача кўй мавжуддир.

Кўйчилик иккинчи даражали тармоқ бўлган корхоналарда ўртача бир хўжаликка тўғри келадиган кўйларнинг бош сони ҳар хилдир: дон етиштирувчи хўжаликларда 4400, пахтачилик хўжаликларида 2300, гўшт ва гўшт-сут етиштирувчи хўжаликларда 1300, бошқа маҳсулот етиштиришга ихтисослашганларда эса 155 бошдан 385 бошгача.

Кўйчилик фермаларининг ҳажми хўжаликлар ишлаб чиқариш шароитига қараб ҳар хилдирки, булар мақсадга мувофиқ ҳолат эмас. Ишлаб чиқариш жадаллашган сари фермалар ҳажми ўзгариб, такомиллашиб бораверади.

19.2. Қўйчиликда такрор ишлаб чиқариш

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг қўйчилик фермаларида подани такрор ишлаб чиқаришдан асосий мақсад пода сифатини яхшилаб, қўйчилик маҳсулотлари миқдорини кўпайтириш ва унинг товарлилик даражасини оширишдир.

Подани такрор ишлаб чиқариш чорвачиликнинг қўйчилик ва хусусан қорақўлчилик тармоғида ўзига хос хусусиятга эга. Ҳар бир тармоқнинг ишлаб чиқаришига таъсир этадиган бир қанча ўзига хос омиллари бор. Ҳар бир омилдан фойдаланиш бир ёки бир неча тадбирни амалга оширишни талаб этади. Масалан қўйчиликда подани такрор ишлаб чиқаришни илмий жиҳатдан ташкил этиш тадбирлари тизими асосан қуйидагилардан иборатдир:

- хўжаликнинг ихтисослашишига мос келадиган таркибий қисмга эга бўлиб, бозор талабларига жавоб берадиган ва истеъмолчиларга харид қилиниши зарур бўлган, шартнома талаблари бажарилишини таъмин этадиган даражадаги товар маҳсулоти етказиб берадиган пода таркибини белгилаш;
- чўпон оилаларига бириктирилган отарларни ва қўйлар гуруҳларини жинси, ёш таркиби, ранги ва қорақўл тери типлари бўйича ташкил этиш;
- совлиқларни қисир қолишини олдини олиш;
- эрта баҳорги кўзилатишни энг яхши муддатларда ўтказишни таъминловчи сунъий қочирини ишларини ўз вақтида тўғри ташкил этиш;
- паст маҳсулдор совлиқларни ўз вақтида яроқсизликка чиқариш ва улар ўрнини ёш, соғлом ва сермаҳсул таъмирловчи ургочи кўзилар билан тўлдириш;
- қўйларни йил давомида, хусусан қиш вақтида тўла қийматга эга бўлган озиқалар билан боқиш;
- қўйларни махсус қўйхоналарда зоотехника қоидаларига кўра тўғри сақлаш.

Бу омиллар ичида энг асосийси пода таркибини тўғри белгилашдир. Пода таркиби қўйларнинг бош сонини такрор ишлаб чиқариш сураътига, уларнинг маҳсулот бериш даражасига, етиштириладиган маҳсулот миқдори, жун, қорақўл тери ва қўй гўшти таннархига, хўжалик рентабеллигига таъсир этувчи энг муҳим омилдир. Пода таркиби кўп жиҳатдан қўйчиликнинг йўналишига, ишлаб чиқариш шароитларига боғлиқ бўлади.

Кўйчилик хўжаликлари ўз фермаларининг ихтисослашувига кўра кўй сурувлари таркибини тўғри белгилашлари керак. Бу таркиб кўйларнинг қандай мақсадда асралишига, уларнинг серпуштлигига ҳамда ёшлигида ёки вояга етганида сўйилишига кўра ҳар хил бўлади.

Махсус қоракўлчилик фермаларида подани кенгайтирилган ҳолда такрор ишлаб чиқаришда совлиқларнинг отардаги салмоғи товар хўжаликларида 75-80 фоизни, подани тўлдириш учун сақланадиган кўзилар салмоғи эса 20-25 фоизни ташкил этиши мақсадга мувофиқдир. Наслчилик хўжаликларида эса совлиқлар салмоғи 66-70 фоизни, подани тўлдирувчи ва наслга сотиладиган кўзилар салмоғи 30-34 фоизни ташкил этиши лозим.

Кўйчилик фермаларида подани такрор ишлаб чиқаришнинг асосини пода ҳаракати ташкил этади ва шунинг учун уни тўғри тузиш ниҳоятда муҳимдир. Пода ҳаракати хўжаликнинг йиллик ишлаб чиқариш топшириғида акс эттирилади. Пода ҳаракати йил бошида (гуруҳлар бўйича) хўжаликда (отарларда) мавжуд кўйлар сони, йил давомида туғилиш ҳисобига кўйлар сонининг кўпайиб бориши, ёш кўзиларни вояга етган кўйлар гуруҳига ўтказиш ва хўжалик эҳтиёжи учун сарфлаш натижасида подада руй берган ўзгаришлар ҳамда йил охирида хўжаликда қанча кўй бўлиши кераклигини кўрсатади.

Йиллик ишлаб чиқариш топшириқларида кўй подасининг ҳаракат режаси наслдор қўчқорлар, совлиқлар ва бир ёшдан ошган урғочи тўқлилар, шу йили туғилган ва келгуси йили туғилиши кўзда тутилган кўзилардан иборат гуруҳларга ажратилиб, бир йилга тузилади.

Кўйчиликнинг тўғри ривожланиши, маҳсулот етиштиришнинг кўпайиши, таннархининг пасайиши, меҳнат унумдорлиги ва рентабелликнинг ошиши кўп жиҳатдан подани такрор ишлаб чиқаришнинг тўғри ташкил этишга боғлиқдир.

Кўйларни сунъий урчитиш ва кўзилатишни ташкил этиши. Кўйчилик фермаларида маҳсулот етиштириш билан боғлиқ иш жараёнларини энг муҳими кўйларни урчитиш ва кўзилатишдир. Кўпчилик хўжаликларда кўзилар-тусоқлар биринчи марта 1,5 ёшга етганда насл олиш учун қочирилади. Бу ҳолда кўкламда (март-апрел ойларида) туғилган кўзилар келгуси йили кузнинг октябр-ноябр ойларида қочирилади. Кўйчилик хўжаликларида совлиқлардан 5-6 йил мобайнида насл олинади.

Хўжаликларда қўйларни урчитиш корхона шароитида қайси фасл қўзилатиш учун қулай бўлишига ҳамда қўйлар ёппасига куюкишига боғлиқдир. Қўйларнинг бўғозлик даври 5 ой давом этади. Ўзбекистоннинг жанубий қисмида март ойининг бошлари, шимолий қисмида эса мартнинг ўрталари қўйларни қўзилатиш учун энг қулай муддат ҳисобланади.

Қўйлар подаси алоҳида бўлганлиги туфайли улардан қайси бири куюкканлигини билиб бўлмайди, шу сабабли қўлда қочиришда (табиий қочиришда ҳам, сунъий уруглантиришда ҳам) синовчи қўчқорлардан фойдаланилиш меъёрлаштирилади. Ҳар минг бош совлиққа 10-12 бош синовчи қўчқор бўлиши керак. Қочириш жараёнига олдиндан тайёргарлик қурилиши ва уни ўтказиш режаси тузилиши лозим. Бу режада совлиқларни қочириш усули, уларни боқиш, қўчқор билан таъминлаш ишлари кўзда тутилади. Совлиқлар семиз бўлса, ёппасига куюкиб, кўпроқ эгиз қўзи беради. Бунинг учун 6-8 ҳафта илгари қўзилар онасидан ажратилади, чунки эмизадиган қўйлар яхши семирмайди ва уларни озиқлантириш кўчайтирилади. Қўчқорларни яхши озиқа билан боқиб жинсий фаоллигини кучайтириб туриш лозим. Шунинг учун қочириш мавсумидан 2 ой олдин уларга рацион тузилиб, кўшимча ем бериб боқиш зарур. Думбали ва қорақўл зотли қўчқорларга одатда 1 кг га яқин ем аралашмаси (кунжара, арпа ёрмаси ва маккажўхори) берилади. Сержун қўчқорлар нозикроқ бўлганидан уларга сифатли қуруқ беда ҳам бериб туриш керак. Яхши боқилган бир қўчқордан кунига тўрт марта (икки марта эрталаб, орасида 10 минутлик танаффус билан ва икки марта кечқурун) сперма олинади. Қўлда табиий қочирилганда қўчқор бутун қочириш мавсуми давомида 100 совлиқни, сунъий уруглантириш қўлланилганда эса 500 совлиқни қочира олади.

Хўжаликлар шароитида думбали ва қорақўл қўйлар одатда баҳорги яйловларда қўзилатилади. Қўзилатишнинг тўла ва тўғри ўтиши учун бўғоз совлиқларнинг ўрта ва юқори семизликда бўлишини таъминлаш керак. Қўзилатиш олдидан бўғоз совлиқлар қишки яйловларга кўчирилади. Қўзилатиш учун қулай, қуруқ тупроқли жой танланади. Қўйлар қўзилатиладиган жойда доимий иссиқ хоналар таёрлаб қўйилган бўлиш керак.

Қўзилатиш даврида совлиқларни боқадиган асосий чўпонлардан ташқари ҳар 300 совлиққа қараб туруш учун 1 киши кўшимча ишчи сифатида ажратилади ва бу ёрдамчи жами 40-45 кун ишлайди.

Кўзи боқишнинг янги усулларидан бири қўтон-база усулидир. Бу усул шундан иборатки, қўзилар алоҳида гуруҳ қилиб, омухта озиқа, эфимер ўтлар билан боқилади, минерал қўшилмалар берилади. Совлиқлар базада ёки ўтлоқда бўлади ва кун давомида 2-3 марта қўтонга қўзиларни эмизиш учун олиб келинади ва шу ерда туннайди. Қўзилар қувватга киргандан кейин, ўтлоққа ўргатилади. Қўзиларни бу усулда боқиш уларнинг ўсиши ва сақланишига қулай шароит яратади.

Қорақўлчиликда совлиқлар махсус биноларда сақланади, қўзилагандан кейин эркак қўзичалар қорақўл тери учун танлаб олиниб сўйилади, боласиз қолган совлиқлар қўтонда сақланади. Ўстиришга қолдирилган қўзилар 40-45 кунлик бўлгандан кейин оналари билан қўшиб отарга олинади ва июл ойининг охиригача бирга боқилади. Сўнгра онасидан ажратилган қўзилардан алоҳида отар тунзилади.

Ҳар бир хўжаликнинг аниқ табиий-иқтисодий шароитларга қараб, қўйлар турли усулда боқилади. Буларга яйловда боқиш ва майдончали (загон) ўтлоқларда боқиш усуллари киради.

Йирик қўйчилик хўжаликларидан янги технологияга ўтиш тажрибаларидан бири, бу кўп йиллик ўт яйловлар-майдончаларини барпо этишдир.

Йирик массивларда механизациялашган фермалар жойлашади. Мутаххасисларнинг кўрсатишича, яйловларга ҳайдаб боқишдан майдончали ўтлоқда боқиш усулига ўтилганида ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги ошади.

Қўй боқиш ишлари муайян кун тартибига мувофиқ олиб борилади. Ёз фаслида қўйлар эрта тонгда яйловга ҳайдалиб, соат 10-11 гача ўтлатилади, сўнгра соат 16-17 гача дам олдирилади, соат 16-17 дан 21 гача яна ўтлатилади, орада 1-1,5 соат дам берилади, тунги соат 1 гача яна ўтлатилади, ниҳоят тунги соат 1 дан тонг отгунча дам берилади.

Кун тартиби иш жараёнларига қараб ўзгаради. Қорақўл қўйларини боқиш кун тартиби ишлаб чиқариш даври ва шароитига қараб ҳар хил бўлади: кечаси соат 2 дан эрталаб 9 гача ўтлатиш; 9 дан 10 гача сугориш; 10 дан 17 гача кундузги дам олиш жойида сақлаш; 17 дан 18 гача иккинчи сугориш; 18 дан 24 гача ўтлатиш; соат 00 дан кечаси 2 гача тунги дам олиш ва ҳоказо.

Хўжаликларда гўштга топшириш учун алоҳида ёш қўчқорчалар, урчитишга ярамай, брак қилинган қари қўйлар ажратилади. Ёш

қўзилар жадал боқилиб, 5-6 ойда семиртирилиб, гўштга топширилади.

Қўйлар жунини қирқиш энг масъулиятли иш жараёни ҳисобланади, чунки қирқиб олинадиган жуннинг миқдори ва сифати шу ишнинг ўз вақтида ўтказилишига боғлиқ. Қўйларнинг жунини қирқиш кўкламда ҳар бир ҳудуднинг шароитига қараб, 26 апрелдан 10-15 майгача давом этиш мумкин. Кузда қирқиш эса сентябр ойида бошланади.

Жун машиналарда қирқилганда махсус жой тайёрланиб, 12, 24, 36, 48, 60 ва 100 машинага эга бўлган ЭСА агрегатларида, ПГШ-1,0 маркали пресслардан, чархлаш асбоблари ҳамда машиналарни тузатиш асбоблари учун верстак, жун тортиш тарозиси қўйилган ҳисобкитоб столидан, хилларга ажратилган жунларни қўйиш жойи бўлган столлардан, қирқилган жун тойларини тортиш учун 500 кг ли тарозилардан фойдаланилади. Қирқилган жунларни ҳисобчи столига элтувчи транспортёрлар, бўшатиб олиш учун тахта тўсиқлари билан жиҳозланади. Пунктнинг катта-кичиклиги жун олинадиган қўй миқдори ва жун қирқилишининг календар муддатига боғлиқдир.

19.3. Қўйчиликда оила пудратини ташкил этиш

Қўйчиликда меҳнатни ташкил этишнинг асосий шакли, анъанавий усули бу чўпон оила (жамоа) пудрати ҳисобланади. Отарларнинг катта-кичиклиги, қўйларни қочириш, сермахсул қўзилар олиш, уларни тўгри озиклантириш, яйлов ерларини миқдори ва катталигига, сугориш имкониятига қараб ўзгариб туради. Йирик хўжаликларда совлиқлар отарини – 700-800 бошдан, тўқлилар – 800-1000 бош, бичилган қўйлар – 1200 бош ва қўчқорлар – 250-300 бош қилиб тузиш мақсадга мувофиқдир. Одатда ҳар бир отарга 3-4 кишидан иборат чўпонлар жамоаси хизмат қилади.

Чўпон оила (жамоа)лари ўзларига берилган топшириқ бўйича ички хўжалик ҳисоби асосида иш кўради, ўз ишларининг пировард натижаси учун моддий ва маънавий жавобгар ҳисобланадилар.

Пудрат шаклида иш юритувчи чўпонлар жамоаси ишлаб чиқаришни ташкил этишда ер ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини корхонадан ижарага олиб, ишлаб чиқариш муносабатларини корхона маъмурияти билан тузилган шартнома асосида олиб борадилар. Биз куйида Навоий вилояти қоракўлчиларининг ички хўжалик ҳисоби шартномасини намуна сифатида тавсия этамиз.

Қоракўлчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича оилавий пудрат муносабатларини шакллантириш ШАРТНОМАСИ

Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооператив (ширкат) хўжаликлари тўғрисида» ги қонуни ҳамда бошқа қонун ости ҳужжатлари асосида _____ вилояти _____ тумани _____ ширкат хўжалиги номидан унинг раиси _____ бир томондан, оила пудрати бошлиғи _____ иккинчи томондан қуйидаги мазмунда шартнома тузадилар.

1. Шартноманинг мазмуни

Оила пудрати (бундан кейин пудратчи деб юритилади) таркибда қуйидаги аъзоларидан иборат:

Т/р	Исми шарифи	Мансаби	Туғилган йили	Чўпонлик стажи	Маълумоти	Тариф разряди
1.						
2.						
3.						

200__ йилдан 200__ йилгача далолатномага мувофиқ кўрсатилган молларни ижарага олади.

Пудратчи хўжалик бошқаруви буюртмасига мувофиқ ҳар йили қоракўлчилик маҳсулотларини етиштириб бериш ва келишилган нархларда хўжаликка сотиш мажбуриятларини олади.

Пудратчига қуйидаги мулклар ва моллар шартнома асосида фойдаланиш учун берилади:

Моллар номи	Бош	1 ирик оғирлиғи, ц	Баланс қиймати, сўм
1. Майда шохли моллар: шу жумладан: -совлиқлар -кўчқорлар -кўзилар			
2. Йилқи шу жумладан: бия			
3. Туя шу жумладан: она туя			

Т/р	Буюм номи	Ўлчов бирлиги	Миқдори	Қиймати
1.	Чўпон уйи			
2.	Иссиқ кўра			
3.	Кигиздан қилинган уй ўтов			
4.	Қудуқ			
5.	Сув чиқарадиган агрегат			
6.	Цистерна			
7.	Новалар			
8.	Кетмон			
9.	Курак			
10.	_____			
11.	_____			
12.	_____			

Пудратчига мол қишлови учун _____ номли кудуқ, баҳорги кўзилатиш учун _____ номли кудуқ ва ёз пайтида _____ номли кудуқ ва мол боқиш учун _____ га яйловни вақтинча фойдаланишга ижарага берилади.

2. Пудратчининг ҳуқуқи ва мажбуриятлари:

2.1. Пудратчининг мажбуриятлари.

А) беркитилган ҳар 100 бош совлиқдан _____ бош кўзи, жами _____ бош кўзи олади;

Б) олинган кўзидан _____ бошини ўстиришга қолдиради, шу жумладан _____ бош ургочи кўзилар;

В) _____ дона юқори сифатли қорақўл тери, шу жумладан _____ дона катта ва ўрта ўлчамли, камида _____ фоиз биринчи навли қорақўл тери;

Г) олинган жами кўзидан _____ фоиз ширдон, _____ фоиз барра гўшти топширади;

Д) ҳар бир бош кўйдан _____ кг жун қирқиб, жами _____ кг жун топширади;

Ж) ўстиришга қолдирилган кўзиларни онасидан ажратганга қадар, ҳар бир кўзининг ўртача тирик вазини _____ кг-га етказди. Тўқли мол боққан отарда, ҳар бир тўқлини асосий подага ўтказган вақтда тирик вазини _____ кг -га етказди.

2.2. Шартномада белгиланганидан ортиқча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хўжаликка келишилган нарҳда сотилади.

2.3. Мол бошининг чиқимига йўл қўйилмайди. Агарда касаллиги туфайли чиқим бўлса ветеринария далолатномаси асосида

жами мол бошининг 3 фоизигача бепул ҳисобдан чиқарилади. 3 фоиздан ортиғи (табиий офат ёки тасодифан тарқалган юқумли касалликлардан бошқа ҳолда) шу нобуд бўлган молларни натура ҳолида ёки бозор нархи билан 3 баробари ҳисобида ва унинг ҳисобга олинмай қолган маҳсулот қийматининг 100 фоизи ҳисобида тўланади.

2.4. Пудратчи мавсумий ишларда фойдаланадиган ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарини, хизмат қиладиган ёрдамчи техникаларини, омухта-ем, дағал хашак, ёнилғи мойлаш материаллари ва керакли ресурсларни хўжаликда ишлаб чиқилган шартли ҳисоб баҳоси билан олади.

2.5. Пудратчи:

➤ молларни зоотехния қоидаларига мос боқишни, озиқлантиришни, суғоришни, кўраларни тозалашни ва жорий ремонт ишларни ўз кучи билан бажаради;

➤ зооветеринария чора-тадбирларини ўз вақтида ўтказиб туради;

➤ меҳнатни муҳофаза қилиш, техника хавфсизлиги ва ёнғиндан сақлаш талабларини бажаради;

➤ санитария-гигиена талабларига риоя қилади;

➤ мавсумий ишларга жалб қилинган ёлланма ходимларга меҳнат ҳақи пудратчи ҳисобидан тўланади;

➤ хўжалик томонидан белгиланган маҳсулотларни ўз вақтида, шартномада кўрсатилган миқдорда, тўлиқ ва сифатли этиб топширишни таъминлайди;

➤ агарда мол бош сони режадан кам бўлмай, аммо белгиланган ҳосил режаси бажарилмаса, ҳосилнинг ёки маҳсулотнинг бажарилмай қолган қисми учун, унинг ўртача сотиш баҳосини 125 фоизи миқдорида тўлайди;

➤ пудратчига далолатнома асосида топширилган асбоб-ускуналар (сув чиқарадиган агрегатлар ва бошқалар) муддатидан олдин ишдан чиқса унинг қоллик қиймати пудратчидан ундирилади;

➤ пудратчи беркитилган моллар учун _____ тонна дағал хашак тайёрлашни таъминлайди;

➤ агар пудратчи кўплаб асоссиз мол харажатларига йўл қўйса, белгиланган ҳосилни олаолмаса ва зооветеринария ва ҳукумат томонидан қабул қилинган қонун-қоидаларни кўпол равишда бузса, у ҳолда қўл остидаги молларни ўз ихтиёри билан хўжаликка топшириши шарт;

➤ ажратилган омухта ем, дағал-хашак, ёкилғи мойлаш материаллари ва бошқа моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланади.

Пудратчининг ҳуқуқлари:

2.6. Пудратчи ҳар ойда чорва молларини боққанлиги учун бўнак тариқасида ҳар бир бош қўй учун белгиланган тарифга асосан иш ҳақи олишга;

2.7. Йил давомида чорва моллари учун талаб қилинадиган доридармон ва вакциналар билан таъминланишни ва тегишли зооветеринария тадбирларини ўз вақтида ўтказишини талаб қилишга;

2.8. Ҳар хил технологик жараёнларни (қўйларни сунъий қочириш, қўзилатиш, жун қирқиш) сифатли, ўз вақтида ўтказилиши учун керакли бўладиган асбоб-ускуналарни, махсус кийим-кечак ва моддий ресурсларни талаб этишга;

2.9. Тасдиқланган шартнома шартлари бажарилганда, тежалган моддий сарф-харажатларнинг қийматидан (шу йилги иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда) 70 фоизини мукофот тариқасида олишга, хўжалик айби билан етказилган зарарни ва бой берилган фойданинг қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

---

3. Хўжаликнинг ҳуқуқи ва мажбуриятлари

3.1. Хўжалик, шартнома талабларига мувофиқ, пудратчиларга техника воситалари: яйлов, кудуқ, бино, сув иншоотлари, ёнилғи ва мойлаш материаллари, озика турлари бўйича, чорвага зооветеринария ва моддий маиший-хизматлар кўрсатади.

3.2. Пудратчига беркитилган техника, асбоб-ускуналарни унинг розилигисиз бошқа ерга олиб берилмайди.

3.3. Жорий таъмирлаш ишларини тегишли қурилиш материаллари билан таъминлайди. Қўра, кудуқ, чўпон уйи, қочириш пунктлари ва сув чиқаргич моторларини таъмирлаб бериб туради.

3.4. Меҳнатни муҳофаза қилиш, техника хавфсизлиги ва ёнгиндан сақлаш талабларини амалга оширишини таъминлайди.

3.5. Зооветеринария чора-тадбирларини ўз вақтида ўтказиб туриш учун ташкилий ишларни олиб боради ва керакли ресурслар билан таъминлаб боради.

3.6. Пудратчининг ишларини молия-ҳисоб маркази, ички хўжалик харажатлари устидан назоратни чек тизими асосида олиб борилади. Пудратчи учун хўжалик молия ҳисоб марказида алоҳида ҳисоб ва-рақаси очилади, унга ойма-ой харажатлар ҳисоби ёзиб борилади.

Йил якуни натижасида пудратчи жамоаси меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича қабул қилинган Низомга асосан иш ҳақи олиб боради.

Якуний ҳисоб-китоб бўлганига қадар пудратчига ўзининг иш ҳақи фондидан _____ фоизи миқдорида бўнак (аванс) берилиб борилади.

Пудратчи шартномада кўрсатилган барча маҳсулотларни ортиқча ишлаб чиқарганда, қайси турдаги маҳсулотни кўп ишлаб чиқарган бўлса, ўша турдаги маҳсулотларни ортиқча қисмини натура ҳолатида тўлиқ пудратчига қайтарилади.

Бунда пудратчилар маҳсулот топширишда қуйидаги талабларни бажаришлари лозим:

➤ тузилган шартномада кўрсатилган миқдордан ортиқча кўзи олиш;

➤ ширкат ҳўжалиги омборига фақат катта ва ўрта ҳажмдаги 1-2-сорт қорақўл терилари, шундан 1-сорт терилар - 85-90 фоиз, 2-сорт терилар - 10-15 фоизгача топшириш;

➤ ўстиришга қолдирилган кўзининг _____ фоизи миқдорида кўзи қолдириш ва уларнинг тирик вазнини 25 кг-га етказиш.

Пудратчи томонидан етиштирилган паст сортдаги ва кичик қорақўл ҳисобга олинмайди.

Ортиқча олинган жун маҳсулотининг қиймати ўртача сотиш баҳосида пудратчига тўланади.

Наслдор кўчқорлар отарини боқадиган пудрат аъзоларига қочириш мавсуми бошлангунга қадар, кўчқорларни тирик вазни завод кондицияси даражасида етказилганлиги учун ҳар 25 бош кўчқор учун 1 (битта) кўзи бепул берилади.

Беркитилган мол бошини йил давомида 97 фоиздан ортиқчасини омон сақлаб, ортиқча чиқимга (бунга ҳаром ўлган, даволаш, эмлаш пунктларига топширилган, чўпонлар учун иссиқ овқатга ажратилган ҳар ойга бир бошдан жами 12 бошдан ортиқча сўйилган мол бош сони кўзили) йўл кўймаса режадан ортиқча сақлаб қолинган кўй ва кўзиларнинг 50 фоизи ҳаром ўлган ва мажбурий сууилган мол боши харажатини 100 фоизга камайтирган тақдирда 97 фоиздан ортиқча сақлаб қолинган маҳсулотнинг 100 фоизи миқдорида пудратчига натура тариқасида берилади.

Тасдиқланган қоидага асосан йил охирида тўғри харажатларни камайтирганлиги учун, тежалган харажатларнинг _____ фоизи миқдорида мукофот ҳисобида пудратчига тўланади.

Асоссиз равишда ортиқча қилинган харажатлар пудратчи ҳисобидан ушланиб қолинади.

Якуний даромаддан (соф фойдадан) ширкат аъзоларига мулкый пайларига асосан тақсимланадиган фойдадан дивиденд тўланади.

3.7. Бозор иқтисодиёти даврида сотиб олинadиган омухта ем – ҳашак, ёнилғи мойлаш материаллари, техника воситалари ва уларга керакли бўлган эҳтиёт қисмлар баҳосининг тез-тез ўзгариб турганлиги сабабли ҳар ойда ҳисоб-китоб ишлари натура холда олиб борилади ва йил охирига келиб хўжалик бўйича чиққан ўртача баҳо билан баҳоланиб пудратчи билан ҳисоб-китоб қилинади.

3.8. Ҳисоб-молия марказида пудратчилар шахсий ҳисоб варақаси юритилади ва ўзаро ҳисоб-китоб ва харажатлар назорати чек асосида олиб борилади.

Иш ҳақидан ушланган солиқ, пенсия, касаба уюшма тўловлари, меҳнат биржасига ҳисобланган ва ўтказилган тўловлар пудратчининг шахсий варақасида қайд қилинади.

3.9. Пудратчи технологик тадбирларни, ишларни ўз вақтида зооветеринария қондаларига мос бажармаса ва натижада маҳсулот ёки ҳосил кам олинса у вақтда хўжалик бу тадбирни ўтказиш учун кўшимча одам кучи жалб қилишига мажбур бўлса уларга пудратчининг меҳнат ҳақи фондидан иш ҳақи тўлаш ҳуқуқига эга .

3.10. Пудратчилардан, ўзига бириктирилган яйловдан самарали фойдаланиш, чорва молларини маҳсулдорлигини ошириш ва маҳсулот ишлаб чиқаришни шартномага мувофиқ бажаришни талаб этишга;

Пудратчилар чорва молларини боқиш ва маҳсулот етиштириш билан боғлиқ бўлган ҳамма технологик жараёнларни белгиланган вақтда бажарилишини талаб қилишга ҳақли.

3.11. Пудратчи айби билан маҳсулот етиштириш топшириғи бажарилмаган ҳолаларда хўжалик, маҳсулотни бажарилмаган қисмининг қийматини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

➤ Пудратчи кўплаб асоссиз мол харажатларига йўл қўйса, белгиланган ҳосилни етказиб бермаса, зооветеринария ва ҳукумат қонун-қондаларини бажармаса хўжалик бошқаруви қарори билан пудратчи билан тузилган шартнома бекор қилинади ва мол-мулки танлов асосида бошқа пудратчига олиб берилади.

3.12. Хўжалик раҳбари қўй-қўзиларни қониқарсиз боққанлиги ва ишда бошқа камчиликларга йўл қўйганлиги оқибатида қўйларни маълум қисми нобуд бўлганлиги учун пудрат аъзоларини муқофотдан, шунингдек кўшимча бериладиган ҳақлардан маҳрум қилиш ҳуқуқига эга.

4. Яқунловчи қондалар

4.1. Хўжалик бошқаруви ва пудратчи ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доирасида мазкур шартнома шартларини бузганлиги учун жавобгар ҳисобланадилар.

4.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш шартлари ўзгарганда, моддий техника ресурслари ва маҳсулотлар нархи ишлаб чиқариш технологияси ва ойлик иш ҳақини ошиши натижасида тарафлар розилиги билан шартнома шартлари ўзгариши мумкин.

4.3. Томонлар мазкур шартномада кўзда тутилмаган масалалар бўйича қонун ҳужжатларида, жамоа шартномасига ва хўжаликнинг меҳнатга ҳақ тўлаш Низомига асосланади. Хўжалик ва пудратчи ўртасида шартнома мажбуриятларини бажарилишида пайдо бўладиган низолар судда ҳал қилинади.

4.4. Мазкур шартнома 2 нусхада тузилган бўлиб имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради. Бир нусхаси хўжалик бошқарувида, иккинчиси пудратчида сақланади.

Хўжалик раиси

Оила пудрати бошлиғи

_____

_____

муҳри

Пудратчининг ишга лаёқатли аъзолари:

1. _____

2. _____

3. _____

200_ йил «__» _____

Ички хўжалик ҳисобида ишловчи Абай номли ва «Сарибел» ширкат хўжалигининг илгор оила пудрати жамоаларининг ишлаб чиқариш-молия фаолиятларининг натижалари қуйида намуна сифатида келтирилган.

2003 йил якуни бўйича Абай номли ширкат хўжалиги раиси Мустафа Эгамқулов;

Пудратчи - Маханбетов Серикбай, пай улуши – 16442;

1. Беркитилди:

Жами қўй – 524 бош;

шу жумладан, совлиқ – 506 бош;

От – 1 бош;

Қудуқ – 1 дона;

Кошар – 1 дона;

Чўпон уйи – 1 дона;

Очиқ қўра – 1 дона.

2. Тузилган шартнома ва унинг бажарилиши

Т/р	Кўрсаткичлар	ўлчов бирлиги	шарт-нома	ҳақи-қатда	бажари-лиши	фарқи (+,-)
1	Жами олинган қўзи	бош	485	587	121	102
2	Ўстиришга қўзи қолдириш	бош	295	360	122	65
3	Қорақўл	дона	190	227	119	37
4	Жун	ц	9,3	12,2	131	2,9

3. Жами харажатлар - 1888,9 минг сўм;

Жами даромад - 3482,4 минг сўм;

Фойда - 1591,1 минг сўм;

Рентабеллик даражаси, % - 84,2;

4. Йиллик иш ҳақи - 561,1 минг сўм;

Қўшимча ҳақ - 301,0 минг сўм;

Дивидент - 357,5 минг сўм;

Оила пудратининг аъзолари йиллик даромади: 1219,6 минг сўм;

Бир пудратчининг йиллик даромади: 406,5 минг сўм;

Бир пудратчининг ойлик даромади: 33,8 минг сўм.

2003 йил якуни бўйича “Сарибел” ширкат хўжалиги бошқарув раиси Орманбай Кукенов.

Пудратчи – Таирбеков Туякбай, пай улуши – 148767 сўм;

1. Беркитилди:

Жами қўй – 559 бош;

шу жумладан, совлик – 559 бош;

От – 1 дона;

Қудуқ – 1 дона;

Кошар – 1 дона;

Чўпон уйи – 1 дона;

Очиқ қўра – 1 дона.

2. Тузилган шартнома ва унинг бажарилиши

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	шарт- нома	ҳақи- қатда	бажа- риш, %	фарқи (+,-)
1	Жами олиган қўзи	бош	531	715	135	184
2	Ўстиришга қўзи қолдириш	бош	292	367	125	75
3	Қоракўл	дона	239	348	145	109
4	Жун	кг	1086	1357	125	271

3. Жами харажатлар - 3518,4 минг сўм;

Жами даромад - 5490,5 минг сўм;

Фойда - 1972,1 минг сўм;

Рентабеллик даражаси, % - 56;

4. Йиллик иш ҳақи - 502,3 минг сўм;

Кўшимча ҳақ - 867,3 минг сўм;

Дивиденд - 459,7 минг сўм;

Оила пудрати аъзоларининг йиллик даромади: 1829.3 минг сўм;

Бир пудратчининг йиллик даромади: 609,8 минг сўм;

Бир пудратчининг ойлик даромади: 50,8 минг сўм.

20.1. Чўққачиликни ихтисослаштириш ва жадаллаштириш

Чўққачилик чорвачиликнинг юқори калорияли, тез етиладиган гўшт етиштирувчи, сердаромад тармоқларидан бири ҳисобланади.

Чўққачилик чорвачиликнинг бошқа тармоқларига нисбатан анча тез кўпаядиган тармоғи ҳисобланади. Аммо кейинги йилларда юзага келган бир қатор объектив ва субъектив омиллар мамлакатимизда ушбу тармоқни заифлашиб қолишига сабаб бўлди. 1990 йилда мамлакатимизнинг барча категориядаги хўжаликларида 716 минг бош чўққа мавжуд бўлган бўлса, 2003 йилга келиб, у 81,6 минг бошни ташкил этди ёки шу давр ичида мамлакатимизда чўққалар бош сони 634,4 минг бошга камайди.

Чўққалар бошқа чорва молларига нисбатан анча тез етилиш қобилиятига эгадир. Яхши ҳолатдаги она чўққа бир йилда икки марта ва ҳар гал 9-12 бош бола бериши мумкин. Гўшт етиштириш йўналишидаги чўққа болаларини 7-8 ой боқилганидан кейинги тирик вазни 100-120 кг га етиши мумкин. Шунинг учун чўққачилик чорвачиликнинг энг сердаромад, иқтисодий жиҳатдан афзал тармоғи ҳисобланади.

Бундан ташқари, боқиб семиртирилган чўққаларнинг сўйилган вазни, тирик вазнининг 70-80 фоизини ташкил этади, бу кўрсаткич қорамолларда 55-65 ва қўйларда 50-60 фоиздир. Чўққа гўшти сифат жиҳатдан ҳам анчагина устунликка эга: 1 кг чўққа гўштида 2500 катта калория, мол гўштида 1500-1600, қўй гўштида 1400-1500 катта калория бор.

Чўққа гўшти етиштиришда 1 ц қўшимча вазнга кетадиган озиқа бирлиги қорамолчилик ва қўйчиликка нисбатан 1,5-2 баробар камдир. Хўжаликда ишлаб чиқариладиган чўққа гўшти таннархининг 70 фоизга яқини улар истеъмол қиладиган озиқалар харажатига тўғри келади ва уларни арзонлаштириш имкониятлари мавжуд.

Чўққаларни гўшт учун 7-8 ой боқиб, уларнинг тирик вазнини 100-120 кг га етказиш мақсадга мувофиқдир. Бундан кўп боқилса, гўшtidан ёғи кўпая бошлайди ва истеъмолчилар талабига жавоб бермай қолади.

Чўчқани 1 кг семиртириш учун сарфланадиган озиқа

Чўчқанинг ёши, ой	Бир бошнинг тирик вазни, кг	Кунлик ўсиш, грамм	1 кг, семиртириш учун озиқа сарфи, озиқа бирлигида.
2-3	17-23	200-354	2,14
4-5	34-47	366-430	3,63
6-7	62-80	500-600	4,21
8-9	100-118	600-635	5,43
10-11	134-150	530	6,33

Ўзбекистонда чўчқачиликнинг асосий йўналиши гўшт етиштиришга қаратилган. Шунинг учун мамлакатимизда чўчқачилик хўжалиklarининг куйидаги асосий ишлаб чиқариш йўналишлари мавжуд:

- тугалланган жараёнли йўналишидаги хўжалиklar - бунда она чўчқалар билан чўчқа болалари бирга боқилади ва бўрдоқига қўйилади, яъни чўчқаларни туғдиришдан то гўштга топширишгача бўлган барча жараёнлар қамраб олинади;

- репродуктор йўналишидаги корхоналар – бу йўналишдаги хўжалиklar чўчқа боласи олиш ва уни 4 ойгача парвариш қилиш билан шуғулланадилар;

- бўрдоқчилик йўналишидаги хўжалиklar - репродуктор хўжалиklarидан бўрдоқилаш учун 4 ойлик тирик вазни 38-40 кг бўлган чўчқа болаларини олиб боқилади ва бўрдоқиланади;

- наслчилик йўналишидаги заводлар ва фермалар - бошқа хўжалиklarга сотиш учун зотли чўчқа болалари етиштиради ҳамда янги зот чиқариш билан шуғулланади.

Ҳозирги вақтда арзон таннархли чўчқа гўшти ишлаб чиқаришни таъминлайдиган фермалар тузиш катта аҳамиятга эгадир.

Чўчқачилик фермаларининг катта-кичиклиги улар етиштирадиган ялли ва товар маҳсулотларининг ҳажмига қараб ва чўчқаларининг бош сонига қараб белгиланади. Она чўчқалар фермасининг катта-кичиклиги улардаги она чўчқалар бош сонига ҳамда олинган чўчқа болаларининг миқдорига қараб белгиланади, бўрдоқчилик фермасининг ҳажми эса бўрдоқига боқиландиган ёки чўчқаларнинг бош сони ва товар маҳсулоти ҳажмига қараб аниқланади.

Албатта, чўчқаларнинг хўжаликда ёки фермада неча бош бўлиши кўп омилларга боғлиқдир. Фермада асраладиган чўчқалар сони, уларни боқиш ва асраш технологияси хўжаликда ташкилий-иқтисодий жиҳатдан асосланишига боғлиқдир. Махсус чўчқачилик хўжалиги ва фермаларининг мақсадга мувофиқ ҳажми ҳозирги давр-

даги фан ва техника тараққиётини, ҳар бир ҳудуднинг ишлаб чиқариш шароитини ҳисобга олган ҳолда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги хўжаликларида қуйидагича тавсия этилган: репродуктор фермаларда катакда яйратиб боқишда: 100, 200, 300, 400 ва 600 бош асосий она чўчқа; бўрдоқига боқиш фермаларида, катакларда яйратмасдан боқишда: 1000, 2000, 4000, 6000, 8000, 12000 ва 16000 бош чўчқа; аралаш фермаларда (подада такрор ишлаб чиқариш ва чўчқаларни бўрдоқига боқиш) катакда яйратиб боқиш ва гуруҳлаб яйратиб боқиш қўлланилганда: 50, 100, 200 бош ва ундан кўпроқ она чўчқа; наслчилик фермаларида 100-200 бош асосий она чўчқани ташкил этади.

Республикамик шароитида чўчқачиликка ихтисослаштирилган фермер ёки ширкат хўжаликларида асосий она чўчқаларнинг бош сони: - агарда улар тугалланмаган жараёнли йўналишда бўлса 30-40 бошни, репродуктор йўналишда бўлса 50-60 бошни, бўрдоқичилик йўналишида бўлса бўрдоқига боқиладиган ёшдаги чўчқаларнинг бош сони 1000-1200 бошни ташкил этиши мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистон шароитида ихтисослаштирилмаган чўчқачилик фермаларида асосий она чўчқаларнинг мақсадга мувофиқ миқдори 50-80 бошни ташкил этади. Ихтисослаштирилган фермалар подаларидаги она чўчқалар сони асосан 200-600 бошдан иборат.

20.2. Чўчқачиликда такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш

Чўчқачиликда подани такрор ишлаб чиқаришни тўғри йўлга қўйишнинг асосий шарт-шароитларига қуйидагилар киради:

– асосий она чўчқалар подаси таркиб топишини тўғри йўлга қўйиш мақсадида, уларнинг яроқсизликка чиқарилганлари ўрнини, текширилувчи она чўчқалар ҳисобига тўлдириш;

– пода таркибида асосий она чўчқалар билан текширилувчи ургочи чўчқалар нисбатини тўғри белгилаш;

– она чўчқалардан жадал фойдаланишни мақсадга мувофиқ даражада давом эттиришни ташкил этиш;

– она чўчқалар ва текширишдаги ургочи чўчқаларни ўз вақтида уруғлантириш ва болалатиш ишларини тўғри режалаштиришни ташкил этиш ва амалга ошириш;

– подадаги чўчқалар зотини яхшилаш ва маҳсулдорлигини кўпайтириш мақсадида наслчилик ишларини олиб бориш;

– чўчқаларнинг имконият даражасидаги маҳсулдорлигини юзага чиқарилишини таъминловчи озиклантириш ва асраш-сақлаш шароитларини мунтазам яхшилаб бориш.

Попада такрор ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг энг асосий зоотехнавий тадбирларидан бири она чўчқалардан тўғри фойдаланишдир. Шунинг учун подани ташкил этишда асосий она чўчқалар сифатида энг соғлом, кўп насл берадиган чўчқалардан фойдаланилади.

Подани такрор ишлаб чиқариш режасини тузишда режалаштириладиган йил учун хўжалик ишлаб чиқаришига яроқсиз сифатида пучакка чиқариладиган чўчқалар сони ва бу чўчқаларнинг ўрнини тўлдириш масалалари аниқ ёритилиши керак.

Зоотехника қондаларига кўра она чўчқалардан фойдаланишнинг ўртача муддати 3-4 йилни ташкил этади. Ана шу давр ичида она чўчқаларнинг пуштдорлиги ўсиб боради, бу муддат ўтгач, уларнинг бир марта туғишида берадиган болалар сони камаяди. Илғор хўжаликлар тажрибаси ва илмий-тадқиқот институтларининг кузатишларига кўра она чўчқалар 3-8-марта туғишида кўп бола беради. Тўрт йил мобайнида ургочи чўчқалардан 7-8 марта бола олиш мумкин. Бу ҳолда ҳар йили хўжаликда 25-30 % асосий она чўчқалар қарилиги, пуштдорлигининг пасайганлиги учун пучак қилиб турилади. Қари она чўчқаларни ўз вақтида ҳисобдан чиқариб, подани маҳсулдор чўчқалар билан янгилаш учун ёш чўчқаларни яхши синаш керак. Шу ҳисобдан подада ёш текширилувчи чўчқалар сони тахминан икки баробар кўп бўлиши лозим. Лекин подадаги асосий ва синалаётган чўчқалар қандай нисбатда бўлиши хўжаликларнинг ташкилий-иқтисодий шароитига қараб белгиланади.

Чўчқачиликда пода ҳаракатининг иккинчи таъсирчан омили чўчқаларни биринчи уруғлантириш муддатидир. Бу муддат чўчқаларнинг соғлигига ва уларнинг вазнига боғлиқ бўлади. Бунинг учун 11-12 ойлик эркак чўчқаларнинг (қочирувчи) тирик вазни 160-180 кг, жадал технологияда 10-11 ойлик эркак чўчқаларнинг тирик вазни 130-150 кг бўлиши керак. Наслчилик хўжаликларинда 9-10 ойлик синалаётган ёш чўчқаларнинг тирик вазни 120-130 кг, жадал технологияда эса 8-9 ойлик ёш чўчқаларнинг тирик вазни 110-120 кг бўлиши керак.

Подани таъмирлаш учун энг яхши эркак чўчқа ва она чўчқадан олинган чўчқа болалари 2 ойлик ёшида танлаб олинади. Ҳар 100 бош она чўчқадан болалаганидан кейин алмаштириш учун 120 бош подани қайта тўлдирувчи чўчқа боласи олиб қолинади. Уларнинг ярмиси уруғлантирилгунча пучак қилинади. Қолган қисмининг ярмиси эса биринчи марта болалагандан кейин пучак қилинади.

Чўчқалар подасидан жадал фойдаланиш омилларидан бири подадаги эркак (қочирувчи) чўчқаларни тўғри танлаш, уларни маҳсулдорлигини ҳисобга олган ҳолда ишлатишдир. Подада 2-3 ёшли эркак чўчқалар – 25-30 %, 3-4 ёшлилари – 20 %, 4-5- ёшлилари 20 % ва 5 ёшдан катталари - 25-30 % бўлиши тавсия этилади. Хўжаликда сунъий уруғлантириш қўлланилганда поданинг 0,5-1,0 %, қўлда уруғлантириш қўлланилганда 2-3 % насли эркак чўчқалардан таркиб топади.

Хўжаликларда бажариладиган наслчилик ишини яхши ташкил қилиш чўчқачилик маҳсулотларини кўпайтиришнинг асосий омилидир. Тажрибалар кўрсатишича, наслдор гуруҳга 1-2 марта болалатиш орқали наслининг сифати бўйича синовдан ўтган, асосан тоза зотли ургочи чўчқаларнинг 30-35 % и ажратилади.

Хар бир подадаги эркак чўчқаларнинг умумий подага нисбати ва бош сони аниқлангандан кейин эркак чўчқаларнинг ёши бўйича она чўчқаларни қочириш меъёрини ҳам белгилаш мумкин.

Бир ёшгача бўлган наслдор эркак чўчқаларга 10-15 бош она чўчқа бириктирилади, икки ёшдаги эркак чўчқаларга 20-25 бош, уч ва ундан катта ёшдаги эркак чўчқаларга 35-40 бош она чўчқа бириктирилади. Хўжаликда чўчқаларни сунъий қочириш учун қулай шароит бўлса, бир бош эркак чўчқанинг уруғи билан 100 бошдан 500 бошгача она чўчқаларни уруғлантириш мумкин.

Чўчқа подаларининг иқтисодий жиҳатдан асосланган таркиби чўчқачилик тармоғида ишлаб чиқаришнинг энг афзал шаклини таъминлаши лозим.

Хўжаликнинг ишлаб чиқариш йўналишига кўра улардаги поданинг наъмунавий таркиби қуйидагича бўлиши мақсадга мувофиқ.

22-жадвал

Чўчқачилик хўжаликларида поданинг намунавий таркиби, %

Чўчқалар гуруҳи	Репродуктор хўжаликларда	Тугалланмаган тизимли хўжаликларда
Она чўчқалар	15,3	8,5
0-2 ойлик ёшдаги чўчқа болалари	4,7	22,7
2-4 ойлик ёшдаги чўчқа болалари	35,6	19,7
Подани такрор ишлаб чиқишга мўлжалланган ёш чўчқалар	3,8	2,2
Бўрдоқи чўчқалар	4,6	46,9

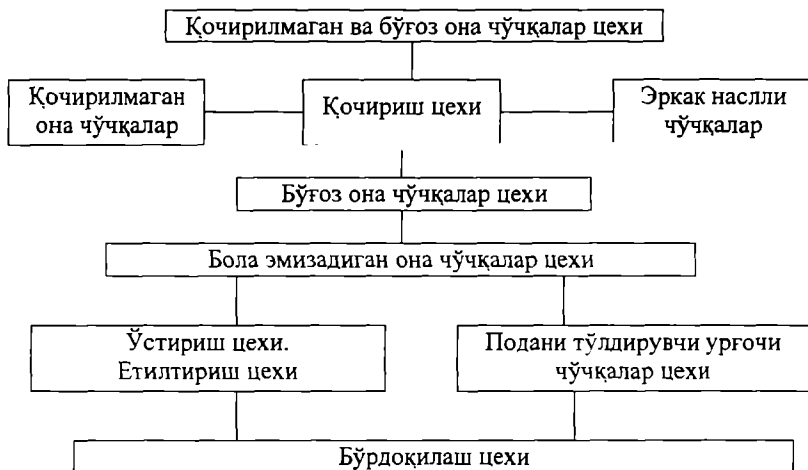
20.3. Чўчқачиликда ишлаб чиқариш жараёнлари ва илғор технологияни ташкил этиш

Чўчқачиликда ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш ва маҳсулот етиштиришни барқарорлаштириш, кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришга, ишлаб чиқариш техникаси ва амал қилинаётган технологияга, иш жараёнларини мос ҳолда тўғри ташкил этилишига боғлиқдир.

Чўчқачиликда ҳар бир худуднинг табиий-иқтисодий шароитига қараб ҳар хил даражада ва ҳар хил технологияда иш юритилмоқда. Бу борада мамлакатимизда ташкил этилган йирик чўчқачилик мажмуаларининг иш тажрибалари ва эришган ютуқлари жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Мажмуалар моддий-техника жиҳатидан мустақкам бўлиб, иш жараёнларини тўлиқ механизациялаш ва автоматлаштиришга эришган. Мажмуаларда ихтисослашиш йўналишига қараб ишлаб чиқариш марказлаштирилган, натижада чорвадорларнинг оғир қўл меҳнати механизмлар зиммасига қўйилган. Ишчилар юқори чорвачилик техника малакасига эга, шунинг учун меҳнат унумдорлиги юқори, етиштирилган маҳсулот таннархи тармоқдагига нисбатан анча паст. Чўчқачиликни саноат асосида ташкил этишнинг бу ютуқлари бошқа хўжаликлар чўчқачилик фермалари учун ўрнак бўлмоқда. Уларни узлуксиз цех технологияси қуйидагича тузилишга эга.

23-жадвал

Узлуксиз цех технологиясини тузилиши

Чўққачиликдаги диққатга сазовор иш жараёнларидан бири бўрдоқилашни тўғри ташкил этишдир. Чўққаларни бўрдоқилашдан мақсад – гўшт етиштириш. Шунинг учун фермалардаги чўққаларнинг кўп қисми асосан семиртириш учун боқилади. Лекин кўп хўжаликларда боқилаётган чўққалар бош сони 15-20 бошдан ошмаётир, бу чўққаларни боқиш учун қилинган моддий-пул харажатларининг кўпайиб кетишига олиб келмоқда. Бунга сабаб чўққаларни боқиш ва озиқа тайёрлаш билан боғлиқ ишлар паст даражада механизациялашганлигидир. Шунинг учун меҳнат унумдорлигини ошириш, пул ва хом-ашё сарфларини камайтириш мақсадида фермаларда боқиладиган чўққалар бош сонини 400 бошга етказиш ва ундан ҳам ошириш мақсадга мувофиқдир. Бу нарса озиқ тайёрлаш ва боқиш билан боғлиқ барча ишларни механизациялаш имконини беради. Хўжаликлар фермаларида чўққалар куйидагича боқилади:

Катакда боқиш. Фермалардаги туғиши яқинлашиб қолган она чўққалар, туғадиган ёш чўққалар, эмизишдан ажратилган чўққалар ва зотли эркак чўққалар катакда боқилади. Чўққалар ҳолатига қараб гуруҳларга ажратилади. Бу усул ферма яқинида чўққа боқадиган яйловлари бўлган жойларда ташкил этилади;

Боғлаб боқиш. Бу тарзда бўғозлиги уч ойдан ортиқ ва эмизикли она чўққалар боқилади. Бу хилда боқиш катта фермалар ёки чорва мажмуаларида яхши натижа беради. Майда фермаларда бўғозлиги уч ойдан ошиқ бўлган чўққалар озроқ бўлади. Чўққа боқишда 3-5 бошдан иборат гуруҳлар тузилиб, она чўққалар бир бошдан сақланади. Чўққалар бу усул билан боқишда сайр қилдирилмайди. Бу усулда чўққалар гуруҳларга ёки секцияларга бўлиб боқилади. Бу усул асосан боқувга кўйилган чўққалар учун қўлланилади.

Чорвачиликнинг барча тармоқлари сингари чўққачиликда ҳам подани очиқ ҳавода яйратиб боқиш (бўрдоқи чўққалардан ташқари) муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, яйловда боқилган урғочи чўққалар бакувват бўлиб, соғлом бола беради. Чўққалар табиий ёки сунъий яйловларда кўп йиллик дуккакли ўтлар (беда, йўнгичқа) ва бир йиллик ўтлар (маккажўхори ва илдизмевалар) билан ўстирилади.

Чўққаларни яйловда боқиш олдидан юқумли ва бошқа касалликлардан сақлаш учун уларни огилдан яйловга аста-секин кўчириш керак. Бунда дастлабки кунларда чўққалар огилда озиқлантириб, сўнгра яйловга ҳайдалади, яйловга ўрганиб олгандан кейин яйловга мунтазам чиқарилаверади.

Кун тартибига қараб чўчқалар куннинг биринчи ярмида ҳам, иккинчи ярмида ҳам 2-3 соат ўтлатилади. Чўчқалар учун ем-хашакка бўлган талабнинг ўрта ҳисобда 25-30 % яйловлар ҳисобига қопланади. Суғориладиган ҳудудда чўчқалар бедапоёда ўтлатилади. Чўчқаларни лагерларда асраганда бостирмалар қурилади. Эмизикли чўчқалар, насл олинадиган эркак чўчқалар ва бўғоз чўчқалар учун якка станоклар қурилади, қолганларининг ҳаммаси гуруҳларга асралади. Вояга етган битта эркак ёки ургочи чўчқага 9-13 кг, тўрт ойликдан ошган чўчқага 5-8 кг, икки ойликдан тўрт ойликкача бўлган чўчқа боласига 2-3 кг кўкат едирилиши лозим. Чўчқачилик фермаларида яйловдан фойдаланишнинг календарь режаси тузилади ва майдончаларда чўчқа боқиш ташкил этилади.

Ургочи чўчқаларни қочиришга яхши тайёрлаш, рационини меъёрида тузиш, витаминга бой озиқаларни кўпроқ бериш ва яйратиш, уларнинг талаб даражасидаги семизликда бўлишини таъминлайди. Бўғоз чўчқаларни озиқлантириш меъёри, уларнинг ёшига, тирик вазнига, маҳсулдорлигига қараб белгиланади.

Она чўчқаларни озиқлантириш рационининг тўйимлилиги уларнинг қайси ҳолатдалигини (эмизувчи, бўғоз ёки қиср) ҳисобга олиб белгиланади. Болаларини эмизаётган она чўчқаларнинг кунлик рационининг тўйимлилиги уларнинг ёшини, тирик вазнини ва эмаётган болаларининг миқдорини ҳисобга олиб аниқланади. Агар она чўчқа 2 ёшдан катта бўлса, уларнинг ҳар 100 кг тирик вазни ҳисобига 1,5 озиқа бирлиги режалаштирилади; эмизаётган болалари бўлса, уларнинг сонига кўра ҳар бир бошига 0,3-0,5-озиқа бирлиги қўшиб ҳисобланади. 2 ёшгача бўлган она чўчқаларнинг ҳар 100 кг тирик вазни ҳисобига 2,0 озиқа бирлиги ҳисобида, болалари ҳисобига эса худди аввалгидек.

Бўғоз она чўчқалар 2 ёшдан катта бўлса, уларнинг ҳар 100 кг тирик вазнига бўғозлигининг биринчи ярмида 1,5 озиқа бирлиги, иккинчи ярмида 2 озиқа бирлиги ҳисобида, 2 ёшгача бўлса бўғозлигининг биринчи ярмида ҳар 100 кг тирик вазни ҳисобига 2,0 озиқа бирлиги, иккинчи ярмида 2,5 озиқа бирлиги тўғри келадиган тўйимликдаги озиқалар берилади.

Одатда она чўчқалар рацион таркибига кирадиган барча озиқалар бир суткада икки қисмга бўлиниб берилади. Агарда рацион таркибига сувли ва ҳажмдор озиқалар кўпроқ киритилган бўлса, бўғоз ва болаларини эмизаётган она чўчқалар бир суткада 3 марта озиқлантирилади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида чўчқачилик асосан фермер хўжаликларида ривожланиб бормоқда. Бу шаклдаги хўжаликларда эркак насли чўчқалар якка ҳолда сақланганда ҳар бир боши учун 6-7 м², 3-3,5 ойликкача бўғоз чўчқаларни гуруҳларда 8-10 бошдан ҳар бирига 1,8-2 м² майдонли катакларда, эмизикли болалари билан сақланадиган она чўчқаларни болалари билан биргаликда ҳар бирига 7-7,5 м² майдонли катакларда, 2-4 ойлик ёш чўчқаларни 25-30 бошдан ҳар бирига 0,3 м² майдонли ва бўрдоқи чўчқаларни ҳам 25-30 бошдан ҳар бирига 0,6-0,7 м² майдон тўғри келадиган катакларда сақлаш яхши самара беради.

Подани такрор ишлаб чиқиш учун мўлжалланган ёш чўчқаларни бино ичида ҳар бирига 0,7 м² майдонли катакдан ташқари, албатта бино ташқарисидан ҳам ҳудди шундай эркин яйраш майдончалари билан таъминланиши керак.

Ажратилган жойлардан тўғри фойдаланилганда чўчқа боқишдан режадаги маҳсулотни олиш имконини беради.

20.4. Чўчқачиликда меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш

Чўчқачиликда ишлаб чиқаришни ташкил этишда бошланғич бўлим бирлиги цех ҳисобланади. Бу цехларга маълум миқдорда чорва моллари, ер майдони, иморат, машина ва механизмлар, иш кучи, механизаторлар ва зарур миқдорда асбоб-ускуналар бириктирилади.

Озиқа етиштириш учун бириктирилган ер майдонларидан тўла ва тўғри фойдаланиш, чорва молларининг бош сонини сақлаш ва маҳсулот етиштириш режасини бажариш, иш кучи ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишга цех тўла жавобгардир.

Махсус цехлар таркибида айрим ёш гуруҳдаги чўчқаларни боқиш бўйича оила жамоалари ҳам ташкил этилади. Чўчқачилик бўйича махсус цех ва оила жамоаларнинг ҳажми хўжаликлардаги чўчқалар сони, ферманинг механизациялашганлик даражаси, чўчқаларни боқиш тартиби ва чўчқабоқарларнинг иш тажрибаларига кўра белгиланади. Ҳар бир чўчқабоқар ички тартиб-қоидаларига амал қилган ҳолда ўзига бириктирилган чўчқаларни зоотехника қоидаларига мувофиқ боқиши, тозалаши, очиқ ҳавода яйратиши, чўмилтириши, дезинфекция қилиши, уларни ўз вақтида қочираши ва болалатиш жараёнига пухта тайёрлаши керак.

Чўчқачилик цехларида ишлар тобора кўп механизациялашиб бораётганлиги сабабли кейинги йилларда кўпгина хўжаликлар чўчқаларни гуруҳлаб боқишга ўтдилар. Кичик цехларда вояга етган

чўчқаларни парвариш қилиш ва асраш битта оила жамоасига топширилади. Йирик цехларда эса ихтисослаштирилган иккита ёки учта оила жамоасидан ташкил топгани маъқул. Бу ҳолда оила жамоасидан биттаси чўчқа болаларини она чўчқаларга энг кўпи билан 2 ой эмитиради, 2-4 ойликкача болалари бўлган эмизикли она чўчқаларни, подани таъмирлаш учун ўстирилаётган ёш чўчқаларни боқади, иккинчиси эса бўрдоқига боқилаётган чўчқаларни асрайди. Ихтисослаштирилган оила жамоаларнинг ҳар бирида 100-350 бош урғочи чўчқа ва уларнинг болалари ёки бўрдоқига боқилаётган 1000-1500, 2000-4000 ва ундан ортиқ бош чўчқа бўлиши лозим. Ҳар бир чўчқабоқарга камида 10-15 бошдан 20-25 бошгача эмизикли она чўчқа ёки камида 100-150 тадан 200-300 ва ундан ортиқ бўрдоқига боқилаётган чўчқа болаларини бириктириш самаралидир. Чўчқахона махсус охур ва сувдонлар билан ускуналанган ҳамда ем-хашак келтириб туриш ишлари яхши йўлга қўйилган бўлса, ҳар қайси чўчқабоқарга бўрдоқилаш учун 200-300 бошгача ва ундан ҳам кўп чўчқа бириктирилиши мумкин. Илғор хўжаликларда ҳозир икки сменали ишга ўтилмоқда. Бу тадбир чўчқаларни бўрдоқига боқишда айниқса яхши натижа беради.

Чўчқачилик ходимларига олинган маҳсулотнинг миқдори ва сифати учун иш ҳақи ишбай-мукофот ва кўтара-мукофот тизимида тўланади.

Икки ойликкача болалари бўлган она чўчқа боқувчи чўчқабоқарлар меҳнатига чўчқа болаларининг тирик вазни учун ҳақ тўланади. Масалан, ширкат хўжалигида чўчқаларга қарайдиган чўчқабоқарлар учун 25 бош болали она чўчқага караш меъёр қилиб белгиланган. Бизнес режада ҳар бир чўчқадан 10 тадан чўчқа боласи олиш (ажратиш пайтида ҳар бир чўчқа боласининг ўртача вазни 18 кг бўлиши) кўзда тутилган. Агар парваришlash даври шартли равишда 2,0 ой деб қабул қилинса, бунда бир йилда 6,0 марта парваришlash ташкил этилади (12 ой : 2,0 ойга). Йиллик маҳсулот етиштириш меъери 270,0 центнер (25 она чўчқа x 10 чўчқа боласига x 18 кг 6,0 парваришlash) миқдорини режалаштирилади.

Чўчқабоқарнинг меҳнати, иш шароити ҳисобга олиниб (меҳнат қисман механизациялаштирилган), V разряд билан тарифланади. Унинг бир кунлик тариф ставкаси 488 сўм бўлади (2002 йил IV ойдан иш ҳақининг тариф фонди 178120 сўм (488 сўм x 365 кун) га тенг. Маҳсулот учун расценкани ҳисобlashда иш ҳақи тариф фонди 25 % оширилади ва 222650 сўм (178120 сўм x 1,25) ни ташкил этади.

Бунда 1 ц вазн ортишининг расценка 835 сўм 74 тийин (222650 сўм : 270 ц) ни ташкил этади.

Белгиланган расценкалар кейинчалик механизациялаштириш даражаси, ишлаб чиқариш технологияси ва бошқа шароитлар ўзгарганда қайта кўриб чиқилади. Маҳсулот учун иш ҳақи, чўчқа болалари онадан ажратилгандан кейин, яъни болалари бор она чўчқаларга қарашнинг охирида тўланади.

Чўчқабоқарларга маҳсулот учун узил-кесил ҳисоб-китоб қилинганига қадар тариф ставкалари ва чўчқаларга қараш меъёрларига кўра ҳисобланган расценка бўйича, болалари бор она чўчқаларга қарагани учун олинадиган маҳсулот ҳисобидан аванс берилади. Мисолимизда бир бош чўчқа учун ойлик расценка 593 сўм 73 тийин (488 сўм х 365 кун : 12 ой : 25 бош) ни ташкил этади.

Чўчқаларга қараш даврида (май, июн ва июлнинг ярми) чўчқабоқарларга ўртача 28 бошдан она чўчқа тўғри келган, тирик вазни 38,5 ц ортиши билан 310 бош чўчқа болалари етиштирилган, деб ўйлаймиз. Асосий ва сменадаги чўчқабоқарларга болалари бор, она чўчқаларга қарагани учун бўнак тариқасида 27328 сўм (488 сўм х 28 бош х 2 ой) тўланади.

Олинган маҳсулот учун 38,5 ц тирик вазн ортганда расценка бўйича уларга 32175 сўм 99 тийин (835 сўм 74 тийин х 38,5 ц) тўланиши керак. Демак, чўчқабоқарларга маҳсулот учун 4849,99 сўм (32175,99-27328) кўшимча ҳақ тўлаш керак.

Асосий ва сменадаги чўчқабоқарлар ўртасида чўчқаларга қарагани учун иш ҳақи ва маҳсулот учун кўшимча ҳақ уларнинг ишлаган вақтига тенг бўлинади. Шу билан бирга сменадаги чўчқабоқарларга ишлаган вақти учун тўланадиган ҳақ 10% оширилади.

Бичилган чўчқалар ва бўғоз она чўчқаларга қаровчи чўчқабоқарларга, чўчқаларга қарагани ва она чўчқаларни болалаш учун яхши ҳолатда тайёрлангани учун ҳақ тўланади. Уларга иш ҳақи тўлаш расценкалари чўчқа биркитиш меъёрлари ва IV разряд ишбайчилар тариф ставкаси билан ҳисобланган иш ҳақи тариф фондидан белгиланган. Бир кунлик тариф ставкаси 415,80 сўм (1.04.2002 й.) йилига эса 151767 сўм (415,80 х 365 кун), бундан 10% она чўчқаларни болалаш учун топширгани, қолгани эса чўчқаларга қарагани учун ажратилади). Она чўчқаларни уруглатишга тайёрлаш ва бўғозлик даври 135 кун давом этади. Йил давомида бундай даврлар 2,7 мартага тенг бўлади.

Хўжаликларда чўчқаларни майда гуруҳларга бўлиб сақлаш ишларини бажариш шароитига қараб, битта чўчқабоқарга 120 бош она чўчқага қараш меъёр қилиб белгиланган, деб фараз қилайлик. Бир йилда 2,7 марта алмашиш бўлган тақдирда ва 90% уруглантирилганда 292 она чўчқа болалатишга топширилади. Бунда ҳақ тўлаш расценкаси қуйидагича бўлади:

– болалатиш учун ўтказилган ҳар бир она чўчқа учун 51 сўм 97 тийин (15176,7 : 292);

– бир ойда 1 бош она чўчқага қарагани учун 94 сўм 85 тийин.

Чўчқаларга қаровчи чўчқабоқар 4,5 ой давомида 140 бош бичилган ва бўғоз чўчқаларга қараган, булардан 130 боши болалашга ўтказилган, деб фараз қилайлик. Белгиланган расценкалар бўйича асосий ва сменадаги чўчқабоқарларларга иш ҳақи қуйидагича тўланади:

- парвариш қилгани учун бир ойда 14240,8 сўм (101,72 x 140 бош);

- болалашга она чўчқаларни топширгани учун 6756 сўм 75 тийин (5197 x 130 бош).

Жами 4,5 ой учун 57326,85 сўм (14240,8 x 4,5 ой – 6756, 75).

Эркак чўчқаларга қаровчи чўчқабоқарлар меҳнатига ҳақ, чўчқаларга қарагани учун ва она чўчқаларни уруглатгани учун тўланиши мумкин. Уларнинг меҳнати VI разряд билан тарифланади ва кунлик тариф ставкаси 497,07 сўм (1.04.2002 й).

Расценкалар қуйидагича ҳисобланади: хўжаликда чўчқабоқарлар чўчқаларга қарагани учун иш ҳақи тўлаш қабул қилинган.

Битта чўчқабоқарга меъёр бўйича 40 бош чўчқа бириктирилган. Бир бош чўчқага қараш расценкаси бир ойда 503 сўм 97 тийин (497,07 сўм x 365 кун : 35 бош : 12 ой) ни ташкил этади.

Бўрдоқига боқиладиган чўчқаларга қаровчи чўчқабоқарларга чўчқалар вазни ортгани учун меҳнат ҳақи тўланади.

Меҳнат қисман механизациялашган ва барча ишлар қўлда бажариладиган бўлса, чўчқаларни бўрдоқига боқишда банд бўлган чўчқабоқарлар меҳнати IV разряд билан, ишлаб чиқариш жараёнлари тўлиқ механизациялашган тақдирда V разряд билан тарифланади.

IV разряднинг кунлик тариф ставкаси 415 сўм 80 тийин, V разрядники 455 сўм 32 тийин, шунга кўра иш ҳақи фонди IV разряд учун 151767 сўм (415 сўм 80 тийин x 365 кун) ни ва V разряд учун 166191,8 сўм (455,32 x 365 кун) ни ташкил этади. Маҳсулот учун расценка ҳисобланганда бу фонд 25% оширилади.

21.1. Паррандачиликда ихтисослаштириш

Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда паррандачилик иқтисодий жиҳатдан энг самарали тармоқ ҳисобланади.

Ҳозирги даврда ишлаб чиқаришни жадал негизга ўтказиш паррандачиликда ҳам тез суръатлар билан амалга оширилмоқда. Хусусан қайта ташкил этилган йирик паррандачилик фабрикалари тўла саноат типдаги корхоналардир.

Иқтисодий жиҳатдан мустақил ҳолда ташкил этилган паррандачиликнинг самарадорлиги тез ўсмоқда, техника, технология ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш муттасил такомиллашиб бормоқда.

Паррандачиликда маҳсулотларни саноат асосида ишлаб чиқаришда асосий вазифа тармоқнинг биологик имкониятларидан кенг ва тўлиқ фойдаланиб кам меҳнат ва маблағ сарфлаб, кўпроқ аҳоли ва бозор талабини қондирадиган тухум ва парранда гўшти-бройлер ишлаб чиқаришдир.

Паррандачилик фабрикаларида асосан четдан ташиб келтириладиган озиқалардан фойдаланилади, чунки уларнинг ўз хўжаликларида озиқа етиштирилмайди. Паррандачилик тармоғи, паррандаларни такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш, маҳсулот етиштириш бўйича шартнома топшириқларини бажариш ва табиий – иқтисодий масалаларни ҳисобга олган ҳолда тухум етиштириш, тухум-гўшт етиштириш ва наслдор паррандачилик йўналишлари бўйича ихтисослашган.

Тухум етиштириш йўналишидаги паррандачилик фермалари товуқчилик фермаларидагина ташкил этилади. Товуқ тухуми озиқ-овқат учун мазали, иқтисодий самарадор, товуқ боқиш учун озиқа базаси қулай бўлган ҳудудларда кенг тарқалган. Бошқа тухум, яъни ўрдак, курка, ғоз тухумини етиштириш товуқ тухумини етиштиришга нисбатан қиммат. Ўрдак ва курка тухумига 3-4 баробар, ғоз тухумига - 10 баробар кўп озиқа бирлиги сарфланади. Шунинг учун ўрдак, ғоз ва курка фермалари тухум йўналишида бўлмай, уларда гўшт етиштириш учун жўжалар боқилади. Гўшт етиштириш йўналишидаги фермаларга асосан ўрдак, ғоз ва курка фермалари ихтисослашган. Бу йўналишдаги хўжалик фермалари товар гўшт (ўрдак, ғоз ва курка жўжаларидан бойлер) етиштириб берадилар.

Тухум-гўшт етиштириш йўналишидаги фермалар асосан паррандачилик хўжаликларига хосдир. Мазкур йўналишдаги фермалар гўшт ва тухум етиштириб беради. Паррандачиликда наслчилик ишларининг асосий йўналиши инкубаторлар учун товар маҳсулот сифатида тухум ва инкубациядан ўрдак, гоз ва курка жўжалари чиқаришдан иборатдир.

Паррандачилик ферма ва хўжаликлари маҳсулот етиштиришгагина эмас, балки айрим ишлаб чиқариш жараёнларига, масалан, гибридлар яратиш ва кўпайтириш, гўшт учун жўжа чиқариш ва уни семиртиришга боқиш, тухум учун товуқ боқиш ва парранда сўйиш ва қайта ишлашга ҳам ихтисослашиши мумкин. Ҳар бир туман ва ҳудуд олдида турган вазифага мувофиқ, табиий-иқтисодий шароитларга қараб, ҳозирги даврда куйидагича ихтисослашган паррандачилик фермалари таркиб топган:

- илмий-тадқиқот муассасалари қошида наслчилик-генетик-тажриба хўжаликлари - бу хўжаликлар янги сермаҳсул гибрид паррандалар етиштириб беришади;

- давлат синов-назорат станциялари - булар гибрид паррандаларни ўрганиб, наслчилик заводларига тавсия қиладилар;

- наслчилик заводлари - булар паррандаларнинг янги зотларини яратиш билан шуғулланадилар;

- наслчилик репродуктор хўжаликлари - асосан саралаш ишлари олиб боради ва махсус паррандачилик хўжаликлари галасини тўлдириш учун она паррандалар гибридларидан танлаб берадилар;

- паррандачилик хўжаликлари - булар парранда гўшти ва тухум етиштириш билан шуғулланадилар;

- паррандачилик фабрикалари - булар саноат асосида гўшт ва тухум етиштириш билан шуғулланадилар. Улар йирик шаҳарлар атрофида жойлашиб, жами талаб қилинадиган озиқани сотиб олиш билан ишлаб чиқаришни ташкил этадилар;

- паррандачилик ишлаб чиқариш бирлашмалари - буларда асосан бир неча хўжалик кооперацияси тамойили асосида иш кўришади;

- инкубатор-паррандачилик станциялари - булар наслчилик хўжаликларидан олинган тухумларни инкубация қилиш билан шуғулланадилар;

- паррандачилик товар маҳсулотларини етиштирувчи хусусий фермалар - булар гўшт ва тухум етиштириш билан шуғулланадилар. Шунинг ҳам айтиш керакки, ихтисослашган наслчилик корхоналари ўз

олдиларида турган вазифаларига қараб, селекция-генетика ҳудудий станцияларига, илмий муассасаларнинг тажриба хўжаликларига, паррандачилик наслчилик заводлари ва репродуктор-хўжаликларига бўлинадилар.

Янги ташкил этилган селекция-генетика ҳудудий станциялар ва илмий муассасаларнинг тажриба хўжаликлари паррандаларнинг янги зотларини яратиш билан чегараланиб қолмай, паррандачилик наслчилик заводларидаги янги технологик усуллар ва техник жиҳозларни бошқа фермаларга жорий қилиш, наслчилик ишларига услубий раҳбарлик қилиш билан ҳам шуғулланадилар.

Паррандачилик репродуктор хўжаликлари икки хилда бўлади. Биринчиси наслчилик заводларидан олинadиган маълум йўналишдаги аждод шаклларидаги гибрид паррандаларнинг ота-она шаклларини яратади ва иккинчи хил репродуктор хўжаликларини ана шундай шаклдаги жўжалар билан хўжаликларни таъминлайди.

Замонавий паррандачилик фабрикалари фақатгина бир хил маҳсулот етиштиришга ихтисослашган бўлиб, саноат асосида тухум ва парранда гўшти етиштиради. Улар мамлакатнинг йирик саноат марказлари, катта шаҳарлар, курортлар атрофида жойлашган бўлади.

Бундай махсус паррандачилик корхоналари ҳам ўз ишлаб чиқаришини саноат асосида ташкил этади. Шу билан бирга катта ер майдонига эга бўлиб, ўзларида кўпайтирилаётган паррандаларни озиқа билан таъминлайдилар.

Бундай корхоналар кўпинча сут йўналишидаги қорамолларга ҳам эга бўладилар. Уларни шаҳарлар яқинида, улардан узоқроқда, донли экинлар етиштириладиган ҳудудларда ҳам жойлаштирилиши яхши натижа беради. Махсус фабрикаларда паррандачиликнинг ихтисослашган ферма - цехлари бўлиб, улар ширкат хўжаликлари паррандачилик фермаларига нисбатан иқтисодий жиҳатдан анча самарали, маҳсулотларининг таннархи арзон ва рентабеллик даражаси юқори.

Паррандачилик станциялари ўз инкубаторларида жўжалар етиштириб, улар билан ширкат ва хусусий хўжаликларнинг товар фермалари, цехлари, ишчи ва хизматчилар хўжаликларини таъминлайдилар.

Паррандачилик хўжаликларида тузиладиган технологик лойиҳалар учун туғадиган товуқларни катакларда асрашда 50, 100, 250, 300, 400, ва 500 минг бош; саноат ишлаб чиқариш галасини

чукур тўшамда сақлашда 100 минг бош миқдорда парранда боқиш тавсия этилади.

Махсус лойиҳа билан қуриладиган бройлер фабрикаларида 1 млн., 2 млн., 3 млн. бош жўжа боқиш мўлжалланган. Ўрдак гўшти етиштириладиган йирик хўжаликлар учун 500 мингдан 1 млн. бошгача жўжа боқишга мўлжалланган лойиҳалар мавжуд. Ғоз ва курка боқиш учун жўжалар 100-250 минг бошгача, ширкат хўжаликлар фермалари учун эса 30 минг бошгача парранда сақлаш мақсадга мувофиқдир.

Ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси сигари паррандачилик фабрикаларининг ҳам ташкилий-хўжалик асослари, уларнинг ўз уставларида акс эттирилган.

21.2. Паррандачиликда такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш

Паррандачиликни тўғри ташкил этиш ва унда етиштириладиган маҳсулот миқдорини кўпайтириш, фан ютуқларидан кенг фойдаланишни ва зооветеринария қоидаларига тўлиқ амал қилишни тақозо этади. Зооветеринария талабларига жавоб бермайдиган ҳар бир тадбир пода таркибидаги паррандалар нисбатини ўзгартиришга олиб келади. Бу борада паррандачиликда такрор ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Ғалани такрор ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш, корхонада ишлаб чиқилган тадбирлар тизимига боғлиқ бўлади. Наслдор товуклардан йил давомида бир хил миқдорда тухум олиб, инкубаторларни таъминлаб туриш шу тадбирлардан биридир. Инкубаторлар ёзин-қишин ишлаб турса, тухум берадиган товуклар етиштириб беришни тўла таъминлаш мумкин бўлади. Бу ҳолда инкубаторлар учун тухум берадиган товуклар ғаласини таркиб топтириш учун, ҳар хил муддатда чиққан жўжалар 140-145 кунлик бўлганда, товук ғаласига аста секин қўшиб борилади.

Натижада ғала таркибидаги товуклардан ёки бир-биридан 10-15 кун фарқ этиб табақаланган ғалалар ёрдамида йил давомида тухум олишни узлуксиз таъминлаш учун тўла шарт-шароитлар яратилади. Акс ҳолда ғаладаги товукларнинг ёши орасидаги фарқ катта бўлганда товуклар тухум бермай қўяди, инкубаторларга зарур миқдорда жўжа чиқариш учун тухум етишмай қолади.

Наслчилик фермаларида товукларни яроқсизликка чиқаргандан кейин қолган жўжалар 55% ни, ундан каттароқлари 25% ни икки ва уч ёшлилари 20% ни ташкил қилиши мақсадга мувофиқдир.

Корхоналарда ишлаб чиқариш ривожланган сари, паррандачилик саноат асосига ўтказилиб, парранда асраш ва боқиш такомиллашиб бормоқда. Хўжаликларнинг иқтисодий ва табиий шароитларига қараб паррандалар қуйидагича боқилади:

- паррандаларни катакларда боқиш - бунда товуклар хўрозларсиз, бир ярусли катакли батарея КБН-1 (тухум берувчи товуклар учун бир қанотлик катаклар), ЕТК каби юқори даражада механизациялашган ва автомалаштирилган хоналарда боқилади. Катаклар КБН-1 (бир қанотлик батареяли катаклар), УКБ-4, Р-21, КБМП типдаги батареяларда 4-5 қават қилиб жойлаштирилади, кўп меҳнат талаб қилинадиган ишлар механизациялаштирилади, бу эса йил давомида бир меъёрда тухум етиштириб туриш имконини беради.

- паррандаларни тўшамалар солинадиган товукхоналарда (ташқарига чиқармай) боқиш, бунда ҳаво ҳарорати 0° дан паст бўлмаслиги талаб этилади. Паррандахона ичида ҳаво тоза ва қуруқ бўлиши зарур. Паррандахоналарга қуруқ тўшама солиниб, ифлосланишига қараб, янгилаб турилади. Сувдон ва донхўрақлар доимо тоза тутилиши лозим. Одатда паррандахоналардаги 1 м^2 жойга 5-6 серпушт товук, 3-5 ўрдак, 2 курка ва гоз жойлаштирилади. Улар паррандахона ёнидаги майдончада яйратиб турилади.

- паррандаларни атрофи сим билан ўралган, усти очиқ майдонда боқишда об-ҳаво ноқулайлиги ва ёзги иссиқдан сақлаш учун қурилиш материалларидан бостирмалар қурилади. Улар тагида товуклар тухум қилиши учун уячалар қилинади. Полга сетка ётқизилади, у йилда 2-3 марта тозаланади, Бир ёшдан ошган товуклар ана шу тартибда боқилади. Бостирма тагида 1 м^2 ерга 10-12 бош парранда жойлашади. Бу тадбир кўпроқ мамлакатимиз хўжаликларида қўлланиб келинмоқда.

- паррандаларни комбинациялаштирилган тартибда боқиш – бу усул паррандачилик фабрикалари ва катта товар фермаларида қўлланилади. Бунда товук жўжалари 60 кунлик, курка жўжалари 45 кунлик, гоз ва ўрдакчалар 20 кунлик бўлгунча катакчаларда, сўнгра эса яйратиб боқилади.

21.3. Паррандачиликда асосий технологик жараёнларни ташкил этиш

Ота-оналик галаси цехини ташкил этиш. Ота-оналик галаси цехининг асосий вазифаси, инкубация цехини йил давомида технологик график бўйича дурагай жўжалар билан таъминлаш мақсадида оталанган юқори сифатли тухум етказиб беришдан иборатдир. Одатда ота-оналик галасидаги товуклар ерда алмаштириладиган қалин тўшамаларда ёки катакли батареяларда сақланади.

Паррандачилик корхоналарида ота-оналик галасидаги товуклар бош сони инкубациялаш цехининг яроқли тухумларга бўлган талабига ва товукларнинг ўртача йиллик тухумдорлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Ота-оналик галасидаги товуклардан олинаётган тухумларнинг тўлиқ оталанишини таъминлаш мақсадида улар сунъий ва табиий усулларда уруғлантирилади. Ота-оналик галасидаги товукларнинг хўрозларга бўлган нисбати тухум йўналишидагиларда 10:1, гўшт йўналишидаги ота-оналик галасида эса 8:1 нисбатда бўлади.

24-жадвал

Бройлер гўшти етиштиришнинг технологик жараёни

Ота-оналик галасида 52 та ҳафталикдан ёш бўлмаган насли товуқлардан фойдаланилади.

Тухум ва гўшт йўналишидаги паррандачилик корхоналарида ота-оналик галаси учун ҳавонинг ҳарорати $+12-18^{\circ}\text{C}$, нисбий намлик 60-70 %, ҳавонинг ҳаракат тезлиги 0,3 м/сек, зарарли газлар миқдори 0,01 %, атмосфера босими 760, шовқин миқдори 70 дддан, 1 йилда бир бошга талаб этилган тўшама миқдори 8 кг бўлиши лозим.

Инкубация цехи. Инкубация цехининг асосий вазифаси ота-оналик галасида етиштирилган тўлиқ оталантирилган меъёрий кўрсаткич талабларига жавоб берадиган тухумларни очиришдан иборат. Инкубация цехидаги тухумларни очиришда ҳозирги вақтда «Универсал-45», «Универсал-55». Кавказ типидagi «ИПК-60», «ИПК-90» ва бошқа типдаги инкубаторлардан фойдаланилади. Одатда товуқ тухумларини очириш, яъни муртакни меъёрий даражада ривожланишини таъминлаш учун инкубаторда маълум ҳарорат, намлик, ҳаво алмашуви, инкубатор лотокларини 45° атрофида бўлиши каби шароит ҳосил қилинади. Товуқ тухумларини инкубациялашда инкубатор шкафлари тухум билан тўлдирилганда ҳавонинг ҳарорати $37,5^{\circ}\text{C}$, нам термометр кўрсаткичи 28°C бўлиши керак.

Гўшт йўналишидаги парранда тухумларини инкубациялашда инкубациялашнинг 1-2 кунда ҳаво ҳарорати $38,3^{\circ}\text{C}$, намлик 61 %, 3-7 кунлигида ҳарорат $37,8-37,7^{\circ}\text{C}$, намлик 54-59 %, 8-10 кунлигида ҳарорат $37,5-37,6^{\circ}\text{C}$, намлик 49-50 %, 11-21 кунлигида ҳарорат $37,0-37,3^{\circ}\text{C}$, намлик 47-44 %, 21 кунлигида ҳарорат $36,9-37,1^{\circ}\text{C}$, намлик 64-70 % бўлиши керак.

Ота-оналик галасини тўлдирувчи ёш паррандаларни ўстириш цехи. Ота-оналик галасини тўлдирувчи ёш паррандаларнинг ўстириш цехининг асосий вазифаси ота-оналик галасидан чиқарилган ёки пучак қилинаётган товуқларни ўрнини тўлдириш учун ёш паррандаларни ўстиришдан иборат. Тухум ва гўшт йўналишидаги паррандачилик хўжаликларида ота-оналик галасини тўлдирадиган ёш паррандалар қалин тўшамада ўстирилади. Ёш жўжаларни ўстиришда хоналар дезинфекция қилиниб, ер юзасига 2-4 см қалинликда сўндирилган оҳак тўшалиб устидан оз-оздан тўшама тўшалиб борилади. Галани тўлдирадиган ёки жўжаларни ўстиришда ёруғлик 10 люкс ёки хонанинг 1м^2 юзасига тўғри келадиган ёруғлик 4-4,5 ваттга, ҳавонинг алмашинув даражаси куз ва қиш ойларида тирик вазиннинг 1кг ҳисобига 1 соатда 2-3 м^3 , баҳор ва ёз ойларида эса 3-5 м^3 ҳаво бериб турилади. Ёруғлик даври 1-10 кунли-

гида 24 соатни ташкил этиб, 11-140 кунлигида ёруғлик даври кунига 1-1,5 дақиқага камайтирилиб борилади. Ҳавонинг ҳарорати 1-10 кунлигида 22-28⁰С ни, 30 кунлигидан кейин ҳарорат 18 ⁰С ни, намлик 60-70 % бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Бройлер гўшти етиштириш цехи. Бройлер гўшти етиштириш цехининг асосий вазифаси тухум йўналишидаги жўжалар ва истиқболли кросс, линияларга мансуб бўлган ёш жўжаларни қисқа муддатлар ичида юқори тирик вазнга етказиш ва озиқа сарфини камайтирган ҳамда сифатли, арзон парранда гўшти ишлаб чиқаришдан иборат. Бройлер гўшти етиштириш цехида бройлер жўжалари асосан ерда ва катакли батареяларда ўстирилади. Оддатда меъёрий кўрсаткичлар асосида хонанинг 1м² юзасига тўғри келадиган бройлерларнинг бош сони, ерда сақлаганда 18 бошни, катакда асралганда эса 30-45 бошни ташкил этиб, уларни ўстириш муддати ерда сақланганда 9 ҳафтани, катакда асралганда эса 8 ҳафтани ташкил этади. Бройлерлар бош сонини сақланиши ерда асралганида 95-97 фоизни, катакда асралганда эса 95-98 фоизни ташкил этиб, уларнинг тирик вазни ўстириш охиридаги ерда асралганда 1,5-1,6 кг ни, катакларда асралганда эса 1,4-1,6 кг ни, тирик вазннинг 1 кг ўсиши учун сарфланадиган озиқа миқдори ердан асралган 2,9 кг ни, катакда асралганда эса 2,7 кг ни ташкил этади. Бройлер гўштини етиштиришда ҳар бир гуруҳни ўстириш оралигидаги вақт 2 ҳафтани ташкил этиши керак. Бройлер гўштини етиштириш цехида одатда ҳавонинг ҳарорати 12-18 ⁰Сни, нисбий намлик 65-70 фоизни ташкил этиши керак. Одатда бройлер жўжалари ёшининг ортиши билан 1 кг ўсиши учун сарфланадиган озиқа миқдори ортиб боради. Ўстириш муддати 5 ҳафта бўлганда тирик вазннинг ўсиши учун сарфланадиган озиқа миқдори 1,77 кг, 6 ҳафта бўлганда 1,89 кг, 7 ҳафта бўлганда 2 кг, 8 ҳафта бўлганда 2,1 кг, 9 ҳафта бўлганда 2,21 кг, 10 ҳафта ўстирилганда 2,32 кг ташкил этади.

Бройлер жўжаларини сўйиш цехи. Сўйиш цехининг асосий вазифаси гўшт учун ўстирилган бройлер жўжаларни сўйиш ва нимталарни ички органлардан тозалашдан иборат. Сўйиш цехи паррандалар махсус ускуналар ёрдамида сўйилади ва қонсизлантирилади. Шундан кейин қонсизлантирилган парранда нимталари 60-65⁰С ҳароратда 1 минут сақлаб турилади. Махсус аппарат ёрдамида патдан тозаланади ва тозалаш бўлимида ички органлари тозалаб ювилиб тайёрлаш цехига ўтказилади.

Паррандачиликда технологик жараёнларни ташкил этиш

Тухум йўналишидаги товуқлар галаси цехи. Тухум йўналишидаги товуқлар галаси цехининг асосий вазифаси истеъмоли учун тухум ишлаб чиқаришдан иборатдир. Тухум йўналишидаги паррандачилик корхоналарининг саноат галаси цехи, хўжаликнинг асосини ташкил этиб, галадаги товуқларнинг ўртача бош сони корхона ишлаб чиқариш қувватини белгилайди. Саноат галасидаги товуқлар «КБМ-2», «КРМ-2» русумли катакларда асралади. Тухум етиштириш мақсадида тухум йўналишидаги жўжалар 150 кунлигидан бошлаб саноат галасида фойдаланилади. Саноат галасида тухум берувчи товуқлардан 17 ойлик ёшгача интенсив фойдаланилади. Саноат галасида товуқларнинг ўртача бош сони, ойлик ўртача тухумдорлиги, жами ишлаб чиқарилган тухум миқдори каби кўрсаткичлар асосий кўрсаткичлар ҳисобланади. Тухум

йўналишидаги товуқларнинг саноат галаси цехида ҳавонинг ҳарорати ўртача 12-18 °С, намлик 65-75 %, ҳавонинг ҳаракат тезлиги 0,2 м/сек, атмосфера ҳавоси таркибида заҳарли газлар миқдори 0,2 мг/литр бўлиш керак. Саноат галасида тухум етиштириш жараёнида минг дона тухум ишлаб чиқариш учун сарфланадиган озиқа миқдори ўртача 18-20 кг ни ташкил этиши яхши натижа беради.

Тухумларни саралаш ва қадоқлаш цехи. Ушбу цехнинг асосий вазифаси саноат галасидан истеъмол учун етиштирилган тухумларни саралаб, уларни қадоқлашдан иборат. Цехда категорияси катта, кичиклиги, шакли, оғирлиги, ташқи кўриниш жиҳатидан истеъмолга яроқли тухумлар турли хил даражада ёрилган, ҳажми кичик, яроқсиз тухумлардан ажратилади ва махсус флейкаларга терилиб тайёрлаш цехига ўтказилади.

Тайёрлаш цехи. Тайёрлаш цехининг асосий вазифаси паррандаларни сўйиш, саралаш ва қадоқлаш цехидан ўтказилган тухумларни истеъмолга тайёрлаш ва жўнатишдан иборат. Бу цехда, сўйиш цехидан ўтказилган бройлер гўшти категориясига ва сифатига қараб махсус пакетларга қадоқланади. Бундан ташқари бу цехда истеъмол учун мўлжалланган маҳсулотларга маҳсулотнинг тури, таркиби, тўйимлилиги, маҳсулот категорияси, нави, энергетик қиймати, вазни, тайёрланган вақти ҳақида маълумот берувчи ёрликлар ёпиштирилади. Тайёр маҳсулотлар ушбу цехдан тўғридан - тўғри истеъмол учун савдо корхоналарига, шартнома асосида буюртмачи шахс ва ташкилотларга етказиб берилади.

Шунингдек, паррандачилик фабрикаларида паррандалар ёш гуруҳлари бўйича махсус технологияга асосан ишлаб чиқаришни ташкил этадилар. Масалан, зотли товуқлар тухумидан чиққан жўжалар катакда боқиладиган цехларга ўтказилади, у ерда 60 кунгача сақланади, сўнгра 61 кунликдан 140 кунликкача бўлган жўжалар боқиладиган цехларга юборилади ва кейин ота-она галасини тўлдириш учун катакда боқиладиган она товуқлар цехига ўтказилади. Ҳар бир гуруҳга ўтказилганда асраш технологияси ва рацион ўзгартириб турилади. Хўрозчалар ва яроқсизликка чиқарилган товуқлар семиртириш гуруҳига ўтказилиб, гўшт етиштириш цехига топширилади.

Она товуқлар галаси саноат асосида боқиладиган бино, иккита ишлаб чиқариш залидан иборат бўлиб, улар маиший ва ёрдамчи хоналарга ажратилади. Товуқлар бир қаватли батареяларга (ОБН) ёки кўп қаватли батареяларга (КБН-1-4-5) бирлаштирилган катакларда сақланади. Катакли батарея 1158 тадан 2496 тагача она товуқни сигдира олади. Товуқларни бир қаватли батареяларда сақлаш яхши

натижа беради. Бу ҳолда паррандаларни айрим даврларда зоотехника ва ветеринария назоратидан ўтказиш осонлашади, асраш ва озиқлантиришга қулай шароит яратилади, ҳавоси тоза ҳамда иссиқлик етарли бўлади.

Шуни айтиш керакки, паррандаларни бундай асрашда бир бош паррандага тўғри келадиган жой анча қимматга тушади. Агар меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннархи ҳисобига олинса, кўп қаватли батареялар (айниқса КБН-4) анча арзонга тушади. Бундай батареяларда барча ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш мумкин бўлади. Ҳар бир залда одатда КБН-4 типидagi еттита батарея ўрнатилади, улар дон солиш, тухумларни йиғиб олиш, ахлатни тозалаш механизмлари билан, шунингдек сувдонлар билан жиҳозланади.

Паррандахонадаги тўлдирувчи бункерлардан озиқ БЦМ горизонтал транспортёри билан ҳаракатланадиган тақсимловчи бункерларга, улардан вертикал транспортёр орқали катакларнинг батарея қаторлари орасида айланувчи озиқ тақсимлагичга берилади. Озиқа тақсимлагич озиқа бериш билан бирга катаклар тарновларидаги тухумларни алоҳида лотокларга йиғиб олади. Бу лотоклардан тухумларни паррандабоқар стандарт яшикларга солади.

Катакларнинг ҳар бир қаватидаги ахлат куракли транспортёрлар билан тозаланади. У ердан ТСН-3, ОБ ёрдамида транспорт воситаларига ортилади. Она товуқлар товуқхонада пол устида сақланганда «Промышленный-1» ва «Промышленный-11» маркали ускуналардан фойдаланилади. Паррандалар полга солинган қалин тўшамалар устида, тахтали, тўрсимон поллар ва волъерларда сақланадилар.

Инкубация учун тухум олинadиган фермалардан ташкил топган цех ва ёш паррандалар ўстириладиган паррандачилик фабрикаларидагина товуқ ва хўрозлар аралаш фермаси мавжуд. Цехнинг асосий маҳсулоти инкубация тухумларидир. Бундай тухумлар олиш учун товуқ ва хўрозлар бирга сақланади.

Ёш жўжаларни боқишда 10-12 минг бош парранда сиғадиган типовой паррандахонадан фойдаланилади. Бундай паррандахона ҳар бирига 1-1,5 минг жўжа сиғадиган бир нечта секциялардан иборат. Паррандахоналарнинг 1 м² майдонига 30 кунликкача бўлган жўжалардан 25 бош, 60 кунликкача бўлган жўжалардан 16 бош жойлаштириш лойиҳалаштирилган.

Паррандахона «Бройлер-10» комплекти билан жиҳозланади. Жамғариш бункерига озиқалар ЗСК-10 озиқа тақсимлагич билан олинади. Ахлат ва тўшама скрeпeр қурилмаси ёрдамида тозала-

нади. Бино ичида сув ўтказгич, қувурлар, ҳаво оқимини илитувчи ва алмаштирувчи шамоллатгичлар бўлади.

60 кунгача боқиладиган цехларда жўжалар қабул қилиниб олингач қуруқ озиқалар билан боқилади. Жўжа боқиш технологиясига кўра аралаш озиқалар донхўрақларда доимо бўлиши керак. Бунинг учун кунига камида 4-5 марта донхўрақларга аралашма озиқа солинади.

Парранда галасини тўлдириш учун цехда 60-150 кунлик ёш паррандалар катакларда ёки қалин тўшамали пол устида сақланади. Бу парранда сақлашнинг энг илғор усуллари дир. Парранда катак усулида боқилганда 150 кунликкача уч ва тўрт қаватли КБА типидagi батареяларда сақланади. Икки қават қилиб тўқилган катакда 16 бош парранда жойлаштирилади. Батареяларда озиқни донхўрақларга ўтказиш, сувдонларга сув қуйиш, ахлатни йиғиштириш ишлари механизациялашгандир. Ҳозир бройлер паррандачилик гўшт мувазанатида муҳим рол ўйнайди.

Таъмирлаш учун етиштириладиган жўжалар цехи бир кунлик жўжаларни олиб боқади. Ҳар бир зот ва линиялар 2000-3000 бошдан чуқур тўшамаларда сақланади. Бу ҳолда жўжахонанинг ҳар 1 м² майдонига бошланғич ёшдаги 1-60 кунлик 11-13 бош, иккинчиси ёшдагидан 61-180 кунлик 5-6 бош ва учинчиси ёшдагидан 181-210 кунлик 4 бош сиғдирилади.

Бройлер етиштирувчи цех ҳам жўжаларни бир кунлик бўлганда қабул қилиб олади. Жўжалар чуқур тўшамали катакча ёки паррандахоналарда боқилади. Чуқур тўшамали товуқхоналарда 1 м² майдонга 12-14 бош товуқни сиғдириш мақсадга мувофиқдир. Паррандачиликда олиб бориладиган илмий-тадқиқот ишлари шуни кўрсатадики, бройлерларга боқиладиган паррандаларнинг 56-63 кун ёки 60-75 кун боқиладиган зотларни топиб боқиш яхши натижа бермоқда.

21.4. Паррандачиликда меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш

Ҳозирги вақтда ширкат хўжаликлар паррандачилик фермаларида меҳнатни ташкил этишнинг асосий шакли ижара ва оила (жамоа) пудратидир. Пудратчиларга маълум миқдордаги парранда, бино, ишлаб чиқариш воситалари ва механизмлар бириктириб берилади.

Масалан, она товуқларнинг саноат асосида боқиладиган галасини катак усулида сақлашда пудратчилар 12-15 кишидан иборат паррандабоқар операторларидан иборат бўлади. Операторлар машина ва механизмлар ишини назорат қиладилар. Бундай жамоага

оила бошлиғи раҳбарлик қилади. Паррандабоқар - операторга паррандаларни бириктириш меъёри, катакли батареялар маркаси ва боқиш омиллари ҳисобга олинган ҳолда белгиланади. Пудратчилар 5-8 паррандабоқар-оператор ҳамда асбоб-ускуналарни созлаш ва таъмирлаш учун слесар-электрикдан иборат бўлади. Паррандабоқарлар орасида операторлар, механизаторлар, навбатчилар бўлади. Жўжалар комбинациялашган усулда боқилганда озиқа тайёрловчи паррандабоқар каби қўшимча ишчилар ажратилади. Улар паррандаларга бериш учун ҳар хил аралашмалар тайёрлайди ва тарқатади. Пудратчиларга бириктирилган асосий операторлар, слесар, механик ва бошқалардан ташқари жўжалар катакка қўйилганидан кейин дастлабки 10-15 кунда паррандаларни қабул қилиб олиш, жойлаштириш, хилларга ажратиш ва топширишда асосий ишчига 10000 бош парранда ҳисобидан бир ёрдамчи ажратилади. Цехдаги ишлар бир сменада ташкил этилади, кечкурун ва тунда ҳар хил ихтисос бўйича навбатчилар қўйилади. Кейинги 60-150 кунлик жўжа ва товукларни ўстириш цехида пудратчилар 10-15 асосий паррандабоқар ва оила бошлиғидан иборат бўлади.

Механизмлар ишини назорат қилиш, уларни созлаш ва таъмирлаш учун 8-10 паррандахонага бир слесар ажратилади.

Паррандачилик фабрикаларида меҳнатни цех усулида ташкил этиш, цехларда айрим паррандачилар бўйича чуқур ички ихтисослаштириш, ходимларнинг юқори малакали бўлишини, ишлатиладиган мураккаб машина ва механизмнинг қўлланилиши индустриал асосдаги иш кунини қатъий давом этишини тақозо қилади. Цехдаги ҳамма асбоб-ускуналар ишчиларга бириктириб қўйилади. Пудратчилар жамоаси – паррандачилик фабрикасининг асосий бўгини, паррандачиликда меҳнатни ташкил этишнинг асосий шаклидир.

Паррандачиликда меҳнатга ҳақ тўлаш шакли сут йўналишидаги қорамолчилик тармогида амал қилаётган шакл билан бир хилдир ва 26-жадвал ёрдамида амалга оширилади. Ходимларнинг маҳсулот етиштиришни кўпайтиришдан ва унинг таннархини арзонлаштиришдан моддий манфаатдорлигини ошириш мақсадида мукофотлаш тартиби жорий қилинган. Масалан, маҳсулот бирлигига сарфланган бевосита харажатларни қисқартирганлик ёки унинг таннархини режага нисбатан камайтирганлик учун тежаб қолинган маблағининг 70 фоизи миқдорида мукофот тўланади. Ишлаб чиқариш топширигини ошириб бажарганлик учун мукофот, режадан ташқари ишлаб чиқарилган, реализация нархлари бўйича баҳоланган маҳсулот нархининг 40 фоизи миқдоригача берилади, шунингдек даҳадаги иш на-

тижаларига қараб ҳам мукофот берилади. Қўшимча ҳақ товукларнинг тухум беришига, бройлерларнинг ўртача суткалик семиришига қараб, ўртача ойлик иш ҳақининг 4-6 фоизи миқдорида белгиланади.

Тухум қиладиган товукларни парвариш қилувчи парранда-боқарлар меҳнатига иш ҳақи тариф фондининг 125 фоизидан ва йиллик маҳсулот етиштириш меъеридан ҳисобланган ишбай баҳолари бўйича маҳсулот (ялпи олинган тухум) учун тўланади.

Ишлар (озиқа тайёрлаш, тарқатиш, суғориш, тухумни йиғиш, ахлатни чиқариб ташлаш, хонани тозалаш ва ҳоказо) паррандаларни сақлаш усули механизациялашганлик даражаси ва бошқа омилларга кўра тарифланади (18.12.2003 йилдан).

26-жадвал

Паррандачиликда меҳнатни тарифлаш ва ҳақ тўлаш

Парвариш қилиш турлари	Ишлар қўлда бажарилганда ва қисман механизациялаштирилганда				Асосий жараёнлар комплекс механизациялаштирилганда			
	Иш разряди	Тариф коэффициенти	Кунлик тариф ставкаси	Иш ҳақининг йиллик фонди, сўм	Иш разряди	Тариф коэффициенти	Кунлик тариф ставкаси	Иш ҳақининг йиллик фонди, сўм
Она товуклар ва зотли селекция товуклари гуруҳига қарашда	V	2,937	673,05	975665,25	V			
Катакларда сақланган тухум қиладиган саноат товукларига қарашда	V				V			
Очиқ майдонда боқиладиган тухум қиладиган саноат товукларига қарашда	V				V			

Паррандабоқарларга маҳсулот (ялпи олинган тухум) учун расценкани товуклар ёшига қараб табақалаштирилган ҳолда, паррандалар яхши мослаштирилмаган хоналарда сақланганда гала бир марта тўлдирилса, йил вақтини ҳисобга олган ҳолда белгилаш тавсия этилади. Йил давомида хўжаликда маҳсулот олиш бир текисда давом этса, шунингдек паррандабоқарлар иш ҳақи билан бир текисда таъминланса, бир йил учун ягона расценкалар белгиланиши мумкин. Маҳсулот учун расценкаларни ҳисоблаш ва паррандабоқарлар билан ҳисоб-китоб қилиш қуйидаги мисолларда келтирилган.

1-мисол. (Расценкалар бир йил учун ягона). Айтайлик, хўжаликда тухум қиладиган товукларга қаровчи битта паррандабоқарга 5000 бош товукқа қараш меъёр қилиб белгиланган. Товуклар очиқ майдонда сақланади, меҳнат қисман механизациялашган. Ҳар бир тухум қиладиган товукдан бир йилда 180 дондан тухум олиш режалаштирилган. Маҳсулот етиштириш йиллик топшириғи 900 минг дона ($180 \text{ тухум} \cdot 5000 \text{ бош}$) тухумни ташкил этади. IV разряд бўйича тариф ставкасини 25 % га оширишни ҳисобга олганда йиллик иш ҳақи фонди $673,05 \cdot 365 \cdot 1,25 = 307079,1$ сўмни ташкил этади. Бунда 1000 дона тухум учун расценка ($307079,1 : 900000 \cdot 100$) 34,12 сўмга тенг бўлади. Агар паррандабоқар ўзига бириктирилган товуклар гуруҳидан 500 минг дона тухум олган бўлса, асосий сменадаги паррандабоқарларга $500 \cdot 34,12 = 17060$ сўм иш ҳақи тўланиши керак.

2-мисол. (Расценка йил вақтини ҳисобга олиб табақалашган ҳолда ўрнатилган). Айтайлик, хўжаликда бир паррандабоқарга тухум берадиган 3000 бош она товукларга қараш меъёр қилиб белгиланган. Барча ишлар қўлда бажарилади. Ҳар бир товукдан бир йилда 150 дона тухум олиш режалаштирилган. Паррандабоқарнинг тухум етиштириш йиллик меъёри 450 минг донага тенг.

Бу маҳсулотнинг 35 фоизини кузги-қишки ойларда, қолган 65 фоизини баҳорги-ёзги даврларда етиштириш кўзда тутилган. Демак, бу даврларда маҳсулот етиштириш меъёри биринчи даврда 157,5 минг дона ($450 \text{ минг дона} \cdot 35$) ва иккинчи даврда 354 минг дона тухум олишдир.

22.1. Таннарх, унинг иқтисодий моҳияти ва харажатларни туркумланиши

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлаш мақсадида уларда мавжуд бўлган меҳнат ва моддий техника имкониятларидан оқилона фойдаланиш лозим. Бу вазифани бажариш учун барча шаклдаги корхоналарда шаклланаётган мулкдорлар, тадбиркорлар, фермерлар ва пудратчилар, таннарх, нарх ва унинг шаклланиши, фойда ва рентабеллик каби иқтисодий тушунчаларни мазмунини ва уларни ишлаб чиқаришдаги ўрнини аниқлаш усулларини ва хусусан таннархни пасайтириш, рентабелликни ошириш омилларини билишлари талаб этилади.

Маҳсулот таннархи – энг муҳим иқтисодий категориялардан бири бўлиб корхоналарнинг ишлаб чиқариш молия фаолиятини ижобий ва салбий томонларини ўзида акс эттиради.

Ҳар қандай қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқариш учун меҳнат сарфланади, меҳнат қуроллари (трактор, комбайн ҳамда бошқа қишлоқ хўжалик техник воситалар, автоуловлар, маҳсулдор мол ва ишчи ҳайвонлар, бино ва иншоотлардан) ҳамда меҳнат предметларидан (ем-хашак, уруглик, ўғит, химикатлар, ёқилги ва ҳ.к.лар)дан фойдаланилади. Таннарх – хўжаликнинг маҳсулот етиштириш ва реализация қилишга сарфлаган барча харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Таннарх корхонада ёки фермер хўжалигида барча маҳсулотлар ва уларнинг ҳар бир бирлигини ишлаб чиқариш ва сотиш қанчага тушишини кўрсатади.

Маҳсулот бирлигининг таннархи даражасини билиш давлат нуқтаи назаридан қараганда: маҳсулот ишлаб чиқаришни мамлакат худудлари бўйича жойлаштириш (ихтисослаштириш), нарх-наво сиёсатида ички ва ташқи бозорларни танлаш, ишлаб чиқариш рентабеллигини аниқлаш ва хусусан аҳолининг моддий фаровонлигини ошириш тадбирларини белгилаш каби масалаларни ҳал этишда ниҳоятда муҳим иқтисодий дастак вазифасини ўтайди. Қишлоқ хўжалик корхоналари учун маҳсулот таннархини пасайтирилиши, хўжалик даромадини ошириш, кенгайтирилган тақрорий ишлаб

чиқариш учун шарт-шароитлар яратиш меҳнаткашларнинг моддий манфаатдорлигини юксалтириш имкониятларини беради.

Амалиётда таннарх тўрт кўринишда аниқланади: ишлаб чиқариш таннархи, тўла таннарх (ёки тижорат таннархи), меъёрли ёки режали таннарх ва амалдаги (ҳақиқий) таннарх.

Ишлаб чиқариш таннархи - маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча харажатларни, шу жумладан уни хўжалик омборига ташиш, қайта ишлаш ва сақлаш харажатларини ҳам ўз ичига олади.

Тўла таннарх - ишлаб чиқариш таннархига маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар ҳам қўшилади.

Меъёрли таннарх - корхонада мўлжалланган ҳажмдаги маҳсулотни етиштириш мақсадида, меъёр бўйича ажратилган харажатлардан ташкил топади.

Ҳақиқий таннарх - етиштирилган маҳсулотга сарфланган амалдаги харажатлар ҳажмини характерлайди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида маҳсулот таннархини аниқлашда барча ишлаб чиқариш харажатлари тўрт турга бўлинади.

1. Тармоқлар ва ишлаб чиқарилган маҳсулот турлари бўйича :

- асосий тармоқ харажатлари;
- ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари;
- хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш харажатлари.

2. Маҳсулот таннархининг шаклланишига қўшган ҳиссасига қараб:

- бевосита ва тўғри харажатлар;
- билвосита ёки тақсимланган харажатлар.

3. Харажатлари таркибига қўра:

- оддий (элементли) харажатлар;
- мураккаб (мажмуали) харажатлар.

4. Ишлаб чиқариш ҳажмига қараб:

- шартли доимий харажатлар;
- шартли ўзгарувчан харажатлар.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси 1999 йил 5 феврал 54-сонли қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг тартиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомига мувофиқ, корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган харажатлар ҳисобга олиб борилади. Ушбу низомга асосан корхонада амалга оширилган харажатлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Маҳсулотлар (иш, хизмат)нинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
2. Давр харажатлари;
3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар;
4. Кутилмаган зарарлар ёки фавқулодда содир бўладиган харажатлар.

❖ Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларга:

- билвосита ёки бевосита моддий харажатлар;
- меҳнатга сарфланган билвосита ёки бевосита харажатлар;
- шу жумладан ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама харажатлар.

❖ Давр харажатлари:

- маҳсулотни сотиш харажатлари;
- бошқарув (маъмурий) харажатлари;
- бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.

❖ Молиявий фаолиятга доир харажатлар:

- фоиз бўйича харажатлар;
- чет эл валютасидаги операциялар бўйича салбий фарқлар;
- қимматбаҳо қогозлар чиқариш ва сотиш харажатлари;
- бошқа молиявий фаолиятга доир харажатлар.

❖ Кутилмаган ёки фавқулодда содир бўладиган харажатлар (зарарлар), у даромад (фойда)дан олинадиган солиқ тўлангунга қадар фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда аниқланади.

Юқорида қайд этилган Низомга асосан маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган ва киритилмайдиган харажатлар кенг маънода қуйидагича туркумландилар:

1. Меҳнат ҳақи (ажратмалар билан) харажатлари, уларнинг таркибига қуйидаги моддалар киради:

■ қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш тизим ва шаклларига мувофиқ белгиланган тариф ставкалари ва лавозим маошлари, амалда бажарилган иш учун ёки сарфланган вақт учун ҳисобланган меҳнат ҳақи;

■ касб маҳорати ва мураккаблиги учун тариф ставкалари ва маошларига қўшиладиган устамалар;

■ иш режими ва шароити бўйича ўрнатилган турли хил устамалар, қўшимча ҳақ, компенсациялар ва бошқалар киради.

2. Моддий харажатлар. Меҳнат предметлари харажатлари: хўжаликда ишлаб чиқарилган ва сотиб олинган уруғлик ва кўчатлар, моллар ва парандаларни боқиш учун хўжаликда ишлаб чиқарилган ва сотиб олинган ем-хашак, қишлоқ хўжалигининг чиқинди

маҳсулотлари - новоз ва бошқалар; минерал ўғитлар, бактериал ва бошқа препаратлар; нефт маҳсулотлари, ёқилги, четдан ва ўз электр станцияларидан олинган электрэнергия; бошқа моддий сарфлар, шу жумладан, таъмирлаш учун материаллар ва захира қисмлар; ўсим-ликларни ҳимоя қилиш воситалари, медикаментлар ва препаратлар, махсус иш кийимлари; кам қийматли, тез тўзийдиган предметларнинг эскириши; ёрдамчи саноат ишлаб чиқаришнинг хом-ашё ва материаллари ёки четдаги корхона ва ташкилотларга кўрсатиладиган ишлаб чиқариш характеридаги хизматлар, шунингдек хўжалик балансида турувчи бошқа ёрдамчи саноат корхоналари ва таъмирловчи устахоналар харажатлари.

3. Асосий воситалар амортизацияси. Асосий воситаларнинг дастлабки қийматидан келиб чиқиб ўрнатилган, меъёрларда ҳисобланадиган харажатлар, бунга умумий овқатланиш корхоналарига, врачлик амбулаторияси ва бошқа муассасаларга бепул фойдаланиш учун берилган объектлар бўйича ажратмалар ҳам киради.

4. Суғурта тўловлари, ўз ичига экинлар, моллар ва бошқа мулклар суғурта бадаллари, шунингдек ходимлар суғуртасини олади.

5. Бошқа харажатлар, ўз ичига ягона ер солиги, ходимлар хизмат сафари тўловларини, ихтирочилик сарф-харажатларини, таклифларни рағбатлантириш харажатларини, ўт ўчириш ва қоровуллик хизматини сақлаш; институт ва коллежларга ўқишга юборилган талабалар стипендияларини, юқори ташкилотларга ажратмалар ва бошқа харажатларни олади.

27-жадвал

Деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатлари таркиби

Харажат турлари	Деҳқончилик	Чорвачилик
1. Меҳнат ҳақи сарфи (ажратмалари билан)	+	+
2. Моддий харажатлар:	+	+
уруғлик ва кўчатлар	+	-
ем-хашак	-	+
ўғитлар	+	-
иш ва хизматлар	+	+
ёқилги-мойлаш материаллари	+	+
зооветеренария хизмати	-	+
3. Асосий воситалар амортизацияси	+	+
4. Суғурта тўловлари	+	+
5. Умум ишлаб чиқариш харажатлари	+	+
Бошқа харажатлар	+	+
Ҳамма харажатлар	+	+

22.2. Маҳсулот таннархини ҳисоблаш услуби

Маҳсулот бирлигининг (тонна, центнер) ёки иш бирлигининг (ҳайдалган бир гектар ер, тонна, километр) таннархи сарфланган харажатлар йиғиндисини (меҳнатга тўланган ҳақ – материал – пул харажатлари) олинган маҳсулот миқдорига бўлиш йўли билан аниқланади:

$$T_n = \frac{Ж_x}{ЯМХ}$$

Бу ерда: T_n —маҳсулот таннархи, сўм;

$Ж_x$ - жами ишлаб чиқариш харажатлари, м.сўм;

$ЯМХ$ - ялпи маҳсулот ҳажми, тонна, ц.

Маҳсулот таннархи аниқланганда, харажатларнинг айрим турлари ҳисоблаб чиқилади. Хўжаликнинг ўзида етиштирилган материаллар (уруғлик, озиқа ва ҳоказо) хўжаликларда етиштириш таннархи бўйича баҳоланади. Сотиб олинган материаллар эса уларнинг ҳақиқий сотиб олиш нархлари бўйича баҳоланади.

Қишлоқ хўжалигида асосий маҳсулот билан бир қаторда, қўшимча маҳсулот ҳам олинади. Масалан, дон етиштирганда сомон ва чори, лавлагичиликда – барг, чорвачиликда гўнг ва ҳоказолар қўшимча маҳсулот ҳисобланади.

Айрим тармоқлар эса бир неча хил асосий маҳсулот беради. Уларни туташ маҳсулотлар дейилади, масалан, қўйчиликда қорақўл тери, жун, гўшт, сут, паррандачиликда тухум, гўшт ҳоказолар.

Уларни етиштиришга сарфланган харажатлар маҳсулотнинг ҳар бир турининг салмоғига мутаносиб равишда тақсимланади. Бу харажатларни тегишли маҳсулотнинг миқдорига бўлиш йўли билан шу маҳсулот бирлигининг таннархи аниқланади.

Экинлар ва тармоқлар бўйича амортизация ажратмалари қуйидагича тақсимланади: агар ишлаб чиқариш учун асосий маблағлар бир неча тармоқ маҳсулотини етиштиришга сарфланган бўлса, у ҳолда амортизация ажратмалари экинлар ва тармоқлар бўйича ана шу экинлар ва тармоқларга тўғридан-тўғри қилинган меҳнат сарфларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Тармоқлар, экинлар ва маҳсулот турлари бўйича умумхўжалик ва умум ишлаб чиқариш харажатлари тўғридан-тўғри қилинган меҳнат сарфларига плус амортизация ажратмаларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатларини асосий ва қўшимча маҳсулотларга тақсимлаш коэффициентлари (1центрдан)

Маҳсулот турлари: I. Ҳисмликчилик	Коэффициент	Маҳсулот турлари: II. Чорвачилик	Коэффициент
Пахта хом-ашёси (кондицион оғирликда)	1	Привес (ўсиш вазни) (хайвонлар, товуқлар)	1
Ўзапоя	0,05	Сут (қўй-эчки)	0,22
Дон	1	Жун	5
Сомон	0,08	Тухум (1000 дона)	0,8
Маққа дони (қуриган)	1	Асал (1 ц.)	1
Пояси	0,17	Воск (асалари муми 1 ц.)	2,5
Қанд лавлаги	1	Рои	0,6
Барглари (ботва)	0,2	Сут 1ц. (КРС)	0,9
Бир йиллик беда хашаги	1	Бузоқ 1 бош.	0,1
Бир йиллик беда уруғи	0,9		
Бир йиллик ўтлардан-сомон	0,1		
Бир йиллик ўтдан кўк масса	0,25		
Кўп йиллик ўтлар-беда	1		
Кўп йиллик беда уруғи-беда ўти	0,75		
Кўп йиллик беда ўтидан-сомон	0,1		
Кўп йиллик ўтдан кўк масса	0,3		

Ғаллачилик маҳсулотлари етиштиришда дон маҳсулотидан ташқари, дон чиқиндиси (майдаланган дон), чори, сомон сингари қўшимча маҳсулотлар ҳам олинади. Шунинг учун ғаллачилик маҳсулотларини таннархини аниқлашда қўшимча маҳсулотни ўтказиш (тақсимлаш) коэффициентларидан фойдаланилади.

Бунда 1 центнер дон шартли равишда 1,0 га тенг деб олинади, 1 центнер сомон – 0,08.

Мисол: Фермер хўжалигида жами ғаллачилик харажатлари – 41524,7 минг сўмни ташкил этган. Ғаллачиликдан жами олинган ялпи дон ҳосили - 8345 центнер ва 10000 центнер сомон жамғарилган. 1 ц доннинг ва сомоннинг ҳақиқий таннархини топиш лозим.

Бу ерда жами олинган сомонни 0,08 коэффициентга кўпайтириб, шартли донга айлантирилади: $10000 \text{ ц} \cdot 0,08 = 800 \text{ ц}$ шартли дон.

Жами шартли дон ҳажми топилади: $8345 \cdot 1,0 - 800 = 9145 \text{ ц}$.

Дон етиштириш учун сарфланган жами харажатлар шартли дон ҳажмига бўлинади ва шартли 1 ц шартли доннинг таннархи аниқланади: $41524,7 : 9145 = 4540,6 \text{ сўм}$.

1 ц шартли доннинг таннархини сомоннинг тақсимлаш (ўтказиш) коэффициентига кўпайтириб 1 ц сомоннинг таннархи аниқланади:

Демак, 1 ц доннинг таннархи: $4540,6 \cdot 1,0 = 4540,6$ сўм;

1 ц сомоннинг таннархи: $4540,6 \cdot 0,08 = 363,25$ сўм.

Пахта хом ашёсини амалдаги таннархи куйидагича ҳисобланади:

Корхонада пахтачилик бўйича жами ишлаб чиқариш харажатлари 172260 минг сўмни ташкил этиб, ишлаб чиқарилган пахта хом ашёсининг ялпи ҳосили 9760 ц. Ҳар бир ц пахтанинг таннархини топиш учун жами ишлаб чиқариш харажатларини етиштирилган ялпи пахта ҳажмига бўлампиз (172260 минг сўм : 9760 ц = 17650 сўм).

Корамолчилик маҳсулотлари таннархини ҳисоблашда сут ва бузоқ маҳсулотлари олинганлиги сабабли, жами харажатлардан чиқинди маҳсулотлар (гўнг) қиймати чиқариб ташланиб, қолган харажатнинг 90 фоизи сут миқдори ва 10 фоизи бузоқ бош сонига тақсимланади.

Мисол. Фермер хўжалигида 100 бош сигирнинг ҳар биридан 2500 кг сут ва 85 тадан бузоқ олиш режалаштирилган. Жами ишлаб чиқариш харажатлари чиқинди маҳсулотлар қийматини чегиргандан кейин – 32814 минг сўмни ташкил этади. Фермер хўжалигида 2500 ц сут ва 85 бош бузоқ етиштирилган, уларнинг таннархи куйидагича аниқланади:

Жами ишлаб чиқариш харажатларининг 90 фоизи сут ишлаб чиқаришга ажратилиб, олинадиган сут миқдорига бўлиниб 1 ц сутнинг таннархи топилади ва харажатларнинг 10 фоизи, олинадиган бузоқ сонига бўлиниб, 1 бош бузоқнинг режали таннархи топилади (1 ц сутнинг таннархи – 118130 сўм, 1 бош бузоқники 38604,7 сўм).

29-жадвал

Маҳсулот тури	Миқдори	Харажатларни тақсимлаш меъёри, %	Харажатлар, минг сўм	Маҳсулот бирлиги таннархи, сўм
Сут, ц	2500	90,0		
Бузоқ, бош	85	10,0		
Жами:	X	100,0	32814,0	X

Корақўлчилик маҳсулотлари таннархини ҳисоблашда асосий ва кўшимча маҳсулотлар олинганлиги сабабли 2 хил усулдан фойдаланиш мумкин:

1) Аввалги йилнинг харид нархлари асосида, бунда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар миқдори аввалги йилнинг ўртача сотиш баҳосига кўпайтирилиб, ялпи пул тушуми топилади. Унинг жами суммаси 100 фоиз деб олинади ва айрим олинган маҳсулотларнинг пул тушумидаги салмоги (%) топилади. Шу салмоқлар асосида қорақўлчилик маҳсулотлар харажатидан чиқинди маҳсулотлар қиймати чегирилиб, қолган сумма аниқланган салмоқларга нисбатан маҳсулотларга тақсимланади ва уларни маҳсулотлар миқдорига бўлиш йўли билан 1 ц (дона) маҳсулот таннархи аниқланади.

Масалан: «Чинор» қорақўлчилик ширкат хўжалигида йил давомида 2120 дона қорақўл тери, 2340 бош қўзи, 91,6 ц жун ва 289,0 ц тирик вазн олинган. Жами ишлаб чиқариш харажатлари чиқинди маҳсулотлар қиймати чегирилгандан кейин 51640 минг сўмни ташкил этади.

30-жадвал

Маҳсулот тури	Миқдори	Сотиш баҳосидаги қиймати, минг сўм	Салмоги, %	Харажатлар, минг сўм	Маҳсулот бирлиги таннархи, сўм
1. Қўзи, бош	2340	21444	35,2		
2. Жун, ц	91,6	1846	3,0		
3. Ўсган вазн (Привес), ц	289,0	34680	56,9		
4. Қорақўл тери, дона	2120	2968	4,9		
Жами:	х	60938	100,0	51640	х

Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг энг муҳим йўли ишлаб чиқариш жараёнларини тўлиқ механизациялаштириш асосида меҳнат унумдорлигини оширишдир. Изчиллик билан жадаллаштириш асосида экинларнинг ҳосилдорлигини, чорвачиликнинг маҳсулдорлигини ошириш маҳсулот таннархини пасайтириш, рентабеллик даражасини ошириш энг муҳим аҳамият касб этади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш маҳсулот таннархини арзонлаштиришда асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқаришда айланма воситалардан мақсадга мувофиқ фойдаланишнинг ҳам аҳамияти катта.

Тармоқларни мақсадга мувофиқ равишда ихтисослаштириш ва жойлаштириш, уларни тўғри мувофиқлаштириш ишлаб чиқаришни арзонлаштиришга сезиларли таъсир этади.

Фан тавсияларини ва илгорлар тажрибасини ишлаб чиқаришга изчиллик билан жорий этиш, деҳқончилик маданиятини доимий ра-

вишда юксалтириш, қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва химиялаштириш – буларнинг ҳаммаси, бир томондан ҳосилдорликни оширса, иккинчи томондан маҳсулот бирлигига сарф-харажатларни кескин суръатда камайтиради.

Меҳнат ва моддий пул маблағларини тежаб-тергаб сарфлаш, маъмурий бошқарув харажатларини ва бошқа ҳар қандай ўринсиз харажатларни қисқартириш учун тадбирлар ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш, таннархни камайтиришда жуда аҳамиятга эга.

Деҳқончилик ҳосилдорлигини ва чорвачилик маҳсулдорлигини ошириш ҳамда харажатларни қисқартириш аввало хўжаликни моҳирлик билан бошқаришга ер, ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга боғлиқдир.

Маҳсулот таннархининг пасайтирилиши аввало, хўжаликларда ишлаб чиқариш натижаларига боғлиқдир. Хўжаликларнинг асосий вазифаси меҳнат ва маблағларни меъёрида сарфлаган ҳолда, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини максимал даражада кўпайтиришдан иборат.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида меҳнатни илмий асосда ташкил этишни жорий қилиш ва хўжалик ҳисобини мустаҳкамлаш, моддий пул харажатларини иқтисод қилиш режимини изчиллик билан амалга ошириш таннархни пасайтириш учун шарт-шароит яратади.

22.3. Ишлаб чиқариш рентабеллиги ва уни ошириш йўллари

Рентабеллик – қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши иқтисодий самарадорлигини ўзида акс эттирувчи умумлашган иқтисодий кўрсаткич ҳисобланади. У фойдаланилган ва истеъмол қилинган ишлаб чиқариш ресурслари – меҳнат, ер, сув ва бошқа моддий ресурслар ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқариш харажатлари орқали етиштирилган маҳсулотни сотишдан кўрилган наф – самара натижасида ишлаб чиқаришни кенгайтирилган тарзда ривожлантириш имкониятларини, ходимларнинг ўз меҳнатлари натижасидан қандай даражада моддий манфаатдор эканликлари ҳолатларини кўрсатади.

Ҳойда – бу товар, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини реализация қилиш натижасида олинган соф даромаднинг бир қисми бўлиб, у маҳсулотни сотишдан келган маблағдан – сотилган маҳсулот сарф-

харажатлари ва ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни ёки тўла таннарх қийматини чегириб ташланган қисмига тенг бўлади.

Фойда бу, фақат ишлаб чиқариш жараёнида эришилган натижа ҳисобланиб қолмасдан, балки маҳсулотларни сотиш соҳасидаги эришилган пировард иқтисодий кўрсаткичдир. Жонли меҳнат натижасида ҳосил қилинган ялпи даромад миқдори қанча кўп бўлса, фойда миқдори ҳам шунча кўп бўлади. Меҳнат унумдорлиги қанча юқори бўлса, фойда миқдори ҳам шунча ортишига олиб келади. Фойда миқдори буюмлашган меҳнат сарфига ҳам бевосита боғлиқдир.

Фойда бир қатор иқтисодий вазифаларни бажаради:

➤ ўлчов вазифасини бажаради. Шунинг учун ҳам у ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда умумлашган кўрсаткич сифатида қўлланилади;

➤ у тақсимлаш функциясини бажаради;

➤ у рағбатлантириш омили сифатида ишлатилади. У иқтисодий рағбатлантириш жамғармасининг асосий манбаи ҳисобланади.

Аммо бундан фойда ишлаб чиқариш самарадорлигини ўзида акс этадиган ягона кўрсаткич деган хулоса келиб чиқмайди. Фойда - бу янги ҳосил қилинган қийматдан иборат бўлиб, унинг миқдори шу маҳсулотнинг бозордаги баҳоси даражасига ҳам боғлиқ. Айрим ҳолларда товарнинг баҳоси сунъий ортиши ёки камайиши натижасида фойда миқдори ҳам сунъий равишда ортиши ёки камайиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш рентабеллиги мутлоқ ва нисбий кўрсаткичларда ифодаланади.

Рентабелликнинг мутлоқ кўрсаткичи – ўзида фойданинг мутлоқ миқдорини кўрсатади. Қишлоқ хўжалик корхоналарида рентабелликнинг мутлоқ кўрсаткичи сифатида даромаддан ҳам фойдаланилади. Даромад бу сотилган маҳсулотдан тушган пулдан моддий харажатлар сарфи чегириб ташлангандан кейин қолган қисмидир.

Фойданинг мутлоқ миқдорини аниқлаш катта аҳамиятга эга бўлиб, иқтисодий рағбатлантириш жамғармасининг шаклланиш ҳажмига ҳам таъсир этади. Аммо фойданинг мутлоқ ҳажми корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ўзида тўла акс эттирмайди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида рентабелликни аниқлашда унинг мутлоқ кўрсаткичи билан бир қаторда нисбий кўрсаткичдан ҳам фойдаланилади. Бу кўрсаткич ўзида рентабеллик даражаси ва фойда нормасини ифода этади.

Рентабеллик даражаси фойданинг тўла таннархга бўлган нисбатини фоиздаги кўринишидир:

$$P_d = \frac{C_{\phi}}{T_r} \times 100 ;$$

Бу ерда: P_d -рентабеллик даражаси, %;

C_{ϕ} - соф фойда, сўм;

T_r - тўла таннарх.

Рентабеллик даражаси бир сўмлик сарфланган харажат эвазига қанча фойда олинганлигини кўрсатади. Аммо қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши фақат жорий харажатлар ҳисобига эмас, балки капитал маблағ ҳисобига ҳам амалга оширилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришида моддий харажатлар ҳам қатнашиб, уларни маҳсулот қийматига ўтган улушини ҳам ҳисобга олиш зарур. Шунинг учун ишлаб чиқариш рентабеллигини фақат жорий харажатлар ҳисобига эмас, балки моддийлашган (буюмлашган) харажатларга нисбатан ҳам аниқлаш зарур. Акс ҳолда рентабеллик даражаси сунъий равишда ошиб кетиши мумкин.

Шунинг учун рентабеллик даражаси ёки меъёри, фойдани ўртача йиллик ишлаб чиқариш фондлари қиймати ва айланма маблағлар йиғиндисига нисбати билан аниқланади:

$$P_m = \frac{\Phi}{A_{и/ч.ф.} + A_m} \times 100$$

Бу ерда: P_m - рентабеллик меъёри;

Φ – фойда, сўм;

$A_{и/ч.ф.}$ - асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати, сўм;

A_m - айланма маблағлар қиймати, сўм.

Ҳозирги вақтда рентабелликни таҳлил қилиш Ўзбекистон Республикасининг корхоналар банкротлиги ва санациялаш масалалари бўйича ҳукумат комиссияси томонидан тасдиқланган (1997 йил 17 апрел 4-сон қарори) ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги билан (1997 йил 30 май) келишилган ҳолда «Корхонанинг молиявий таҳлиliga доир услубий тавсияномалар» бўйича олиб борилади. Ушбу тавсияномада рентабелликнинг 5 та молиявий коэффициентлари келтирилган:

1. Маҳсулот сотишнинг рентабеллиги коэффициенти сотилган маҳсулот бирлигига қанча фойда тўғри келишини кўрсатади. Бу

кўрсаткич коэффициент нарх белгилаш сиёсатидаги ўзгаришларни ва хўжалик юритувчи субъектнинг сотилган маҳсулот таннархини назорат қилиб туриш қобилятини кўрсатади. Коэффициент динамикаси нархларни қайта кўриб чиқиш ёки моддий захиралардан фойдаланиш устидан назоратни зарурлигидан далолат беради. Унинг пасайиши турли сабабларга кўра корхона маҳсулотларига бозор талабининг пасайганлигини кўрсатади.

$$P_{\text{м.с.}} = \frac{\Phi_c}{T_r}$$

Бунда: Φ_c - сотишдан олинган фойда (зарар)
 T_r - тўла таннарх

Агар маҳсулот сотиш рентабеллиги коэффициенти ҳисобот даврида 0 дан кам қийматга эга бўлса, унда қишлоқ хўжалик корхонаси бу кўрсаткич бўйича зарар билан ишлайди деб ҳисобланади.

2. Активлар рентабеллиги ёки асосий воситалар ва оборотдан ташқари бошқа активларни рентабеллиги коэффициенти асосий воситалар ва оборотдан ташқари бошқа активлардан фойдаланиш самарадорлигини акс эттиради, яъни қишлоқ хўжалик корхонасининг молия хўжалик фаолиятида ишлатиладиган активлардан фойда ёки зарар кўрилиш даражасини кўрсатади:

$$P_{\text{ав.}} = \frac{C_\phi}{A_1}$$

Бу ерда: C_ϕ - солиққа тортишга қадар фойда(зарар)
 A_1 - узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, номоддий активлар, капитал маблағ сарфланмалар ва ҳоказо).

Активларнинг рентабеллиги коэффициенти агар ҳисобот даврида 0 дан кам қийматга эга бўлса, унда қишлоқ хўжалик корхонаси бу кўрсаткич бўйича зарар билан ишлайди деб ҳисобланади.

3. Хусусий капитал рентабеллиги коэффициенти корхона ёки тадбиркор, фермер ўз капиталидан фойдаланиш самарадорлигини кўрсатади. Коэффициент динамикаси корхона акциялари катировкаси даражасига таъсир кўрсатади. Бу коэффициент мулкдорлар инвестиция қилган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини белгилаш ва бу кўрсаткични ушбу маблағларни бошқа қимматли қозғаларга сарфлашдан олинishi мумкин бўлган даромад билан со-

лиштиришга имкон беради. Шунинг учун унинг пасайиши ҳам маҳсулотларга талабнинг пасайгани ва активларнинг ортиқча тўпланиб қолганлигидан далолат беради:

$$P_{x.k.} = \frac{C_{\phi}}{X_{k.k.}}$$

Бу ерда: $X_{k.k.}$ - хусусий капитал қиймати.

Агар хусусий капитал рентабеллиги коэффиценти 0 дан кичик бўлса, унда қишлоқ хўжалик корхонасининг фаолияти ушбу кўрсаткич бўйича зарар билан яқунланган ҳисобланади.

4. Перманент (узлуксиз) капиталнинг рентабеллик коэффиценти корхона фаолиятига сарфланган капиталдан (ўзининг ва қарзга олинган) фойдаланиш самарадорлигини акс эттиради.

$$P_{п.к.} = \frac{C_{\phi}}{\Pi_1 + X_{k.k.}}$$

Бунда: Π_1 - ўз манбалари (устав капитали, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда ва ҳоказо), баланс пассиви I-бўлими якуни.

Агар перманент капитал рентабеллиги коэффиценти 0 дан кичик бўлса, корхона ушбу кўрсаткич бўйича иқтисодий ночор ҳисобланади.

5. Капитал умумий айланувчанлигининг рентабеллик коэффиценти корхона бутун капиталининг айланиш тезлигини акс эттиради. Унинг ўсиши корхона маблағлари айлануви жадаллашганлигини ёки нархларнинг инфляцияцион ўсишини кўрсатади:

$$P_{k.y.a.} = \frac{T_n}{Б.Я.}$$

Бу ерда: T_n – пул тушуми;

Б.Я. – баланс якуни.

Агар капитал умумий айланувчанлигининг рентабеллиги коэффиценти 0 дан кичик бўлса, у ҳолда корхона ушбу кўрсаткич бўйича иқтисодий ночор ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш омиллари ва резервлари. Қишлоқ хўжалигида иш юритаётган хўжаликларнинг асосий мақсади олинган фойда миқдорини мунтазам кўпайти-

ришга эришишдир. Фойда миқдорини кўпайтириш осон иш эмас. У бозор иқтисодиёти қонунларидан қай даражада фойдаланганлик ҳолатига боғлиқ.

Фойда миқдорини кўпайтириш асосида ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш омилларини қидириб топиш, уларни ҳаракатга солиш ва бу асосида ишлаб чиқаришни мунтазам ривожлантиришга эришиш ҳозирги иқтисодий ислоҳотларнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишга таъсир этувчи объектив ва субъектив омиллар мавжуд.

Объектив омилларга: ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш, ишлаб чиқаришнинг технология даражаси, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш ҳолати, кадрлар билан таъминланиш ва улардан фойдаланиш даражаси ва бошқаларни киритиш мумкин.

Субъектив омилларга: баҳолар даражаси, об-ҳаво, тупроқ, сув ва меҳнат ресурслари билан таъминланиши ва бошқаларни киритиш мумкин.

Бу омилларга риоя қилиш бозор иқтисодиёти ҳамда иқтисодий ислоҳот талаблари асосида ишлаб чиқаришни ривожлантириш шарт-шароитларини яратиб беради.

23-боб. Сервис ва лизинг хизматларини ташкил этиш

23.1. Сервис хизматини ташкил этиш

Қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатиш тизимини бозор иқтисодиёти қонунлари асосида такомиллаштириш йўналишида сезиларли амалий ишлар қилинди. Жумладан 1995 йилдан бошлаб республикамизнинг ҳар бир вилоят, туманларида Давлат акциядорлик жамияти Машина-трактор парклари (МТП) ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 10 мартдаги 106-сонли қарорига асосан Муқобил МТП лар ташкил этилди. Ҳозирда бундай МТП ларининг фаол ишлаши кузатилмоқда.

Бироқ қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган моддий-техника воситаларининг баъзи бир қисмлари ва турлари Республикада ишлаб чиқарилсада, катта қувватдаги тракторлар қишлоқ хўжалик машиналари ва энг зарур эҳтиёт қисмлар, хорижий мамлакатлар, жумладан АҚШ, Россия, Украина ва Белоруссиядан келтирилиши бир қанча муаммолар пайдо қилмоқда. Хусусан ушбу техника воситалари нархларининг тўхтовсиз ўсиб бориши, давлатлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни изга тушмаганлиги туфайли хўжаликларда зарур бўлган техника воситаларини етказиб бериш имкони чегараланмоқда.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларининг шаклланиш ва тармоқ моддий-техника таъминоти тизимида иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ижара асосида ташкил қилинган лизинг тадбиркорлик фаолияти муҳим аҳамият касб этади.

АСМ тармоқларида лизингни ривожлантириш қишлоқ хўжалик корхоналаридаги мавжуд молиявий қийинчиликларни бартараф этиш, ишлаб чиқаришни янги технология ва замонавий техникалар билан қуроллантиришга имконият яратади.

Лизинг тизимини республикада шакллантириш борасида Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» ги қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 27 февралдаги 111-сонли «ЎзКейсагролизинг» ўзбек-америка қўшма лизинг компаниясини тузиш тўғрисида»ги, 1999 йил 30

октябрдаги «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» акциядорлик лизинг компаниясини тузиш тўғрисида»ги ва 2000 йил 2 ноябрдаги «Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги вақтда АСМ тармоқларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш йўлида «Ўзбекилизинг Интернетшнл» акциядорлик жамияти, «ЎзКейсагролизинг» қўшма лизинг компанияси, «Банк-лизинг» ва «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» компаниялари фаолият кўрсатмоқда. Давлат буюртмасига асосан «Ўзагроماشсервис» уюшмасига 824 та «Кейс-2166» ғалла ўриш комбайни, 1157 та «Магнум» русумли ҳайдов тракторлари ва бир неча ўнлаб «Кейс-2022» русумли пахта териш машиналари лизинг асосида берилди ва улар қийматини тўлаш шартномага асосан босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Аммо бугунги кунда АСМ тармоқларида лизинг тизимидаги ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар замон талабларига жавоб бермайди, лизингга берилган қишлоқ хўжалиги техникалари, маҳсулотларни қайта ишловчи асбоб-ускуналари нархлари ошиши уларнинг эскиришининг ҳисоблаш услубларидаги номутаносибликлар қишлоқ хўжалигида муаммолар пайдо қилмоқда.

Қишлоқ хўжалигида амалга ошириладиган иқтисодий ислохотларнинг жадал суръатда давом этиши кўп жиҳатдан тармоқларнинг техника-технология ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари билан таъминланиши, хом-ашё сифатида сотиладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёр маҳсулот ҳолига келтириб сотиш мақсадида қайта ишлаш корхоналарини ташкил этиш, ҳамда турли мулкчилик шароитларида фаолият кўрсатувчи хўжалик субъектларига барча йўналишлар бўйича сервис хизматини самарали ташкил этишга боғлиқ.

Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш ва хўжалик юритишнинг турли шакллари вужудга келиш шароитида мавжуд техника воситаларидан самарали фойдаланиш ўз навбатида бозор инфраструктурасини шакллантириш, хизмат кўрсатиш бўлимларини ташкил қилиш ҳамда уларнинг фаолиятини такомиллаштиришни тақозо қилади. Шунингдек қишлоқ хўжалик корхоналарининг молиявий аҳволини қониқарсизлиги, моддий техника ресурслари ва ускуналар нархларининг юқорилиги туфайли фермер ва бошқа хўжалик фаолиятини амалга оширувчи субъектлар техника ва ускуналарни сотиб олиш ва улардан унумли фойдаланиш имкониятига эга эмаслар. Бу эса муқаррар равишда моддий техника базаси билан таъминлаш, уларга хизмат кўрсатиш тизимларини тубдан ислоҳ қилиш асосида,

тармоқларда бозор муносабатлари тизимини ривожлантириш зарурлигини таъқоз қилади. Мулкчилик ва хўжалик юриштининг турли шакллари вужудга келар экан, мавжуд имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш, мулк эгаларининг хўжалик юришти, уларни бошқариш шакли ўзгара бориб, ҳар бир мулк субъекти ўз манфаатини тушиниб етган ҳолда, хўжалик фаолиятини амалга ошириши ҳамда зарур бўлган ресурслар билан таъминлаш борасида янги усулларни ишга солади.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни оқилона ташкил этиш ва бошқариш, ундаги мавжуд моддий техника таъминотининг ташкилий шакллари ислох қилинишига олиб келади. Ушбу муаммони ижобий ҳал этилиши маҳсулот етиштириш ҳажмини кўпайтиради ва таннархини арзонлаштиради. Натижада хом-ашё сифатида арзон баҳоларда сотилаётган маҳсулотларни тайёр ҳолга келтириб сотишда қўл меҳнатини камайтираш ва меҳнат унумдорлигини ошириш билан боглиқ бўлган бир қатор янги бозор институтлари яратилади. Бундан кўзда тутилган мақсад қишлоқ хўжалиги лизинг тизимини яратиш ва уни такомиллаштиришдан иборатдир. Лизинг – бу ижара муносабатларини алоҳида бир тури бўлиб унда келишувчи тарафлардан бири (лизинг берувчи) иккинчи томон (лизинг олувчи) нинг топшириғига биноан лизинг олувчига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун, учинчи бир тарафдан (сотувчи) лизинг объектини шартнома шартларида белгиланган қийматларда сотиб олишидир. Бунда лизинг объектига эгалик ҳуқуқи токи у лизинг олувчи томонидан тўлиқ сотиб олингунга қадар лизинг берувчига тааллуқли бўлади. Молиявий жиҳатдан лизинг объектига бўлган эгалик ҳуқуқи, агар барча тўловлар тўлиқ ҳажмда амалга оширилган бўлса, шартнома муддати тугамасдан туриб ҳам лизинг олувчига ўтиши ҳам мумкин.

23.2. Лизинг хизматини амалга ошириш тизими

Ўзбекистон Республикасида лизинг компанияларини ташкил этиш, уларнинг фаолиятини такомиллаштириш ҳамда лизинг операцияларини амалга ошириш тартибини бир тизимга келтириш мақсадида 1999 йилнинг 14 апрелида «Лизинг тўғрисида» ги қонуни қабул қилиниб, у қишлоқ хўжалигида турли мулк шаклига асосланиб фаолият кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг янги техника, технология, бино, иншоот ва бошқа турдаги асосий воситаларга нисбатан ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Лизинг тўғрисидаги қонун ҳужжатлари лизингни амалга ошириш пайтида юзага келадиган муносабатларни тартибга солади. Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида «Лизинг тўғрисида» ги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, у ҳолда халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Қонунга биноан амалга ошириладиган барча турдаги лизинг операциялари бўйича ёзма равишда шартномалар тузилади. Лизингга олувчи жисмоний шахс бўлган ҳолларда эса лизинг шартномаси нотариал тасдиқланиши лозим.

Лизинг операцияларининг субъектлари ўртасида тузиладиган шартномаларда қуйидагилар акс эттирилиши талаб этилади:

- лизинг объектининг тавсифи;
- шартноманинг умумий суммаси;
- томонларнинг лизинг объектини олиш ва бериш билан боғлиқ бўлган ўзаро мажбуриятлари;
- лизинг объектини етказиб бериш, монтаж қилиш ва фойдаланишга топшириш тартиби;
- лизинг объектларидан фойдаланиш, уларга қараш ва таъмирлаш юзасидан томонларнинг мажбуриятлари;
- шартноманинг амал қилиш муддати.

Айрим ҳолларда шартнома субъектларининг келишувига биноан лизинг шартномаларига қўшимча равишда қуйидаги шартлар киритилиши мумкин:

- лизинг объектини сотиб олиш тартиби ва муддатлари;
- лизинг шартномасини ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби ва тамойиллари;
- лизинг объектини суғурта қилиш тартиби;
- форс мажор ҳолатлари;
- лизинг субъектлари томонидан лизинг шартномаси шартларига риоя этилишини назорат қилиш тартиби.

Имзоланган лизинг шартномасини ўзгартириш ва бекор қилиш, агар қонун ҳужжатларида ва шартномада бошқа тартиб назарда тутилмаган бўлса, тарафлар келишувига биноан амалга оширилиши мумкин.

Қабул қилинган «Лизинг тўғрисида» ги қонуннинг 11, 12 ҳамда 13-моддаларида лизинг субъектларининг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари акс эттирилган бўлиб, унга асосан лизинг шартномаси бўйича мол-мулкни олиш ва уни лизинг олувчига эгалик қилиш ҳамда фойдаланиш учун бериш, лизинг объектини (агар шартномада шундай

шартлар назарда тутилган бўлса) сақлаб туриш, таъмирлаш, унга техник хизмат кўрсатиш бўйича лизингга олувчи олдида ўз зиммасига олган мажбуриятларни ўз вақтида тўлиқ бажариш каби мажбуриятлар эга бўлса, унинг ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат:

- лизинг олувчининг, лизинг объектидан қандай шароитларда фойдаланаётганлигини ва уни белгиланган мақсадларга мувофиқ ишлатаётганлигини лизинг шартномаси шартларига ҳамда қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ назорат қилиш;

- лизингга олувчининг розилиги билан лизинг объекти ва унинг сотувчисини танлаш;

- қонун ҳужжатларида ҳамда лизинг шартномасида назарда тутилган ҳолларда ва тартибда лизингга олувчидан лизинг объектини олиб қўйиш;

- лизингга олувчи лизинг шартномасини жиддий тарзда бузган тақдирда барча лизинг тўловларини муддатидан илгари тўлашни, ёхуд етказилган зарарни ундириб ёки лизинг объектини қайтариб олган тақдирда шартномани қайтиб олишни талаб этиш.

Агар лизинг объекти, лизингга берувчининг айби билан етказиб берилмаган бўлса ёки лизинг шартномаси шартларига номувофиқ бўлса, лизингга берувчи лизингга олувчининг розилиги билан ўзи лозим топган даражада бажармаган лизинг шартномаси шартларини тузатиб беришга ёки лизингга олувчига бошқа лизинг объектини таклиф этишга ҳақли.

Ўз навбатида лизингга олувчига лизинг объектини қабул қилиб олиш, ундан фойдаланиш, уни шартнома шартларига мувофиқ сақлаб туриш, лизинг тўловларини ўз вақтида тўлаб туриш ҳамда лизинг шартномасида бошқача тартибда белгиланмаган бўлса, лизинг объектини ўз ҳисобидан таъмирлаш ва сақлаш харажатларини қоплаш каби мажбуриятлар юкланган. Шунингдек, лизинг шартномаси бекор қилинган ҳолларда лизингга олувчи лизинг объектини лизинг берувчидан қандай ҳолатда олган бўлса, шундай ҳолатда меъёрида эскириш ва тарафларнинг келишувидан шартлашилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда қайтариши шарт.

Лизингга олувчининг бошқа лизинг субъектларига нисбатан юқорида қайд этилган мажбуриятлари билан бир қаторда маълум ҳуқуқларга эга бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- лизинг объекти ва сотувчисини мустақил танлаш;

- лизингга берувчидан лизинг шартномаси шартларини бажармаганлиги туфайли етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилиш;

– сотувчига лизинг объекти олди-сотди шартномасидан келиб чиқиб, талабларни инobatга олган ҳолда унинг сифати, бутлиги, топшириш муддати, кафолатли таъмирлаш ва ҳоказолар хусусида талаблар қўйиш;

– лизинг объекти етказиб берилмаган тақдирда, тўлиқ етказиб берилмаган, етказиб бериш муддати ўтказиб юборилган ёки сифати талаб даражасида бўлмаганда лизинг объектидан воз кечиш ва шартномани бекор қилинишини талаб этиш;

– лизинг шартномаси муддатидан олдин бекор қилинган ҳолларда, бўнак сифатида тўланган тўловлар ва бошқа харажатларни лизинг объектидан фойдаланиш даврида олинган фойданинг қийматини чегириб ташлаб, ўзига қайтариб беришини талаб қилиш.

Қабул қилинган «Лизинг тўғрисида»ги қонунга биноан, агар лизинг шартномасида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчининг лизингга олувчига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари лизинг берувчига нисбатан ўрнатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларидек бўлади. Бунда лизингга олувчи лизинг объекти олди-сотди шартномасини бекор қилиш ҳуқуқига эга эмас.

Лизинг объекти билан боғлиқ барча хавфлар, шу жумладан унинг тасодифий йўқолиши ёки тасодифан бузилиши, ўғирланиши, барвақт эскириши ёки эскириш хавфлари лизинг шартномасида назарда тутилган тартибда лизингга олувчига ўтади. Хавфлар мулк лизингга олувчига ўтган дақиқадан эътиборан лизингга олувчи лизинг объекти ҳар қандай тарзда йўқотилиши ёки шикастланиши учун лизинг шартномаси амал қиладиган муддат давомида жавобгар бўлади.

23.3. Лизинг хизматини моҳияти, турлари ва ўзига хос хусусиятлари

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларнинг амалга оширилиши, турли шаклдаги мулкчилик субъектларининг фаолият кўрсатиши ҳамда уларнинг майдалашуви техника, технология ва бошқа турдаги меҳнат воситалари билан уларни таъминлаш ҳамда инвестиция жараёнларини молиялаштириш манбаларини излаб топиш каби муаммоларни келтириб чиқармоқда. Қайд этилган муаммоларни ҳал қилишнинг бир нечта йўналишлари мавжуд бўлиб, улардан бири лизинг хизмати ҳисобланади.

Лизинг – бу капитал қўйилмаларини молиялаштиришнинг ўзига хос шакли бўлиб, мулкларни ижарага олиш шакли билан ўхшашлик

томонларга эга. Иқтисодий муносабатларнинг ижара шаклида, мулкни ижарага олувчи, мулк эгасига ёки молия муассасасига истеъмол қилинган қийматни, ижара фоизини ва банк тўловини тўлаб боради. Лизинг шаклида эса мулкдан фойдаланувчи бир вақтнинг ўзида, ҳам техника воситаси ёки ускуналарни харид қилишни, ҳам харидни молиялаштиришни амалга оширади.

Лизинг вақтинча бўш турган ёки жалб қилинган молиявий маблағлар эвазига сармоя қўйиш бўлиб, бунда лизинг берувчи муайян сотувчидан шартномада кўзда тутилган мулкни сотиб олиб, унинг эгаси бўлади ва бу мулкни лизинг хизматчисидан ҳақ олиб вақтинча фойдаланишга беради. Сармоя қўйишнинг бошқа усулларига қараганда лизингнинг асосий афзаллиги шундаки, тадбиркорлар асосий фондларни сотиб олиш учун зарур бўлган молиявий маблағларнинг бир қисмигагина эга бўлиб туриб, ишини бошлайверади.

Лизинг, тадбиркорлик фаолиятининг янги соҳаси ҳисобланиб, у дастлаб 50-йилларда Ғарбий Европадаги бир қатор мамлакатларда пайдо бўла бошлади. Ўтган давр мобайнида лизинг операциялари катта ҳажмда ўсди. Масалан, агар 60-йиллар ўрталарида АҚШ да амалга оширилган лизинг операцияларининг қиймати 1 млрд. долларни ташкил этган бўлса, ҳозирги кунга келиб унинг ҳажми 270 млрд. долларни ташкил қилади.

Лизинг ўзида машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш иншоотларини қўллашда, махсуслаштирилган молиявий (лизинг) фирмалар, компаниялар воситасида капитал қўйилмаларни молиялаштиришнинг махсус шакларини ифодалаб, учинчи шахс учун буюмларга нисбатан мулккий ҳуқуқни яратиб беради.

Тадбиркорлик фаолияти учун фойдаланиладиган ҳар қандай ашёлар, шу жумладан, корхоналар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари ва бошқа кўчмас мулк лизинг объектлари бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган қонунга биноан ер участкалари ва бошқа табиат объектлари, шунингдек эркин муомалада бўлишни қонун ҳужжатлари билан тақиқланган ёки муомалада бўлишини алоҳида тартиби белгиланган мол-мулк лизинг объектлари бўлиши мумкин эмас.

Халқаро амалиётда лизинг муносабатларини амалга ошириш муддатларидан келиб чиққан ҳолда у қуйидаги турларга бўлинади:

- Қисқа муддатли (рентинг ёки чартер) – бир йилгача бўлган муддат;

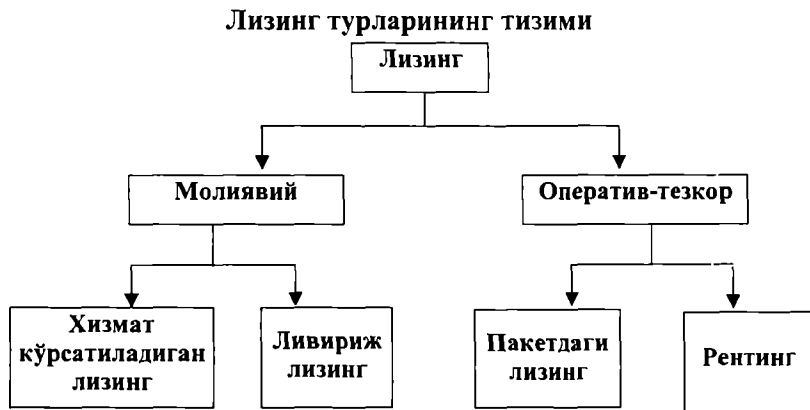
- Ўрта муддатли (хайринг) – бир йилдан уч йилгача;

- Узоқ муддатга – уч йилдан ошиқ муддатга.

Тижоратда амалга ошириладиган лизинг операцияларининг турлари кўп бўлишига қарамасдан улар, моҳиятига кўра асосан икки турга бўлиниб, биринчиси – ижарага олинаётган асосий фондлар қиймати тўла қопланадиган лизинг бўлса, иккинчиси - тўла қопланмайдиган лизинг туридир.

Асосий воситалар қийматини тўла қопламайдиган лизинг – оператив лизинг деб аталади. Бу ҳолда лизинг берувчининг ускуна сотиб уни гарови билан боғлиқ харажатлари лизинг муддати мобайнида тўла қопланмайди, чунки шартноманинг амал қилиш муддати ускуна ишлашининг меъерий муддатидан қисқади. Таъкидлаш керакки, лизинг берувчи, объектни вақтинча фойдаланишга бир неча марта берар экан, шунга мувофиқ тарзда талаб бўлмаганида унинг қолдиқ қийматини қоплашдаги таваккалчилик бир неча мартага ортади. Оператив лизингга ускунанинг техникавий гарови, тузатиш, суғурта мажбуриятлари лизингга берувчининг зиммасига тушади.

31-жадвал

Ижарага бериладиган асосий воситалар қиймати тўла қопланадиган ҳоллардаги лизинг – молиявий лизинг деб аталади. Ускунани вақтинча фойдаланишга берилаётган муддати, шу ускуна қийматининг тўла ёки катта қисми ишлатилиши ва ёйилиш (амортизация) муддатига яқинлашиб қолади. Шартнома муддати мобайнида лизингга берувчи тўловлар ҳисобидан, мулкнинг бутун қийматини қайтариб олади. Молиявий лизингга одатда, ускунанинг ёки техниканинг гарови, тузатиш, суғурта мажбуриятлари лизинг олувчи зиммасида бўлади.

Моҳиятига кўра амалга ошириладиган молиявий лизинг тури ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- лизинг шартномасининг муддати тугагач, лизинг объекти, қолдиқ қиймат бўйича лизингга олувчининг кўлига ўтади;
- лизинг шартномаси муддатида лизинг объектининг хизмат муддатини 80 фоиздан ортиғи ёки лизинг шартномаси муддати тугагач, лизинг объектининг қолдиқ қиймати унинг бошланғич қийматининг 20 фоиздан камини ташкил этади;
- лизингга олувчи тадбиркор, фермер лизинг объектини қатъий белгиланган ёки лизинг шартномаси муддати тугаганда аниқланадиган нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга;

Ўз навбатида тузиладиган молиявий лизинг шартномалари уч турга бўлинади:

1. Хизмат кўрсатиладиган лизинг – молиявий лизинг бўйича тузиладиган шартнома билан бир қаторда лизинг объектини ўрнатиш, техник ҳолатини назорат қилиш, жорий ҳамда капитал таъмирлаш ишларини амалга ошириш бўйича пудратчилар билан кўшимча шартнома тузилади;

2. Ливреж лизинг – лизинг объекти қийматининг катта қисми учинчи томон (инвесторлар) маблағи ҳисобидан қопланиб, шартнома муддатининг биринчи ярмида объектни эскириш (амортизация) суммаси ҳамда олинган ссуда маблағлари учун фоиз тўловлари тўлаб борилади;

3. «Пакетдаги» лизинг – лизингнинг бу тури фойдаланишга топширилган бино ва иншоотлар қиймати кредит маблағлари ҳисобидан қопланган ҳолларда кўлланилади.

Шунингдек лизинг операциялари амалга ошириладиган бозор секторига қараб қуйидагиларга бўлинади:

- ички лизинг (битимнинг барча вакиллари, бир мамлакат вакиллари бўлган ҳолларда):
- ташқи ёки халқаро лизинг (лизингга берувчи ва лизингга олувчи турли мамлакатларнинг вакиллари бўлган ҳолларда).

Ҳаракатдаги ҳар бир мулк лизинг объекти бўлиши мумкин, бозорда эркин сотилиши таъқиқланган мулклар бундан мустаснодир. Лизинг битимида одатда бир нечта субъект иштирок этиб, улар қуйидагилардан иборат:

- мулкни сотувчи (ускуна чиқараётган завод, унинг диллери ёки дистрибьютори);

– лизингга берувчи (мамлакатдаги ёки хориждаги лизинг компанияси);

– лизингга олувчи (тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун ускуна керак бўлган жисмоний ёки ҳуқуқий шахс);

– лизинг компаниясини ускуна сотиб олиши учун уни маблағ билан таъминлаётган банк (ёки бошқа кредит муассасаси);

– лизингга берувчининг мулкни сугурта қилувчи, шунингдек ускуна сотиб олиш учун лизингга берувчига берилаётган кредитларни қайтара олмаслик ёки ҳақ тўламаслик таваккалчилигидан сугурта қилувчи сугурта компанияси.

Дунё тижорат амалиётида лизинг операцияларининг амалга ошириш бўйича жаҳон тизими мавжуд бўлиб, унинг биринчи босқичида, лизингга олувчи лизинг компаниясига зарур ускуналарни етказиб беришини сўраб мурожаат қилади ва у билан лизинг шартномаси тузади. Иккинчи босқичда, лизингга берувчи лизингга олувчига ўз пулига ёки қарзга олган кредит пулига мулк сотувчидан харид қилган ускунани топширади. Лизингга мол олувчи ўз-ўзидан бир қанча устунликларга - имтиёзларга эга бўлиб қолади, чунончи:

▪ корхона мулкига солинадиган солиқ миқдори камаяди, чунки лизинг объектлари қиймати лизинг шартномаси муддати тугаб, мулк унинг ихтиёрига ўтгандан кейингина мулкни ўз баланси активида акс эттиради. Бунгача ўша қиймат лизинг берувчининг балансида туради;

▪ фойда солиғи миқдори камаяди, чунки лизинг тўловлари маҳсулот таннархига кирадиган харажатдир. Бундан ташқари, лизинг олувчида бухгалтерия ҳисоби соддалашиб, солиқнинг бир қисмини тўлаш ва қарзни ҳисоблаш лизинг компанияси зиммасида бўлади;

▪ лизинг мулкни сотувчи, лизинг операцияларида қатнашар экан, маҳсулот ишлаб чиқаришни қайтадан бошлашга, ҳатто уни кенгайтириш имкониятига эга бўлади, ҳамда маҳсулот сотишдан ва лизинг ускунасига эҳтиёт қисмлар сотишдан, бу ускуналарга сервис хизмати кўрсатишдан ва уни такомиллаштиришдан даромади ортади.

Қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган аграр иқтисодий сиёсат, энг аввало тармоқ ишлаб чиқаришида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, хўжаликларни иқтисодий мустақиллик асосида маҳсулот ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотиш жараёнларида кооперация тизимини шакллантириш билан бир қаторда агросервис хизмати

кўрсатиш тизимини ҳамда хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида моддий техник таъминоти муносабатларини такомиллаштиришга катта эътибор берилмоқда. Республика ҳукумати қарорига мувофиқ 1999 йилнинг октябр ойида «Ўзқишлоқхўжаликмашлининг» ҳиссдорлик компаниясининг ташкил этилиши бунга яққол мисол бўлади. «Ўзқишлоқхўжаликмашлининг» компаниясини ташкил этишдан асосий мақсад жойларда техникага бўлган талаб бўйича маркетинг тадқиқотларини олиб бориш ва умумлаштириш, лизингга олиш истагида бўлган хўжалик субъектлари билан тегишли ҳужжатларни расмийлаштириш ҳамда лизинг шартномаларини тузиш, лизингга берилган техниканинг тўла бутланганлиги ва тўғри ишлатилишини назорат қилишни амалга оширишдан иборат.

Қишлоқ хўжалигини самарали замонавий қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлашни рағбатлантириш, етакчи хорижий компаниялар иштирокида қишлоқ хўжалиги машинасозлигини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни шакллантириш, қишлоққа етказиб берилаётган тракторлар ва ўрим-йиғим техникаси учун ҳисоб-китоб қилиш механизмининг янада такомиллаштиришда Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2000 йил 2 ноябрда «Қишлоқни Лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора - тадбирлари» тўғрисидаги қарорининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Мазкур қарорга биноан 2001-2007 йилларда «Ўзқишлоқхўжаликмашҳолдинг» компанияси корхоналари томонидан илгор чет эл компаниялари билан ҳамкорликда ишлаб чиқарилган замонавий қишлоқ хўжалиги техникасининг лизингга олувчиларга 7 йиллик муддатда қуйидаги шартлар асосида етказиб берилиши белгиланган:

- тракторлар ва ўрим-йиғим техникаси қийматининг 15 фоизи ҳисобидан машина-трактор паркларининг ҳудудий бирлашмалари, муқобил машина-трактор парклари, қишлоқ хўжалиги кооперативлари ва фермер хўжаликларига ўз маблағлари ҳисобидан тўланади;

- транспортлар ва ўрим-йиғим техникаси қийматининг 85 фоизи «Ўзқишлоқхўжаликмашлининг» компанияси томонидан унга Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигининг техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб - қувватлаш жамғармаси қарзи асосида берадиган маблағлар ҳисобига таъминлайди.

Лизингга олувчиларнинг иқтисодий манфаатларини янада ҳимоялаш мақсадида қабул қилинган қарорда техника бутун лизинг

муддати давомида мулкий таваккаллар суғурта полиси мавжуд бўлгандагина лизингга олувчига етказиб берилиши назарда тутилган. Шунингдек лизинг компанияси даромадининг (маржа) имтиёзли ставкаси Марказий банк томонидан қайта молиялаштириш ставкасининг ярми миқдорида белгиланганлиги лизингга олувчиларга яратилган қўшимча имтиёз ҳисобланади. Қабул қилинган қарорга асосан лизингга олувчиларга техникага эга бўлиши борасида катта имкониятлар яратилиши билан бир қаторда иқтисодий жиҳатдан бир қанча имтиёзлар ҳам яратилади. Масалан: шартли равишда бир техниканинг нархини 5 млн. сўм деб олайлик. Қишлоқ хўжалиги корхонаси ана шу маблағнинг 15 фоизини ёки 750 минг сўмни ўз маблағлари ҳисобидан тўлайди, қолган 85 фоизини, яъни 4 млн 250 минг сўмини банк томонидан йиллик 24% миқдорида жалб қилинган узоқ муддатли (7 йиллик) кредит ҳисобидан олади. Шунда қишлоқ хўжалиги корхонасининг 7 йил мобайнида банкка қайтарадиган маблағи 7947500 (кредитнинг асосий суммаси ҳисобланган 4250000 сўм, ҳисобланган фоизлар 3697500) сўмни ташкил этади. Натижада техниканинг умумий нархи 8697500 (аванс 750000 сўм, банкка қайтариладиган маблағ 7947500 сўм) сўмни ташкил этади. Агар у техникани лизинг компаниясидан лизинг шартларида 7 йил муддатга йиллик 12 фоиз миқдорида оладиган бўлса, ана шу даврда лизинг компаниясига қайтариладиган маблағ 6098750 (лизинг суммаси 4250000 сўм, ҳисобланган фоизлар 1848750 сўм) сўмга тенг бўлади. Техниканинг умумий нархи эса 6848750 (аванс 750000, лизинг компаниясининг қайтариладиган маблағ 6098750 сўм) сўмни ташкил этади. Бошқача айтганда, банк кредитига нисбатан, молиявий лизинг туфайли 1848750 сўм иқтисод қилинади. Шу билан бирга қишлоқ хўжалиги корхонаси узоқ муддатли кредит олиш мақсадида банкларга мурожат қилмайди. Бу лизинг олувчилар учун молиявий лизингнинг кредитга нисбатан афзаллигини яққол кўрсатиб турибди.

«Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» акциядорлик лизинг компанияси ва унинг филиаллари томонидан буюртмаларни кўриб чиқиш ва қишлоқ хўжалиги техникасини молиявий лизингга беришнинг вақтинчалик тартиби белгиланган бўлиб, унга мувофиқ қишлоқ хўжалиги техникасини лизингга олиш истагида бўлган хўжалик субъектлари, ўрнатилган намуна асосида қуйидаги ҳужжатларни расмийлаштиришлари талаб қилинади:

– қишлоқ хўжалик техникасини молиявий лизингга олиш буюртмаси;

– таъсис ҳужжатларининг нусхаси (корхонанинг устави, статистик орган рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги гувоҳномаси);

– лизингга олувчининг охириги ҳисобот чорак (йили) даги солиқ инспекцияси томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси, иловалари билан биргаликда (дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақида маълумот, хизмат кўрсатувчи банкдан ссуда қарзлари ҳақида маълумотнома);

– техникани молиявий лизингга олиш даврида техник-иқтисодий асослаш;

– сугурта полиси (Эксперт кенгашининг ижобий қарори қабул қилинганидан сўнг);

– зарурият бўлганда банк қафолат хати ёки учинчи шахс кафилиги шартномаси;

– зарурият бўлганда лизингга олувчининг молиявий ҳолатини чуқурроқ ўрганиб чиқиш мақсадида дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ёйма рўйхати, асосий воситаларнинг таркиби, ўз маблағлари ҳисобига бошқа ёки шўъба корхоналар ташкил этишдаги иштироки ҳақидаги маълумотлар.

Лизингга олувчи томонидан қайд этилган ҳужжатлар тўплами белгиланган тартибда расмийлаштирилиб, «Ўзқишлоқхўжалиқмаш-лизинг» компаниясининг филиалига тақдим этилиши талаб қилинади. Филиал тақдим этилган ҳужжатларни кўриб чиқиб, лизингга олувчининг молиявий-иқтисодий аҳволи ҳақида хулоса тайёрлайди ва уни филиалнинг Эксперт кенгашига кўриб чиқиш учун тақдим этади. Филиалнинг Эксперт кенгашига молиявий лизингни амалга ошириш бўйича ижобий қарор қабул қилинган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси ажратадиган маблағлар ҳажми ва сотувчининг лизингга бериладиган техникани ишлаб чиқариш муддатидан келиб чиққан ҳолда лизингга олувчи билан компания ва сотувчи ўртасида молиявий лизинг тўғрисидаги шартнома тузилади.

Молиявий лизинг шартномасининг умумий қиймати лизинг қийматларининг фоизларини ҳисобга олган ҳолда аниқланиб, лизинг тўловлари ҳисоб-китоб жадвалида кўрсатилган миқдор ва муддатларда лизингга олувчи томонидан тўлаб борилиши шарт. Лизинг тўловлари ўз вақтида амалга оширилмаган ҳолларда, муддати ўтказиб юборилган қийматдан ҳар бир кечиктирилган кун учун ли-

зинг олувчи 0,2 фоиз миқдорда жарима (пеня) тўлаши кўзда тутилган.

Техникага мулк ҳуқуқи лизингга берувчи номидан сақланган ҳолда лизингга олувчига қабул қилиб олиш – топшириш далолатномаси асосида қабул қилиниб, ушбу далолатнома имзолангандан сўнг (лизингга берувчи, лизингга олувчи ва сотувчи), лизинг битими амалга ошган деб саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон», 2002.
2. Ўзбекистон Республикаси Қонуни «Мулкчилик тўғрисида». Т. «Адолат». 1991.
3. Ўзбекистон Республикаси Қонуни «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида».
4. Ўзбекистон Республикаси Қонуни «Тадбиркорлик тўғрисида». 15.02.1991. Т. 1991.
5. Ўзбекистон Республикаси Қонуни «Ижара тўғрисида». 19.11.1991. Т. 1991.
6. Ўзбекистон Республикаси Қонуни «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида». 25.04.1996. Т. 1996.
7. Ўзбекистон Республикаси Қонуни «Қишлоқ хўжалик корхоналари санацияси тўғрисида». 20.01.1998. Т.1998.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси». 30.04.1998. Т. 1998.
9. Ўзбекистон Республикасининг "Меҳнат кодекси". Т.1998.
10. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни «Фермер хўжалиги тўғрисида» (янги таҳрири). 26.08.2004. Т. 2004.
11. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни «Деҳқон хўжалиги тўғрисида». 30.04.1998. Т.1998.
12. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни «Қишлоқ хўжалиги Кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида». 30.04.1998. Т.1998.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни амалга оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». 02.01.1992.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори «Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш тадбирлари ҳақида». 09.01.1993.
15. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 1998-2000 йилларга мўлжалланган «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш Дастури». Т. 1998.
16. Ўзбекистон Республикасининг Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган «Мулкий пай асосида қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тузиш бўйича услубий тавсиялар». Т. «Ўқитувчи». 1998.
17. Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. «Шарқ» нашриёт матбаа концерни бош таҳририяти. 1-2 китоб. Т. 1998.
18. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари". 1-китоб. 1999.
19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони «Қишлоқ хўжалиги ислохотларини чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида». «Халқ сўзи». 24.03.2003.
20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида». «Халқ сўзи». 27.10.2003.

21. Каримов И.А. «Ўзбекистон келажаги буюк давлат». Т. «Ўзбекистон». 1992.
22. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари». Т. «Ўзбекистон». 1993.
23. Каримов И.А. «Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли». Т. «Ўзбекистон». 1993.
24. Каримов И.А. «Дехқончилик тараққиёти – фаровонлик манбаи». Т. «Ўзбекистон». 1994.
25. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Т. «Ўзбекистон». 1994.
26. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида». Т. «Ўзбекистон». 1995.
27. Каримов И.А. «Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т. «Ўзбекистон». 1996.
28. Каримов И.А. «Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи». Т. «Ўзбекистон», 1998.
29. Каримов И.А. «Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз». Т. «Ўзбекистон». 1999.
30. Абдуллаев Ё. «Бозор иқтисодиёти асослари». Т. «Меҳнат». 1996.
31. Абдурахмонов К. «Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш». Т. 1997.
32. Абдурахмонов К.Х., Муртазев Б.Ч. «Меҳнат бозори» (ўқув қўлланма). Т. ТДИУ. 1999.
33. Абдурахмонов К.Х. ва бошқалар «Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси». Т. «Ўқитувчи». 2001.
34. «Амалий иқтисодиёт». Т. «Шарқ». 1996.
35. Жўраев А. «Янги босқичнинг янги талаблари». «Иқтисод ва ҳаёт» журнали. №8-9. 1995.
36. Жўраев А. «Қишлоқ ва иқтисодий ҳаёт». Т. 1992.
37. Жўраев Ф. "Қишлоқ хўжалик корхоналарида ижара пудратини ташкил этиш". С. 1991.
38. Жўраев Ф. «Развитие каракулеводство в новых условиях хозяйствования». Т. «Меҳнат». 1991.
39. Жўраев Ф., Рахмонов Д. «Фермер хўжалиқларини ривожлантириш муаммолари». Илмий мақолалар тўплами, II-китоб. СамҚХИ. 1993.
40. Жўраев Ф. «Тўқинчилик қалдирғочлари... кимлар?». «Халқ сўзи» газетаси. 22.04.1995.
41. Жўраев Ф. «Фермер хўжалиқларининг ташкилий асослари». Т, 1995 йил.
42. Жўраев Ф. «Оилавий пудратни ташкил этиш муаммолари ва самарадорлиги». «Ёш олим ва мутахассислар илмий мақолалари тўплами». СамҚХИ. 1998.
43. Жўраев Ф. «Ўзбекистонда қорақўлчиликни ривожлантириш истиқболлари ёки унинг муаммо ва ечимлари» «Ёш олим ва мутахассислар илмий мақолалари тўплами». СамҚХИ. 1998.
44. Жўраев Ф. «Хорижий давлатларда қишлоқ хўжалик техникаларидан фойдаланиш». «Ёш олим ва мутахассислар илмий мақолалари тўплами. СамҚХИ. 1998.
45. Жўраев Ф. "Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва режалаштириш". (Маърузалар тўплами). С. 2001.
46. Зокиров О. ва бошқалар. «Агроиқтисодиёт». Андижон. 1996.
47. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот. Т. «Ўзбекистон». 1997.

48. Каримов М ва бошқалар "Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш". Т. «Меҳнат». 1997.
49. Исмоилов А. Муртазаев О. «Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти». Т. 2003.
50. Парпиев У, Саломов И. «Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш» Т. 1996.
51. «Амир Темураўғитлари». Т. 1999.
52. Хусанов Р. «Қишлоқ хўжалиги ишяаб чиқаришида оила (жамоа) пудрати». Т. 1999.
53. Хусанов Р, Косимов М. «Дехқон хўжалигини юритишнинг илмий ва амалий асослари». Т. «Чўлпон». 2000.
54. Чориев А, Муродов Г. «Бозор инфраструктураси: шаклланиш ва ривожланиш муаммолари». Т. «Меҳнат». 1998.
55. Чжен В.А. ва бошқалар. «Бозор қонунияти асослари». Т. 1996.
56. Ўлмасов А. «Иқтисодиёт асослари». Т. «Меҳнат». 1997.
57. Қосимов М. «Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда Андижон тажрибаси». Т. 2000.
58. Қишлоқ хўжалик корхоналари раҳбарлари, фермерлар учун амалий қўлланма ва тавсиялар. СамҚХИ. 1999.
59. Останақулов Т. Э. ва бошқалар. «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш технологияси» (маърузалар тўплами). С. 2002.*
60. Санаев Н. С. Абдусаломов Х. «Фермер хўжаликлариди иш ва ҳисоб-китоб юритиш». Т. 2001.
61. Саматов Ғ.А. ва бошқалар «Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этиш». (Маърузалар тўплами). Т. 2002.*
62. Мирзаев М. М, Джавайт Ю. Д. «Томорқала ток ўстириш». Т. «Ўзбекистон». 1984.
63. Ғозибекова Д. ва бошқалар. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. Т. «Фан ва технология». 2004.

Хорижий адабиётлар

1. Бугаев Н. Ф. «Организация производства в сельскохозяйственных предприятиях». М. «Колос». 1977 год.
2. Adam Smith, An inquire into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, New York, Random House, 1937, p. 326.
3. Баксет М. "Фермер хўжалигини ташкил этиш ва бошқариш". Тошкент. «Меҳнат». 1998 йил.
4. Бизнес план. 1-2 қисм. М. «Молия ва статистика». 1995 йил.
5. Бизнес плани. М. «Акалас». 1996 йил.
6. Кэмпбелл Р. и др. «Экономикс» I, II-том. Таллинн. 1993.
7. Папов Н.А.«Организация сельскохозяйственного производства». Москва. 2000.
8. Рофе А.И. Научная организация труда. Учебное пособие. М. 1998 год.
9. Эрик С. "Бизнес режасини тузиш". М.1994 йил.

* - фойдаланилган

**I-БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ
ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ**

1-боб. Фаннинг мазмуни, мавзуси, услуби ва вазифалари.....	5
1.1 Фаннинг мазмуни	5
1.2 Фаннинг мавзуси-предмети ва бошқа фанлар ўртасидаги ўрни	8
1.3 Фаннинг изланиш услублари	10
1.4 Фаннинг вазифалари.	12
2-боб. Турли хил мулкчилик шароитида қишлоқ хўжалик корхоналарининг ташкилий – иқтисодий асослари.....	15
2.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида турли хил мулкчилик уларни ташкил этиш тамойиллари ва шакллари.	15
2.2. Кооператив (ширкат) хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий асослари.	20
2.3. Фермер хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий асослари.	30
2.4. Деҳқон хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий асослари.	44
2.5. Ижара хўжаликларининг ташкилий-иқтисодий асослари.	53
3-боб. Қишлоқ хўжалик корхоналарида хўжалик юритиш тизими.	60
3.1. Хўжалик юритиш тизимининг тушунчаси ва мазмуни.	60
3.2. Деҳқончиликда хўжалик юритиш тизими.	64
3.3. Чорвачиликда хўжалик юритиш тизими.	67
4-боб. Қишлоқ хўжалик корхоналарида хўжалик ҳисобини ташкил қилиш.....	73
4.1. Хўжалик ҳисобининг мазмуни ва тамойиллари.	73
4.2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида умумхўжалик ҳисобини ташкил этиш.	77
4.3. Ички хўжалик ҳисобини ташкил этиш.	81
5-боб. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ички хўжалик фаолиятини ва бизнесини режалаштириш.	85
5.1. Режалаштиришнинг тизими, тамойиллари ва тузиш услуби.	85
5.2. Бизнес режанинг мақсади, вазифалари ва талаблари.	88
5.3. Бизнес режанинг таркибий қисмлари.	92
5.4. Бизнес режани тайёрлаш.	96
6-боб. Қишлоқ хўжалигида ихтисослаштириш ва тармоқларни мувофиқлаштириш.	103
6.1. Ихтисослаштириш ва жойлаштириш тўғрисида тушунча, тамойиллари ва туркумланиши.	103
6.2. Тармоқ тўғрисида тушунча, уларни самарали мувофиқлаштириш тамойиллари.	106
6.3. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг типлари ва ҳажм кўрсаткичлари.	109
7-боб. Ишлаб чиқариш воситаларини ташкил этиш ва улардан фойдаланиш.	111
7.1. Ишлаб чиқариш воситалари тўғрисида тушунча ва уларни туркумлаш.	111

7.2. Асосий ишлаб чиқариш воситаларининг амортизацияси.	115
7.3. Корхоналарнинг машина ва ускуналарга бўлган талабини ҳисоблаш.	116
7.4. Айланма воситаларни туркумлаш ва меъёрлаш.	~~117~~
8-боб. Қишлоқ хўжалигида меҳнатни ташкил этиш.	123
8.1. Меҳнатни ташкил этиш шакллари, тамойиллари ва вазифалари.	123
8.2. Меҳнатни ташкил этишда ижара муносабатлари.	126
8.3. Оила (жамоа) пудрат усулида меҳнатни ташкил этиш.	131
9-боб. Қишлоқ хўжалигида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш... ..	137
9.1. Қишлоқ хўжалигида меҳнатга ҳақ тўлашнинг иқтисодий асослари ва тамойиллари.	137
9.2. Меҳнатга ҳақ тўлашда тариф тизими.	140
9.3. Меҳнат ҳақининг тизими ва шакллари.	145
9.4. Қишлоқ хўжалигида меҳнатга ҳақ тўлаш тартиби.	150
II-БЎЛИМ. ДЕҲҚОНЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ	
10-боб. Деҳқончилик тармоқларини ташкил этишнинг умумий масалалари.	156
10.1. Деҳқончиликда хўжалик юритиш тизимининг эволюцияси.	156
10.2. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ери ҳудудларини ташкил этиш.	161
10.3. Экин майдонлар таркиби ва алмашлаб экиш.	162
11-боб. Пахта ишлаб чиқаришни ташкил этиш.	168
11.1. Пахтачиликнинг иқтисодий аҳамияти ва вазифалари.	168
11.2. Пахтачиликда асосий технологик тадбирларни ташкил этиш ва режалаштириш.	171
11.3. Пахтачиликда асосий ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш.	174
11.4. Пахтачиликка илгор тажрибани ташкил этиш.	178
12-боб. Дон ишлаб чиқаришни ташкил этиш.	182
12.1. Дон ишлаб чиқаришнинг иқтисодий аҳамияти ва вазифалари.	182
12.2. Дон етиштириш агротехник тадбирларини режалаштириш ва ташкил этиш.	184
12.3. Дон етиштиришда асосий жараёнларни ташкил этиш.	189
13-боб. Сабзавотчиликни ташкил этиш.	193
13.1. Сабзавотчиликни аҳамияти ва вазифалари.	193
13.2. Сабзавотчиликда технологик жараёнларни ташкил этиш.	195
13.3. Сабзавотчиликда меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш.	<u>204</u>
14-боб. Картошка ишлаб чиқаришни ташкил этиш.	207
14.1. Картошка ишлаб чиқаришни аҳамияти ва вазифалари.	207
14.2. Картошка ишлаб чиқаришда технологик жараёнларни ташкил этиш.	210
15-боб. Узумчиликни ташкил этиш.	215
15.1. Узумчиликнинг аҳамияти, ихтисослашиши ва истиқболи.	215
15.2. Узум ишлаб чиқаришни технологик жараёнларни ташкил этиш... ..	217

16-боб. Ем-хашак ишлаб чиқаришни ташкил этиш.	222
16.1. Ем-хашак базасини таснифи ва ташкил этиш тамойиллари.	222
16.2. Ем-хашак ишлаб чиқаришни режалаштириш.	226
16.3. Ем-хашак тайёрлашни ташкил этиш.	227
III-БЎЛИМ. ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОҚЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ	
17-боб. Чорвачиликни ташкил этишнинг умумий масалалари.....	231
17.1. Чорвачиликни жадал ривожлантириш.	231
17.2. Чорвачилик тизимининг эволюцияси.	234
17.3. Чорвачиликда подани такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш....	239
18-боб. Қорамолчиликни ташкил этиш.	247
18.1. Қорамолчиликни ихтисослаштириш ва фермалар ҳажми.	247
18.2. Қорамолчиликда такрорий ишлаб чиқаришни ташкил этиш.	251
18.3. Қорамолчиликда бизнес режалаштириш.	253
18.4. Қорамолчиликда асосий ишлаб чиқариш жараёнлари ва илгор технологияни ташкил этиш.	256
19-боб. Кўйчиликни ташкил этиш.	264
19.1. Кўйчиликда ихтисослаштириш, хўжалик ва тармоқлар ҳажми ...	264
19.2. Кўйчиликда такрор чиқариш.	269
19.3. Кўйчиликда оила пудратини ташкил этиш.	273
20-боб. Чўчқачиликни ташкил этиш.	283
20.1. Чўчқачиликни ихтисослаштириш ва жадаллаштириш.	283
20.2. Чўчқачиликда такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш.	285
20.3. Чўчқачиликда ишлаб чиқариш жараёнлари ва илгор технологияни ташкил этиш.	287
20.4. Чўчқачиликда меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш.	291
21-боб. Паррандачиликни ташкил этиш.	295
21.1. Паррандачиликда ихтисослаштириш.	295
21.2. Паррандачиликда такрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш.	298
21.3. Паррандачиликда асосий технологик жараёнларини ташкил этиш.	300
21.4. Паррандачиликда меҳнатни ташкил этиш ва ҳақ тўлаш.	306
22-боб Кишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархи ва ишлаб чиқариш рентабеллиги.	309
22.1. Таннарх, унинг иқтисодий моҳияти ва харажатларни туркумла- ниши.	309
22.2. Маҳсулот таннархини ҳисоблаш услуги.	314
22.3. Ишлаб чиқариш рентабеллиги ва уни ошириш йўллари.	318
IV-БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ- НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	
23-БОБ. Сервис ва лизинг хизматларини ташкил этиш.	324
23.1. Сервис хизматини ташкил этиш.	324
23.2. Лизинг хизматини амалга ошириш тизими.	326
23.3. Лизинг хизматини моҳияти, турлари ва ўзига хос хусусиятлари...	329
Фойдаланилган адабиётлар	338

Фрунзе Жўраев

**Қишлоқ хўжалик корхоналарида
ишлаб чиқаришни ташкил этиш**

Дарслик

Ўзбекистон журналистлар уюшмасининг
«Истиқлол» нашриёти, 2004

№ Г-06

Директор Ж.Раззоқов
Муҳаррир Г.Аҳмедова
Бадий муҳаррир С.Каримов
Техник муҳаррир Н.Цой

Мусаҳҳиқ П.Мажидов

Теришга берилди 16.10.2004 й. Босишга рухсат этилди 16.12.2004 й.
Бичими 60x84 1/16. Таймс гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табағи 22,5. Нашриёт босма табағи 21,5.
Адади 500 нусха. Буюртма № 45.
Баҳоси келишилган нарҳда.